

MEMÒRIES DE LA SECCIÓ HISTÒRICO-ARQUEOLÒGICA, CV

Els Banys «Àrabs» de Girona

Estudi sobre els banys públics i privats
a les ciutats medievals

XAVIER BARRAL I ALTET

Institut
d'Estudis
Catalans

SECCIÓ
HISTÒRICO-
ARQUEOLÒGICA

Els Banys «Àrabs» de Girona

MEMÒRIES DE LA SECCIÓ HISTÒRICO-ARQUEOLÒGICA, CV

Els Banys «Àrabs» de Girona

Estudi sobre els banys públics i privats
a les ciutats medievals

XAVIER BARRAL I ALTET

Barcelona, 2018

Institut
d'Estudis
Catalans

SECCIÓ
HISTÒRICO-
ARQUEOLÒGICA

Barral i Altet, Xavier, 1947- autor

Els Banys "Àrabs" de Girona : estudi sobre els banys públics i privats a les ciutats medievals. —
Primera edició. — (Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica ; 105)

Bibliografia. Índexs

ISBN 9788499654041

I. Institut d'Estudis Catalans. Secció Històrico-Arqueològica II. Títol

III. Col·lecció: Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica ; 105

1. Banys de Girona (Girona, Catalunya) — Història

2. Banys públics — Catalunya — Girona — Història 3. Banys medievals — Història

725.73.033.4(460.23 Gi Girona)(091)

725.73.033.4(091)

© Xavier Barral i Altet

© 2018, Institut d'Estudis Catalans, per a aquesta edició

Carrer del Carme, 47. 08001 Barcelona

Primera edició: gener del 2018

Text revisat lingüísticament per la Unitat de Correcció del Servei Editorial de l'IEC

Disseny de la coberta: Azcunce | Ventura

Fotografia de la coberta: Banys de Girona. Sala principal, estat actual (Autor: Xavier Barral)

Compost per Pleca Digital, SLU

Imprès a Open Print, SL

ISBN: 978-84-9965-404-1

Dipòsit Legal: B 2515-2018

Són rigorosament prohibides, sense l'autorització escrita dels titulars del *copyright*, la reproducció total o parcial d'aquesta obra per qualsevol procediment i suport, incloent-hi la reprografia i el tractament informàtic, la distribució d'exemplars mitjançant lloguer o préstec comercial, la inclusió total o parcial en bases de dades i la consulta a través de xarxa telemàtica o d'Internet. Les infraccions d'aquests drets estan sotmeses a les sancions establertes per les lleis.

Taula

ABREVIACIONS	7
INTRODUCCIÓ	9
1. EL DESCOBRIMENT ROMÀNTIC DELS BANYS «ÀRABS»	17
1.1. Els viatgers forans	17
1.2. Escriptors i erudits catalans	22
1.3. Les primeres imatges dels Banys de Girona	26
1.4. Alí Bei i els Banys de Tànger	28
2. ELS ESTUDIS SOBRE ELS BANYS «ÀRABS» DE GIRONA	31
2.1. Els primers estudis	31
2.2. Els estudis després de la contribució de Josep Puig i Cadafalch	53
2.3. La postguerra: cap a la normalització del monument	62
2.4. Un nou projecte museístic	66
3. LA HISTÒRIA DE L'EDIFICI I LA RESTAURACIÓ ARQUITECTÒNICA	71
3.1. L'edifici dels Banys durant l'edat mitjana	73
3.2. De banys a convent de monges caputxines	79
3.3. Exclaustració, restauració i museïtzació del monument	81
3.4. Les restauracions de l'edifici	83
4. EL CONJUNT MEDIEVAL DELS BANYS DE GIRONA	95
4.1. L'arquitectura	95
4.2. La decoració monumental	99

5. ELS BANYS MEDIEVALS DE BARCELONA, VALÈNCIA, MALLORCA I TORTOSA	117
5.1. Barcelona	120
5.2. València	129
5.3. Mallorca	134
5.4. Tortosa	138
6. EDIFICIS TERMALS I BANYS PÚBLICS. DEL MÓN ANTIC A LES CIUTATS MEDIEVALS	145
6.1. La tradició dels banys antics	145
6.2. El bany en el món islàmic occidental	149
6.3. Banys islàmics de la península Ibèrica i la seva utilització posterior	160
6.4. La qüestió dels banys jueus	179
7. BANYS PÚBLICS I PRIVATS A L'EDAT MITJANA CRISTIANA	189
7.1. El bany medieval: entre religió, higiene, medicina i plaer	189
7.2. Una pràctica socialment diversificada: els banys públics	199
7.3. Banys de luxe per als més rics	211
7.4. Banyar-se és una festa: el mirall de la literatura	216
CONCLUSIÓ	231
APÈNDIX DOCUMENTAL	241
1. Donació feta per Jaume II d'Aragó a Ramon de Toylà dels Banys de la ciutat de Girona	241
2. Establiment perpetu en emfiteusi dels Banys de Girona fet per Jaume II d'Aragó a favor de Ramon de Simó de Toylà	243
3. Sentència arbitral del 13 d'agost de 1366 sobre els tributs corresponents als drets reials sobre els Banys de Girona	248
4. Alexandre de Laborde: els Banys de Girona a l'inici del segle XIX	255
5. Escriptura pública per a separar els Banys de Girona de la clausura del monestir i habilitar-los per a la visita (1929)	256
BIBLIOGRAFIA	259
IL·LUSTRACIONS	279
ÍNDEXS	355
ÍNDEX GENERAL	357
ÍNDEX D'IL·LUSTRACIONS	361
ÍNDEX DE NOMS DE PERSONA I DE LLOC	369

Abreviacions

aC	abans de Crist	ms.	manuscrit
ca.	<i>circa</i>	n.	nota
cap.	capítol	núm.	número
col.	columna	p.	pàgina
coll.	col·lecció	<i>r</i>	<i>recto</i>
coord.	coordinador/a	reimpr.	reimprès i reimpressió
dir.	director/a	rev.	revista
doc.	document	s.	segle
ed.	editor/a i edició	s. d.	sense dades
establ. tip.	establiment tipogràfic	s. l.	sense lloc [de publicació] (<i>sine loco</i>)
<i>et al.</i>	i d'altres	s. n.	sense nom [d'editor]
etc.	etcètera	s/d	sense data
f.	foli	seg.	següents
fig.	figura	tip.	tipografia
IEC	Institut d'Estudis Catalans	<i>v</i>	<i>verso</i>
il·lustr.	il·lustració	v.	vers
impr.	impremta	v.	volums
intr.	introducció	vol.	volum
inv.	inventari		

Introducció

L'edifici dels Banys dits «Àrabs» de Girona¹ és avui una de les atraccions turístiques de la Girona medieval, fora muralla, a la part alta, prop del portal de Sobreportes. És un de tants monuments restaurats d'una ciutat recuperada² i un dels més visi-

1. Aquest estudi va ser iniciat fa molts anys, impulsat per l'Ajuntament de Girona, l'alcalde Joaquim Nadal, el regidor Miquel Fañanàs i els directors de l'Arxiu Històric de la Ciutat, Ramon Alberch i Fugueras i Joan Boadas i Raset, amb l'ajuda també dels responsables de la Diputació i del seu Arxiu. Durant aquests anys he publicat alguns avançaments d'aquesta recerca (vegeu la bibliografia), com Xavier BARRAL I ALTET, «Les bains publics à l'époque romane: à propos des bains dits arabes de Gérone et de Barcelone», *Revue d'Auvergne*, CXIX, 574 (2005): *L'habitation à l'époque romane: Histoire et archéologie. Actes du XIIe Colloque International d'Art Roman* (Issoire, 25-27 octobre 2002), p. 265-277. Ara, haig d'agrair a la Secció Històrico-Arqueològica de l'Institut d'Estudis Catalans (IEC) i al seu president, Josep Massot i Muntaner, que hagin acceptat d'incloure l'estudi dins les «Memòries de la Secció». Cal recordar la intervenció de l'IEC prop dels Banys Àrabs de Girona durant els anys trenta, que detallo àmpliament més endavant. El 20 de febrer de 2014 vaig presentar a la reunió de la Secció Històrico-Arqueològica una comunicació amb el títol «L'actuació de l'Institut d'Estudis Catalans per a la salvaguarda i l'estudi dels Banys dits àrabs de Girona, l'any 1914, i fins a la publicació de la Guia Descriptiva per a la visita, el 1936». Vull fer constar el meu agraïment per l'ajuda rebuda a Joaquim Nadal, Miquel Fañanàs, Ramon Alberch, Joan Boadas, Sílvia Canalda, Narcís Castells i Jaume Sobrequès.

2. Ara disposem d'una bibliografia apassionada i molt útil: Joaquim NADAL I FARRERAS, *Per a una història de Girona: Una bibliografia bàsica*, Girona, CCG Edicions, 2008 (vegeu també els comentaris de Jaume de PUIG OLIVER, *Arxiu de Textos Catalans Antics*, 27 (2008), p. 623-628); anteriorment, també, Joaquim NADAL I FARRERAS, *Municipi i ciutat: Girona com a exemple*, Girona, Plataforma, 1988. De la nombrosa bibliografia «fotogràfica» general vull destacar: Jordi OLAVARRIETA, *Gerunda Girona*, 2 v., Girona, Caixa d'Estalvis Provincial de Girona, 1980; Ramon CASALÉ, «Lluís Vilà. El coneixement intrínsec de l'ésser humà (A propòsit de les exposicions de Lluís Vilà)», *Papers d'Art*, 93 (2007), p. 305-306; Juan JOSÉ NAVARRO ARISA (ed.), *Girona: De la mirada de Pla al llindar del segle XXI*, Barcelona, Lumwerk, 1997. També, Jaume FABRÉ, *Girona entre 4 rius*, Girona, Ajuntament de Girona, 1986; Narcís COMADIRA i Carme MASIA, *Girona: Retrat sentimental d'una ciutat*, Barcelona, Edicions 62, 1998, col·l. «Vida i Costums dels Catalans». Ara, cal esmentar el llibre recent d'Eduard CANAL, Marc SUREDA, Josep M. NOLLA, Jordi SAGRERA, Christian GUILLERÉ, Anna GIRONELLA, Jaume de PUIG, Pere FREIXAS, Sílvia PLANAS i Joan BOADAS I RASET (ed.), *Girona medieval*, Girona, Museu d'Història de la Ciutat, col·l. «Història de Girona», 2014.

tats.³ L'adjectiu *àrabs* va ser donat als Banys de Girona a l'inici del segle XIX, quan el gust per l'exotisme orientalista començava a desplegar-se amb l'inici del Romanticisme.⁴ La creença en les repercussions monumentals de la presència àrab a la Catalunya medieval va portar a donar a molts llocs noms que feien creure en una presència islàmica real o en la còpia d'allò islàmic, dit aleshores *àrab* o *morisc* a la Catalunya medieval,⁵ una tendència que es va desplegar amb més intensitat encara en altres llocs de la Península.⁶

Durant els darrers decennis, diversos estudis, sobretot d'historiadors, han insistit en la importància de l'aigua en les societats medievals i han utilitzat l'observació de les relacions entre els homes i l'aigua per a entendre millor el funcionament de les societats de l'època.⁷ L'edifici dels Banys de Girona és un testimoni excepcional, físic, real, de la utilització social de l'aigua a les ciutats cristianes medievals (figura 1).⁸

Generalment, en parlar de la ciutat del període romànic, cal tenir ben present el pes que hi va tenir l'organització romana constituïda a Catalunya sobretot durant l'antiguitat tardana. La continuïtat entre l'antiguitat i l'edat mitjana, tant pel que fa a l'estructura urbana com a l'arquitectura, és un fet irrefutable que es constata a mesura que es va avançant en l'estudi dels nuclis urbans alt medie-

3. Pel maig de 2012, per exemple, durant el festival «Temps de flors», va ser el monument més visitat de la ciutat, i va rebre gairebé cent mil persones: *El Punt Avui*, «Comarques gironines» (22 maig 2012), p. 8.

4. Vegeu, en part, per a aquesta problemàtica: Xavier BARRAL I ALTET, *Pintura i història: Fortuny, Sans Cabot i Prim a la batalla de Tetuan*, Reus, Centre de Lectura, 2004, col·l. «Assaig», núm. 88.

5. Un exemple: Josep PUIG I CADAFAELCH i Cassimir BRUGUÉS I ESCUDER, *Estudi de arqueologia arquitectònica sobre 'l sepulcre romà de Fabara anomenat «la casa dels Moros»*, Barcelona, Imprenta de Henrich y Cia., 1892; en general, Xavier BARRAL I ALTET, «Sant Miquel de Cuixà i la falsa teoria del mossarabisme», a *L'art romànic català a debat*, Barcelona, Edicions 62, 2008, p. 85-90. Com a síntesi més general: Pedro NAVASCUÉS PALACIO, *Arquitectura española, 1808-1914*, Madrid, Espasa-Calpe, 1993, col·l. «Summa Artis», núm. 35.2; Francisco CALVO SERRALLER, *La imagen romántica de España: Arte y arquitectura del siglo XIX*, Madrid, Alianza, 1995, col·l. «Alianza Forma», núm. 130.

6. Un exemple concret, el balneari construït al carrer Velázquez de Madrid: Lola ESTEBAN LARIO, *Los Baños árabes: Biografía del doctor Díaz Benito y Angulo en el Madrid del siglo XIX*, Nambroca, Ayuntamiento de Nambroca, 2005.

7. Klaus GREWE (ed.), *Die Wasserversorgung im Mittelalter*, Mainz, Phillipp von Zabern, 1991, col·l. «Geschichte der Wasserversorgung», núm. 4; Arturo CALZONA i Daniela LAMBERINI (ed.), *La civiltà delle acque tra Medioevo e Rinascimento: Atti del Convegno Internazionale* (Màntua, 1-4 octubre 2008), 2 v., Màntua, Centro Studi Leon Battista Alberti, 2010; Patrick FOURNIER i Sandrine LAVAUD (ed.), *Les batailles de l'eau: Eaux et conflits dans les campagnes de l'Europe occidentale. Moyen Âge, Époque moderne: Actes des Journées Internationales d'Histoire* (Abbaye de Flaran, Valence-sur-Baise, 8-9 octubre 2010), Tolosa, Presses Universitaires Mirail-Toulouse, 2012.

8. Un exemple concret: Agnès BERGERET i Aymat CATAFAU, «La distribution de l'eau à Perpignan au Moyen Âge. Confrontation des sources archéologiques, textuelles et iconographiques», *Archéopages*, xxxii (2011), *L'accès à l'eau*, p. 54-59.

vals.⁹ Ciutats de fundació romana com Barcino, Tarraco, Ausa, Ilerda o Gerunda van continuar mantenint de manera més o menys regular la mateixa estructura durant l'època visigòtica i el període musulmà o cristià. L'únic canvi més evident, en aquelles ciutats que no estaven sota el domini sarraí, fou la construcció d'esglésies, catedrals i palaus episcopals, comtals i vescomtals (figura 2).

Si les ciutats amb poder podien només tenir un miler d'habitants fins al segle x, a partir dels segles xi i xii els principals nuclis urbans importants s'acostaven als sis mil i als deu mil habitants, respectivament. Els barris que s'havien començat a crear extramurs acollien cada vegada més població i s'anaven fent més importants: artesans, mariners, hortolans o llauradors acostumaven a viure en aquests nuclis; i també els mercats es feien, cada vegada més, fora de les estretors de la ciutat emmurallada.¹⁰ A la llarga, doncs, les autoritats ciutadanes, i sovint el mateix rei, van haver de promoure l'ampliació de les muralles per incloure dins del nucli urbà els barris perifèrics, fet que assegurava la protecció de les zones menestrals i de comerç de la ciutat.¹¹ Això no va ocórrer, però, com en el cas de Barcelona, fins al segle xiii. D'altra banda, la pervivència dels barris «especials», com els calls o les moreries, encara era ben palesa.¹²

Més encara que no pas el castell, la ciutat continuava sent durant l'edat mitjana romànica l'element principal del paisatge monumental, perquè era el nucli on es concentraven les activitats econòmiques i els organismes de poder. La ciutat de

9. Xavier BARRAL I ALTET, «Transformacions de la topografia urbana a la Hispània cristiana durant l'Antiguitat tardana», ed. a cura de Pere de Palol, *II Reunió d'Arqueologia Paleocristiana Hispànica. IX Symposium de Prehistòria i Arqueologia Peninsular* (Montserrat, 2-5 novembre 1978), Barcelona, Universitat de Barcelona - Institut d'Arqueologia i Prehistòria, 1982, col·l. «Publicacions Eventuals», núm. 31, p. 105-132; Javier ARCE, *Bárbaros y romanos en Hispania 400 - 507 A. D.*, Madrid, Marcial Pons Historia, 2005 (nova ed., 2013); Josep M. GURT I ESPARRAGUERA i Isabel SANCHEZ RAMOS, «La ciudad cristiana en el Mediterráneo occidental. La comprensión del mundo urbano tardío desde una perspectiva material», *Mainake*, xxxi (2009), p. 131-147.

10. Josep de C. SERRA RAFOLS, «Les muralles ibèriques i romanes de Girona», *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, viii (1927-1931 = 1932), p. 69-85; Josep de C. SERRA RAFOLS, «El recinto antiguo de Gerona», *Archivo Español de Arte y Arqueología*, 47 (1942), p. 114-135; Pere FREIXAS I CAMPS, «Girona medieval: muralles i ponts», a *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, xxv, 1 (1979-1980), *Homenatge a Lluís Batlle i Prats*, p. 395-406; Xavier BARRAL I ALTET, «Transformacions de la topografia urbana...».

11. Santiago SOBREQUÉS I VIDAL, *Societat i estructura política de la Girona medieval*, Barcelona, Curial, 1975, col·l. «Biblioteca de Cultura Catalana», núm. 12; Lluís BATLLE PRATS, *La cultura a Girona de l'edat mitjana al Renaixement*, Girona, Institut d'Estudis Gironins, 1979, col·l. «Monografies de l'Institut d'Estudis Gironins», núm. 7.

12. Josep CANAL I ROQUET, Eduard CANAL I DE DIEGO, Josep M. NOLLA I BRUFAU i Jordi SAGRERA I ARADILLA, *La ciutat de Girona en la 1a meitat del segle xiv*, Girona, Ajuntament de Girona, 1998, col·l. «Història Urbana de Girona. Reconstrucció Cartogràfica», núm. 3; Josep CANAL I ROQUET, Eduard CANAL I DE DIEGO, Josep M. NOLLA I BRUFAU i Jordi SAGRERA I ARADILLA, *El sector nord de la ciutat de Girona, de l'inici al segle xiv*, Girona, Ajuntament de Girona, 2003, col·l. «Història Urbana de Girona. Reconstrucció Cartogràfica», núm. 4.

l'Europa meridional, amb els seus espais urbans i els monuments heretats de l'antiguitat, es presenta, en primer lloc, com un indret fortificat, amb barris urbans o suburbans ben diferenciats (els més importants dels quals són el religiós i el comercial), i on el paper econòmic és l'origen de la nova prosperitat de la vila medieval. La ciutat esdevenia alhora fortificació, lloc d'habitatge, nucli important de la vida econòmica, comercial i en alguns casos centre marítim, seu del poder comtal, principesc o reial, i centre religiós.

A partir del segle XI, amb el creixement de població a les ciutats, començà també el creixement de la construcció, encara que això no necessàriament es traduís sempre en un urbanisme nou. Moltes ciutats tenien carrers cada vegada més estrets, sinuosos i sovint amb pendents pronunciats, tot i que s'intentava, en la mesura que era possible, que fossin empedrats. La xarxa de clavegueram, en la majoria de casos, continuava sent més o menys similar a la d'època romana, amb molt poques modificacions, i la construcció de noves clavegueres era cada vegada menys possible, perquè els habitatges anaven cobrint quasi tot el sòl lliure. Les aigües residuals, doncs, es conduïen per la superfície dels carrers, amb el perill consegüent d'infeccions i epidèmies, o s'abocaven en pous morts que es buidaven amb certa regularitat, tot i que no tots els habitatges d'una ciutat medieval podien tenir-ne. Aquest problema general de sanitat pública no es va començar a solucionar fins a la darreria de l'edat mitjana.

L'estretor de la majoria de carrers, junt amb el fet que les vies principals fossin moltes vegades porticades —perquè hi havia botigues i s'hi feien els mercats setmanals—, comportava que la ciutat medieval sovint fos un nucli fosc (figura 3). A això cal afegir-hi que, a mesura que hom s'acosta cada vegada més a la baixa edat mitjana, el creixement constant de població obligava a construir habitatges elevats a cada un dels dos costats de carrer. La manca de llum i de ventilació, doncs, eren dos elements afegits a la insalubritat produïda pel sistema de clavegueram deficient.¹³

L'arquitectura utilitària, després dels habitatges, era la tipologia constructiva més habitual a les ciutats romàniques. Un dels edificis més desconeguts, però que alhora se sap per la documentació que era un dels més concorreguts, era el dels banys públics. La cultura mediterrània s'havia mantingut molt propera al costum del bany, sia per raons religioses (banys jueus) o simplement higièniques i plaents, fet pel qual no és estrany que gairebé totes les ciutats medievals tinguessin com a mínim un edifici de banys públics. L'edifici destinat al bany acostumava a seguir la disposició característica dels banys romans i musulmans, consistent en una sala principal, que era la sala freda o de descans i que s'emprava també com a vestuari,

13. Jean-Pierre LEGUAY, *Vivre en ville au Moyen Âge*, París, Luçon, Gisserot, 2006, col·l. «Les Classiques Gisserot de l'Histoire».

i les sales de bany tebi i calent, generalment de planta rectangular.¹⁴ L'escalfor i el vapor d'aigua arribaven a les sales des d'un forn situat en un extrem de l'edifici i a través d'un sistema de canonades que circulaven sota el paviment, i de vegades també dins del mur, que deriva del sistema d'hipocausts emprat a les termes romanes.¹⁵

Eren edificis fets amb pedra, de construcció soferda, capaços de suportar la humitat i les altes temperatures interiors. S'acostumaven a cobrir amb voltes de canó perforades amb lluerns, i sovint la sala principal s'enriquia amb un temple central amb columnes cobert per una cúpula i amb llanterna. La documentació recull que alguns d'aquests banys, i també per influència sarraïna, tenien un jardí més o menys gran que acabava d'arrodonir l'ambient relaxant i plaent del mateix edifici.

Els banys solien ser propietat de la ciutat o del mateix comte o rei, com és el cas dels de Girona i Barcelona, per exemple, i hi havia una persona encarregada de l'obertura i l'administració (figura 4). Cada ciutat tenia la seva pròpia reglamentació pel que fa a la utilització, els horaris, el preu d'accés, la separació dels banyistes per raons de sexe o de religió.

El bany era un hàbit corrent al món romànic, tant per a les persones de religió musulmana com per als cristians i els jueus. Es banyaven els reis, els senyors, els frares, les monges i també el poble, de manera que hom podia trobar banys als palaus, les ciutats, els monestirs, i fins i tot en algunes cases particulars. A Catalunya, tant els hàbits hispanomusulmans com la tradició romana, sens dubte, hi degueren influir en gran manera, i el costum del bany es va mantenir al llarg de tota l'edat mitjana a la majoria de ciutats catalanes. No és estrany, doncs, que a la baixa edat mitjana els banys fossin potser els establiments públics més freqüentats. Es tractava de construccions amb diverses finalitats, entre les quals la principal era,

14. Camille ENLART, *Manuel d'archéologie française depuis les temps mérovingiens jusqu'à la Renaissance*, vol. II, *Architecture civile et militaire*, 1, *Architecture civile*, 1a ed., París, Picard, 1904, p. 391-392 (2a ed., 1929, p. 80-91 i p. 438-443 (Étuves)); Melinda MIHÁLY, Marina RIGHETTI TOSTI CROCE, Albrecht BERGER i Giovanna VENTRONE VASSALLO, «Bagno», a *Enciclopedia dell'arte medievale*, vol. III, Roma, Istituto della Enciclopedia Italiana, 1992, p. 10-26.

15. Henry THÉDENAT, «Hypocaustis, hypocaustum», a Charles-Victor DAREMBERG i Edmond SAGLIO (ed.), *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*, vol. III.1, París, Hachette, 1900, p. 345-350; François BENOÎT, «Thermae», a Charles-Victor DAREMBERG i Edmond SAGLIO, *Dictionnaire des antiquités...*, vol. V, París, Hachette, 1919, p. 214-219; Heinz KÄHLER, «Terme», a *Enciclopedia dell'arte antica classica e orientale*, vol. VII, Roma, Istituto della Enciclopedia Italiana, 1966, p. 715-719; Jean Marie DEGBOMONT, *Le chauffage par hypocauste dans l'habitat privé: De la place Saint-Lambert à Liège à l'Aula Palatina de Trèves*, Lieja, Universitat de Lieja, 1984, col. I. «Études et Recherches Archéologiques» (2a ed., 1989); Fikret YEGÜL, *Baths and bathing in Classical Antiquity*, Nova York i Londres, The Architectural History Foundation, Cambridge, Mass., The MIT Press, 1992, p. 356-395.

sens dubte, la higiènica, però també hi havia al darrere una funció social, plaent i fins i tot medicinal.¹⁶

En terres de llengua catalana es coneixen ruïnes o documents que fan referència a edificis de banys medievals: a Sagunt, Perpinyà, o bé restes arqueològiques a Tortosa. Dels banys de Manresa, Balaguer, Lleida o Puigcerdà, se'n té constància tan sols per notícies documentals. Ara bé, dins de l'estil suposadament moresc, corresponent al fenomen d'imitació musulmana que devia haver sorgit després de la reconquesta (en els vestits, el mobiliari, l'arquitectura i també en alguns costums), els banys medievals que millor han arribat fins avui són els de Palma de Mallorca i València. Els més ben conservats són, però, els de Girona (figura 5).

Com moltes altres ciutats, la Barcelona medieval també va tenir un edifici dedicat al bany, encara que l'únic que ha arribat als nostres dies són dibuixos, plantes i descripcions de com era aquesta construcció civil d'ús públic. És un edifici que es pot situar dins el segle XII i ha estat conegut, des de molt antic, amb el nom de *Banys Nous*; estava situat prop de la muralla romana i del call jueu medieval, a prop del carrer que duu aquest nom: el carrer dels Banys Nous. El fet que s'anomenin *nous* fa pensar que no eren els primers que hi havia hagut a Barcelona. Sembla que els Banys Nous van deixar de funcionar cap al final del segle XV, perquè a poc a poc en va anar disminuint l'ús. Malgrat tot, l'edifici encara es va conservar fins al segle XVI, quan es va anar perdent el costum dels banys. Isidoro Bosarte (1747-1807), l'any 1716, va descobrir restes de l'edifici dels Banys Nous a la cantonada dels carrers dels Banys Nous amb la Boqueria (figures 88-93).

L'estructura dels banys públics medievals del migdia europeu, des del punt de vista arquitectònic, era, sens dubte, més hereva dels banys romans que dels mateixos banys islàmics. Tot i que moltes vegades eren instal·lacions rudimentàries compostes per una sala comuna amb bancs (sala de vapor) i una banyera mòbil, en alguns casos més excepcionals eren fins i tot més luxosos que alguns banys particulars dels palaus senyorials. Alguns estaven precedits d'un vestuari, molts tenien l'estança del bany calent, del bany de vapor o estuba, i una o més sales de repòs, a més de tots els gabinets per als barbers i depiladores, i altres serveis (la beguda i el menjar, els massatges o el perfum). Diuen que fins i tot alguns banys tenien llits, i era permès de passar-hi la nit, de manera que potser funcionaven una mica com els balnearis actuals. No cal dir fins a quin punt s'ha creat una mitologia romàntica plena de seducció i de misteri sobre el funcionament d'aquest tipus d'edificis.

16. Vegeu ara les diverses contribucions a Marie GUÉRIN-BEAUVAIS i Jean-Marie MARTIN (ed.), *Bains curatifs et bains hygiéniques en Italie de l'Antiquité au Moyen Âge*, Roma, École Française de Rome, 2007, «Collection de l'École Française de Rome», núm. 383, i sobretot la «Introduction méthodologique» d'aquests dos autors, p. 1-19.

Abans del segle XIX, els Banys públics de la Girona medieval eren desconeguts, potser perquè l'edifici formava part d'un convent de monges caputxines i no era distingible des del carrer (figura 6). Els viatgers romàntics, motivats pel coneixement d'altres contrades que ja havien interessat els il·lustrats del segle XVIII, els van descobrir i es van deixar fascinar per un conjunt que els semblava únic, diferent i exòtic; potser per això en van atribuir l'origen a la cultura musulmana, i el mot *àrabs* va quedar lligat a la seva denominació. Era un moment de seducció generalitzada per tot allò que evocava el món islàmic (figura 7).¹⁷

La primera descripció més o menys acurada és deguda a un d'aquests viatgers, Alexandre de Laborde (1773-1842), que va incloure en el seu llibre *Voyage pittoresque et historique de l'Espagne* (1807-1818) gravats d'atmosfera romàntica que reproduïen l'aspecte dels Banys abans de la restauració de Josep Puig i Cadafalch (figura 9). L'exemple dels gravats de Laborde va ser continuat per l'historiador francès Charles Romey a la seva *Histoire de l'Espagne depuis les premiers temps*, publicada el 1839, i per l'arqueòleg Jules Gailhabaud en el seu estudi general sobre l'arquitectura dels segles V al XVII, publicat el 1858. A Catalunya aquesta atmosfera va arribar amb la Renaixença i la necessitat de recuperació del passat, sobretot l'època medieval, amb l'estudi de la història del país. Escriptors com Pau Piferrer, Francesc Pi i Margall, Víctor Balaguer o Antoni de Bofarull no van oblidar-se de mencionar en els seus llibres els Banys considerats aleshores Àrabs de Girona.

Avui, l'edifici gironí dels Banys dits «Àrabs» és un testimoni excepcional del costum del bany a l'edat mitjana, i el seu estat de conservació fa que sigui un document monumental únic a l'Occident medieval.

17. Mauricio PASTOR MUÑOZ (ed.), *La imagen romántica del legado andalusí*, Barcelona i Madrid, Lunverg, 1995.

1. El descobriment romàntic dels Banys «Àrabs»

1.1. ELS VIATGERS FORANS

Durant el segle XIX un seguit de viatgers estrangers visitaren Catalunya quan ja s'havia generalitzat un tipus de viatge culte que descobria la península Ibèrica des de la segona meitat del segle XVIII (figura 8).¹⁸ A partir de les campanyes militars amb participació forana, com la Guerra del Francès (1808-1814) o amb l'entrada dels Cent Mil Fills de Sant Lluís (1823), gent que havia participat en les expedicions s'interessà pels territoris de la península Ibèrica.¹⁹ Tot i que alguns sols hi passaven de camí cap a l'Àfrica del Nord o cap a destinacions més llunyanes, d'altres es quedaven més a la vora. Són els viatgers romàntics que, a partir del que veien i de les impressions que els produïen els paisatges, les ciutats o els seus habitants, van compondre un seguit d'obres en les quals donaven més importància als factors pintorescos per damunt dels erudits o científics. Així, un dels resultats d'aquests viatges fou la publicació a Europa de grans llibres il·lustrats amb paisatges o monuments presos del natural i més o menys idealitzats. Aquest tipus de publicació, que té l'origen en el segle XVIII, gaudí d'una gran profusió durant la

18. Ana Clara GUERRERO, *Viajeros británicos en la España del siglo XVIII*, Madrid, Aguilar, 1990; Joaquín de la PUENTE, *La visión de la realidad española en los viajes de Don Antonio Ponz*, Madrid, Editorial Moneda y Crédito, 1968, col·l. «Estudios de Humanidades», núm. vi; Raymond FOULCHÉ-DELBOSC, *Bibliographie des voyages en Espagne et en Portugal*, Madrid, Julio Ollero, 1991 (reimpressió facsimilar de la 1a ed.); Manuel MORENO CHACÓN, «Visión historiográfica de los viajes por España en la Edad Moderna», *Revista de Historia Moderna*, 7 (1988), p. 189-211. Per a un aspecte particular del cas gironí: Cristina RIBOT I BAYÉ, *Viatgeres a la Girona dels segles XIX i XX*, Girona, Ajuntament de Girona, 2014.

19. Fou el cas, per exemple, d'Isidre-Justin-Severin Taylor i Emile Beguin, integrants de l'expedició dels Cent Mil Fills de Sant Lluís, que després escrigueren respectivament: *Voyage pittoresque en Espagne, Portugal et sur la côte d'Afrique* (Londres, 1826; París, 1832) i *Voyage pittoresque en Espagne et Portugal* (París, 1852).

centúria següent gràcies, en part, a la mecanització i a l'abaratiment dels processos de reproducció gràfica.²⁰

Tot i que, a la Península, els racons preferits eren generalment els que resultaven més sorprenents per les seves formes de vida —és a dir, els indrets aleshores més endarrerits, sobretot Andalusia—, el desig de conèixer altres zones conduïa els viatgers a regions on no eren tan clars els tòpics. En certa manera, es pot endevinar un canvi de destinacions segons si la finalitat del viatge era erudita o pintorescoromàntica. Per als viatgers il·lustrats la visita a la Península podia presentar pocs al·licients a causa del seu aïllament crònic, de la forta jerarquització social o de la manca d'avenços tecnològics, factors que per a un viatger romàntic resultaven molt atractius i suggerents i font segura d'inspiració. Això va dur visitants a Catalunya i a moltes de les seves ciutats, com, per exemple, a Girona. En algunes ocasions la visita al Principat era un complement o apèndix d'un llarg itinerari per França.²¹

Aquest interès pel viatge i pel coneixement d'altres contrades no era nou.²² En temps de la Il·lustració, i també anteriorment, diversos viatgers s'havien interessat a descriure la ciutat de Girona. La majoria de descripcions eren visions generals com a conseqüència d'una estada breu o narracions fetes per viatgers de pas. Sovint mostraven la situació geogràfica (els rius, els camins, els ponts) i també algun aspecte referent a la població i l'economia. Descripcions molt subjectives, fetes sense gaires coneixements, a partir d'una primera impressió que els produïa aquella terra desconeguda i estranya.²³

20. *La fabrique du romantisme: Charles Nodier et les voyages pittoresques*, catàleg d'exposició (París, Musée de la Vie Romantique, 11 octubre 2014 - 18 gener 2015), París, Paris Musées, 2014.

21. Joseph MARSHALL, *Travels through France and Spain in the years 1770 and 1771 in which is particularly minuted the present state of those countries respecting the agriculture, population, manufactures, commerce, the arts and useful undertakings*, Londres, G. Cornall, 1776; Philip THICKNESSE, *A year's journey through France and part of Spain*, Bath, R. Cruttwell, 1777.

22. Vegeu, en general: José GARCÍA MARCADAL, *Viajes por España*, Madrid, Alianza, 1972; José FERNÁNDEZ SÁNCHEZ, *Viajeros rusos por la España del siglo XIX*, Madrid, El Museo Universal, 1985; Pere BALANÀ i ABADIA, *Visió cosmopolita de Catalunya. 1. Relats de viatgers i escriptors (segles I aC - XIX)*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 1991, col·l. «Textos i Documents», núm. 9; Arcadio PARDO, *La visión del arte español en los viajeros franceses del siglo XIX*, Valladolid, Universidad de Valladolid, 1989, col·l. «Biblioteca de Castilla y León. Serie Arte», núm. 1; i sobretot Bartolomé i Lucille BENNASSAR, *Le voyage en Espagne: Anthologie des voyageurs français et francophones du XVIe au XIXe siècle*, París, Robert Laffont, 1998, col·l. «Bouquins». Per a un període clarament anterior, és interessant llegir l'article de Prim BERTRAN i ROIGÉ, «Un viatge per la Catalunya Nova al 1409», *Cuadernos de Historia Económica de Cataluña*, XIV (1976), p. 63-77.

23. A Arthur YOUNG (*Travels in France*, 1787), que només va estar-se quinze dies al Principat i prestà una atenció especial a les dades econòmiques, sembla que no li agradà gaire la ciutat de l'Onyar: «Els pobres viuen de verdures i cansalada. Guanyen vint sous al dia», Arthur YOUNG, *Viatge a Catalunya: 1787*, ed. a cura de Ramon Boixareu, Barcelona, Ariel, 1970, col·l. «Hores de Catalunya», p. 91-92.

Abans del segle XIX les úniques descripcions de monuments gironins fetes per viatgers estrangers foren les referides a la catedral.²⁴ L'edifici dels Banys «Àrabs» era del tot desconegut, fins i tot per a viatgers que buscaven deliberadament monuments «moros»,²⁵ i encara més per als que destacaven altres aspectes com el paisatge, l'economia o l'agricultura.²⁶ La seva ubicació, dins del monestir de monges caputxines, no feia fàcil que viatgers poc interessats el coneguessin. Al *Diario de los viajes hechos en Catalunya* per Francisco de Zamora (1757-1812) es constata que l'estructura arquitectònica dels Banys «Àrabs» no es veia ni podia ser reconeguda fins i tot passant per davant del convent,²⁷ ja que l'il·lustre viatger no en parla:

En la mañana de este día [17 de març de 1787] fuimos a ver el cuerpo de San Narciso, cuya cara se halla muy entera, y la llaga del tobillo como si cho-rease sangre. Luego vimos las Capuchinas. Bajamos al monasterio de San Pedro de Galligans, que está en un hondo a orillas del río de su nombre.²⁸

En canvi, la imatge de la catedral era tan monumental que difícilment podien obviar-la. Barthélemy Joly visità l'interior de la catedral entre la darrereria de 1603 i l'inici de 1604,²⁹ i en deixà escrit: «la iglesia catedral es Nuestra Señora, bonita,

24. Per a la Girona d'aquell moment, Ramon ALBERCH I FUGUERAS, *Els orígens de la Girona contemporània: La crisi de començaments del segle XIX*, Girona, Diputació Provincial de Girona, 1978, col·l. «Monografies de l'Institut d'Estudis Gironins», núm. 6.

25. Henry SWINBURNE, *Travels through Spain in the years 1775 and 1776 in which several monuments of Roman and Moorish architecture are illustrated by accurate drawings taken on the spot*, Londres, J. Davis, 1779.

26. Arthur YOUNG, *Viatge a Catalunya: 1787...*, p. 91-92.

27. Francisco de Zamora, funcionari castellà, viatjà sistemàticament pel Principat entre 1785 i 1790, i també el 1794, anotant dades econòmiques, geogràfiques, sociològiques i fins i tot arqueològiques. Aquesta activitat sembla respondre, però, a l'encàrrec que li feren els ministres Godoy i Floridablanca de controlar les possibles filtracions a Catalunya de les idees revolucionàries franceses. La relació dels seus viatges, a manera de dietari, no arribà a publicar-se en vida de Carles IV. El manuscrit és dipositat a la biblioteca del Palacio Real de Madrid.

28. Francisco de Zamora, *Diario de los viajes hechos en Cataluña*, ed. a cura de Ramon Boixareu, Barcelona, Curial, 1973, p. 310, col·l. «Documents de Cultura».

29. Barthélemy Joly era conseller i almoier del rei de França quan visità la Península, acompanyat de l'abat general del Cister Edmond de la Croix, per entrevistar-se amb el monarca espanyol. Quan retornà a França, ingressà a l'orde del Cister i fins tot dirigí una abadia. La relació del seu viatge per terres hispàniques restà inèdita a la Biblioteca Nacional de París fins que es publicà per primer cop l'any 1909: «Voyage de Barthélemy Joly en Espagne: 1603-1604», ed. a cura de Lucien Barrau Dihigo, *Revue Hispanique*, xx, 58 (1909), p. 459-618; Nicole AUDRAS, *Voyage de Barthélemy Joly en Espagne: 1603*, Mémoire de DES, Histoire, Lió, Faculté des Lettres et Sciences Humaines, 1965; Francesc A. MIQUEL, *Viatge a Catalunya d'un conseller del rei de França l'any 1603*, Barcelona, R. Dalmau, 1967, p. 17-20; Fray Tomás GÓMEZ, *En reino extraño: Relación de la visita del real monasterio de Valldigna. Autobiografía, vida cotidiana y lucha política en la España de Carlos II*, ed. a cura de Fernando Andrés Robres, Rafael Benítez Sánchez-Blanco i Eugenio Ciscar Pallarés, València, Universitat de València, Mancomunitat de Valldigna, 2008, col·l. «Cinq Segles».

y que tiene un altar mayor muy rico, el retablo de plata, enriquecido de piedras preciosas. Hay una cruz de oro de la altura de un hombre».³⁰ El 1686, el nunci apostòlic a Portugal, Monsenyor Nicolini, va passar per Girona quan anava cap a Lisboa: «halló a la catedral en el momento en que le estaban haciendo una fachada nueva, de una piedra gris que se dejaba pulir como si fuera mármol».³¹

A Francisco de Zamora no se li escapà la construcció d'una nova capella de sant Narcís a l'església de Sant Feliu:

[...] fuimos a recorrer la ciudad, empezando por la colegiata de San Feliu, en cuya iglesia está el cuerpo de San Narciso y en ella se hace la nueva capilla, que costea en parte, y la promueve en el todo, el Sr. Obispo. Es de mármoles [...] notando aquí sólo que los mármoles que se han empleado en ella son blanco, rojo, concha y negro, sobresaliendo éste. Dichos mármoles son de San Miguel de Salrá, Sagaró y Albons, de estas cercanías, especialmente el blanco y negro.³²

Durant el segle XIX, en canvi, els viatgers romàntics que escriviren sobre Girona mostraren una predilecció especial per l'edifici dels Banys «Àrabs» que, per les seves característiques, s'adaptava perfectament a les fantasies del moment. Consideraven que l'edifici dels Banys —únic, diferent i exòtic— havia de ser naturalment d'origen àrab i això els fascinava. Però no tots els viatgers coneixien l'edifici dels Banys. L'escriptor anglès Henry Swinburne (1743-1803), que va fer l'itinerari més complet per la Península i que prestà més atenció a les construccions islàmiques,³³ ni els visità ni els cità, ni tampoc no ho va fer l'escriptor francès Théophile Gautier (1811-1872), en el seu viatge a Espanya de 1840,³⁴ fet del qual més tard es va lamentar profundament el periodista gironí Carles Rahola: «Qué página más intensa habría podido escribir [...] si, en su famoso viaje, hubiese visitado ese convento».³⁵

30. Traducció de José GARCÍA MERCADAL, *Viajes de extranjeros por España y Portugal*, Madrid, Aguilar, 1952-1962, vol. II, p. 50-51 (nova ed., [Valladolid]: Junta de Castilla y León, Consejería de Educación y Cultura, 1999); Bartolomé i Lucille BENNASSAR, *Le voyage en Espagne...*, p. 541-555.

31. José GARCÍA MERCADAL, *Viajes de extranjeros...*, p. 37.

32. Francisco de ZAMORA, *Diario de los viajes...*, p. 306 i 309.

33. Com bé indica el títol de la publicació: *Travels through Spain in the years 1775 and 1776 in which several monuments of Roman and Moorish architecture are illustrated by accurate drawings taken on the spot*. Vegeu, també, Henry SWINBURNE, *Viaje por Catalunya en 1775*, Barcelona, J. Porter, 1946; Geoffrey W. RIBBANS, *Catalunya i València vistes pels viatgers anglesos del segle XVIII*, Barcelona, Barcino, 1955, p. 31-36.

34. En canvi, Gautier s'interessà pels banys del palau de Galiana o pels de la Cava a Toledo: Théophile GAUTIER, *Voyage en Espagne*, París, Julliard, 1964, p. 198-203; *Viaje por España*, Barcelona, Mateu, 1971.

35. Carles RAHOLA, *Los Baños Árabes*, Girona, Sociedad de Atracción de Forasteros, 1927, p. 28-32.

Amb tot, el coneixement dels Banys «Àrabs» es deu a un d'aquests viatgers que he esmentat, el primer, Alexandre de Laborde, i a un dels treballs artisticoarqueològics més importants d'aquell temps sobre els Banys de Girona. Em refereixo a Alexandre de Laborde, que, amb les seves obres, *Itinéraire descriptif de l'Espagne* (1808), i sobretot amb el *Voyage pittoresque et historique de l'Espagne* (1807-1818), ens deixà descripcions importants del patrimoni monumental de Catalunya així com uns gravats extraordinaris (figura 9). A Girona, l'impactaren especialment els Banys, bé que en l'*Itinéraire* només n'apuntà un interès: «Un monumento curioso que hay en Gerona en el Convento de los Capuchinos es un baño árabe cuya arquitectura es de la mayor elegancia: son unas columnas que se elevan por encima de un estilobato octogonal y rodean un depósito para el mantenimiento del agua».³⁶ Però en el *Voyage*, en va fer una descripció acurada³⁷ i va dedicar als Banys dos gravats: l'un de l'interior de la sala principal de l'edifici i l'altre amb detalls i secció de la mateixa estança (figures 9, 16 i 17). Laborde també es va interessar pels banys de Barcelona, de València i de Xàtiva. Hi tornarem més endavant.

Altres autors estrangers que en el segle XIX s'interessaren pels Banys de Girona foren l'historiador francès Charles Romey (1804-1874) a l'obra *Histoire d'Espagne depuis les premiers temps* (1839-1851) i l'arqueòleg Jules Gailhabaud (1810-1888), autor de *L'architecture du Ve au XVIIe siècle et de tous les arts qui en dépendent* (1858). Aquests autors, com Laborde, seguien la influència romàntica, però, a diferència de l'il·lustre predecessor, els seus treballs no foren ni tan complets ni obtingueren el mateix reconeixement.

Charles Romey havia viatjat per Itàlia i per Espanya, on va viure, en va estudiar l'idioma i la literatura i va reunir documents que posteriorment li serviren per a escriure l'*Histoire d'Espagne*. Aquesta obra quedà finalment inacabada per dificultats entre l'editor i l'autor. Els volums editats, però, tingueren força repercussió i li valgueren el nomenament d'individu de l'Acadèmia de la Història de Madrid. Més auster que Laborde, les seves afirmacions es basaven sobretot en dades històriques, com bé reflecteix el títol de la seva publicació. Per ell, les característiques arquitectòniques de l'edifici el definien completament com a àrab i el període de construcció devia ser durant els seixanta anys de domini musulmà a Girona, abans de la conquesta dels francs el 785, o bé durant els quatre o cinc anys en què ho va tornar a estar en ser conquerida per Hixam I. Tampoc no obviava la descripció del monument ni les paraules elogioses:

36. Traducció castellana d'Arcadio PARDO, *La visión del arte español...*, p. 29.

37. Vegeu el document núm. 4 de l'apèndix documental; Bartolomé i Lucille BENNASSAR, *Le voyage en Espagne...*, p. 563-568. Sobre Alexandre de Laborde i el seu viatge peninsular, vegeu ara Jordi CASANOVAS i MIRÓ i Francesc M. QUÍLEZ i CORELLA (ed.), *El viatge a Espanya d'Alexandre de Laborde (1806-1820). Dibuixos preparatoris*, catàleg de l'exposició (Museu Nacional d'Art de Catalunya, 30 maig - 27 agost 2006), Barcelona, MNAC, 2006.

Leur construction élégante et hardie, les belles et simples proportions du stylobate octogone, des colonnes et de l'attique pareillement octogone qui s'y superposent, le travail exquis et précieux des chapiteaux dont sont ornées les huit colonnes qui portent la coupole svelte et légère qui couronne l'édifice, font encore aujourd'hui l'admiration du voyageur.³⁸

A mitjan segle XIX, l'altre francès esmentat, Jules Gailhabaud, conegut pels seus escrits sobre arquitectura medieval, també atribuïa als àrabs la construcció de l'edifici de l'interior del convent de les caputxines i el situava, igualment, durant el període breu de dominació islàmica del nord de la Península. A més, recollia la llegenda que corresponia a la casa o al palau d'esbarjo d'un governador o rei musulmà, anomenat Mohamet, que hi passava els estius i part de la primavera. També deia que un plànol del segle VIII provava que en aquell temps un monument construït en aquell indret era anomenat *casa de banys*.³⁹

Però, evidentment, res no se'n sap, del suposat plànol, ni del tal Mohamet que passava els estius al palau. Aquesta història, en definitiva, era fruit de la fascinació pel tema moresc i oriental, és a dir, exòtic i rar, que caracteritzà la mirada que el Romanticisme portava a l'edat mitjana. L'artista i grafòleg francès Adolphe Desbarrolles (1801-1886), que realment va saber apreciar Girona el 1846, també es fa ressò dels «bains mauresques» segons ell del segle VIII.⁴⁰

1.2. ESCRIPTORS I ERUDITS CATALANS

L'interès per l'edifici dels Banys «Àrabs» de Girona no venia només de fora. El precedent establert principalment per Alexandre de Laborde a l'inici del segle XIX fou continuat, a mitjan segle, per un seguit d'escriptors catalans com Pau Piferrer,⁴¹ Francesc Pi i Margall,⁴² Narcís Blanch,⁴³ Víctor Balaguer⁴⁴ i Antoni

38. Charles ROMÉY, *Histoire d'Espagne depuis les premiers temps*, vol. III, París, Furne et Cie., 1839, p. 314-315.

39. Jules GAILHABAUD, *L'architecture du Ve au XVIIe siècle et les arts qui en dépendent*, París, Morel, 1858. Vegeu, més endavant, el capítol dedicat a aquest estudiós.

40. Bartolomé i Lucille BENNASSAR, *Le voyage en Espagne...*, p. 581.

41. Francesc Xavier PARCERISA (il·lustració) i Pau PIFERRER Y FÀBREGAS, *Recuerdos y bellezas de España*, vol. I, *Cataluña*, Barcelona, J. Verdaguer, 1839; Francesc PI I MARGALL, Pau PIFERRER i Antoni AULESTIA Y PIJOAN, *España y sus monumentos y artes, su naturaleza e historia*, vol. I, *Cataluña*, Barcelona, Establ. Tip. de Daniel Cortezo, 1884, p. 144-147.

42. Francesc PI I MARGALL, *España: Obra pintoresca en láminas...*, Barcelona, J. Roger, 1842, p. 188-192.

43. Narcís BLANCH I ILLA, *Gerona histórico-monumental: Noticias históricas de esta ciudad, y descripción artística de sus antiguos monumentos*, Girona, Imprenta y Librería de Paciano Torre, 1853.

44. Víctor BALAGUER, *Historia de Cataluña y de la Corona de Aragón*, vol. II, Barcelona, Librería de Salvador Manero, 1861, p. 209-210.

de Bofarull.⁴⁵ L'esperit romàntic que es desenvolupà sobretot a partir de la segona meitat del segle XIX va fomentar l'afecció pels temes històrics, per recuperar el passat, sobretot medieval, i d'aquesta manera es donà impuls a un conjunt d'estudis sobre la història del país. En general, els senyals d'identitat hom els buscà en dos sentits: el passat i la tradició popular.

Aquests escriptors romàntics no eren uns narradors freds. Es complaïen sempre a interessar el lector en els ambients i en les emocions que els despertaven. Els relats moltes vegades estaven mancats del més mínim rigor històric i hi deixaven via lliure a la imaginació més exuberant. L'edifici dels Banys era ideal per a esplaïar-se en aquest sentit, com podem veure en les descripcions que en féu Pau Piferrer a *Recuerdos y bellezas de España*:

Hasta la ojiva, la elegante y graciosa ojiva, pierde allí toda su espiritualidad, despójase de todas sus molduras, y el género poético preséntase sano y liso, como el armazón, como el esqueleto sin carne, como el primer despunte de pensamiento sin formas [...]. Allí el moro cansado de batallas soñó en la recompensa que su Corán promete a los valientes.⁴⁶

O Narcís Blanch, en aquest fragment de *Gerona histórico-monumental. Noticias históricas de esta ciudad, y descripción artística de sus antiguos monumentos*:

En el recinto de este monumento, cuya arquitectura nos agrada y nos sorprende, el alma siéntese transportada, y no es posible resistir a las ilusiones que engendra semejante espectáculo. Allí todo respira poesía, todo infunde aquel fuego de entusiasmo, propio de los que han nacido bajo los rayos del radiante sol de la Arabia, todo evoca a la mente mil recuerdos, adormeciendo los sentidos para dejar libre la imaginación que se hunde al fin en los sueños más deliciosos.⁴⁷

Fins i tot l'ambient tancat de les monges de clausura era un pretext per a somnis romàntics; així s'extasiava Pau Piferrer el 1839:

[...] aquella vasta tumba, pero tumba bien miserable y humilde, donde aspiran a vivir muriendo algunas pobres mujeres, hábitos cenicientos, duros y aplastados que caminaban sin ondular, de aquellos capuces que ocultaban facciones pálidas y deshechas, de aquellas figuras en fin que se deslizaban como visiones, sin pies, sin rostro, sin hablar.⁴⁸

45. Antoni de BOFARULL I BROCA, *Historia crítica, civil y eclesiástica de Cataluña*, 2 v., Barcelona, J. Aleu y Fugarull, 1876-1878.

46. Francesc Xavier PARCERISA i Pau PIFERRER y FÁBREGAS, *Recuerdos y bellezas...*, p. 179.

47. Narcís BLANCH I ILLA, *Gerona histórico-monumental...*, p. 100.

48. Francesc Xavier PARCERISA i Pau PIFERRER y FÁBREGAS, *Recuerdos y bellezas...*, p. 177-179, en particular, p. 179.

La captivació expressada per Piferrer i els arguments històrics proposats per Charles Romey serien reproduïts posteriorment per autors com Víctor Balaguer a la *Historia de Cataluña y de la Corona de Aragón*,⁴⁹ o Antoni de Bofarull i Brocà a la seva *Historia crítica, civil y eclesiástica de Cataluña*.⁵⁰

En general, aleshores els autors coincidien a establir un origen àrab als Banys de Girona i per tant consideraven que el temps de la seva construcció devia ser durant el segle VIII, en el període d'ocupació musulmana de la ciutat: «Estos baños, ya fuesen edificados en los setenta años que Gerona vino á estar bajo el dominio árabe, antes que de ella se apoderasen los francos en 785, ya en los cuatro ó cinco años en que volvió á estarlo, reconquistada por Hixem, son positivamente del siglo VIII, y naturalmente no hay duda posible sobre ello».⁵¹

Paral·lelament, alguns escriptors romàntics, tot i tenir en compte l'«aire oriental» evident de l'edifici, feren alguna aportació singular i es mostraren una mica més crítics respecte a les teories generalment expressades. Per Narcís Blanch i Illa (1827-1874) —llicenciat en jurisprudència per la Universitat de Barcelona, membre corresponent de l'Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona i cronista honorari des de 1864 de la ciutat de Girona—,⁵² l'origen àrab dels Banys no era evident en els detalls. Aquesta incongruència era justificada pel fet que l'edifici corresponia a la primera època àrab, per tant les seves característiques eren encara llunyanes del bon gust desenvolupat després, per exemple, a l'Alhambra.⁵³ Francesc Pi i Margall

49. «El lector hallará curiosas descripciones de este monumento en la Cataluña de Piferrer y en la obra del mismo título de Pi y Margall [...]. Antes que estos autores, habló de los baños moriscos de Gerona el historiador Romey, quien, a pesar de ser extranjero, ha prestado a nuestra patria un gran servicio con su historia, que nada deja que desear en lo concerniente á la época de los árabes», Víctor BALAGUER, *Historia de Cataluña...*, p. 210.

50. «Existen unos baños árabes, cuya perfecta descripción hizo el ilustrado autor de las *Bellezas de España*, aunque sin consignar la época en que pudieron ser construidos, como que se limita solo á decir que fueron obra de los sectarios de Mahoma, y así creemos los atribuye al tiempo en que los Árabes dominaron en Gerona, y no á otro posterior, á imitación de los antiguos», Antoni de BOFARULL I BROCÀ, *Historia crítica...*, vol. II, 1876, p. 457.

51. Víctor BALAGUER, *Historia de Cataluña...*, p. 210.

52. Joaquín PLA CARGOL, *Biografías de gerundenses (Gerona y sus comarcas)*, Girona, Madrid, Dalmau Carles-Pla, 1948, p. 22-23.

53. «El conjunto del monumento, bello y atrevido como todas las construcciones árabes, presenta sin embargo ciertas irregularidades, así como en los detalles no se ve todo el arte y el delicado gusto que caracteriza á los alarifes del reino de Granada. Con todo en vista de la época á que se remontan, de la prontitud con que debieron construirse, á causa de las infinitas guerras que los sarracenos tuvieron que sostener con los francos, para que nos les arabatáran la Ciudad ó para volverse á reconquistar; son preciosos y dignos de conservarse puesto que es un testimonio de lo adelantados que estaban al invadir la península, y de los gérmenes de civilización que consigo llevaban. [...] La idea general de la fábrica es bien árabe, así como en sus detalles no lo es siempre, á consecuencia, tal vez, de hallarse el arte cuasi en su infancia y por lo tanto lejano aun del bello gusto que levantó la Alambra», Narcís BLANCH I ILLA, *Gerona histórico-monumental...*, p. 96 i 98. Vegeu també, del mateix autor, *Crónica de la provincia de Gerona*, Madrid, 1866, col·l. «Crónica General de España», núm. 95; per als banys, p. 69.

a *España*. *Obra pintoresca* també manifestà els seus dubtes respecte al possible origen dels banys:

En algunas paredes están empotradas algunas ojivas: más nada se descubre en ellas que revele la mano de los arquitectos árabes. No cabe duda, sin embargo, de que por las muchas columnas y capiteles que del mismo estilo están esparcidos en distintas partes del convento, pueden reconocerse cuán escasos restos del antiguo edificio son los que hemos descrito.⁵⁴

Més endavant, el mateix autor també es mostrava crític amb relació al període de construcció dels banys:

No puede de modo alguno suponerse que fuesen construidos durante las conquistas pasajeras (siglo VIII) que agitaron por tantos siglos la ciudad de Gerona. Mientras un pueblo ve pendiente su vida del azaroso juego de las armas, no concibe tan hermosos monumentos, fruto siempre de una imaginación tranquila que vaga por un mar de ilusiones enteramente incompatibles con terribles realidades.

I amb referència a l'ús de l'edifici, Pi i Margall no s'atrevia a definir-se: «mas creo inútil detenerme en investigar lo que habrá sido este vasto conjunto, cuando ninguna de mis observaciones podría salir del campo de las conjeturas».⁵⁵

Finalment i sobre el mateix tema, Narcís Blanch, després de reproduir íntegrament les conjectures originals de Jaume Villanueva⁵⁶ i de reconèixer l'existència de documents antics que els qualificaven positivament de banys —a més de considerar-ne la semblança amb els banys orientals—, no afirmava ni negava que haguessin estat o no uns banys:

[...] se ha pretendido que sirvió de baños públicos, fundándose ya en los datos que arrojan varios contratos antiquísimos de venta, donación ó legado á que ha dado lugar, designándolos con el nombre de casa de los baños; ya en su cierta semejanza con los antiguos baños que en oriente se conservan; pero nosotros estamos convencidos que nada hay de positivo y que todo cuanto se diga serán conjeturas más o menos bien fundadas, hasta que algún día examinando detenidamente y piedra por piedra el monumento, pueda hallarse alguna inscripción que nos aclare el misterio.⁵⁷

54. Francesc Pi i MARGALL, *España...*, p. 191.

55. Francesc Pi i MARGALL, *España...*, p. 191.

56. Aquestes seran analitzades més àmpliament en el proper capítol. Però potser és útil avançar que el teòleg valencià considerarà, en la seva magna obra: *Viaje literario a las iglesias de España*, l'edifici dels Banys de Girona un antic obrador o tintoria per la proximitat d'un carrer anomenat *Blanqueria*.

57. Narcís BLANCH I ILLA, *Gerona histórico-monumental...*, p. 97.

1.3. LES PRIMERES IMATGES DELS BANYS DE GIRONA

Molts dels llibres de viatges als quals he fet referència abans portaven il·lustracions. En el segle XIX el desenvolupament de la indústria del llibre i la demanda creixent d'imatges van multiplicar l'edició d'aquesta mena de publicacions, sovint de gran format, destinades a cultivar el gust del viatge, fins i tot des de casa, moltes de les quals constituïren un autèntic objecte d'art il·lustrat, que esdevenien després peces preuades de col·leccionisme per als bibliòfils. El *Voyage* de Laborde té aquestes característiques (figura 9).⁵⁸

Més endavant, d'altres llibres, com *L'architecture* de Gailhabaud, també foren elaborats sota criteris semblants. Aquest arqueòleg durant la seva vida reuní una col·lecció important de gravats que més endavant cedí a la ciutat de París i que cremaren en l'incendi del Palau Comunal, el 1871. El llibre de Gailhabaud reproduceix en dues làmines diferents elements dels Banys de Girona. Una primera amb el pla i la secció i una segona amb detalls de les columnes. L'autor del dibuix fou Henry Legrand i el gravador, J. Sulpis. Si ens fixem en aquestes il·lustracions i les comparem amb les fetes per Laborde, veiem que hi ha una analogia evident. El més probable és que aquests artistes prenguessin com a base el treball anterior d'Alexandre de Laborde, tot i que hi introduïren algunes modificacions.⁵⁹

Deixant de banda aquestes reproduccions de detalls i seccions, durant el segle XIX s'estamparen imatges de l'interior dels Banys «Àrabs» de Girona. Principalment es difongueren dos gravats: el primer, el de Laborde (figura 9) i el segon, obra d'Antoni Roca (figura 10). Ambdós recullen una atmosfera típicament romàntica i mostren els viatgers dialogant amb les monges que apareixen amb la cara tapada; el de Roca, més fosc i tenebrós, el de Laborde, de proporcions més grans i detallista. Tant l'un com l'altre són importants perquè representen l'edifici tal com era abans que s'hi introduïssin diverses modificacions. El 1836, el *Semanario Pintoresco Español* també publicava una vista romàntica i misteriosa de l'interior dels Banys de Girona (figura 157).⁶⁰

Antoni Roca i Sallent (ca. 1800-1869) fou un bon continuador de l'escola catalana de gravadors al metall i un dels millors especialistes del seu temps. El seu gravat dels Banys de Girona va ser imprès per primera vegada per al llibre de Francesc Pi i Margall *España. Obra pintoresca*, en el seu volum de Catalunya de 1842 (figura 10). Tal com indica la portada del llibre, el text fou il·lustrat amb làmines extretes de daguerreotips o dibuixades del natural i gravades en acer

58. Vegeu, més endavant, el capítol dedicat a Laborde i el document núm. 4 de l'apèndix documental.

59. Vegeu, més endavant, el capítol dedicat a aquest estudiós.

60. *Semanario Pintoresco Español*, 36 (4 desembre 1836), p. 289.

i boix.⁶¹ A més dels treballs d'Antoni Roca, el volum comptà amb la participació d'altres artistes com Ramon Saez, Josep Puiggari, Ramon Alabern⁶² i Lluís Rigalt.⁶³

El gravat d'Antoni Roca dels Banys de Girona té una mida força reduïda. Ocupa, en el llibre, la part superior d'una plana i a la part inferior s'hi reproduïx un altre gravat, corresponent a una galeria del claustre de Sant Pere de Galligants de Girona. Aquests dos gravats, mantenint la mateixa disposició, foren publicats pocs anys després, el 1853, en el llibre de Narcís Blanch.⁶⁴ Alguna vegada hi ha hagut confusions en atribuir el gravat de Roca al dibuixant i litògraf Francesc Xavier Parcerisa: «El artista ya no podrá trazar dibujos como los de Parcerisa, en los que se representa la sala del bellissimo templete con unas monjas encapuchadas, de aspecto sombrío, rodeando al visitante silencioso».⁶⁵

El 1839 Francesc Xavier Parcerisa projectà reunir en una publicació el testimoni gràfic dels millors monuments artístics de la Península del seu temps. Aquesta fou l'obra titulada *Recuerdos y bellezas de España*.⁶⁶ Parcerisa s'encarregà de fer-ne les litografies juntament amb altres autors, mentre que Pau Piferrer s'ocupà de la part literària.⁶⁷ La primera edició del volum dedicat a Catalunya incloïa diverses litografies de la ciutat de Girona (una vista general, la catedral, el campanar de Sant Fèlix, etc.), però no n'hi havia cap que reproduís els Banys «Àrabs», mentre que el volum corresponent a Barcelona d'aquesta primera edició sí que reproduïa una litografia dels Banys Nous d'aquella ciutat; l'autor n'era Donon.

61. Pilar VÉLEZ, «La litografia a Catalunya de 1815 a 1855. De Josep March a Eusebi Planas», *Locus Amoenus*, III (1997), p. 147-160; Pilar VÉLEZ, «La revolució litogràfica. De l'home gravador a l'home gràfic», *Locus Amoenus*, VIII (2005-2006), p. 265-278.

62. Ramon Alabern i Cases aprengué aquesta primerenca tècnica fotogràfica a París amb el mateix Daguerre. És per això que se'l considera l'introduïdor a Catalunya del daguerreotip. El 1839 va fer la primera fotografia, de l'edifici de la Llotja barcelonina, que, tres anys després, serví de base per al gravat, amb el mateix motiu, d'*España. Obra pintoresca*, en què ell mateix col·laborava.

63. Pilar VÉLEZ, *El llibre com a obra d'art a la Catalunya vuitcentista (1850-1910)*, Barcelona, Biblioteca de Catalunya, 1989; Francesc FONTBONA, *La xilografia a Catalunya entre 1800 i 1923*, Barcelona, Biblioteca de Catalunya, 1991.

64. Narcís BLANCH I ILLA, *Gerona histórico-monumental...*

65. Carles RAHOLA i Emili BLANCH, *La exclaustación y restauración de los Baños Árabes de Gerona*, Girona, Diputació de Girona, 1930, p. 6, però en altres publicacions de Carles Rahola («Girona», *El Autonomista* (1925), i «Els Banys àrabs de Girona», *Revista de Catalunya* (1925)) aquest gravat apareix reproduït amb la llegenda: «Els Banys de Girona, segons un gravat d'Antoni Roca».

66. En onze volums es publicaren més de cinc-centes litografies, moltes de les quals dibuixades i gravades pel mateix Parcerisa, que significaren la consolidació de la tècnica litogràfica a Catalunya; Vicente MAESTRE, «El primer romanticisme artístic a Barcelona: el retorn a el medieval», *Daedalus: Estudis d'Art i Cultura*, I (1979), p. 49-56.

67. Aquest només escrigué els dos primers volums —Catalunya i Mallorca— i col·laborà després en molts altres: Josep M. Quadrado —Aragó, Castella la Nova, Astúries i Lleó, Salamanca, Àvila i Segòvia—; Francesc Pi i Margall —segon volum de Catalunya i Granada—; o Pedro de Madrazo —Còrdova i Sevilla i Cadis.

El 1884 es va publicar una segona edició d'aquesta obra monumental, ampliada per Francesc Pi i Margall. El títol d'aquesta segona obra era *España y sus monumentos y artes, su naturaleza e historia*. Aquesta vegada sí que s'hi troba una imatge dels Banys «Àrabs» de Girona però ja no un gravat sinó una fotografia, en el moment en què la nova tècnica començava a desenvolupar-se. L'autor en fou Heribert Mariezcurrena i Corrons.

1.4. ALÍ BEI I ELS BANYS DE TÀNGER

En el marc de la descoberta romàntica dels Banys «Àrabs» de Girona i de tota la fascinació que van exercir durant el segle XIX,⁶⁸ no s'ha remarcat prou el paper que indirectament hi devia jugar la popularitat de les aventures d'Alí Bei molt difoses dins el marc del moviment cultural català de la Renaixença (figura 11).⁶⁹

Domènec Badia i Leblich va ser un viatger aventurer, escriptor i espia català, nascut a Barcelona el 1767, que es va fer passar per àrab a fi de viatjar als països islàmics.⁷⁰ El 29 de juny de 1803 Badia arribava a Tànger i fins a 1807 va viatjar per Àfrica i Àsia, sota el nom d'Alí Bei, i va deixar una relació escrita del seu viatge que va ser publicada per primera vegada en francès a París, el 1814, amb tres volums i un atlas. Dos anys més tard era traduïda a l'anglès i a l'alemany i el 1817 a l'italià. El 1936 en sortia la primera edició castellana a València.⁷¹ A Catalunya, del 17 de març de 1888 al 24 de novembre de 1889, els lectors del popular diari *La Renaixensa* varen devorar àvidament cada setmana un episodi d'aquest relat de viatge en forma de fulletons setmanals, reunits en tres volums el 1888 i 1889.⁷² La curiositat per aquest viatge, barreja de llegenda i de misteri, va ser immensa a Catalunya, i va despertar la set de coneixement real del món islàmic.⁷³

68. Curiosament, els Banys no es troben esmentats en el llibre de Carles Vivó, *Llegendes i misteris de Girona*, Girona, Diputació de Girona, 1989, col·l. «Quaderns de la Revista de Girona», núm. 24, sèrie «Monografies Locals», núm. 13.

69. Emilio BAYON DEL PUERTO, «Ali Bey i la Renaixença», *Alí Bei: Un pelegrí català per terres de l'Islam*, catàleg de l'exposició (Museu Etnològic de Barcelona), Barcelona, Proa, 1996, p. 77-96.

70. *Alí Bei: Un pelegrí català per terres de l'Islam...*

71. *Viajes de Ali Bey el Abbassi (Don Domingo Badia y Leblich) por África y Asia durante los años 1803, 1804, 1805, 1806 y 1807 traducidos del francés por P. P.*, París, Librería de los SS. d. Vicente Salvá é Hijo, Mèxic, Librería de Galván, 1836.

72. *Viatjes de Ali Bey el Abbassi (Domingo Badia y Leblich) per África y Assia durant los anys 1803, 1804, 1805, 1806 y 1807*, Barcelona, Impr. La Renaixensa, 1888-1889, 3 v.

73. S'han continuat editant fragments del viatge com, per exemple, *Viajes por África y Asia realizados y explicados por Domingo Badia y Leblich utilizando el nombre de Príncipe Ali Bey el Abbassi*, amb un pròleg de Guillermo Diaz-Plaja, Barcelona, Olimpo, 1943.

Des d'aquell 1803, Tànger no deixaria de ser la porta del Magrib per als viatgers aventurers i un mite per als artistes (figura 12).⁷⁴ Alí Bei en va descriure els banys públics amb un relat més detallat que el que va dedicar als banys àrabs d'altres ciutats de l'Islam.⁷⁵ Per la influència que probablement va tenir aquesta descripció en tot l'imaginari popular del segle XIX pel que fa als Banys de Girona i pel que ens ensenya de la utilització d'aquells llocs en el context magrebí d'aleshores, crec que val la pena reproduir la descripció d'Alí Bei (figures 13 i 14):⁷⁶

Lo bany públich en Tánger es molt brut y d'aspecte miserable. S'hi entra per una petita porta, 's baixa després per una escala estreta, y á la dreta se troba un pou, d'ahont se treu l'aygua necessaria pera 'l servey del establiment; á la esquerra hi ha una especie de porxo, y á son costat una cambra reduhida. Aquestas duas pessas serveixen pera vestir-se y despullarse. Sobre la dreta del porxo hi ha una cambra ó més bé un soterrani, que reb tan poca llum, que quan s'hi entra sembla enterament fosch: lo paviment del tot cubert d'aygua, es en extrem relliscós. La major part prenen allí son bany ab una galleda d'aygua calenta y altre d'aygua freda, que temperan á voluntat, y se la tiran per lo cos á poch á poch ab las mans després de las ceremonias de la ablució. / Los que volen pendrer lo bany de vapor, van á una cambra situada sobre l'esquerra, que está enrajolada ab marbre blanch y negre com una tauleta d'escachs: lo sostre que es de volta conté tres claraboyas circulars d'unas tres polsadas de diàmetre, y tapadas ab trossos de vidre de diferents colors, lo qual produheix bastant bon efecte pera la llum. La porta d'aquesta cambra's manté sempre tancada, y davant hi ha una petita pica que reb l'aygua calenta per medi d'un conducte; l'aygua freda está en las galledas. Desde 'l moment que s'entra en dita cambra se sent una atmósfera sofocant que cansa la respiració, y en menos d'un minut se troba 'l cos cubert d'aygua, que reunintse en gotas grossas corra per tota la pell, y un se troba cubert de cap á peus de copiosa suor. S'assentan sobre las rajolas, las quals s'escalfan fins á tal punt, que al moment produheixen un calor insoportable, que més tart ja no 's sent: y després d'haver permanescut assentats tot lo temps que 'ls hi sembla, fan sa ablució, y 's rentan ó banyan lo cos: pero la sortida pera vestir es incómoda, per que no hi ha cap cambra intermedia pera temperarse avans de sortir al ayre lliure. / La primera vegada que vaig entrar en dit bany vaig experimentar una verdadera fatiga á causa de la temperatura elevada que allí regna; pero ben prompte vaig comensar á fermhi y á

74. Jordi À. CARBONELL, «Josep Tapiró i el Tànger precolonial», *Butlletí del Museu Nacional d'Art de Catalunya*, v (2001), p. 151-159; *Viatjes de Ali Bey...*, vol. I, p. 37-38. Ara, Jordi À. CARBONELL, *Josep Tapiró pintor de Tànger*, catàleg de l'exposició (Museu Nacional d'Art de Catalunya, 17 abril - 14 setembre 2014), Barcelona, MNAC, 2014, col·l. «Monografies», núm. 1.

75. Per al context històric i social, Omar CARLIER, «Les enjeux sociaux du corps. Le hammam maghrébin (XIXe-XXe siècle), lieu pérenne, menacé ou recréé», *Annales HSS*, vi (2000), p. 1303-1333.

76. Transcrit el text publicat per *La Renaixensa* a Barcelona el 1888, p. 37-38. Ara, però, se'n pot consultar l'edició més actual publicada a Barcelona per Llibres de l'Índex, el 2004, que reprèn la publicada per Barcino entre el 1926 i el 1934.

coneixer lo saludable que és: voldria no obstant més comoditat y menos calor. Sempre que hi he anat he trobat vuit, deu ó més personas enterament despul·lades, cosa á mon parer no molt decent. / Lo preu d'aquestos banys es d'una *muzuna*, que 'ls europeos del país anomenan *blanquilla*, y equival poch més ó menos á dos sous, moneda de Fransa. / Pera mantenir lo calor y 'l vapor escalfat del bany, hi ha un forn dessota de la cambra que escalfa 'l paviment; á més una caldera d'ahont ve l'aygua per medi d'un canó, que s'obre y tanca á voluntat, per una aixeta: hi ha també altre conducte que dona continuament lo vapor de l'aygua de la caldera. Aquest vapor s'augmenta molt més, quan se tira aygua sobre 'l paviment escalfat, la qual reduhida aixís 'vapor, impregna cada vegada més l'atmosfera de sa humitat, y produheix en los que entran los efectes ja mencionats.⁷⁷

77. *Viatjes de Ali Bey...*, p. 37-38.

2. Els estudis sobre els Banys «Àrabs» de Girona

2.1. ELS PRIMERS ESTUDIS

2.1.1. *La dissertació de dos eclesiàstics*

Els primers estudis coneguts sobre els Banys «Àrabs» de Girona corresponen a una polèmica mantinguda al final del segle XVIII entre els eclesiàstics Josep Martí i Francesc Xavier Dorca centrada en el possible origen de l'edifici. Les notes d'ambdós erudits restaren inèdites i avui només les coneixem a través dels estudis posteriors de Jaume Villanueva⁷⁸ i Enric-Claudi Girbal.⁷⁹ Aquests autors del segle XIX havien tingut accés al treball de Francesc Xavier Dorca, però del de Josep Martí tan sols coneixien les referències que el mateix Dorca féu. Enric-Claudi Girbal, gràcies a una còpia manuscrita que li ensenyà el capellà del convent de monges caputxines, Jaume Mascle, publicà la dissertació de Dorca, fins llavors inèdita, com a annex en el seu treball: *Estudio histórico-artístico acerca de los llamados Baños Árabes de Gerona*.

La lectura atenta de la dissertació de Dorca, juntament amb les dades de naixement i defunció d'ambdós eclesiàstics —Josep Martí (1732-1806) i Francesc Xavier Dorca (1736-1806)—, permet situar aquesta controvèrsia al final del segle XVIII. Dorca⁸⁰ anotà el dia i el mes en què visità el monument gironí,⁸¹ però no

78. Jaime VILLANUEVA, *Viage literario a las iglesias de España*, vol. XIV, *Viage á Gerona*, Madrid, Imprenta de la Real Academia de la Historia, 1850.

79. Enric-Claudi GIRBAL, *Estudio histórico-artístico acerca de los llamados Baños Árabes de Gerona*, Girona, Imprenta y Librería de Paciano Torres, 1888.

80. Emilio GRAHIT Y PAPELL, «Francisco Xavier Dorca, su vida y sus obras», *La Renaixensa*, I (1871), p. 171, 183, 196 i 209.

81. «De resultas de un examen ocular que hice de la obra [...] el día 7 de junio de este año», Enric-Claudi GIRBAL, *Estudio histórico-artístico...*, p. 56.

va especificar l'any al final de l'escrit; tanmateix, més endavant, quan fa referència a la construcció del convent de monges caputxines afirma: «[...] se edificó el siglo pasado».⁸² Tanmateix, vist que els terrenys foren adquirits el 1618 i tenint en compte l'edat dels contertulians literaris i el fet que Jaume Villanueva, arran de la seva visita a Girona entre el 1804 i el 1808, pogués consultar la resposta de Dorca a Martí, hom pot afirmar que la polèmica s'establí al final del segle XVIII, en plena maduresa física i intel·lectual dels dos eclesiàstics.

Josep Martí fou canonge del monestir de Santa Maria de Bellpuig de les Avellanès. Des de mitjan segle XVIII, aquest cenobi premonstratenc esdevingué un centre d'erudició històrica importantíssim, gràcies principalment als seus abats: Daniel Finestres (1702-1744), Jaume Caresmar (1717-1791) i Jaume Pasqual (1736-1804).⁸³ Influïts pel corrent historicista francès, sistematitzaren i investigaren les fonts eclesiàstiques, ordenant arxius com el de la catedral de Barcelona o el de la col·legiata d'Àger, i compilant aquesta informació en obres monumentals com els dotze volums de Jaume Pasqual, *Sacræ antiquitatis Cathalonie monumenta*.⁸⁴ Josep Martí (1732-1806), abat de Santa Maria de Bellpuig de les Avellanès en els anys compresos entre 1795-1798 i 1801-1806, és el continuador d'aquesta escola historiogràfica, que s'ha anomenat *de les Avellanès*.⁸⁵

Amb relació als Banys «Àrabs» de Girona, Josep Martí elaborà un document titulat *Carta erudita sobre un monumento antiguo que se halla en el convento de monjas capuchinas de Gerona: y nuevas reflexiones sobre los reparos que puso á su carta el canónigo Dorca*, en què defensava que l'edifici dels Banys havia estat ideat originàriament com un baptisteri o bé com un monument a la memòria d'algun màrtir. L'escriptor, catedràtic i eclesiàstic gironí Francesc Xavier Dorca i Parra va rebatre l'opinió de Martí amb un segon estudi, que duia per títol *Disertación escrita por D. Francisco Javier Dorca acerca de nuestro monumento que calificava de baños, contra la opinión de haber sido baptisterio*. Efectivament, Dorca va considerar que ja inicialment foren uns banys.

Dorca havia vist personalment l'edifici dels Banys,⁸⁶ mentre que Martí possi-

82. Enric-Claudi GIRBAL, *Estudio histórico-artístico...*, p. 59.

83. Alberto VELASCO GONZÁLEZ, *Jaume Pasqual, antiquari i col·leccionista a la Catalunya de la Il·lustració*, Lleida, Universitat de Lleida, 2011, col·l. «El Comtat d'Urgell», núm. 10.

84. Per conèixer altres aspectes d'aquest moviment d'erudició eclesiàstica que desvetllà la consciència històrica de Catalunya em remeto al meu article: Xavier BARRAL i ALTET, «Els eclesiàstics arqueòlegs a Catalunya», a *Thesaurus: L'art als bisbats de Catalunya 1000/1800*, catalèg de l'exposició (24 de setembre 1985 - 2 març 1986), Barcelona, Fundació Caixa de Pensions, 1985, p. 87-103.

85. Fèlix TORRES i AMAT, *Memorias para ayudar a formar un diccionario crítico de los escritores catalanes y dar alguna idea de la antigua y moderna literatura de Cataluña*, Barcelona, Imprenta de J. Verdaguer, 1836, p. 388-391.

86. Més amunt he fet referència al dia i mes que va visitar els Banys de Girona, però també resulta interessant anotar que ho féu acompanyat, entre altres persones, de Josep de Perpiñà, Francisco de Delás i d'un arquitecte, del qual no indica el nom: Enric-Claudi GIRBAL, *Estudio histórico-artístico...*, p. 56.

blement no hi va ser mai, ja que el primer autor manifestava en el seu treball que Martí havia estudiat l'edifici a partir d'un dibuix que li havien enviat.⁸⁷ Dorca descriu d'una manera ben precisa l'interior dels Banys i en considera perfecte l'estat de conservació. Tot seguit analitza, mitjançant dinou punts, les raons que el fan considerar que no havien estat un baptisteri.

En primer lloc, per aquest autor, el bon estat de conservació era indicatiu que l'edifici no podia tenir més de cinc-cents anys d'antiguitat. Atès que a partir del segle v els baptisteris es trobaven situats dins les esglésies i com que aquest monument era molt posterior, no podia tractar-se d'un baptisteri: «De ahí se deduce que el monumento de que tratamos no se fabricó para fuentes baptismales de algún baptisterio separado de la iglesia; siendo su fábrica tan posterior al expresado siglo v, que dudo llegue á 500 años de antigüedad».

Tot seguit, comença a analitzar les característiques arquitectòniques de l'edifici gironí i arriba a la conclusió que no s'adiuen amb les d'un baptisteri d'immersió: la piscina és massa gran, no disposa d'escalas o grades d'accés, les parets de la piscina són massa gruixudes i impedeixen la comunicació entre qui celebra el baptisme i qui el rep, la part superior del temple és a l'aire lliure i l'aigua beneïda es barrejaria amb la pluvial. L'observació de l'arquitectura de l'edifici li permet establir relacions estilístiques amb altres construccions de la ciutat de Girona obrades durant l'edat mitjana: «Es muy verosímil que la fábrica de este no fué anterior á los siglos XIII y XIV, en cuya época era muy usada en Gerona aquella forma de arquitectura como se vé en los claustros de dicha catedral, y de los conventos de los PP. Dominicos y Franciscanos».⁸⁸

El darrer argument que fa servir en favor de la idea que van ser construïts i utilitzats com a banys públics és que en l'escriptura de compra d'aquest edifici a Josep Planes l'any 1618 una de les parcel·les és anomenada *banys*: *Balnea, sive Banys*. El canonge gironí aconsegueix recular en la història de la construcció fins a quatre segles i mig⁸⁹ —la darrera data de què disposa és de 1342— durant els quals sempre consta que es van usar com a banys.

Francesc Xavier Dorca, mitjançant proves documentals i criteris estilístics, no tan sols refutà l'argumentació del canonge Martí sobre la possible destinació de l'edifici, sinó que també en situà la construcció, amb molt bon ull, en temps medievals. Malauradament, els seus estudis restaren inèdits fins a 1888 i els qui els consultaren abans, com, per exemple, Jaume Villanueva, no sempre els compartiren.

87. «Un literato premostratense en vista del diseño que se le envió de la anunciada fábrica», Enric-Claudi GIRBAL, *Estudio histórico-artístico...*, p. 54.

88. Enric-Claudi GIRBAL, *Estudio histórico-artístico...*, p. 57.

89. Gràcies al coneixement d'una altra escriptura de venda, la de Juan Rafael Capmany i Descoll a Francesc Planes, datada del 30 d'agost de 1606.

2.1.2. *Alexandre de Laborde*

L'escriptor i artista Alexandre-Joseph-Louis de Laborde (1773-1842), comte de Laborde, fou un home de cultura i militar de professió. Signà més de trenta obres,⁹⁰ d'entre les quals cal remarcar *Itinéraire descriptif de l'Espagne* (1808) i el *Voyage pittoresque et historique de l'Espagne* (1807-1818).⁹¹ Aquesta darrera publicació és la més famosa dins la historiografia catalana i en la qual l'autor més s'interessa per l'edifici dels Banys (figures 15-17).

Quan esclatà la Revolució Francesa el 1789, el pare d'Alexandre, Jean-Joseph,⁹² marquès de Laborde, envià el fill a Àustria. Mentre hi residia sembla que vingué per primera vegada a Catalunya, com ell mateix indica al *Voyage*, i féu una primera estada a Montserrat, on retornaria al cap d'uns anys. A l'inici del segle XIX fou agregat a l'ambaixada de Lucien Bonaparte a Madrid; el 1808 fou guia de Napoleó durant la guerra d'Espanya, activitat que repetí un any després durant el conflicte bèl·lic amb Àustria.⁹³ Un cop desaparegut l'emperador de l'escena política, s'orientà vers l'ensenyament i es dedicà a publicar diversos viatges.

Les dues obres de Laborde a les quals cal fer referència són l'*Itinéraire*, publicat l'any 1808, i el *Voyage*, de text més breu, que patí distintes adversitats⁹⁴ que motivaren que tardés catorze anys a editar-se (1807-1818). Tanmateix, cal entendre

90. Des del mateix moment de la publicació de les seves obres, esclatà la polèmica de si realment Alexandre de Laborde era l'autor de tots els llibres que signava. S'ha especulat amb els noms de Chateaubriand, Alphonse Rabbe i d'altres per a llibres concrets. Avui, les dues posicions són contraposades i irreconciliables; per conèixer-les, remeto a l'estat de la qüestió d'Arcadio PARDO, *La visión del arte español...*, p. 24-26. En tot cas, una simple lectura dels textos de Laborde reflecteix més d'un estil de redacció.

91. Sobre el viatge d'Alexandre de Laborde, vegeu Jordi CASANOVAS I MIRÓ i Francesc M. QUÍLEZ I CORELLA (ed.), *El viatge a Espanya d'Alexandre de Laborde...*

92. Fou un dels financers més importants de França durant el regnat de Lluís XV, gràcies al fet que era el propietari d'una de les flotes mercants que s'encarregaven de la ruta entre Europa i Amèrica. El 1751 era considerat un dels homes més rics d'Europa. No és estrany que en esclatar la Revolució Francesa procurés per la salut dels seus quatre fills. El 1794 fou detingut, jutjat i executat a la guillotina, tot en un sol dia.

93. Aquestes dades biogràfiques permeten establir un lligam físic entre Alexandre de Laborde i els territoris peninsulars. Tanmateix, poden ser més significatives del que semblen. Molts dels seus biògrafs afirmen que la redacció de l'*Itinéraire* podria respondre al propòsit de facilitar la penetració dels francesos a la Península. Es tracta d'una guia de viatge quasi com les d'avui. Les dades coincideixen i el monarca Carles IV li retirà el suport econòmic que li tenia promès per a l'edició del *Voyage* després de l'edició de la primera part del primer volum l'any 1807. De fet, en el mateix text de Laborde es pot intuir aquesta possibilitat: «España, gobernada por un príncipe ilustrado, sería capaz, gracias a su estado actual en ambos mundos, de alcanzar sin mucho tardar el más alto nivel de riqueza y de esplendor, y rivalizar con las grandes potencias europeas»: Arcadio PARDO, *La visión del arte español...*, p. 28, intr., p. VI.

94. Entre aquestes adversitats hi ha la dissolució de la Société des Gens de Lettres et d'Artistes de Madrid, anunciada el 21 de desembre de 1807.

que el procés de recopilació i creació d'ambdues obres fou paral·lel i fins i tot complementari, com indicava el mateix autor:

Lo mismo que mi *Viaje Pintoresco de España* tratará de los monumentos tal como han sido conservados hasta la actualidad, así he tratado en esta obra [*l'Itinéraire*] de fijar el estado de la legislación y de la industria antes de que sufran cualquier cambio. El fin que me propongo es que estas obras se complementen la una con la otra, y que ninguna de ellas se extienda demasiado sobre lo que debe pertenecer a la otra. Así, los detalles contenidos en el *Itinerario* sobre los edificios públicos, las artes, las ciencias y la literatura, no formarán sino una sencilla nomenclatura comparados con el desarrollo que tendrá en la otra obra.⁹⁵

L'*Itinéraire*, més que un llibre de viatges, és una guia. Al llarg dels seus sis volums es recullen tot un seguit de dades geogràfiques, econòmiques, polítiques o administratives que ajuden el futur viatger a situar-se. Pot saber on allotjar-se, com s'arriba a un poble o ciutat determinats, quin camí és el més adient. Respon més a una intenció il·lustrada, per la seva fredor, que no pas pintoresca o romàntica. La narració és dividida en itineraris geogràfics i, com és freqüent en aquests tipus de publicacions d'origen europeu, comença amb el recorregut del Pertús a Girona. Arribat a la ciutat de l'Onyar, esmenta en primer lloc la catedral, després l'església de Sant Feliu i en darrer lloc els Banys «Àrabs»: «Un monument fort curieux qui se trouve à Gironne, dans le couvent des Capucines, est un bain arabe dont l'architecture est de la plus grande élégance; ce sont des colonnes s'élevant de dessus un stylobate octogone, et entourant un réservoir pour contenir les eaux».⁹⁶

En el *Voyage pittoresque et historique de l'Espagne*, després d'una presentació breu, en què en lloa l'elegància, descriu la sala principal de la manera següent:

Aquest elegant edifici es compon d'un estilobat octogonal a l'alçada del pit, sobre del qual s'aixequen vuit columnes adornades amb capitells d'un bell treball, que sostenen un àtic igualment octogonal; unes altres vuit columnes, molt petites, reposen sobre aquest àtic, i estan coronades per una cúpula esvelta i d'una lleugeresa admirable. La llum hi entra pels espais que hi ha en aquesta segona construcció. Les pedres d'aquesta cúpula són d'una matèria esponjosa i molt lleugeres, i no carreguen massa l'edifici. La volta de la sala neix sobre els capitells de les grans columnes i descriu una coberta llarga i atrevida. A tots quatre angles forma un llenç tallat per mitjà d'un arc rebaixat que és contigu a les parets col·laterals. El conjunt està executat amb una pedra molt bonica que ha estat brunyida com el marbre. Les quatre cares estan obertes per quatre portes; n'hi ha una decorada

95. Segons la versió traduïda d'Arcadio PARDO, *La visión del arte español...*, p. 29, intr., p. CIX-CX.

96. Alexandre de LABORDE, *Itinéraire descriptif de l'Espagne*, vol. I, París, Chez A. Nicolle et Lenormant, 1808, p. 17 (per a Girona, p. 13-18).

amb unes quantes columnetes adossades a les parets, per sobre de les quals arrenquen les cintres o arcades que s'ajunten a la volta. Les columnetes es repengen sobre unes banquetes, a sobre de les quals hi ha unes obertures que potser servien per a guardar les plantofes dels qui entraven als banys, igual que els nínxols que es veuen a la cara lateral de la dreta servien per a contenir llurs vestits.⁹⁷

Tot seguit, Laborde, molt breument, afirma que es tracta d'uns banys d'origen àrab i els compara, per la mateixa distribució, la mateixa llum zenital i la mateixa forma octogonal al centre, amb els existents a Orient. El més important d'aquest text no són les darreres interpretacions esmentades, sinó la descripció acurada que va fer de l'edifici i que va significar la seva presentació a escala europea; d'altra banda, permet conèixer quina era l'estructura de la construcció en aquell moment.⁹⁸

Laborde va acompanyar aquesta descripció de dos gravats magnífics.⁹⁹ El *Voyage* és una obra extraordinària, en la qual Laborde diposità moltes il·lusions.¹⁰⁰ Impresa en gran format,¹⁰¹ amb una gran riquesa d'il·lustracions, l'obra és composta de dos volums, cada un dels quals dividit en dues parts o toms. La primera part del primer volum és íntegrament dedicada al Principat.¹⁰² L'esquema general de l'obra, que es respectà de manera relativa, consistia a dedicar la primera part a l'època romana; la segona part, a l'època àrab; la tercera, a la gòtica, i la quarta, a la moderna. Cada un d'aquests períodes se centrava en una zona geogràfica concreta: així a Catalunya, València i Extremadura els corresponia l'època romana; a Andalusia, l'època àrab; a Castella, la gòtica, i a Madrid i rodalia, la moderna. Tanmateix, com he indicat, aquest ordre no sempre va ser respectat (figura 18).

Al llarg de tota l'obra es percep una preeminència dels monuments o construccions pertanyents o atribuïts als musulmans. Així, per exemple, en l'apartat sobre Girona fa un resum breu sobre la història de la ciutat, des de la dominació romana fins a la Guerra de Successió; després comenta les il·lustracions, una sobre la ciutat i les següents directament ja sobre els Banys —per ell indiscutiblement àrabs— i es

97. Enric-Claudi GIRBAL, *Estudio histórico-artístico...*, p. 62, en va fer una versió castellana. Vegeu més endavant el document núm. 4 de l'apèndix documental per a aquesta versió catalana.

98. Enric-Claudi GIRBAL, *Estudio histórico-artístico...*, p. 63, es lamenta davant la descripció feta per Laborde de l'estat en què es trobaven aleshores els Banys.

99. Per als dibuixos de Jacques Moulinier (Montpeller, 1753-1828) preparatoris per a aquests gravats: Jordi CASANOVAS i MIRÓ i Francesc M. QUÍLEZ i CORELLA (ed.), *El viatge a Espanya d'Alexandre de Laborde...*, p. 109-111 i 201-202.

100. És molt possible que hagués de ser molt més ambiciosa del que en realitat fou. En perdre el suport del rei d'Espanya, Carles IV, i de molts dels subscriptors d'Alemanya i d'Anglaterra, el projecte òbviament s'hagué d'escapçar. De fet, si es compara la proporció d'il·lustracions de la primera part del primer volum amb la de la resta de l'obra es veu que la de la segona és molt més reduïda.

101. 60 × 43 cm.

102. Reeditada en català amb traducció i pròleg d'Oriol Valls i Subirà i notes de Josep Massot i Muntaner, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1974, col·l. «Biblioteca Abat Oliba».

disculpa perquè no reproduïx cap imatge de la catedral: «Haviem de donar una vista d'aquesta església, però com que el nombre d'edificis semblants és molt considerable a Espanya, hem preferit de suprimir-la per a no engruixir inútilment aquesta obra. La tercera part serà, d'altra banda, tan superior en aquest sentit que no tindrà res a desitjar».¹⁰³

L'autor se n'excusava, doncs, afirmant que aquest estil ja seria prou tractat en la tercera part de la col·lecció, sobre Castella i dedicada principalment al gòtic; però altres comentaris demostren el menyspreu que sentia per determinats estils artístics. Un dels més menystinguts al llarg de tota l'obra és, per exemple, el Barroc, al qual correspon la façana de la catedral de Girona: «Però no és aquesta part de l'edifici la que plau més. En parlar de la catedral de Tortosa ja hem dit la nostra opinió sobre l'abús que hom ha fet de l'arquitectura grega en la decoració exterior, i aquesta no mereix pas ésser menys censurada».¹⁰⁴

De fet, Laborde ignorava completament el que avui anomenem *romànic*, *barroc* o *neoclàssic* i era afeccionat en extrem als estils grec, romà, àrab i gòtic, que es corresponien amb els seus gustos artístics.¹⁰⁵ En aquella època tan primerenca del segle XIX, el romànic era totalment desconegut.¹⁰⁶ Aquesta preferència per les construccions aràbigues ha estat sempre justificada pel tarannà romàntic de Laborde, ja que esdevenien sinònims de les característiques particulars i diferenciadores que tenia la península Ibèrica. Per exemple, quan passà per la ciutat de Barcelona, després de tractar sobre la catedral i sobre les restes del temple d'August, es dirigí directament cap als Banys Nous de la ciutat.¹⁰⁷ Laborde era un home del seu temps; recordem que era amic de Chateaubriand i també que, quan era molt jove, abans de començar a publicar les seves pròpies obres, traduï, l'any 1787, el llibre de viatges de Henry Swinburne, *Travels through Spain in the years 1775 and 1776 in which several monuments of roman and morisch architecture are illustrated by accurate drawings...*, en què les construccions aràbigues tenien un pes específic (figura 19).¹⁰⁸

103. Alexandre de LABORDE, *Viatge pintoresc i històric: El Principat*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1974, col·l. «Biblioteca Abat Oliva. Sèrie Il·lustrada», núm. 1, p. 242.

104. Alexandre de LABORDE, *Viatge pintoresc...*, p. 239-242.

105. Oriol Valls, en el pròleg de l'edició en català del *Voyage*, posa en relleu un altre exemple: «Parlant dels claustres de la catedral de Tarragona, dedica un gravat a la finestra aràbiga existent en una de les parets laterals; dels basaments romànics de les columnes, no en diu res, i els capitells li semblen d'un estil gòtic àrab!», Alexandre de LABORDE, *Viatge pintoresc...*, p. 14.

106. Xavier BARRAL I ALTET, *Contre l'art roman? Essai sur un passé réinventé*, París, Fayard, 2006, p. 31-44; Xavier BARRAL I ALTET, «Les étapes de la recherche au XIXe siècle et les personnalités», a *Naissance des arts chrétiens: Atlas des monuments paléochrétiens de la France*, París, Imprimerie Nationale, 1991, p. 348-367; Xavier BARRAL I ALTET, *L'art romànic català a debat*, Barcelona, Edicions 62, 2008.

107. Dedicava a aquests Banys també il·lustracions amb seccions i vistes de detalls arquitectònics, un capitell o una columna (figures 88-90).

108. Com he esmentat en l'apartat dedicat als viatgers, en el llibre de Swinburne no es recollen els Banys de la ciutat de Girona.

Pel que fa als Banys de Girona, les aportacions més significatives del *Voyage* respecte de l'*Itinéraire* són, com hem vist, la inclusió de dos gravats i la segona part de la descripció del monument, amb precisions sobre detalls arquitectònics. La primera il·lustració és una vista de l'interior de la sala dels banys, amb el temple com a motiu principal i diversos personatges al seu voltant, entre els quals hi ha algunes monges de clausura, que magnifiquen les dimensions de la construcció, com és molt propi dels gravats romàntics (figura 9). La segona comprèn diverses seccions i diversos detalls sobre aquesta sala principal, que es relacionen amb l'última part de la descripció (figura 17). Són dibuixos precisos i moderns per al seu temps. Hi són representades la planta amb els quatre alçats, un alçat del temple i els vuit capitells del primer nivell de columnes. La segona part de la descripció, que no és inclosa a l'*Itinéraire*, respon al comentari que mereixen a Laborde alguns elements concrets de l'edifici: mides de les columnes o de la pica, identificació del forn, nínxols i portes, etc.¹⁰⁹ D'aquesta manera, el *Voyage* de Laborde, pels elements gràfics i per la narració explicativa de les làmines, constitueix la descripció científica més antiga dels Banys de Girona.

Al *Voyage*, Alexandre de Laborde interpreta novament aquesta construcció com uns banys bastits durant la dominació musulmana de Girona:

No hi ha cap dubte que aquest edifici servia per a banys. En tots els contractes de venda, donacions o testaments, aquesta casa és esmentada sempre amb el nom de *Casa dels Banys*. La data més antiga d'aquests documents és del segle VIII, i la més recent, del XVI. Aleshores fou donada a les religioses que l'ocupen des d'aquella data.¹¹⁰

Val a dir que Laborde, en el seu *Itinéraire* per la Península, s'atura sovint a indicar l'existència de banys; a més dels de Barcelona, parla dels de Mèrida, Sevilla o Santiponce, per exemple.¹¹¹

Pel que fa als Banys de Girona, les dues dates donades per Laborde han estat superades, tant quan afirma que hi ha documentació del segle VIII que així ho esmenta, com quan manifesta que al segle XVI ja eren propietat de les monges caputxines, perquè sabem que no ho foren fins a 1618. Cal destacar que l'autor francès no tenia constància de la discussió erudita que s'establí al final del segle XVIII entre Martí i Dorca, perquè es mantingué inèdita fins a 1888. Tanmateix, Laborde, al llarg de les seves obres, esmenta diversos membres de l'escola historiogràfica de les

109. Atesa la importància de la descripció que Laborde féu sobre els Banys de Girona, he preferit reproduir-la íntegrament en el document núm. 4 de l'apèndix documental. Així, es pot comprovar la correspondència de la seva primera part amb la de l'*Itinéraire* i valorar-ne positivament la segona, ara comentada.

110. Alexandre de LABORDE, *Viatge pintoresc...*, p. 242.

111. Alexandre de LABORDE, *Itinéraire...*, vol. I, p. 345-351, vol. II, p. 47-48 i p. 60.

Avellanés, per exemple, els germans Finestres, Jaume Pasqual o Jaume Caresmar,¹¹² i també el pare Enrique Flórez i els seus col·laboradors, que en moltes ocasions es valgueren de la documentació recopilada per aquests abats de Santa Maria de Bellpuig de les Avellanés. Jaume Villanueva, per exemple, també s'imbuí de la ciència d'aquests eclesiàstics, però ell sí que conegué la polèmica que ha marcat l'inici del nostre estudi.¹¹³

2.1.3. *Jaume Villanueva i Astengo*

L'erudit Jaume Villanueva i Astengo, nascut a Xàtiva el 1763, va estudiar art i teologia. El 1802 el ministre Pedro Ceballos li encomanà la recerca i còpia de documents i còdexs conservats a les catedrals i comunitats religioses. Aquest fou l'inici d'un viatge que el dugué primer pel País Valencià (Xàtiva, València, Sagorba) i després per Catalunya (Tortosa, Vic, Ripoll, Barcelona, Girona, etc.). Durant la guerra de 1808-1814 hagué d'interrompre el viatge, que fou continuat en temps del Trienni Liberal (1820-1823). En restablir-se la monarquia absoluta hagué d'exiliar-se i morí a Londres el 1824.

Fruit de la seva investigació fou l'obra historicomonumental de vint-i-dos volums titulada *Viage literario a las iglesias de España* i publicada des de 1803 fins a 1852.¹¹⁴ El volum referent a Girona (xiv) va sortir l'any 1850. Sabem que Villanueva fou a Girona entre el 1804 i el 1808, i és probable que visités el convent de monges caputxines on hi havia el monument dels Banys. N'estava molt ben informat, ja que coneixia tots els estudis fets fins aleshores, la dissertació del canonge gironí Dorca¹¹⁵ i el *Voyage* de Laborde.¹¹⁶

112. Un exemple de com Laborde tracta les fonts al·ludides pot ser el paràgraf següent: «Sens cap dubte, Catalunya és la província d'Espanya que conté més inscripcions antigues: cada dia se'n descobren, i en pensar en les que han estat destruïdes per diverses causes, hom ha de lamentar que no s'hagi fet un recull complet més exacte i més verídica que el de Finestres», Alexandre de LABORDE, *Viage pintoresco...*, p. 244.

113. Vegeu igualment la presència breu dels Banys de Girona en la continuació de l'obra del pare Enrique Flórez per Antolín MERINO i José de la CANAL, *España sagrada*, vol. XLVIII, *Tratado LXXXI, de la santa Iglesia de Gerona en su estado antiguo*, Madrid, Imprenta de Collado, 1819, p. 18-19.

114. Germán RAMÍREZ ALEDÓN, «El viaje literario de los hermanos Villanueva: trayectoria de un proyecto editorial», a Emilio SOLER PASCUAL i Nicolás BAS MARTÍN (ed.), *Placer e instrucción: Viajeros valencianos por el siglo XVIII*, València, Real Sociedad Económica de Amigos del País de Valencia, 2008, p. 163-199.

115. «El difunto canónigo Don Francisco Dorca (recordem que morí el 1806), es de este parecer en una Disertación que he visto manuscrita contra el canónigo Premostratense de las Avellanés, Don José Martí», Jaime VILLANUEVA, *Viage literario...*, p. 187.

116. Quan Jaume Villanueva escrigué el text referent als Banys no havia llegit el text de Laborde, segons ell, perquè encara no s'havia publicat: «Mientras los Señores del *Viage pintoresco* publican los dibujos que de ello tomaron [...]. Cuando este se publique en el *Viage pintoresco*», Jaime VILLANUEVA, *Viage literario...*, p. 184 i 185.

Sobre la polèmica mantinguda entre Dorca i Martí en la qual el primer creia que havien estat uns banys i el segon un baptisteri, Villanueva no estava gens d'acord amb cap dels dos. Segueix, quasi al peu de la lletra, les argumentacions exposades per Dorca per desestimar l'opinió que l'edifici fos un baptisteri. Diu que el monument és massa tardà, ja que pensa que els baptisteris isolats haurien deixat de construir-se al segle v, i repassa totes les característiques arquitectòniques que dificultarien la cerimònia del baptisme. Paral·lelament, Villanueva tampoc no creia que l'edifici hagués estat uns banys, tot i que coneixia que els documents antics així ho indicaven: «Mas no por que se llaman tan frecuentemente “baños”, entiendo yo que lo fuesen [...]. Las muchas partículas térreas del agua pluvial en aquella localidad, y la ventilación del aire á que estaba expuesta, no permiten acomodarse á este modo de pensar».¹¹⁷

Per Villanueva, doncs, l'edifici no havia estat ni un baptisteri, ni uns banys. La solució proposada era força original i sorprenent, i també ben allunyada de la realitat. L'autor era del parer que l'edifici dels Banys fou utilitzat com a taller o obrador on possiblement s'adobaven pells, tenint en compte que un carrer proper havia estat anomenat *blanqueria*.¹¹⁸ La veritat és que cap dels autors posteriors no consideraren mínimament probable aquesta possibilitat i mostraren obertament la seva visió crítica amb Villanueva respecte d'aquest punt.¹¹⁹

Si Villanueva s'allunyà certament molt de la veritat en parlar de l'ús de l'edifici, no podem dir el mateix quan va fixar la cronologia del monument. Considerant les característiques arquitectòniques, Villanueva creia que l'edifici no era d'origen romà, ni àrab, sinó plenament del segle XII o del segle XIII:

[...] verás claramente cuánto distan aún de los tiempos bajos de los Romanos las bases de las columnas, la cúspide del cimborio, la labor varia de los capiteles y de todo el edificio. No cuadra más con el gusto de los Árabes en tiempo de su dominio, que no dejarán de manifestarse en las labores que tanto estimaron, habiendo planos suficientes donde lucirlo. Por lo contrario, todo el monumento y cualquiera parte de él dice á maravilla con los muchos edificios que quedan de este país del siglo XII y por ahí, cuando las columnas iguales sentaban sobre

117. Jaime VILLANUEVA, *Viage literario...*, p. 189.

118. «Mas bien pudo ser un taller ú obrador, y acaso de adobo de pieles, que alude con el nombre de la calle próxima, llamada *la Blanqueria*, donde, además de la luz y ventilación necesaria, se recogiese el agua que inevitablemente se necesitaba en el pilón, y de ella se sirviesen para riego de la próxima huerta», Jaime VILLANUEVA, *Viage literario...*, p. 189.

119. Un exemple d'aquesta darrera afirmació pot ser l'opinió expressada per Narcís Blanch quan, després de reproduir íntegrament el text de Villanueva, diu: «Con toda ingenuidad debemos confesar, que á pesar de la acertada crítica que generalmente reconocemos en el P. Villanueva, no podemos convenir con él, así como él no se conformó con el Dr. Dorca; ni en la época de la construcción del monumento ni mucho menos para el objeto á que lo destina», Narcís BLANCH I ILLA, *Gerona histórico-monumental...*, p. 99.

bases no planas, sino entumecidas y como preñadas, y los capiteles eran corintios, al menos en la intención del artífice, y algunos muy acabados, con la circunstancia de variar su labor de propósito, que uno no dijese con otro, y los arcos eran de medio punto, tardando á introducirse el uso de los apuntados hasta fines del siglo XIII. En suma, la obra tiene una total conformidad con el modo usado en el siglo XII, y si en algo he de reformar mi parecer, ha de ser quitándole algún siglo de antigüedad.¹²⁰

Aquesta és l'aportació més interessant que va fer el pare Villanueva quan va considerar, com ho havia fet abans Dorca però potser fonamentant-se més seriosament en les característiques estilístiques de l'edifici, que els Banys «Àrabs» de Girona tenien un origen medieval, de l'època que un temps més tard s'anomenaria *romànic*. Eren anys en els quals esmentar els Banys de Girona era quasi obligatori fins i tot en els diccionaris geogràfics. Pascual Madoz els defineix de la manera següent, en l'estil de derivació romàntica més pur: «Este pequeño fragmento es de suma belleza, y en él se retrata el carácter de su pueblo; causa admiración a los inteligentes y curiosos».¹²¹

2.1.4. *Jules Gailhabaud*

El paper que va tenir l'historiador de l'art francès Jules Gailhabaud (1810-1888) en la difusió del coneixement dels Banys, aleshores considerats àrabs, de Girona a escala internacional no ha estat mai pres en consideració. Gailhabaud va ser un historiador de l'art i de l'arquitectura, fundador el 1844 de la *Revue Archéologique* i el 1846 de la *Bibliothèque Archéologique*. També va ser home de museu i, a París, va organitzar el Museu Carnavalet, dit aleshores Musée de l'Ustensillage.

La seva posteritat com a gran compilador prové de la voluntat enciclopèdica, que es va manifestar en tres grans obres en diversos volums. Entre 1839 i 1844 va redactar els *Monuments anciens et modernes, collection formant une histoire de l'architecture des différents peuples à toutes les époques*, una sèrie de llibres publicats per l'editor Fermin Didot a partir de 1850, que van ser ràpidament traduïts a l'anglès a Londres pel mateix editor de París (1844-1846), a l'italià, a Torí (Pomba, 1846), al castellà a Madrid (Boix, 1846) i a l'alemany a Hamburg (1852). L'obra que el va fer més famós va ser *L'architecture du ve au xviie siècle et les arts qui en dépendent*, preparada entre 1849 i 1857, i publicada a París (Gide) el 1858. La tercera i última recopilació va ser *L'art dans ses diverses branches, ou l'architecture, la sculpture, la peinture, la fonte, la ferronnerie, etc. chez tous les peuples et*

120. Jaime VILLANUEVA, *Viage literario...*, p. 185-186.

121. Pascual MADDOZ, *Diccionario geográfico, estadístico-histórico de España y sus posesiones de Ultramar*, vol. VIII, Madrid, P. Madoz - L. Sagasti, 1847, p. 374.

à toutes les époques jusqu'en 1789 (París, 1863), reeditada per Alf. Cerf Libraire el 1872.¹²²

Gailhabaud és qui va fer entrar l'edifici gironí en la bibliografia internacional d'arquitectura i d'història de l'art del segle XIX, en el marc de la revifada dels estudis que es va viure a França a partir dels anys 1840. Laborde n'havia estat el descobridor en l'àmbit de viatges pintorescos i de gravats romàntics, però qui va integrar l'edifici en la història general de l'arquitectura civil medieval va ser Gailhabaud en *L'architecture du Ve au XVIIe siècle*. Gailhabaud no va visitar personalment el monument, però hi va enviar l'arquitecte Henry Legrand (1814-1876). Henry-Alexandre-Alphonse Legrand és un personatge més conegut avui com a escriptor que com a arquitecte. El poeta Pierre Louÿs va descobrir una sèrie de manuscrits seus a la Biblioteca Nacional de París i els va editar, cartes d'amor principalment.¹²³ Legrand va esdevenir arquitecte al final dels anys trenta del segle XIX, el 1847 es va casar amb una madrilena, Carolina Perez de Molina, i a partir de 1849 el trobem a Beauvais, on era «architecte des hospices de Beauvais». Aquestes circumstàncies personals lliguen amb el viatge de Legrand a Girona, precisament perquè Legrand va poder entrar al monument gràcies a una recomanació del bisbe de Beauvais, monsenyor Gignoux, amb l'ajuda del vicari general de Girona i de mossèn Martín Matute, capellà de les religioses del convent de clausura. Legrand en va fer una planta i un alçat, publicats en el llibre de Gailhabaud, amb detalls de les columnes.

Gailhabaud, molt influenciat encara per Laborde i amb informacions d'alguns viatgers («d'après les dires des visiteurs»), considerava els Banys actuals un edifici islàmic aixecat pels àrabs: «Tout porte à croire qu'un personnage éminent, quelque Prince ou émir, fut peut-être celui qui s'y fit élever cette résidence dans laquelle on introduisit un bain». Recorda el suposat document del segle VIII «qui la désigne comme maison des bains», però la forma dels arcs el sorpren i considera les arcades semicirculars laterals de la sala gran vestigis d'edificis més antics.

La contribució de Gailhabaud no és interessant per les seves conclusions, sinó perquè fa entrar l'edifici, com he dit, en el debat internacional. Des d'aquest punt de vista, la seva conclusió és errònia perquè atribueix els Banys als àrabs: «Quoi qu'on en ait dit, nous ne pouvons admettre d'autre art, dans cet édifice, que celui des Arabes; car rien, parmi les monuments chrétiens ne se rapproche de la composition, du plan, des dispositions et même de la sculpture». Però, des d'un punt de

122. Sobre Jules Gailhabaud, vegeu Peggy RODRIGUEZ, «Gailhabaud, Jules», a *Dictionnaire critique des historiens de l'art* (en línia), <<http://www.inha.fr/spip.php?article2329>>; Simona TALENTI, *L'histoire de l'architecture en France, émergence d'une discipline (1863-1914)*, París, Picard, 2000.

123. *Adèle, Adèle, Adèle*, de 1835, publicat el 1979 a París per Christian Bourgois, i *Le cercle amoureux d'Henry Legrand d'après ses manuscrits conservés à la Bibliothèque Nationale*, ed. a cura de Jean-Paul Dumont i Paul-Ursin Dumont, París, Gallimard, 1979; vegeu la introducció sobre Legrand, p. 11-21.

vista historiogràfic, els seus dubtes són reveladors, ja que l'atribució la fa en funció de la forma dels arcs alhora que s'estranya de la presència d'ocells als capitells: «L'exécution des chapiteaux, dont le decor paraît exclusivement arabe, est aussi fine que remarquable et bien supérieure à celle des autres artistes chrétiens, les Grecs exceptés, à cette époque». Tots aquests dubtes fan que situï els Banys en una data intermèdia i vaga, als segles IX-X.¹²⁴

2.1.5. Enric-Claudi Girbal i Nadal

L'escriptor, poeta i historiador gironí Enric-Claudi Girbal i Nadal (1839-1896),¹²⁵ amb la seva obra publicada el 1888, *Estudio histórico-artístico acerca de los llamados Baños Árabes de Gerona*, fou l'iniciador, en ple segle XIX, del tractament més rigorós i científic de l'edifici dels Banys «Àrabs» (figura 20). Girbal fou un erudit local que fundà i dirigí diversos periòdics gironins; fou conservador del Museu d'Antiguitats de Girona i participà en la creació de l'Associació Literària de Girona, que presidí el 1875. Igualment fou cronista de la ciutat.¹²⁶ El 1866 ja havia sortit publicada la seva *Guía-cicerone de la inmortal Gerona*, una petita guia artísticomonumental de la ciutat en la qual reivindicava aquest edifici i en denunciava el lamentable estat:

En el día se halla tan bello monumento en un miserable estado de abandono, en términos de amenazar una próxima y total ruina si una mano celosa y protectora de las artes no se apresura á reparar la que es indudablemente la joya más antigua é interesante de nuestra historia monumental.¹²⁷

Segons aquesta guia, la visió que Girbal tenia del monument dels Banys en aquell moment era molt superficial i diversa de l'expressada anys després, el 1888,

124. Jules GAILHABAUD, *L'architecture du ve au xviie siècle et les arts qui en dépendent... publiés d'après les travaux inédits des principaux architectes français et étrangers*, vol. III, 2a ed., París, A. Morel 1870, p. 50-52, làmines LII-LIII. Aquesta edició consta de quatre volums publicats entre el 1869 i el 1872. La primera edició fou publicada a París per l'editor Gide el 1858.

125. Enrique MIRAMBELL, «Enrique Claudio Girbal Nadal», *Revista de Gerona*, XI, 32 (1965), p. 30-32.

126. Entre les seves publicacions sobre Girona cal esmentar: *Escritores gerundenses* (1867), *Memorias literarias de Gerona* (1873), *El sitio de Gerona* (1881) o *Obispos de Gerona* (1889). En camps més historicoartístics: «La estatua de Carlomagno, el código del Apocalypsis y el tapiz del Génesis de esta catedral», *Revista de Gerona: Literatura, Ciencias, Artes*, XIII (1889), p. 13-24. Vegeu també el recull d'escrits menors de Girbal fet per Josep M. MARQUÉS I PLANAGUMÀ, *Impresos gironins de la Biblioteca del Seminari diocesà 1502-1936*, vol. II, Girona, Diputació de Girona, 1987, p. 209.

127. Enrique Claudio GIRBAL, *Guía-cicerone de la inmortal Gerona: Viaje por la Ciudad, con el objeto de conocer los monumentos artísticos, enterarse de los recuerdos y hechos históricos, y saber el origen de las tradiciones populares pertenecientes a la misma. Obra útil á toda clase de personas*, Girona, Tip. G. Cumané, 1866, p. 30-32

en l'estudi històric. El 1866 Girbal encara donava crèdit a les descripcions romàniques que atribuïen als Banys un origen àrab, però hi feia una aportació original seva en considerar que, per haver estat uns banys, l'edifici era massa petit. Algunes de les opinions manifestades a la *Guía-cicerone* van ser mantingudes en el seu estudi històric posterior, però d'altres hi van ser renovades. D'una banda, sempre fou contrari a la teoria que proposava com a origen del monument un baptisteri (Martí) i, de l'altra, a la que es decantava per un possible taller o adoberia (Villanueva). Girbal tenia consciència patrimonial quan mantenia, tant el 1866 com el 1888, la denúncia de considerar que l'edifici estava en un estat pèssim. Era partidari de restaurar-lo per tal que no quedés en la ruïna i caigués en un abandonament definitiu. El 1888 tornava a escriure:

No podemos soltar la pluma sin que por nuestra parte llamemos la atención de las personas amantes de las glorias del país acerca del lamentable estado en que se encuentra [...]. Mañana puede ser ya tarde y deben todos evitarse la vergüenza y el ludibrio que les atraería un suceso cada día más inminente; la indiferencia en este punto fuera hasta criminal. ¡No permita Dios que un día lamente Gerona la pérdida de uno de los más ricos florones de su corona artístico-monumental!¹²⁸

Les primeres opinions de Girbal sobre l'origen àrab i el seu discutit ús com a banys foren del tot modificades en l'estudi posterior de 1888.¹²⁹ El canvi d'opinió es degué, possiblement, a la investigació sobre aquest monument que volgué endegar l'any 1880 la Comissió Provincial de Monuments, de la qual era el secretari, en ple període de debat sobre la restauració del monestir romànic de Ripoll.¹³⁰ Sabem que l'arquitecte provincial, Almeda, dibuixà un plànol sencer de la sala principal i que s'arribaren a escollir els ponents encarregats de l'estudi historicoartístic, entre els quals hi havia Enric-Claudi Girbal; tanmateix, el projecte no prosperà. L'únic resultat de la campanya fou l'estudi que Girbal publicà vuit anys després, havent tingut prou temps per poder investigar i recollir documentació diversa.

El text, el primer treball monogràfic publicat sobre els Banys de Girona, és dividit en dues parts, la primera històrica i la segona artística, i va acompanyat d'un

128. Enric-Claudi GIRBAL, *Estudio histórico-artístico...*, p. 42.

129. Entre els dos escrits de Girbal se situa el de Salvador SANPERE I MIQUEL, *Memoria histórica sobre la invasión de los árabes en la provincia de Gerona comparando su reconquista con la de las demás de España*, Girona, Asociación Literaria de Gerona, certamen de 1884, Paciano Torres, 1885. Ja clarament posterior, FRANCISCO CODERA, «Narbona, Gerona y Barcelona bajo la dominación musulmana», *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, III (1909-1910), p. 178-209.

130. Xavier BARRAL I ALTET, «Un intent fallit per fer del monestir de Ripoll “una ruïna arqueològica romànica” (1874-1877)», *Espacio, Tiempo y Forma*, sèrie II, *Historia Antigua*, I (1988), *Homenaje al Profesor Eduardo Ripoll Perelló*, p. 395-401.

proemi i d'un apèndix documental valuósíssim. A la introducció ja es pot apreciar la rigorositat de l'estudi, ja que l'autor hi fa un repàs de la bibliografia existent fins aleshores i exposa d'una manera clara la seva voluntat científica:

Cierto es, por otra parte, que los más de ellos contentáronse con seguirse unos á otros, admitiendo permisas y consecuencias, sin acudir a las fuentes naturales de la historia y sin ahondar en las hipótesis y conjeturas más o menos eruditas y fundadas, fiados en la reputación de los primeros los posteriores y dejándose llevar no pocos de la impresión momentánea sugerida simultáneamente por vulgares prejuicios.¹³¹

Quan l'autor fa referència a «las fuentes naturales de la historia» està al·ludint òbviament a la documentació de l'època, que ell mateix recopilà en l'apèndix. Creia que era el primer a publicar els textos medievals referents al monument,¹³² amb l'original en llatí i la seva traducció castellana corresponent, que descobrí a l'Arxiu de l'Hospici de Girona¹³³ i a l'Arxiu de la Corona d'Aragó a Barcelona.¹³⁴ Girbal reconstruí la història del monument mitjançant aquestes dades i n'establí una cronologia prou exacta. El document més antic de tots —la donació atorgada per Alfons II d'Aragó al servei de la Candela de la catedral gràcies als rèdits obtinguts amb els Banys— demostrava que l'edifici ja existia al final del segle XII —datat de 1194— i per Girbal significava, tot i no conèixer-ne la data exacta de construcció, que no podia ser gaire més antic.¹³⁵ Continuava esmentant els documents concedits per Jaume II a Raimond de Toylà (1294)¹³⁶ i al seu nebot i hereu Raimond de Simó de Toylà (1322),¹³⁷ que fins aleshores eren inèdits. Tot seguit, repassava els canvis de propietat soferts per l'edifici, fins que l'adquiriren els procuradors de les monges caputxines el 1618, gràcies a la còpia manuscrita del treball de Dorca que li facilità el reverend Jaume Mascle.¹³⁸

131. Enric-Claudi GIRBAL, *Estudio histórico-artístico...*, p. 5.

132. Ell mateix es va adonar que el pare Villanueva els havia inclòs en els apèndixs núm. v, vi i vii, del tom 18 del seu *Viage literario...* ja citat, Enric-Claudi GIRBAL, *Estudio histórico-artístico...*, p. 64.

133. La donació que Alfons II d'Aragó atorgava al servei de la Candela de la catedral de Girona pels rèdits obtinguts amb els Banys, datada del 19 de desembre de 1194.

134. La donació de Jaume II de l'edifici dels Banys de Girona a Raimond de Toylà amb la condició que els restaurés, l'any 1294; i el contracte emfitèutic del mateix monarca amb el nebot i hereu de l'anterior, Raimond de Simó de Toylà, l'any 1322.

135. «No conocemos, es cierto, la precisa y exacta en que fueron contruidos, pero abrigamos el convencimiento de que no se remontan á mucha mayor antigüedad, por razones varias que no se ocultarán sin duda á quienes conozcan las circunstancias históricas de aquellos poco tranquilos tiempos», Enric-Claudi GIRBAL, *Estudio histórico-artístico...*, p. 11.

136. Vegeu el document núm. 1 de l'apèndix documental.

137. Vegeu el document núm. 2 de l'apèndix documental.

138. Com he indicat més amunt, aquest text inèdit fou reproduït per primer cop, i íntegrament, en l'estudi d'Enric-Claudi GIRBAL, *Estudio histórico-artístico...*, p. 54-61.

Seguint el mateix criteri de justificació documental, Girbal considerà vàlid l'antic ús per a banys de l'edifici perquè d'aquesta manera era expressat en els textos. D'altra banda, l'opinió sobre l'estil artístic derivava, també, de l'anàlisi anterior. Si, efectivament, eren del segle XII no haurien pogut estar fets pels àrabs, sinó que havien de ser un monument cristià:

[...] llevará á cualquiera regularmente versado en los estudios artísticos el convencimiento de que los llamados «Baños árabes» corresponden por su traza general y por sus detalles arquitectónicos al estilo «románico» que tantas joyas sembró en nuestro suelo y especialmente en la actual provincia de Gerona.¹³⁹

Girbal atribueix un gran valor al monument dins el panorama de l'arquitectura medieval catalana.¹⁴⁰ Fou el primer, gràcies al seu treball de camp, a contemplar l'edifici dels Banys com un únic complex arquitectònic, amb diferents estances. Girbal insistia que la seva reutilització com a convent havia fet malbé moltes de les sales i declarava que només podrien ser recuperades mitjançant una restauració.¹⁴¹

2.1.6. Josep Puig i Cadafalch i la missió de l'Institut d'Estudis Catalans

Josep Puig i Cadafalch (1867-1957), a banda de polític i arquitecte, fou també historiador de l'art i per aquesta faceta va arribar a gaudir, durant el segle XX, d'un gran prestigi internacional. Les seves investigacions històriques han esdevingut bases serioses per a l'estudi de l'art antic i medieval català.¹⁴² Va construir una teo-

139. Enric-Claudi GIRBAL, *Estudio histórico-artístico...*, p. 41.

140. «[...] de uno de los principales monumentos de arte y antigüedad que encierra Gerona, har-to desconocido por las especiales circunstancias que le rodean y que constituye indudablemente el único ejemplar de su género existente en Cataluña y acaso en toda España», Enric-Claudi GIRBAL, *Estudio histórico-artístico...*, p. 1.

141. «Difícil se hace en la actualidad deslindar de una manera segura los diferentes cuerpos que integraron en sus mejores tiempos el edificio levantado para balneario público de Gerona [...]. Las modificaciones radicales a que hubo de sujetarse la antigua construcción al destinársela á servicios tan distintos del que motivaron la primitiva fábrica [...] justifican el embarazo de quien pretende explicarlas [...]. Un establecimiento de baños transformado y habilitado para convento é iglesia de religiosas claustrales [...] debe racionalmente suponerse que poco puede conservar de su pristino carácter y apropiada distribución [...]. Insistimos en lamentar la falta de una desembarazada y minuciosa inspección á los varios departamentos del edificio, en alguno de los cuales tal vez algún detalle ignorado hubiera podido dar luz para determinar convenientemente el respectivo ó probable destino de las actuales metamorfoseadas dependencias del balneario gerundense», Enric-Claudi GIRBAL, *Estudio histórico-artístico...*, p. 25 i 63.

142. En obres com *L'arquitectura romànica a Catalunya*, publicada entre el 1909 i el 1918 amb la col·laboració d'Antoni de Falguera i Josep Goday; o *L'arquitectura romana a Catalunya*, de l'any 1934. Vegeu JOSEP PUIG I CADAFALCH, ANTONI DE FALGUERA I JOSEP GODAY Y CASALS, *L'arquitectura romànica a Catalunya*, vol. I, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1909, introducció; XAVIER BARRAL I ALTET, «Una fita historiogràfica de la cultura catalana», pròleg a la reedició facsimil del llibre, Barcelona, Institut

ria sobre els orígens de l'art romànic europeu,¹⁴³ sempre cercant l'originalitat de la producció catalana. Participà, durant la Mancomunitat, en la creació de les institucions necessàries per a la salvaguarda i la investigació de l'art a Catalunya. D'aquesta manera, col·laborà en la creació de la Junta de Museus de Barcelona i fou cofundador i president durant molts anys de l'Institut d'Estudis Catalans.¹⁴⁴ Gràcies a les dues entitats esmentades, impulsà i dugué a terme una missió d'estudi científic dels Banys «Àrabs» de Girona, ja que Puig i Cadafalch considerava l'edifici gironí un monument cabdal de la Catalunya medieval (figura 21).

Aquesta missió, sufragada en parts iguals per l'Institut d'Estudis Catalans i la Junta de Museus de Barcelona i dirigida pel mateix Puig i Cadafalch, estudià l'edifici dels Banys, durant tot el dia 1 de febrer de 1914, amb el permís previ del bisbe de Girona, Francesc Pol, i de la comunitat de religioses propietàries. També formaren part de l'expedició Francesc Martorell, secretari redactor de la Secció Històrico-Arqueològica de l'IEC; Josep Goday, arquitecte del Museu de Barcelona; a més dels fotògrafs Pelagi Mas i J. Serra. A Girona se'ls agregà per interès propi i per ajudar en els treballs l'arquitecte Rafael Masó.¹⁴⁵

La missió significava el primer estudi tècnic que es feia dels Banys, ja que, com he explicat anteriorment, la iniciada per la Comissió Provincial de Monuments

d'Estudis Catalans, 2001, p. 5-39; Josep Puig i Cadafalch: *Escrips d'arquitectura, art i política*, ed. a cura de Xavier Barral i Altet, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2003; Xavier BARRAL I ALTET, «Puig i Cadafalch: le premier art roman entre idéologie et politique», a Arturo Carlo QUINTAVALLE (ed.), *Medioevo: arte lombarda*, actes del Congrès Internacional (Parma, 26-29 setembre 2001), Milà, Electa, 2004, p. 33-41; Xavier BARRAL I ALTET, «L'étude de l'art roman catalan ou la construction d'une identité nationale», a Jordi CAMPS i Xavier DECTOT (ed.), *Catalogne romane: Sculptures du Val de Boï*, catàleg de l'exposició (París, Musée National du Moyen Âge, Musée de Cluny, 14 setembre 2004 - 3 gener 2005; Barcelona, Museu d'Art Nacional de Catalunya, 18 gener 2005 - 20 març 2005), París, Réunion des Musées Nationaux i Musée National du Moyen Âge, p. 23-33.

143. Josep PUIG I CADAFALECH, *Le premier art roman: L'architecture en Catalogne et dans l'Occident méditerranéen aux xe et xe siècles*, París, H. Laurens, 1928; Josep PUIG I CADAFALECH, *La geografia i els orígens del primer art romànic*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1930, col·l. «Memòries de l'Institut d'Estudis Catalans».

144. *Puig i Cadafalch i la Catalunya contemporània*, ed. a cura d'Albert Balcells, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2003. Sobre Puig i Cadafalch vegeu, també, Enric JARDÍ, *Puig i Cadafalch: Arquitecte, polític i historiador de l'art*, Mataró, Caixa d'Estalvis Laietana, 1975, i les *Memòries*, ed. a cura de Núria Mañé i Josep Massot i Muntaner, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2003. Sobre la faceta d'historiador de Josep Puig i Cadafalch, vegeu Xavier BARRAL I ALTET: «Josep Puig i Cadafalch, historiador de l'art medieval», a *Josep Puig i Cadafalch: l'arquitectura entre la casa i la ciutat*, catàleg de l'exposició (4 desembre 1989 - 11 febrer 1990), Barcelona, Fundació Caixa de Pensions, 1989, p. 64-89; Xavier BARRAL I ALTET, *Puig i Cadafalch: el camí erudit d'una construcció historiogràfica*, Mataró, Caixa Laietana, 2004; Xavier BARRAL I ALTET, *L'art romànic català a debat*, Barcelona, Edicions 62, 2009, p. 39-69.

145. Més tard, als anys trenta, aquest arquitecte noucentista fou un dels responsables de la primera restauració del monument, juntament amb Jeroni Martorell i Narcís Blanch, com detallaré més endavant.

l'any 1880 havia fracassat (figures 21-23). El resultat més immediat de la campanya fou la publicació, uns anys més tard, d'un important article de Josep Puig i Cadafalch: «Els banys de Girona i la influència moresca a Catalunya» dins *l'Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*.¹⁴⁶ Es tractava de l'estudi més complet fet fins aleshores, i va ser punt de referència obligat en treballs posteriors per a la interpretació i l'estudi dels Banys de Girona.¹⁴⁷ Anys més tard, el 1936, l'Institut d'Estudis Catalans publicà en català i en francès un petit opuscle guia per a la visita redactat per Puig i Cadafalch (figures 31 i 32).¹⁴⁸

Puig i Cadafalch, coneixedor de tota la bibliografia anterior, del monument pròpiament dit, de la documentació i dels vestigis conservats d'altres edificacions similars en el litoral català, no tingué cap dubte a l'hora de considerar que l'origen del monument gironí foren uns banys cristians d'època romànica. A la qüestió de per què se'ls deia àrabs si en realitat no ho eren, respon que la raó s'havia de buscar en l'evident influència musulmana. Molt justament, Puig i Cadafalch argumentava que els Banys de Girona eren una traducció romànica dels banys de les ciutats àrabs i al mateix temps que els banys nord-africans eren, en el fons, una herència directa dels edificis termals romans anteriors. Amb aquesta conclusió, que ell exposava de bon principi i després explicava, Puig i Cadafalch, d'una banda, conferia una gran importància al monument gironí¹⁴⁹ i, de l'altra, justificava els estudis anteriors, com, per exemple, Martí, que l'havien interpretat com un baptisteri, ja que, segons Puig i Cadafalch, aquesta estructura també derivava de les termes romanes.¹⁵⁰

146. Josep PUIG I CADAFALECH, «Els banys de Girona i la influència moresca a Catalunya», a INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS, *Anuari 1913-1914: Any V*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1915, p. 687-728.

147. Puig i Cadafalch anys més tard, concretament el 1918, adaptà la informació continguda en aquest article per al capítol dedicat als Banys dins l'obra *L'arquitectura romànica a Catalunya*, vol. III, núm. 2, ed. facsimil, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2001, p. 601-624. Òbviament, eliminà tota la part concernent a la possible influència moresca en l'arquitectura i l'escultura romàniques a Catalunya. El text de Puig ha estat publicat novament, en la seva primera versió, a Xavier BARRAL I ALTET, *Josep Puig i Cadafalch: Escrits d'arquitectura...*, p. 283-306.

148. Josep PUIG I CADAFALECH, *Els banys de Girona: Guia descriptiva = Les bains de Girone: Guide descriptive (édition française)*, Barcelona, Impremta de la Casa de Caritat, 1936.

149. «És un dels pocs banys cristians arribats sencers fins a nosaltres; no n'existeix avui, destruïts els de Barcelona, cap altre a Catalunya; jo no en sé d'altre a Espanya, ni a França, ni a Itàlia. La seva raresa li dóna un excepcional interès», Josep PUIG I CADAFALECH, «Els banys de Girona...», p. 692.

150. «És aqueixa dependència una derivació de la "cella frigidària" dels banys antics, de la qual s'originà també el baptisteri cristià. Així no és estranya la seva analogia amb el baptisteri de les antigues basíliques; són dues rames que vénen d'un mateix origen i que evolucionen cap a fins diversos: el primer destinat a lloc de plaer; el segon al d'una severa cerimònia litúrgica», Josep PUIG I CADAFALECH, «Els banys de Girona...», p. 705. És molt probable que, veient els Banys de Girona, Puig pensés encara en la seva intervenció en el baptisteri de Terrassa: Xavier BARRAL I ALTET, «Algunes etapes historiogràfiques: obertures de recerca», a *Simposi Internacional sobre les Esglésies de Sant Pere de Terrassa* (20-21 novembre 1991), Terrassa, Centre d'Estudis Històrics de Terrassa, 1992, p. 145-151.

Per Puig i Cadafalch la influència àrab a la Catalunya Vella havia estat escassa tant durant l'ocupació del segle VIII, que de fet durà menys de cent anys, com després; però les coses canviaren a partir del segle XII, amb el segon romànic. A partir d'aquell moment la influència augmentà per la conquesta de ciutats que havien estat sota el domini musulmà durant un període més llarg: Tarragona, Tortosa, Lleida i, més tard, Mallorca i València.¹⁵¹

Per tal de demostrar la influència musulmana en els Banys de Girona, i en tots els que es poguessin haver bastit en l'Europa romànica, Josep Puig i Cadafalch establí, per primera vegada, una comparació entre els de Girona i altres exemples nord-africans actuals, concretament els Banys dels Tintorers de la ciutat algerina de Tlemcen, ben coneguts arquitectònicament des de l'inici del segle XX (figures 24-26).¹⁵² Posant en relació els uns i els altres volia demostrar dues coses: primer, l'origen musulmà dels banys cristians dels segles XII i XIII i, segon, la permanència de la forma del bany antic a les ciutats musulmanes també en època moderna, en afirmar que els Banys de Tlemcen no diferien gaire del bany antic romà.¹⁵³ De la mateixa manera que es produí una influència de les ciutats musulmanes a les ciutats cristianoromàniques dels segles XII i XIII, igualment havia tingut lloc una transmissió material de les ruïnes del temps dels romans a les ciutats àrabs del nord d'Àfrica.

Tenint en compte la planta dels Banys de Tlemcen i les descripcions que sobre el funcionament dels banys musulmans havien deixat viatgers com Alí Bei, Puig i Cadafalch féu una descripció arquitectònica dels de Girona —des de la porta d'ingrés, passant per la sala quadrada de la piscina i finalitzant per les sales rectangulars adjacents— i especulà sobre la possible funció de cada una de les sales.¹⁵⁴ Alhora l'arquitecte mataroní és mostrà d'acord o en desacord amb les afirmacions emeses pels autors anteriors; així, per exemple, compartia el criteri de Girbal sobre l'emplaçament de la porta original,¹⁵⁵ mentre que la descripció de Laborde li permeté analitzar els canvis soferts per l'edifici des d'aleshores.¹⁵⁶ Arribà a la conclusió que els Banys de Girona estaven compostos, successivament, per una sala freda o vestuari, una sala atemperada i dues sales calentes, i quedava resguardada, i perpendicular a les primeres, una altra estança destinada a la higiene íntima.

Un cop descrits minuciosament els Banys de Girona, i amb l'exemple oriental dels de Tlemcen, l'autor disposà dels elements suficients per a precisar en què es

151. A la segona part de l'estudi Puig i Cadafalch analitzà aquesta influència en l'arquitectura i l'escultura catalanes.

152. William MARÇAIS i Georges MARÇAIS, *Les monuments arabes de Tlemcen* (Service des Monuments Historiques de l'Algérie), París, Fontemoing, 1903, p. 162-169.

153. Josep PUIG I CADAFALECH, «Els banys de Girona...», p. 698-699.

154. Josep PUIG I CADAFALECH, «Els banys de Girona...», p. 701-707.

155. Josep PUIG I CADAFALECH, «Els banys de Girona...», p. 702.

156. Josep PUIG I CADAFALECH, «Els banys de Girona...», p. 703-704.

traduïen aquests punts de contacte i, en particular, on es veia la influència musulmana en els Banys gironins:

[...] arribarem a la conseqüència que aquella no hi donà més que la forma del pla, és a dir, ço que és reflexe del costum, de la utilitat de l'edifici: res de sos mètodes constructius, típics, característics; res, de ses formes artístiques; res, en un mot, de ço que constitueix l'essència de l'art arquitectònic musulmà de l'època.¹⁵⁷

Josep Puig i Cadafalch, que, recordem-ho, era arquitecte, analitzà el sistema de construcció de les voltes i els murs i arribà a la conclusió que es corresponien amb les característiques del romànic a Catalunya; d'una banda, buscà la profusió decorativa pròpia del món àrab i no la trobà,¹⁵⁸ i de l'altra, observà els capitells de les columnes del temple i veié que eren clarament romànics. La conclusió de Puig i Cadafalch fou que la relació amb els banys musulmans es trobava únicament en la planta i en la disposició de les sales, i que la raó derivava de la seva adaptació idònia a l'ús (figures 27-30).

La segona part del treball la dedicà a l'estudi de la influència moresca a l'art romànic català en general.¹⁵⁹ En aquest tema, Puig i Cadafalch no era partidari d'una influència islàmica generalitzada i la seva conclusió fou que els dos arts restaren separats, i que hi va haver una impenetrabilitat de l'art romànic català als mètodes musulmans. Potser hi devia haver hagut una penetració de l'ornamentació oriental en l'escultura dels segles XII i XIII, però aquests elements importats se circumscrivien als temes sense penetrar en el fons estilístic i tècnic de l'obra artística. D'altra banda, Puig i Cadafalch també defensava que un art arquitectònic importat de la població mudèjar no existí a Catalunya fins que es bastiren banys, com els de Girona, tot i que aquí la influència es limitava al pla, a la disposició dels serveis.

Puig i Cadafalch, acostumat a la investigació arquitectònica de camp, incorporà en el seu estudi tota la documentació gràfica dels Banys elaborada durant la missió de 1914: dos dibuixos, un del pla i l'altre, una perspectiva isomètrica de tot l'edifici, i una bona part de les fotografies que es feren durant la campanya, que permeten conèixer quin era l'estat de la construcció quan encara albergava diverses estances del convent de monges caputxines. El treball també fou il·lustrat amb la informació gràfica precedent, concretament amb els gravats de Laborde i d'Antoni Roca. Puig i Cadafalch posava visualment en relació tots aquests elements amb les plantes, les seccions, els gravats i les fotografies existents de la resta dels banys medievals dels Països Catalans: València, Palma de Mallorca i Barcelona.

157. Josep PUIG I CADAFALECH, «Els banys de Girona...», p. 708.

158. «[...] ni una de les formes decoratives geomètriques musulmanes; res de ses "llaceries" o "ajaracas" en guix, ni dels "alicatats" ceràmics, res dels "almocàrabs" de ses cúpules, res de sos "atauriques" de complicada decoració floral», Josep PUIG I CADAFALECH, «Els banys de Girona...», p. 710.

159. Josep PUIG I CADAFALECH, «Els banys de Girona...», p. 713-728.

L'estudi de Josep Puig i Cadafalch sobre els Banys de Girona posà fi a les polèmiques i a les interpretacions contradictòries que de manera general s'havien produït en el passat. La seva investigació esdevingué referència obligada per a la resta d'autors que, posteriorment, tractaren del tema dels Banys de Girona.

2.1.7. *Rodrigo Amador de los Ríos*

El mateix any de la publicació d'«Els banys de Girona i la influència moresca a Catalunya» de Josep Puig i Cadafalch (1915), quan ja els Banys de Girona començaven a entrar de ple dret en les obres generals,¹⁶⁰ es va editar un treball de Rodrigo Amador de los Ríos (1849-1917) titulat «Errores inveterados. Los supuestos “Baños Árabes” de Gerona».¹⁶¹ L'autor, que en aquells anys dirigia el Museu Arqueològic Nacional de Madrid (1911-1916), rectificava la seva primera opinió manifestada l'any 1904 a «Casas de baños de los musulmanes en España»,¹⁶² quan no s'havia atrevit a desmentir l'opinió tradicional que els vestigis conservats corresponien a una casa de banys d'origen musulmà.¹⁶³ El canvi de parer va ser motivat per una visita a l'edifici i així ho expressava:

[...] no hubo necesidad del menor esfuerzo ni del prolijo examen, ciertamente, para reconocer desde el primer momento en semejante construcción que no fueron ni pudieron ser alarifes islamitas los autores de su traza, ni quienes lo erigieron y decoraron, y que nada de mahometano tiene ni el espíritu ni el arte en que se inspira.¹⁶⁴

El coneixement de les formes artístiques musulmanes va permetre a Amador de los Ríos la no identificació com a àrabs dels Banys gironins. Pel que fa a la data, va seguir el parer del pare Jaume Villanueva i els va considerar una construcció del segle XIII, i ho va argumentar estilísticament.¹⁶⁵

160. Joaquim BOTET Y SISÓ, *Geografía general de Cataluña: Provincia de Gerona*, ed. a cura de Francesc Carreras i Candi, Barcelona, Albert Martín, s. d. (ed. facsimil, vol. VI, 1, 1980), p. 232-234.

161. Rodrigo AMADOR DE LOS RÍOS, «Errores inveterados. Los supuestos “Baños árabes” de Gerona», *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos*, 32 (1915), p. 385-399 i separata, p. 1-15.

162. Rodrigo AMADOR DE LOS RÍOS, «Casas de baños de los musulmanes en España», a *Hojas seleccionadas*, Barcelona, Salvat, 1904, p. 675-683.

163. L'autor, després de parlar dels banys àrabs conservats a Còrdova, Múrcia i Palma de Mallorca, es refereix al monument gironí i transcriu bona part de la descripció que en féu Pau Pífferrer a *Recuerdos y bellezas de España* (1839). Intueix algunes diferències respecte als comentats anteriorment, com la construcció del cos central, els arcs semicirculars en lloc de ferradura, la volta de pedra i no de maó, el treball decoratiu de capitells i cimacis; però, com que no ha visitat el monument personalment, no s'atreveix a canviar de veredict.

164. Rodrigo AMADOR DE LOS RÍOS, «Errores inveterados. Los supuestos “Baños árabes”...», p. 2

165. «[...] y así fué grande mi satisfacción cuando al manifestar á la primera ojeada era aquella construcción obra indudable y notoria de fines ó mediados del siglo XIII [...] el templete es, con efecto,

Molt interessant és l'opinió d'Amador de los Ríos sobre els estudiosos locals i la crítica que els adreça per no haver-se adonat que no es tractava d'una construcció àrab. En reproduïxo dos extrets:

[...] fiando de buena fe en la unanimidad y aún en la autoridad de los autores regionales —de cuya competencia no tenía motivos para recelar—, yo también (confieso mi pecado), con olvido imperdonable de la Historia, le incluí sin reparo alguno, como fruto del arte hispano-mahometano [...].

Extremadamente poderosa é irresistible debe haber sido la obsesión producida en los escritores locales por la especie que combato, como para cegar sus ojos á la evidencia, no siendo para mí comprensible el complaciente y nocivo silencio de los críticos catalanes, cuya competencia es indudable, á pesar de los anhelos de particularismo, al no poner el debido correctivo á la especie dicha.¹⁶⁶

Però Rodrigo Amador de los Ríos errava en el seu judici, ja que no coneixia la investigació específica que Girbal féu sobre els Banys de Girona, en què reproduïa documents inèdits de l'època i la dissertació de Dorca, i només tenia constància de la guia de la ciutat de l'any 1866; tampoc no es feia ressò de l'estudi de Puig i Cadafalch que, si bé s'edità el mateix any que el seu i això el podria excusar, com a mínim ell hauria d'haver sabut que s'havia fet una exploració tècnica de l'edifici un any abans que el visités. En no disposar de les dades que aportaven aquests dos estudis, Amador de los Ríos no s'atreví a precisar la destinació primera del monument gironí:

[...] no creo lícito ni prudente aventurar opinión alguna respecto de tal construcción, basándola en hipótesis más ó menos verosímiles [...]. Sea para los escritores gerundenses empeño el de resolver cumplidamente y con datos ciertos cuál fué el destino de esta construcción, no por extraña falta de gallardía ni de mérito: á mí me basta con repetir que no es obra musulmana, y que soñaron quienes lanzaron la especie y la han propagado y difundido sin examen.¹⁶⁷

en su traza, composición y aun detalles arquitectónicos, de absoluta igualdad respecto de los detalles, la composición y la traza de gran número de ventanales, ajimezados ó no, que subsisten en no pocos edificios de Gerona y de otras varias poblaciones catalanas, constituyendo en realidad tipo característico de la región», Rodrigo AMADOR DE LOS RÍOS, «Errores inveterados. Los supuestos “Baños árabes”...», p. 11.

166. Rodrigo AMADOR DE LOS RÍOS, «Errores inveterados. Los supuestos “Baños árabes”...», p. 1, 2 i 11.

167. Rodrigo AMADOR DE LOS RÍOS, «Errores inveterados. Los supuestos “Baños árabes”...», p. 14-15.

2.2. ELS ESTUDIS DESPRÉS DE LA CONTRIBUCIÓ DE JOSEP PUIG I CADAFALCH

2.2.1. *Divulgació i denúncia*

Després de l'estudi tècnic dut a terme per l'equip de la Junta de Museus i de l'Institut d'Estudis Catalans i de la investigació històrica subsegüent publicada per Josep Puig i Cadafalch, semblava que quedava poc per precisar sobre el temps de construcció i la destinació primigènica de l'edifici gironí (figura 32). Fou aleshores que, d'una manera inequívoca, es començaren a divulgar els resultats de les investigacions empreses en tots els mitjans de comunicació escrita: llibres especialitzats, enciclopèdies i premsa diària,¹⁶⁸ mentre els Banys de Girona començaven a entrar en els manuals internacionals.¹⁶⁹

L'any 1922 l'arquitecte i arqueòleg Vicente Lampérez y Romea (1861-1923), en la seva obra cèlebre *Arquitectura civil española de los siglos I al XVIII*, es referia a l'edifici dels Banys de Girona com un exemplar únic.¹⁷⁰

Teníase por muy dudoso el que hubiese en España edificios de baños «construídos» por cristianos. Los de algunas ciudades (Barcelona, Valencia...), de probable hechura posterior a las respectivas reconquistas, podían ser un argumento en pro. El reciente estudio y análisis de «los de Gerona» no deja lugar a dudas [...]. Trátase de un monumento «único» en Europa.¹⁷¹

Un cop descrit el monument i repassada la bibliografia publicada sobre això des del segle XIX, citant també els treballs recents de Puig i Cadafalch i Amador de los Ríos, Lampérez y Romea seguia fil per randa les opinions emeses per l'arquitecte mataroní: «Los baños de Gerona tienen una disposición completamente mahometana; esto es innegable. Pero los métodos constructivos y los detalles ornamentales son cristianos: románico-catalanes».¹⁷² Per primera vegada, l'edifici gironí quedava integrat en un estudi general sobre l'arquitectura civil peninsular, tema ja per si mateix novedós, dins l'apartat de l'arquitectura pública, en contraposició amb els altres banys existents d'origen musulmà i amb els privats, referenciats per l'autor en el volum precedent.

Encara durant els anys vint, el literat, publicista i historiador gironí Carles Rahola (1881-1939) publicà diversos articles sobre el tema dels Banys «Àrabs» a la

168. Per exemple *Enciclopedia universal ilustrada europeo-americana*, vol. xxv, Barcelona, Hijos de J. Espasa, 1924, p. 1469-1470; *Historia de España: Gran historia general de los pueblos hispánicos*, vol. II, *La alta edad media*, Barcelona, Instituto Gallach, 1935, p. 285-286.

169. Camille ENLART, *Manuel d'archéologie française...*, p. 440-441, n. 1.

170. Vicente LAMPÉREZ Y ROMEA, *Arquitectura civil española de los siglos I al XVIII*, vol. II, Madrid, Saturnino Calleja, 1922, p. 469-472.

171. Vicente LAMPÉREZ Y ROMEA, *Arquitectura civil...*, vol. II, p. 469.

172. Vicente LAMPÉREZ Y ROMEA, *Arquitectura civil...*, vol. II, p. 472.

premsa de la ciutat de l'Onyar i de Barcelona.¹⁷³ El 1916, però, ja havia publicat un article a Madrid en què reprenia la descripció de Pi i Margall, però sobretot en el qual responia a Amador de los Ríos i el rectificava.¹⁷⁴ Col·laborador de la secció històrica de moltes revistes i molts diaris catalans, fou també president de l'Ateneu gironí—important focus cultural de la ciutat— i va escriure nombroses monografies sobre la història de Girona.¹⁷⁵ Per la seva ideologia republicana i catalanista, fou afusellat el 15 de març de 1939.¹⁷⁶ El tarannà romàntic d'amor per la seva ciutat que l'acompanyà al llarg de totes les seves obres i dels seus articles s'encén quan descriu els Banys de Girona:

És ben bé un somni de poeta i d'arqueòleg [...]. El viatger no troba paraules per expressar la seva admiració davant d'aquell temple bell i harmoniós, amb les seves esveltes columnes amanyagades per la llum que davalla de la cúpula, amb els seus capitells romànics que semblen tot just cisellats, amb la seva piscina d'aigua diàfana que reflecteix el monument de línies pures.¹⁷⁷

En els seus escrits sobre els Banys, la majoria revisions d'un article més conseqüent publicat el 1925,¹⁷⁸ Carles Rahola, com abans havien fet Girbal, Puig i Cadafalch i Amador de los Ríos, fa referència als canvis soferts per l'edifici en els darrers

173. Carles RAHOLA, «Els banys àrabs de Girona», *Revista de Catalunya*, III (1925), p. 272-275; Carles RAHOLA, «Girona», *El Autonomista. Diario Republicano de Avisos y Noticias* (Girona), 1925, p. 33-39; Carles RAHOLA, *Los Baños Árabes...*; Carles RAHOLA, «Gerona monumental. La exclaustación y restauración de los “Baños Árabes”», *El Autonomista. Diario Republicano de Avisos y Noticias* (Girona), 9208 (dissabte, 9 novembre 1929). Sobre Rahola vegeu ara Xavier CARMANU-MAINADÉ, «La cultura com a acte de resistència. Presència i la restitució de Carles Rahola», a *Prensa i cultura*, actes de les IV Jornades d'Història de la Premsa, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 2012, col·l. «Lexikon Papers», p. 348-358.

174. Carles RAHOLA, «Los llamados “Baños árabes” de Gerona», *Nuestro Tiempo*, II (1916), p. 47-51.

175. Entre aquestes obres cal esmentar: *La dominació napoleònica a Girona* (1922), *Girona* (1925), *La ciutat de Girona* (1929), *Ferran VII a Girona* (1932), *Pena de mort a Girona* (1934) o *Amadeu I de Girona* (1935).

176. Ferran SOLDEVILA, «Carles Rahola, executat per catalanista», a *Noms propis*, Barcelona, Barcelona, 1994, col·l. «Eixos», núm. 17, p.105-114; Josep BENET, *Carles Rahola afusellat*, Barcelona, Empúries, 1999.

177. Carles RAHOLA, «Els banys àrabs de Girona», p. 273.

178. Hi ha dos articles de Carles Rahola publicats l'any 1925, el de la *Revista de Catalunya* i el d'*El Autonomista*, referenciats anteriorment (vegeu la nota 173). Crec que el primer a editar-se fou el de la *Revista de Catalunya* per l'al·lusió vivencial amb la qual comença l'autor: «Sempre ens havia fet il·lusió de veure els anomenats Banys “àrabs” de Girona: per fi, ho havem aconseguit», Carles RAHOLA, «Els banys àrabs de Girona», Carles Rahola repeteix l'estructura d'aquest article en tots els que publicà posteriorment sobre els Banys i difereix únicament, en cada un d'ells, en la reproducció textual que fa d'algun estudi previ. D'aquesta manera, a la *Revista de Catalunya* dóna la descripció que en féu Laborde a l'*Itinéraire* a la Sociedad de Atracción de Forasteros, la de Pi i Margall a la *España: Obra pintoresca* i a *El Autonomista* la de Pau Piferrer.

cent anys a partir de la comparació dels gravats antics amb l'estat en què es trobaven en aquell moment. Tots havien arribat a la conclusió que si els gravats que reproduïen la sala central eren fidels a l'original el monument havia canviat molt, l'espai havia quedat desfigurat amb construccions noves:

Avui ja no es pot veure el conjunt del monument com el veié Laborde, car la sala al mig de la qual s'aixeca el temple ha estat desfigurada amb altres construccions i de les columnetes adossades als murs no se'n troba cap rastre, a no ésser que siguin algunes que han estat utilitzades en altres dependències del convent.¹⁷⁹

Davant d'aquestes observacions, i denunciant l'estat crític que presentava el monument (figura 33), l'autor gironí reclamava la necessitat urgent de fer-hi una restauració:

Hi ha qui creu possible d'incomunicar aquesta peça del convent, amb la qual cosa es facilitaria la visita, mitjançant una compensació a les caputxines. Elles, segons vàrem sentir de l'abadessa, no hi posarien cap inconvenient, per les molèsties que els ocasionen les visites. Tant-de-bo fos viable aquesta solució, car així podria ésser admirada, estudiada i conservada aquella joia.¹⁸⁰

En el darrer article que escrigué sobre els Banys, l'any 1929, la rehabilitació del monument ja havia començat —les obres es dugueren a terme entre els anys 1929 i 1935—,¹⁸¹ i Carles Rahola es mostrava cofoi amb les reformes fetes fins aleshores, que va detallar a la part final de la mateixa publicació.¹⁸²

2.2.2. A l'entorn dels projectes de restauració

Els treballs elaborats arran de la restauració dels Banys de Girona oferien com a element més interessant les informacions relatives a les obres de reforma i també al seu resultat final. La Diputació de Girona edità l'any 1930 una publicació titulada *La exclaustación y restauración de los Baños Árabes de Gerona*, amb textos de Carles Rahola i d'un dels arquitectes responsables de la restauració, Emili Blanch (figura 53).¹⁸³ A la primera part, la històrica, el cronista gironí celebrava l'exclaustació recent del monument:

179. Carles RAHOLA, «Els banys àrabs de Girona», p. 273.

180. Carles RAHOLA, «Els banys àrabs de Girona», p. 273.

181. En propers apartats es detallarà tot el procés de restauració dels Banys, amb els seus protagonistes, les dificultats amb les quals es trobaren i els resultats que n'obtingueren.

182. Carles RAHOLA, «Gerona monumental...».

183. Carles RAHOLA i Emili BLANCH, *La exclaustación...*

La exclaustación, restauración y apertura de los «Baños Árabes» puede considerarse como un acontecimiento arqueológico. Hasta hoy era poco menos que imposible visitar aquel monumento, debido a la severísima clausura de las Capuchinas. Sólo algunos «privilegiados» —escritores, arquitectos, arqueólogos— habían podido franquear, después de no pocas dificultades, los umbrales de aquel austero cenobio, y admirar y estudiar los «Baños Árabes», que desde ahora, una vez completamente restaurados, podrán ser visitados por el público.¹⁸⁴

La resta de l'article recollia, però, un resum dels seus estudis anteriors. Molt més significativa era la segona part, deguda a l'arquitecte Emili Blanch, que es dividia en dos apartats: el primer, titulat «Los elementos arquitectónicos», datat del juliol de 1929; i el segon, «Los Baños Árabes en su estado actual», ja del maig de 1930. El primer és un esbós de l'*Informe relativo a la restauración de los Baños Árabes* que presentaren els tres arquitectes —Martorell, Blanch i Masó— a la Diputació Provincial de Girona el 25 de juliol de 1929, el qual encara resta inèdit a l'Arxiu de la mateixa institució (figura 50).¹⁸⁵ En el document s'exposa l'estat de conservació en què es trobaven els diversos elements arquitectònics després de l'exclaustació: «Actualmente una serie de receptáculos y depósitos de piedra, difíciles de desplazar por su gran peso, impiden examinar con atención este interesantísimo detalle [referint-se al sistema de desaigüe], al igual que las partes bajas del basamento o estilobato formado por la piscina [...]»; i els elements que era convenient reconstruir:

Sin duda esta feliz coincidencia y el hecho de quedar en pie dichas dovelas de arranque, nos permitirán determinar exactamente la forma de los arcos y en su consecuencia su reproducción. Y si a tales hechos añadimos el no menos feliz de haber hallado e identificado los capiteles que sostenían dichos arcos y aun alguna de las bases de sus columnas, se comprenderá fácilmente que todo nos arrastre al deseo de reconstruir ese elegante motivo de decoración.¹⁸⁶

També s'hi manifesta el criteri general de la restauració:

Es indispensable, sin embargo, que declaremos que, a nuestro juicio, sólo han de ser objeto de reconstrucción aquellas «alhamías» cuyos elementos primordiales surjan casi totalmente de entre las ruinas; y eso no solamente para

184. Carles RAHOLA i Emili BLANCH, *La exclaustación...*, p. 6.

185. La Diputació de Girona havia creat una «ponencia de los Baños Árabes» formada, a més de pel president i vicepresident de la Diputació, pel diputat Joaquim Franquesa, pels arquitectes Jeroni Martorell, Rafael Masó i Emili Blanch, i per Carles Rahola, Enric Gruartmoner, Josep Morera i pel representant de la Comissió de Monuments, Josep Pascual.

186. Carles RAHOLA i Emili BLANCH, *La exclaustación...*, p. 6-7.

mantenernos fieles a los principios generales expuestos, sino porque en el caso presente la reconstrucción de tales elementos representa asimismo la del techo o pavimento sobre el que han de apoyarse; labor ya no tan fácil y expuesta a muchos errores por la falta de datos y vestigios que de los mismos tenemos (figures 34-49).¹⁸⁷

La segona part de l'article, del maig de 1930, indica, com he apuntat, les parts del monument que aleshores ja havien estat restaurades, com, per exemple, la porta d'ingrés (figura 38), i enumera diversos detalls arquitectònics que calia tenir en compte en el procés posterior d'intervenció, i que ajuden a comprendre el funcionament de l'edifici com a banys: la distribució de les estances, el desnivell dels paviments per al desguàs o el sistema de calefacció.¹⁸⁸

L'interès que suscità aquesta restauració es pot comprovar en la ressenya que sortí publicada l'any 1936 a l'*Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*¹⁸⁹ i en la guia de visita catalana i francesa publicada aquell mateix any per l'IEC sota la ploma de Puig i Cadafalch (figures 31 i 32).¹⁹⁰ En aquell moment, les obres ja es trobaven força avançades, per no dir finalitzades, i es detallaven els aspectes recuperats més significatius, com, per exemple, les columnes del cupulí que cobreix la piscina central i algunes columnes i alguns capitells de les sales adjacents. Tanmateix, s'hi feia una primera valoració sobre la restauració que es considerava un xic massa intervencionista: «Els treballs de restauració han portat a fer interessants descobertes i han rectificat la situació de les entrades a l'edifici. Potser ha estat excessiva la restauració, que hauriem preferit veure limitada a la conservació dels departaments existents».¹⁹¹

També el publicista i erudit local Joaquim Pla Cargol es féu ressò uns anys després, concretament el 1946, del procés de restauració de l'edifici en unes pàgines que dedicà als Banys de Girona en la seva guia: *Gerona arqueològica y monumental*,¹⁹² que tres anys més tard sortiren publicades en una separata (figura 62).¹⁹³ Després de reconstruir la història de l'edifici mitjançant els documents co-

187. Carles RAHOLA i Emili BLANCH, *La exclaustación...*, p. 8-9.

188. La informació que s'extreu d'aquesta publicació sobre la intervenció, com la molt més abundant que resta inèdita i de la qual tractaré més endavant, esdevé molt útil per a poder valorar en què consistí aquesta primera restauració del monument executada als anys trenta i què es conserva avui de la construcció original romànica.

189. «Restauracions del “Servei de Conservació de Monuments de la Diputació de Girona”», *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans. Secció Històrico-Arqueològica*, VIII (1936), p. 204-205.

190. Josep PUIG I CADAFALECH, «Els banys de Girona...».

191. «Restauracions del “Servei de Conservació...”», p. 206.

192. Joaquín PLA CARGOL, *Gerona arqueològica y monumental*, Girona, Madrid, Dalmau Carles-Pla, 1946, p. 61-69.

193. Joaquín PLA CARGOL, «Los baños árabes de Gerona», a *Gerona arqueològica y monumental*, Girona, Dalmau Carles-Pla, 1949 (separata).

neguts i abans de fer-ne la descripció arquitectònica, donà notícia de la seva exclaustració l'any 1929 i de quins eren els arquitectes encarregats de la restauració.

2.2.3. *La primera guia del monument gironí*

Un cop la restauració estigué finalitzada, l'any 1935, tot i que el monument estava obert al públic des de 1934, amb la instal·lació d'un petit museu sobre la seva història en una de les sales destinada originàriament a banys calents, l'any 1936 en sortí publicada la primera guia, que immediatament es traduí al francès (figura 32), l'autor de la qual fou Josep Puig i Cadafalch. No cal tornar a recordar que l'arquitecte mataroní intervingué en la primera missió tècnica sobre el monument ni tampoc el seu valuós estudi de l'any 1914-1915, però sí que cal precisar que la seva relació amb el monument fou constant fins a la publicació de la guia que ara esmentem.

Quan els tres arquitectes encarregats de la rehabilitació escrigueren el *Nou informe per a la represa de les obres de restauració dels banys morescs de Girona*, l'any 1930, fins avui inèdit com l'anterior, mostraren la conveniència que Puig i Cadafalch supervisés les obres fetes fins aleshores i les subsegüents:

No volen en pro que sia aixís, sense que en últim terme deixém consignades al seu peu, certes manifestacions, que si bé de paraula han sigut repetidament formulades pels informants, no han prés mai la força de un concell efectiu per raó de no haver sigut mai traduïdes en el llenguatge escrit. [...] Ens referim a la necessitat o alta conveniència de destacar en missió de estudi als tècnics, o algun dels tècnics, que intervenen en la present restauració, per tal que hi hagi un major coneixement de la matèria, resultat de les investigacions i estudis que es facin sobre altres Monuments similars de la Península i de la zona nòrdica del Continent africà; i a la de dirigir-se —invitantlo atentament pera que orienti e illustri amb el seu autoritzat parer, als Arquitectes informants— al que ho es de Barcelona i tant se distingí anteriorment en l'estudi del Monument que's rehabilita, Dn. Josep Puig i Cadafalch.¹⁹⁴

Arran de la proclamació de la Segona República l'any 1931, i amb la supressió de les diputacions provincials, Puig i Cadafalch, com a president de la Junta de Museus i de la Secció Històrico-Arqueològica de l'Institut d'Estudis Catalans, passà a ser un dels màxims responsables institucionals de la restauració del monument gironí. És per això que a l'Arxiu General de la Diputació de Girona es conserva força documentació inèdita signada per ell, de tipus divers. Sabem, per exemple,

194. Rafael MASÓ, Jeroni MARTORELL i Emili BLANCH, *Nou informe per a la represa de les obres de restauració dels banys morescs de Girona*, Arxiu de la Diputació de Girona, s. n., 1930, document inèdit.

que l'1 d'agost de 1933 autoritzava la continuació de les obres de restauració dels Banys i aprovava una consignació de 3.905 pessetes, o que el mes de juliol de 1935, després de visitar l'edifici personalment, es comprometia a enviar-hi tres vitrines destinades a contenir les peces de ceràmica aparegudes durant les obres i a estudiar les possibilitats de reconstrucció que presentaven uns arcs. Davant l'interès que sempre demostrà en favor de l'edifici gironí, no és estrany que fos ell l'encarregat d'escriure la primera guia del monument i que l'Institut d'Estudis Catalans en fos l'editor (figura 31).

En només vint-i-tres pàgines, Puig i Cadafalch ofereix, per una banda, un lúcid resum del contingut teòric dels seus articles anteriors, de la transmissió de la cultura dels banys de l'antiguitat al món islàmic i de la influència d'aquest món en el romànic català i, per l'altra, descriu clarament cadascun dels espais de l'edifici, alhora que comenta alguns aspectes novedosos causats per la restauració¹⁹⁵ i la funció a què eren destinats els banys originàriament. Tot això permetia una aproximació completa —històrica, arquitectònica i arqueològica— als visitants que a partir d'aleshores podien visitar els Banys «Àrabs» només pagant una pesseta (figura 61).

2.2.4. Noves imatges fotogràfiques dels Banys

Un element interessant dels darrers treballs esmentats i d'altres de nous, com un text de l'arquitecte César Martinell de 1935,¹⁹⁶ va ser la seva aportació gràfica amb la publicació de noves fotografies que revelaven els canvis produïts com a resultat de la restauració. La campanya fotogràfica essencial havia estat la duta a terme per l'Institut d'Estudis Catalans i la Junta de Museus l'any 1914 i gran part del material fou reaprofitat en estudis posteriors. Així, per exemple, els dibuixos —la planta i la perspectiva isomètrica— apareixen publicats en els articles de Lampérez y Romea (1922),¹⁹⁷ Carles Rahola (1929 i 1930)¹⁹⁸ i César Martinell (1935),¹⁹⁹

195. Com, per exemple, la decoració de les portes de fusta de l'accés principal a l'edifici, el terrat modern de la sala principal, les gelosies col·locades on antigament Laborde havia dibuixat quatre finestres obertes, el portal que conduïa a les habitacions per a la higiene íntima o la ceràmica exposada en vitrines i l'estructura arquitectònica dels hipocausts deixada al descobert. Tots aquests elements els reprendrem més endavant en la valoració de la restauració del monument i en la descripció arquitectònica del seu estat actual.

196. César MARTINELL, «Los baños medievales en el Levante español», separata de *Cuadernos de Arquitectura*, 2, Barcelona, Imprenta de la Casa Provincial de Caridad, 1944, p. 1-19. Es tracta d'una ampliació de la seva conferència «Hospitales y baños públicos en Cataluña durante la edad media», llegida el 6 de març de 1934 a l'Institut d'Art i d'Arqueologia de la Universitat de París, César MARTINELL, «Les bains publics», *L'architecture gothique civile en Catalogne*, Mataró, Impremta Minerva, 1935, p. 68-75.

197. Vicente LAMPÉREZ Y ROMEA, *Arquitectura civil...*, vol. II, p. 469

198. Carles RAHOLA, «Gerona monumental...»; Carles RAHOLA i Emili BLANCH, *La exclaustación...*

199. César MARTINELL, «Los baños medievales...», p. 7.

mentre que les fotografies, sobretot la que mostra el temple integrat a les dependències claustrals, sovint foren contraposades a imatges més actuals del monument, preses durant la restauració o un cop finalitzada; així ho trobem en els estudis de Lampérez y Romea (1922),²⁰⁰ Carles Rahola (1925 i 1930)²⁰¹ o en l'*Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans* (1936).²⁰² Les fotografies de la missió dirigida per Josep Puig i Cadafalch les féu Pelagi Mas, fill del també fotògraf Adolf Mas i Ginestà (1861-1936), el qual creà l'Arxiu Mas encara existent a la ciutat de Barcelona.²⁰³

Fou arran de l'exclaustració de l'edifici (1929) que pogueren fer-se noves fotografies que demostraven quin era l'estat de conservació del monument gironí en aquell moment (figures 34-49).²⁰⁴ Els primers articles en què sortiren publicades foren els que escrigué Carles Rahola durant els anys 1929²⁰⁵ i 1930.²⁰⁶ És probable que aquestes imatges fossin executades per Valentí Fargnoli, que sabem que col·laborà assíduament amb l'arquitecte Rafael Masó, un dels responsables de la restauració, i que també treballà amb l'esmentat Carles Rahola en l'obra *La ciutat de Girona*. Valentí Fargnoli Annetta (1885-1944), fill de pares italians i nascut accidentalment a Barcelona, es dedicà a la fotografia des de 1902, quan consta com a fuster de professió. A les seves imatges preval el valor documental per sobre de l'estètic o tècnic, com ho demostren els enquadraments naturals i el fet que anotés, sobre els negatius de vidre, la data i el lloc que representava la fotografia. A banda d'aquests treballs sobre els Banys de Girona, féu diverses carpetes de postals amb els Banys com a motiu, que es distingeixen per les seves notes autògrafes amb grafia inclinada (figures 57-60).²⁰⁷

200. Vicente LAMPÉREZ Y ROMEA, *Arquitectura civil...*, vol. II, p. 470.

201. Carles RAHOLA, «Els banys àrabs de Girona», p. 272; Carles RAHOLA, «Gerona monumental...»; Carles RAHOLA i Emili BLANCH, *La exclaustración...*

202. «Restauracions del "Servei de Conservació..."», p. 199.

203. Josep CASAMARTINA i PARASSOLS, *L'interior del 1900: Adolf Mas fotògraf*, Terrassa, Centre de Documentació i Museu Tèxtil, 2003.

204. L'arxiu Gudiol/Mas de Barcelona conserva a l'Institut Amatller d'Art una sèrie de fotografies antigues dels Banys de Girona, d'entre les quals vull indicar: vistes exteriors (Gudiol A 10854 i 55, Mas C 88095), vistes interiors (Mas C 88094, 96, 97 i 98), capitells (Gudiol A 10856, 58 i 59).

205. Carles RAHOLA, «Gerona monumental...».

206. Carles RAHOLA i Emili BLANCH, *La exclaustración...*

207. Avui en dia, la carrera artística de Valentí Fargnoli ja ha estat objecte de diverses investigacions i ha gaudit de diverses publicacions, com, per exemple: *Fòtica Fargnoli: Recopilació i selecció a càrrec d'Emili Massanes*, Girona, Arxiu Municipal, Ajuntament i Diputació de Girona, 1981; *Girona 1877*, catàleg de l'exposició, Girona, Ajuntament de Girona, 1982; *Girona vista per Fargnoli*, Girona, Ajuntament de Girona, 1985; Joan CORTÉS LÓPEZ, *Catàleg de la Postal antiga de Girona (1896-1960)*, Girona, Joan Cortés López, 1981; Maria Àngels SUQUET FONTANA i Pilar VÉLEZ, *Els germans Fargnoli i el Noucentisme gironí*, catàleg de l'exposició, Girona, Ajuntament de Girona, 1997; Josep PÉREZ i PENA, *Valentí Fargnoli 1885-1944*, Girona, Ajuntament de Girona, Servei de Gestió Documental, Arxius i Publicacions, 2010.

La guia descriptiva de l'any 1936 fou editada amb gran profusió de fotografies i dibuixos, que facilitaven la comprensió detallada del text (figures 31 i 32).²⁰⁸ Tant la planta com la perspectiva isomètrica dels estudis anteriors foren rectificades davant els resultats de l'excavació i restauració, llavors ja finalitzades. Així, al plànol varien la superfície i els accessos del vestíbul i sala d'higiene i s'hi inclouen dues estances més a l'extrem del conjunt arquitectònic, en biaix, segons l'orientació de la resta de l'edifici, que, a l'aire lliure, estaven destinades probablement al servei i subministrament d'aigua. A l'alçat, s'incorporen alguns dels elements reconstruïts com les arcades que definien les alcoves dels extrems de les sales de banys calents. Comença aleshores un reportatge fotogràfic que comprèn des de la porta d'ingrés a l'edifici, vista des de fora i des de dins, fins a la darrera de les estances de bany, passant per totes les intermèdies. Les fotografies, destinades a presentar al gran públic el monument i els seus detalls arquitectònics, les féu Sobies, com bé s'indica en la llegenda de què s'acompanyen.

Amb l'obertura dels Banys «Àrabs» al públic (figures 54 i 61), la difusió literària i gràfica del monument es multiplicà. Queda, però, per esmentar, durant aquests anys de recuperació i dignificació de l'edifici, la construcció d'una maqueta que serví per a la seva presentació internacional (figura 51). Avui només la coneixem gràcies a les fotografies que sortiren publicades en els articles de Carles Rahola de 1929²⁰⁹ i 1930²¹⁰ i a la documentació inèdita que resta conservada a l'Arxiu de la Diputació de Girona. La seva realització respon a la participació col·lectiva de totes les diputacions provincials en l'Exposició Internacional de Barcelona de l'any 1929 (figura 52).²¹¹ Segons una carta que el president de la Diputació Provincial de Barcelona envià al de la de Girona el 10 d'abril de 1929, calia exhibir

[...] todo lo relacionado con la prestación de servicios provinciales, Beneficiencia, Obras Públicas, Sanidad, Acción Social, Cultura, etc., aportando maquetas, fotografías, planos, gráficos [...], es decir, todo lo que entiendan ustedes que puede dar idea clara y perfecta del complicado mecanismo que nuestras Corporaciones provinciales representan en la vida nacional.²¹²

Els responsables de la corporació gironina pensaren, dins l'àmbit cultural, remetre una maqueta de l'edifici dels Banys que tot just, sota els seus auspicis, començava a restaurar-se. N'encarregaren la realització a l'escultor Josep Carrera el

208. Josep PUIG I CADAFALCH, *Les bains de Girone...*

209. Carles RAHOLA, «Gerona monumental...».

210. Carles RAHOLA i Emili BLANCH, *La exclaustación...*

211. Girona havia participat precedentment a la secció arqueològica de l'Exposició Universal de 1888, José GRAHIT Y GRAU, *Gerona en la Exposición Universal de Barcelona*, Barcelona, Impr. Montserrat, 1950, p. 19.

212. *Carta del president de la Diputació Provincial de Barcelona al de Girona*, Arxiu de la Diputació de Girona, 10 d'abril de 1929, document inèdit.

30 d'abril de 1929, els honoraris del qual ascendiren a 1.125 pessetes.²¹³ Aquesta maqueta, segons les fotografies esmentades i l'esbós que se'n conserva a l'Arxiu, reproduïa bàsicament la sala del *tepidarium* o *frigidarium* i un dels angles quedava obert per poder admirar l'estructura arquitectònica de la piscina amb els seus dos nivells de columnes i el cupulí (figura 51).

Per ordre del Consell de Ministres de l'1 d'abril de 1930 es decidí que la maqueta dels Banys representés també l'aportació espanyola a l'Exposició Internacional de Lieja que celebrava el centenari de la independència belga.²¹⁴ Per aquest motiu, es retirà de l'exposició barcelonina abans que es clausurés i viatjà cap a Bèlgica. Malauradament, durant el retorn cap a Catalunya es malmeté per sempre:

[...] las cuales contienen una maqueta de los baños árabes de Gerona, que Vdes. remitieron a Lieja, para figurar en la Exposición Internacional celebrada en aquella ciudad, y que ahora nos ha sido devuelta por el Sr. Comisario español de dicha Exposición. Sírvase tomar nota, que al proceder a la apertura de la caja nº 168, en el momento del despacho, hemos observado que la maqueta que va contenida en la misma está completamente rota por cuyo motivo hemos solicitado la presencia del Comisario de avería de la Cia. que cubrió el seguro de estos bultos.²¹⁵

2.3. LA POSTGUERRA: CAP A LA NORMALITZACIÓ DEL MONUMENT

Un cop coneguda la història i tipologia arquitectòniques del monument i fos obert al públic gràcies a la restauració, l'edifici dels Banys «Àrabs» de Girona va entrar naturalment en molts estudis històrics sobre arquitectura civil i medieval i en totes les guies turístiques de la ciutat de l'Onyar.

2.3.1. Recerques històriques

Pel que fa als estudis d'història de l'arquitectura, cal fer referència al treball ja esmentat de César Martinell sobre els banys medievals al llevant peninsular²¹⁶ i al compendi sempre d'actualitat sobre l'arquitectura antiga i medieval de la península

213. «Vista la cuenta presentada por el escultor D. Juan Carrera, de esta ciudad, de los honorarios y gastos por el estudio y ejecución de la maqueta de los “Baños Árabes” que la Comisión provincial le encargó por acuerdo de 30 de abril último [...], la Sección es de parecer se acuerde aprobar dicha cuenta y abonar su importe de 1125 pesetas, con cargo al capítulo 10, artículo 11, del presupuesto extraordinario de este año», Arxiu de la Diputació de Girona, 19 d'agost de 1929, document inèdit.

214. «Exposition Internationale de la Grande Industrie, Sciences et Applications, Art Wallon Ancien», programa oficial, Lieja, 1930.

215. *Carta de la Comercial Combalia-Sagrera S. A. al president de la Diputació de Girona*, Arxiu de la Diputació de Girona, 10 de febrer de 1931, document inèdit.

216. César MARTINELL, «Los baños medievales...».

Ibèrica de Fernando Chueca.²¹⁷ En tots dos estudis, com serà habitual a partir d'aquest moment, es reafirma la tesi de Puig i Cadafalch, segons la qual els àrabs foren els transmissors a la península Ibèrica de la cultura grecollatina dels banys i segons la qual l'edifici gironí quant a disposició pot considerar-se aràbig, però no quant a resolució arquitectònica i decoració, que és, sens dubte, romànica. Ambdós estudis atorguen un valor excepcional a la construcció gironina, i recalquen que es tracta d'un dels banys públics cristians més antics i més ben conservats, només equiparable als de València, en un estat de conservació més fragmentari. Per Martinell, «estos baños de Gerona tienen un interés excepcional por el hecho de ser de los pocos ejemplares de baños cristianos que se conservan en buen estado, sin equivalente en la Europa sudoccidental»,²¹⁸ mentre que per Chueca, «sin duda, el edificio más interesante de la arquitectura civil de esta época es el baño de Gerona, monumento de características únicas: árabe por su disposición, pero románico por su construcción y estilo».²¹⁹

El coneixement de la construcció gironina va traspasar aviat les fronteres de la península Ibèrica i va arribar a França, on ja en tenien constància gràcies a la conferència feta per César Martinell l'any 1934 a l'Institut d'Art i d'Arqueologia de la Universitat de París²²⁰ i a la traducció francesa de la guia de Puig i Cadafalch, que es publicà el mateix any que l'edició en català.²²¹ L'any 1958, sota la direcció d'Élie Lambert, una memòria de l'Institut d'Études Hispaniques de la Faculté des Lettres de París versava sobre la història de la ciutat de Girona i els seus monuments des dels orígens fins a la baixa edat mitjana.²²² Una part significativa de la memòria es fixava en l'ocupació musulmana, de la qual desvinculava l'edifici dels Banys gironí:

Nous avons dit que Gérone no possédait aucun monument arabe. L'occupation de la ville par les Maures ne fut jamais suffisamment sûre pour qu'ils aient beaucoup le temps de construire. Peut-être y eut-il un établissement de bains? L'actuel fut construit plus tard par les chrétiens ce qui prouve seulement que ceux-ci avaient adopté la coutume de ceux-la.²²³

217. Fernando CHUECA GOITIA, *Historia de la arquitectura española: edad antigua y edad media*. Madrid, Colegio Oficial de Arquitectos de Madrid, Fundación Cultural Santa Teresa, 1965, p. 170-171 (ed. facsímil, Àvila, 2011).

218. César MARTINELL, «Los baños medievales...», p. 6.

219. Fernando CHUECA GOITIA, *Historia de la arquitectura española...*, p. 171.

220. Es tracta d'una ampliació de la seva conferència «Hospitales y baños públicos en Cataluña durante la edad media», llegida el 6 de març de 1934 a l'Institut d'Art i d'Arqueologia de la Universitat de París, César MARTINELL, «Les bains publics», *L'architecture gothique civile en Catalogne*, Mataró, Impremta Minerva, 1935, p. 68-75.

221. Josep PUIG I CADAFLACH, *Les bains de Girone...*

222. *Histoire de la ville de Gérone d'après ses monuments des origines à la fin du xve siècle*, memòria per al diploma d'estudis superiors, Institut d'Études Hispaniques, Faculté des Lettres de Paris, maig 1958, per als Banys, p. 51-55.

223. *Histoire de la ville de Gérone...*, p. 22.

L'autor, partint dels estudis de Josep Puig i Cadafach i de la seva teoria sobre la influència de la cultura islàmica en l'art català medieval, reconstrueix la història dels Banys a través dels documents conservats i descriu arquitectònicament l'edifici, sala per sala.

És interessant fer un repàs de la bibliografia consultada per a aquesta memòria, que és un reflex de maneres de fer ja molt depassades. Entre les fonts més antigues, del segle XIX, cal destacar el coneixement de la guia *Gerona histórico-monumental* (1862) de Narcís Blanch i Illa, de tarannà romàntic però amb la presència ja d'algun judici crític, i de la primera monografia que es publicà sobre l'edifici gironí, *l'Estudio histórico-artístico acerca de los llamados Baños Árabes de Gerona* d'Enric-Claudi Girbal (1880), que, recordem, fou el primer a donar a conèixer els documents històrics conservats sobre el monument. Ja del segle XX cita dos dels treballs de Puig i Cadafach, els volums sobre l'arquitectura romànica a Catalunya (1909-1918) i l'estudi monogràfic sobre els Banys de Girona (1913-1914); la història de l'arquitectura civil de Lampérez y Romea, i les guies *Gerona-Històrica* (1945) i *Gerona arqueológica y monumental* (1951) de Joaquim Pla Cargol. Avui en dia, aquest estudi només serveix com a reflex del que es feia a París durant aquells anys al voltant d'Élie Lambert perquè, quant a erudició francesa, el coneixement de la construcció medieval a Girona ha estat renovat sobretot pels estudis de Sandrine Victor.²²⁴

Hem vist, doncs, que a partir de l'inici del segle XX i dels estudis de Puig i Cadafach i de Lampérez y Romea els Banys de Girona i la seva decoració ja s'esmenten en obres de conjunt.²²⁵ A partir de la segona meitat del segle XX, l'edifici gironí entra de ple, bé que discretament, en els estudis generals sobre l'art medieval català.²²⁶

224. Sandrine VICTOR, «Les salaires des ouvriers du bâtiment à Gérone au XVe siècle», *Anuario de Estudios Medievales*, xxvi, 1, (1996), p. 365-390; Sandrine VICTOR, «Els homes que construïren Girona. Els obrers de la construcció, segles XI-XV», a Xavier BARRAL I ALTET, *Viure a Palau a l'edat mitjana: Segles XII-XIV*, catàleg de l'exposició (Girona, 16 juliol - 19 setembre 2004), Girona, Fundació Caixa de Girona, 2004, p. 41-46.

225. Potser el primer testimoni d'aquesta nova presència del monument en els estudis es troba en el llibre de Felix DURAN, *La escultura medieval catalana*, Madrid, Caro Raggio, s. d. (1915?), p. 58-61.

226. Isabel ESCANDELL I PROUST, «Banys de Girona (o Banys Àrabs)», a Joan Albert ADELL I GISBERT, Antoni SANZ I ALGUACIL i Isabel ESCANDELL I PROUST, *Catalunya romànica*, vol. V, *El Gironès, la Selva, el Pla de l'Estany*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1991, p. 171-174; Xavier BARRAL I ALTET, «Banys àrabs de Girona», a Xavier BARRAL I ALTET, *Tresors artístics catalans...*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 1994, p. 114-115; Xavier BARRAL I ALTET, «La España del románico», a Xavier BARRAL I ALTET i Joan SUREDA (ed.), *La época de los monasterios: La plenitud del románico*, Barcelona, Plawerg, 1995, col·l. «Historia del Arte Español», núm. 4, p. 64; Xavier BARRAL I ALTET, «Els banys públics de Girona», a «El paisatge monumental d'època preromànica i romànica», a *Art de Catalunya - Ars Cataloniae*, vol. 3, *Urbanisme, arquitectura civil i industrial*, Barcelona, L'Isard, 1998, p. 84-87; Eduard RIU-BARRERA, «Els banys públics», a Antoni PLADEVALL I FONT (ed.), *L'art gòtic a Catalunya: Arquitectura*, vol. III, *Dels palaus a les masies*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 2003, p. 231-233.

2.3.2. *La presència ineludible dels Banys en les guies*

No hi ha millor manera d'apreciar la valoració que es confereix a un edifici que observar si se l'inclou en les guies de viatge, arquitectòniques, arqueològiques o artístiques que s'escriuen i es publiquen sobre les ciutats. Ja hem comentat que Puig i Cadafalch, l'any 1936, en féu una de monogràfica sobre els Banys de Girona; tanmateix, ara vull observar quina importància s'atorga a l'edifici en les guies generals sobre la ciutat de Girona: en quina posició s'esmenten, darrere de quins edificis, l'amplitud i les característiques del comentari.

Cal dir, en primer lloc, que la referència als Banys «Àrabs» sembla quasi ineludible arran de la seva restauració i obertura pública, i hi ha una concordança entre la seva importància històrica i arquitectònica i la seva valoració pública. Una prova evident d'aquesta afirmació és un petita guia de Girona, editada pel Patronato Nacional del Turismo, de només vuit pàgines i amb sis imatges, la segona fotografia de les quals reproduceix la piscina del *frigidarium*, i el comentari sobre els Banys, molt concís, és precedit únicament pel de la catedral i el de les esglésies de Sant Feliu, Sant Pere de Galligants i Sant Domènec (figura 52).²²⁷

Obviament, l'edifici dels Banys de Girona ha rebut un comentari més extens en les guies arqueològiques, artístiques o arquitectòniques. Entre les primeres cal destacar la de Joaquim Pla Cargol, *Gerona arqueológica y monumental*, publicada per primer cop l'any 1946 i objecte de moltíssimes reedicions.²²⁸ En altres apartats ens hem referit al contingut de les pàgines referents als Banys de Girona, l'extensió de les quals va permetre que la mateixa editorial les publiqués com a separata (figura 62).²²⁹ Cal mencionar, pel mateix caràcter d'aquestes publicacions, el llenguatge didàctic i entenedor en què estan escrites. Els Banys també es troben àmpliament ressenyats en la guia artística sobre la ciutat de Girona que escrigué Pere de Palol l'any 1953.²³⁰ Hi dedica quatre pàgines amb tres fotografies: una de la coberta exterior, l'altra del temple central i la darrera d'un capitell.

La informació de tot aquest tipus de publicacions acostuma a ser sempre similar: una presentació, un apartat històric breu, una descripció de l'edifici i una petita valoració dins el context arquitectònic de l'època. En el cas de l'escrit de Pere de Palol, cal destacar la insistència que demostra —com sembla natural en un arqueòleg de renom com ell— en recordar, al possible lector o visitant, que l'edifici

227. «Además de los monumentos enumerados existen otros de interés arqueológico, como el llamado los “Baños árabes”, una construcción acapulada pequeña sostenida por columnas», *Guía de Gerona*, Patronato Nacional de Turismo, s. d.

228. Joaquín PLA CARGOL, *Gerona arqueológica...*

229. Joaquín PLA CARGOL, «Los baños árabes de Gerona».

230. Pedro de PALOL, *Guías artísticas de España: Gerona*, Barcelona, Aries - Federico Montagud, 1953, p. 114-117.

va patir una severa restauració, per bé que sovint comentaris d'aquesta mena queden exclosos de la matèria d'aquest tipus de publicacions:

Actualmente apenas ha quedado nada de original en estas estructuras [referint-se a l'estructura arquitectònica que servia de bancs o divans] [...]. El resto del edificio ha sido imposible de reconstruir [...]. En uno de los ángulos del «frigidarium», se abre una puerta en arco de herradura, colocada allí en el momento de la restauración, que comunica con los servicios privados de los baños [...]. Este conjunto, de primer orden, ha sido recientemente restaurado.²³¹

Progressivament, s'havia passat de ni tan sols esmentar el monument en les guies de l'inici del segle XX²³² a esdevenir una presència simbòlica en les guies, fins i tot quan els Banys només s'hi esmentaven de passada.²³³ El reconeixement públic d'aquest monument va ser molt lent si s'ha de jutjar per la seva absència com a punt de referència de la ciutat en l'obra de personatges tan observadors com l'escriptor de Palafrugell, Josep Pla.²³⁴ Sense allargar aquest apartat esmentem només una de les guies arquitectòniques publicades sobre Girona a l'inici dels anys vuitanta, dirigida per Josep Fuses i amb la col·laboració d'altres autors,²³⁵ en què com és natural tornem a trobar una referència als Banys de Girona. Parla de la seva història, tipologia arquitectònica i estil. Potser l'aspecte més interessant és la relació que estableix entre la distribució de les sales d'aquests banys cristians i la de les termes romanes, els *mikwas* jueus i els banys musulmans.

2.4. UN NOU PROJECTE MUSEÍSTIC

A partir dels anys vuitanta del segle XX assistim a una nova etapa d'aproximació física al monument, amb la reparació d'alguns elements estructurals malme-sos i l'excavació de la zona industrial, que permeteren una comprensió més àmplia del funcionament primigeni de l'edifici i la diferenciació de diverses fases constructives, alhora que possibilitaren una nova ordenació museística del monument.

231. Pedro de PALOL, *Guías artísticas...*, p. 114-117.

232. *Guía de Gerona y su provincia: Artística, descriptiva, burocrática, comercial e industrial*, Girona, Imprenta Dalmáu Carles & C. 1911.

233. Joaquim PLA CARGOL, *Guía turística de Gerona y su provincia*, 5a ed., Girona, s. n., 1959-1960, p. 98; Joaquim PLA CARGOL, *Gerona: España en paz*, Madrid, Sucesores de Rivadeneira, 1964, p. 60 i 62.

234. Josep PLA, *Girona: Un llibre de records*, Barcelona, Selecta, 1952, col·l. «Biblioteca Selecta», núm. 115.

235. Josep FUSES et al., *Guía d'arquitectura de Girona*, Girona, Col·legi Oficial d'Arquitectes de Catalunya i La Gaia Ciència, 1980, p. 19-20. També, *Guía El visitant*, Girona, Associació de Museòlegs de les Comarques Gironines, 1998, pròleg de Manuel Vázquez Montalbán.

L'any 1982 el Departament de Cultura i Mitjans de Comunicació de la Generalitat de Catalunya i la Diputació de Girona publicaren un petit fullet: *El Museu Arqueològic, els Banys Àrabs i el Museu d'Art*,²³⁶ l'objectiu del qual era potenciar el circuit museístic de la ciutat de l'Onyar, mitjançant la publicació d'aquesta petita guia conjunta, en un moment en el qual els mateixos monuments i museus ressenyats no en disposaven d'actualitzades (figura 63).²³⁷ Aquest és l'únic valor que podem conferir-li respecte als Banys de Girona, ja que la informació que aporta és força breu i laconica, amb una presentació històrica i tipològica de l'edifici i amb l'exposició de les diferents parts que el componen. En voldria destacar, però, una frase. Després de la descripció del vestíbul, del *frigidarium*, del *tepidarium* i de les dues sales del *caldarium* es diu: «La resta de l'edifici s'ignora com era».²³⁸ Es refereix a l'àrea industrial: forn, calderes, dipòsits, l'estructura arquitectònica de la qual es considerava que només es podia conèixer mitjançant nous treballs d'excavació.

A la darrerria dels anys vuitanta, s'alçaren les primeres veus institucionals per tal d'endegar nous treballs sobre els Banys de Girona, que comprenguessin la recuperació d'alguns aspectes de l'edifici i que permetessin l'habilitació d'un nou recorregut que facilités la visita al lloc. A l'Arxiu General de la Diputació de Girona se'n preserven diversos informes inèdits, signats per Josep M. Llorens i Rams l'estiu de 1989.²³⁹ La primera dada publicada, tanmateix, data de la primavera de 1990 i aparegué a la *Revista de Girona*.²⁴⁰ L'article el signava un dels arquitectes del Servei de Conservació i Catalogació de Monuments de la Diputació de Girona, Lluís Bayona i Prats, i és un extracte dels treballs duts a terme fins al moment i de la seva organització en dues etapes (figures 66-67). La primera etapa ja havia estat finalitzada (primavera de 1990) i havia consistit en l'habilitació de la part sud-est, per tal de veure'n i analitzar-ne els fonaments, i en la construcció d'una escala de cargol, des de la qual els visitants poguessin conèixer el sistema de cobertura de les diverses estances. La segona etapa, aleshores només iniciada, havia permès descobrir un segon forn on s'escalfava l'aigua per als banys, però restava encara per excavar tot el recinte arquitectònic del segon caldari.

236. Aurora MARTÍN ORTEGA, Narcís SOLER MASFERRER, Enriqueta PONS BRUN i Xavier NIETO PRIETO, *El Museu Arqueològic, els Banys Àrabs i el Museu d'Art*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 1982.

237. Un bon exemple n'és el del Museu d'Art de Girona, instal·lat al Palau Episcopal, que en aquell moment tot just s'iniciava en el nou emplaçament.

238. Aurora MARTÍN ORTEGA, Narcís SOLER MASFERRER, Enriqueta PONS BRUN i Xavier NIETO PRIETO, *El Museu Arqueològic...*

239. Josep M. LLORENS I RAMS, *La coberta dels Banys Àrabs* (Girona, 3 juliol 1989) i *Els Banys àrabs de Girona* (Girona, 19 juliol 1989), Girona, Arxiu General de la Diputació de Girona, documents inèdits.

240. Lluís BAYONA I PRATS, «La rehabilitació en els monuments: el cas dels Banys Àrabs», *Revista de Girona*, 139 (1990), p. 73-77.

Ens hem de referir a una publicació periòdica de caràcter menys científic i més ocasional per conèixer quins elements arquitectònics havien estat restituïts i la funció dels informes o esborranys conservats a l'Arxiu General de la Diputació de Girona. Un dels dominicals del *Diari de Girona* va ser dedicat monogràficament als Banys Àrabs, el del 5 d'agost de 1990, per tal de presentar al gran públic l'edifici i les reformes que s'hi havien dut a terme, que permetien un recorregut nou en el monument.²⁴¹ Sota el títol general «Els Banys Àrabs: l'encís d'una arquitectura» s'hi aplegaven dos articles: el primer més literari, «Banys Àrabs de Girona. L'estètica de l'arquitectura monumental», signat per Miquel Gil i Bonancia; i el segon més històric, «Fites històriques», de Josep M. Llorens i Rams.²⁴² Aquest darrer coincideix fil per randa amb un dels informes inèdits de l'Arxiu General de la Diputació de Girona, signat i datat del 19 de juliol de 1989. Un cop repassada la bibliografia essencial, la història constructiva del monument i la restauració de què fou objecte a la dècada dels anys trenta, s'hi exposen detalladament quins són els materials de la coberta exterior de l'*apoditerium* o *frigidarium*, i a quines èpoques corresponen. El contingut de la darrera part de l'article està clarament orientat a la restauració i restitució del sistema de cobertura de la sala més significativa dels Banys de Girona. De fet, l'altre informe que roman a l'Arxiu General de la Diputació de Girona, datat del 3 de juliol de 1989 i que porta el títol de *La coberta dels Banys Àrabs*, és molt més precís i detallat en la descripció de les vuit cales que s'hi practicaren, dels tres tipus de morter que s'arribaren a individuar i de les seves seqüències cronològiques.

En aquests dos articles del dominical del *Diari de Girona* no s'arriben a extreure totes les conclusions històriques que la campanya d'excavacions que es duia a terme començava a revelar. Un bon exemple d'aquesta afirmació és un fragment que he seleccionat de l'article de Josep M. Llorens i Rams, en què encara no gosa precisar l'emplaçament dels banys anteriors a la reforma de 1296:

És precisament a la reconstrucció de Ramon de Toilà que cal remuntar l'origen de l'estructura actual de l'edifici. En relació amb aquest punt, Jaume Fabré comenta que els banys citats el 1194 tant podien estar en el mateix lloc que els actuals com en un altre. [...] ens inclinàrem a pensar que l'edifici destruït el 1285 s'aixecava en el mateix lloc que l'actual.²⁴³

241. «Els Banys Àrabs: l'encís d'una arquitectura», *Dominical del Diari de Girona*, 14617 (diu-menge, 5 agost 1990).

242. *Diari de Girona*, 14617 (5 agost 1990), p. 3-5 i p. 6-7.

243. Josep M. LLORENS I RAMS, «Fites històriques», *Diari de Girona...*, p. 6.

Les excavacions han aportat prou arguments arquitectònics per a demostrar l'existència de la primitiva construcció balneària en el mateix indret, que era un lloc de construccions romanes.²⁴⁴

L'any 1994 es podia considerar el vuitè centenari de la construcció del monument i el setè de la seva restauració, i aquest esdeveniment no va mancar de tenir la seva celebració. Una publicació feta sobre els Banys celebrava els dos esdeveniments: la gestió com a monument museïtzat i la mateixa construcció dels Banys. El llibret, *Els Banys Àrabs de Girona. Un servei públic de concessió reial en una construcció romànica*,²⁴⁵ va ser publicat pel Consell Comarcal del Gironès, amb la col·laboració de la Diputació de Girona, ja que entre els traspassos que la Generalitat de Catalunya féu l'any 1992 a diversos consells comarcals hi hagué la cessió de l'edifici dels Banys al de Girona, i aquesta institució n'havia de tenir cura de la conservació i divulgació (figura 64).

L'obra es dividia en dues parts: «La visió històrica», dels autors Jaume Marquès Casanovas i Enric Mirambell,²⁴⁶ i «La configuració arquitectònic-arqueològica», de l'arquitecte Jordi Sagrera; ambdues il·lustrades amb les fotografies de Josep M. Oliveras, el qual escollí l'opció del blanc i negre. El propòsit de la primera part era explicar la història de l'edifici dels Banys, desmentint tot el seguit de llegendes i narracions relacionades amb el món musulmà que envoltaven aquest monument. Després d'un breu recorregut historiogràfic i de precisar quin era l'emplaçament geogràfic dels Banys dins la Girona medieval, els autors reprenien el fil cronològic i repassaven la història del monument des del primer document conegut fins a la seva exclaustació.

La segona part, referent a les característiques arquitectòniques del monument, anava precedida d'uns capítols dedicats a la cultura del bany públic en el món grecolatí, musulmà i medieval europeu. Els dos darrers capítols, «Sobre la disposició del Banys de Girona» i «Descripció i restitució de l'edifici», esdevenien els més interessants perquè aportaven dades noves derivades de l'exhaustiva campanya d'excavacions precedent. Els autors volien apropar-se a l'estructura actual de l'edifici tenint en compte la restauració severa de què fou objecte entre els anys 1919 i 1935. Així, començant des del vestíbul, lloc de la taquilla i de la porta de comuni-

244. Lluís-Esteve Casellas, «Intervencions arqueològiques als Banys Àrabs de Girona», a *Primeres Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Sant Feliu de Guíxols, 1992, p. 156-160.

245. Jaume MARQUÈS, Enric MIRAMBELL i Jordi SAGRERA, *Els Banys Àrabs de Girona: Un servei públic de concessió reial en una construcció romànica*, Girona, Consell Comarcal del Gironès i Diputació de Girona, 1994.

246. La idea d'aquest petit llibre sobre els Banys nasqué d'una conversa entre Miquel Bosch i Puig, sotspresident del Consell Comarcal del Gironès, i Jaume Marquès, que es va comprometre a fer una publicació de caràcter divulgatiu sobre els Banys amb tota la informació que durant anys havia anat recollint. Malauradament, Jaume Marquès (1906-1992) morí abans que la fita arribés a bon termini i Enric Mirambell s'encarregà de posar ordre a les seves notes.

cació amb l'*apodyterium*, indicaven els elements originals distingint-los dels reconstruïts, fins a arribar al primer caldari on l'autor, Jordi Sagrera, no es podia estar de dir:

Amb elements recuperats i altres de nova fabricació es referen l'enllosat sobreelevat i una alcova de tres arcs aparellats, situada a llevant, amb la sola certesa que donava l'aparença dels pilanets en aquest punt [...]. Malgrat que la restauració pot ser criticada per excessiva cal reconèixer que ens ha permès comprendre el funcionament d'aquesta estança.²⁴⁷

Començava així una fase més crítica amb la intervenció de restauració que, malgrat tot, no ha tingut gran continuïtat. L'edifici dels Banys de Girona ha anat gaudint d'una presència constant en obres col·lectives (figura 68).²⁴⁸

247. Jaume MARQUES, Enric MIRAMBELL i Jordi SAGRERA, *Els Banys Àrabs...*, p. 87.

248. Per exemple, Ramon ALBERCH, Josep CLARÀ i Gabriel ROURA, *Gran geografia comarcal de Catalunya*, vol. 3, *El Gironès, La Selva i la Garrotxa*, Barcelona, Fundació Enciclopèdia Catalana, 1981, p. 50.

3. La història de l'edifici i la restauració arquitectònica

Avui, l'edifici dels Banys «Àrabs» de Girona queda fora però a prop del primer recinte murat de la Força Vella, a les zones d'expansió urbana fora murs que es desenvoluparen a partir de la darrera del segle XI al nord de la ciutat,²⁴⁹ emplaçat enmig d'un recorregut arqueològic,²⁵⁰ que comprèn les antigues muralles, l'església de Sant Feliu²⁵¹ i l'antic monestir de Sant Pere de Galligants.²⁵² Abans de la seva construcció, aquesta zona corresponia a una àrea erma, al nord de la ciutat i fora del primer recinte murat, potser de propietat comtal a causa de la proximitat de les muralles i la conca fluvial del Galligants.²⁵³ Aquesta tendència continuarà durant el segle XII també cap al costat oposat, per exemple, cap a l'indret denominat *areny de l'Onyar*, vers la zona en la qual encara es conserva la Fontana d'Or.

Els Banys, fora muralla, se situen prop del portal de Sobreportes, un lloc ben accessible des de dins de la ciutat. Aquesta, amb el seu barri jueu,²⁵⁴ estava domi-

249. Josep M. MADURELL Y MARIMÓN, «Las obras de las murallas de Gerona (1362-1685). Notas documentales para su historia», *Anales del Instituto de Estudios Gerundenses del Patronato José Mª Quadrado*, xvii (1964-1965), p. 331-372.

250. Josep M. NOLLA I BRUFAU i Marc SUREDA I JUBANY, «La recuperació de la Girona romana. Assaig d'historiografia», a David VIVÓ, Luís PALAHÍ i Josep M. NOLLA I BRUFAU, *Parva Gerunda*, Girona, Ajuntament de Girona, 2012, col·l. «Història de Girona», núm. 48, p. 13-23.

251. Jaume de PUIG OLIVER, «Arqueologia i documentació: set publicacions sobre història urbana de Girona», *Arxiu de Textos Catalans Antics*, 26 (2007), p. 739-778.

252. En darrer lloc: Gerardo BOTO VARELA, «Articulación de los espacios culturales en Sant Pere de Galligants. Indicación acerca de una arquitectura con nexos sonoros», *Lambard: Estudis d'Art Medieval*, xix (2006-2007), p. 11-37.

253. Josep M. NOLLA I BRUFAU i Marc SUREDA I JUBANY, «El món funerari antic, tardoantic i altomedieval. La ciutat de Girona. Un estat de la qüestió», *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, xl (1999), p. 13-66, en particular, p. 32-36.

254. Josep CANAL, Eduard CANAL, Josep M. NOLLA i Jordi SAGRERA, «La forma urbana del Call jueu de Girona», a Flocel SABATÉ i Claude DENJEAN (ed.), *Cristianos y judíos en contacto en la edad media*:

nada per la presència episcopal ja en època romànica,²⁵⁵ amb la catedral,²⁵⁶ el palau episcopal,²⁵⁷ les cases canòniques a tocar de la catedral i diverses institucions benèfiques, com a nucli vertebrador de la vida urbana, almenys religiosa.²⁵⁸ La construcció dels Banys en aquesta zona de creixement corresponia a la progressió demogràfica de la ciutat de Girona, que esdevingué espectacular a partir del final del segle XI,²⁵⁹ i encara més durant els segles següents:²⁶⁰ XII, XIII i XIV.²⁶¹

polémica, conversión, dinero y convivencia: II Reunión Científica en Girona «Comunidades en contacto» (20-24 gener 2004), Lleida, Milenio, 2009, p. 415-450.

255. Josep M. MARQUÉS I PLANAGUMA, *Història de la diòcesi de Girona*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2007; Josep CANAL, Eduard CANAL, Josep M. NOLLA, Jordi SAGRERA, Gustau GARCIA, M. José LLOVERAS, Lluís PALAHI i Marc SUREDA I JUBANY, *Del fòrum a la Plaça de la Catedral: Evolució historicourbanística del sector septentrional de la ciutat de Girona*, Girona, Ajuntament de Girona, 2008, col·l. «Història Urbana de Girona. Reconstrucció Cartogràfica», núm. 8.

256. Pere FREIXAS, Josep M. NOLLA, Lluís PALAHI, Jordi SAGRERA i Marc SUREDA, *La catedral de Girona, redescobrir la seu romànica: Els resultats de la recerca del projecte Progress*, Girona, Ajuntament de Girona, 2000; Marc SUREDA I JUBANY, «Intervencions arqueològiques a la nau de la catedral de Girona», a *VIII Jornades Arqueològiques de les Comarques Gironines* (2004), Girona, Roses, 2006, p. 377-380; Marc SUREDA I JUBANY, «Architecture autour d'Oliba. Le massif occidental de la cathédrale romane de Gérone», *Les Cahiers de Saint-Michel-de-Cuxa*, XL (2009), p. 221-236; Xavier BARRAL I ALTET, *Les catedrals de Catalunya*, Barcelona, Edicions 62, 1994, p. 62-91. Vegeu també, per a aspectes particulars: Eduardo CARRERO SANTAMARIA, «El claustro de la Seu de Girona. Orígenes arquitectónicos y modificaciones en su estructura y entorno», *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XLV (2004), p. 189-214; Marc SUREDA I JUBANY, «Romà o romànic? Presències antiquitzants en l'escultura gironina del segle XI», *Lambard: Estudis d'Art Medieval*, XIX (2006-2007), p. 213-242.

257. Henri PRADALIER, «Les parties médiévales du Palais Épiscopal de Gérone», *Les Cahiers de Saint-Michel-de-Cuxa*, XVIII (1987), p. 207-263.

258. Pere FREIXAS, Josep M. NOLLA, Lluís PALAHI, Jordi SAGRERA i Marc SUREDA, *La catedral de Girona...*; Sandrine VICTOR, «Els homes que construïren Girona...», a Xavier BARRAL I ALTET (ed.), *Viure a Palau a l'edat mitjana...*, p. 32-39 i 41-46.

259. Josep CANAL I ROQUET, Eduard CANAL I DE DIEGO, Josep M. NOLLA I BRUFAU i Jordi SAGRERA I ARADILLA, *Girona, de Carlemany al feudalisme (785-1057): El trànsit de la ciutat antiga a l'època medieval*, 2 v., Girona, Ajuntament de Girona, 2003-2004, col·l. «Història Urbana de Girona. Reconstrucció Cartogràfica», núm. 5-6.

260. Ramon ALBERCH I FUGUERAS i Narcís CASTELLS I CALZADA, *La població de Girona*, Girona, Institut d'Estudis Gironins, 1985; Christian GUILLERÉ, *Girona medieval, l'etapa d'apogeu*, Girona, Diputació Provincial de Girona i Ajuntament de Girona, 1991, col·l. «Quaderns d'Història de Girona»; Josep M. NOLLA I BRUFAU, Josep CANAL I ROQUET, Eduard CANAL I DE DIEGO i Jordi SAGRERA, *La Girona del segle XIII: L'embranchida de la burgesia (1190-1285)*, Girona, Ajuntament de Girona, 2005, col·l. «Quaderns d'Història de Girona»; Josep M. NOLLA I BRUFAU, Josep CANAL I ROQUET, Eduard CANAL I DE DIEGO i Jordi SAGRERA I ARADILLA, *Girona en el segle XIII (1190-1285)*, Girona, Ajuntament de Girona, 2010, col·l. «Història Urbana de Girona. Reconstrucció Cartogràfica», núm. 9.

261. Christian GUILLERÉ, *Girona al segle XIV*, Girona i Barcelona, Ajuntament de Girona i Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1993, 2 v.; Josep CANAL I ROQUET, Eduard CANAL I DE DIEGO, Josep M. NOLLA I BRUFAU i Jordi SAGRERA I ARADILLA, *La ciutat de Girona en la 1a meitat del segle XIV*, Girona, Ajuntament de Girona, 1998, col·l. «Història Urbana de Girona. Reconstrucció Cartogràfica», núm. 3; Josep CANAL I ROQUET, Eduard CANAL I DE DIEGO, Josep M. NOLLA I BRUFAU i Jordi SAGRERA I ARADILLA, *El sector nord de la ciutat de Girona*, Girona, Ajuntament de Girona, 2000.

A la darrereria del segle XIII es tenen notícies documentals de la urbanització d'aquesta zona extramurs, coneguda com el *burg de Sant Feliu*, que s'hagué de protegir mitjançant un segon recinte de muralles —ja a la centúria següent— arran de la invasió, i destrossa consegüent, del rei francès, Felip, l'Ardit. La topografia urbana d'aquesta zona no varià excessivament fins a l'inici del segle XVII; només hi ha documentats canvis de propietat a les mateixes parcel·les i finques. Fou aleshores quan es construí el monestir de monges caputxines, a l'interior del qual se serví l'estructura dels Banys, i un segle més tard el temple de Sant Lluç.²⁶² La recuperació monumental d'aquest sector nord del nucli històric de la ciutat de l'Onyar s'inicià el 1960 amb l'obertura del passeig Arqueològic.

3.1. L'EDIFICI DELS BANYS DURANT L'EDAT MITJANA

Fins que no aparegui cap altre document o les dades arqueològiques ho desmenteixin, la institució d'un servei públic de banys a Girona, i la construcció del seu edifici pertinent, no sembla pas gaire allunyada de la primera font documental coneguda, datada a la fi del segle XII. Això pel que fa a l'edifici tal com l'imaginem abans del seu estat actual. La ciutat tenia, certament, en aquest lloc o en un altre —probablement aquest—, en data anterior, un bany públic, construït probablement durant la segona meitat del segle XII, i és probable que hagués estat utilitzat, com en altres ciutats, també per la comunitat jueva que no habitava a gaire distància.²⁶³ Benjamí de Tudela, quan passà per Girona entre 1159 i 1167 aproximadament, esmentà la presència d'una comunitat jueva més petita que la de Barcelona, però prou notable perquè s'hi fixés.²⁶⁴

262. Aquest temple estigué obert fins a 1936. A partir d'aquesta data l'edifici fou utilitzat per a diverses funcions fins que se n'ha fet càrrec la confraria de Jesús Crucificat, que l'ha restaurat.

263. Gemma ESCRIBÀ i BONASTRE i María Pilar FRAGO i PÉREZ, *Documents dels jueus de Girona (1124-1595)*. Arxiu Històric de la Ciutat - Arxiu Diocesà de Girona, Girona, Ajuntament de Girona, 1992; Josep CANAL i ROQUET, Eduard CANAL i DE DIEGO, Josep M. NOLLA i BRUFÀU i Jordi SAGRERA i ARADILLA, *Els jueus i la ciutat de Girona*, Girona, Ajuntament de Girona, 1995, col·l. «Història Urbana de Girona. Reconstrucció Cartogràfica», núm. 1; Jaume RIERA i SANS, *Els poders públics i les sinagogues: Segles XIII-XIV*, Girona, Patronat Call de Girona, 2006, col·l. «Girona Judaica», núm. 3; Jaume RIERA i SANS, *Els jueus de Girona i la seva organització: Segles XII-XV*, Girona, Patronat Call de Girona, 2012, col·l. «Girona Judaica», núm. 6; Josep CANAL i ROQUET, Eduard CANAL i DE DIEGO, Josep M. NOLLA i BRUFÀU i Jordi SAGRERA i ARADILLA, *La forma urbana del Call de Girona*, Girona, Ajuntament de Girona, 2006, col·l. «Història Urbana de Girona. Reconstrucció Cartogràfica», núm. 7 (versió anglesa *The urban structure of the Jewish quarter of Girona*); Josep CANAL, Eduard CANAL, Josep M. NOLLA i Jordi SAGRERA, «La forma urbana del Call jueu...», p. 415-450.

264. *Libro de viajes de Benjamín de Tudela*, ed. a cura de José Ramon Magdalena Nom de Déu, Barcelona, Riopiedras, 1989, col·l. «Biblioteca Nueva Sefarad», núm. VIII, p. 56.

El document, descobert per Enric-Claudi Girbal²⁶⁵ i datat del 14 de desembre de 1194, ens informa que el rei Alfons I, el Cast, concedí a l'església catedral de Santa Maria part dels beneficis que produïen els Banys de la ciutat, que formaven part —com era habitual— del patrimoni reial. Les rendes provinents dels Banys quedaven fixades en la quantitat anual de 250 sous barcelonins i anaven dirigides al servei de la Candela de la catedral, que havia estat instituït per Arnau de Llers.²⁶⁶ De fet, aquest document, que a nosaltres ens interessa per la seva referència als Banys públics de Girona, esdevé una prova de la permuta de possessions entre Arnau de Llers, propietari del castell de Llers i que assignà al servei de la Candela de la catedral que ell mateix fundà, i el comte de Barcelona, al qual en fer-se càrrec de la beneficència d'aquesta fundació catedralícia se li reconeixia el domini ple i efectiu sobre el castell esmentat.²⁶⁷ És potser perquè aquesta referència és tangencial als Banys, que no se'ns informa del motiu ni la data de la seva construcció.

Dos altres documents, força oblidats, confirmen l'existència d'un edifici de banys, a la darrerria del segle XII i durant el primer decenni del segle XIII, i el localitzen al lloc de la construcció actual.²⁶⁸ En el primer, del 3 de desembre de 1197, se'ns explica que, per arbitratge de Pere Ermengol, el seu germà Martí, Bod i Ramon Mascardell, en la causa entre Guillem Sunyer i el seu germà Arnau Sunyer, dit Arnau, es defineix el dret que tenia per la seva mare sobre cases situades al burg de Sant Feliu, annex als Banys i sobre la vinya i el bosc de Montoriol, l'hort de Figueroles que és empenyorat als fills de Berenguer Estruch, el forn del burg de Sant Feliu, i Guillem defineix els drets sobre la casa on habita Arnau, un camp situat al pla de Salt, la vinya de Boscona, l'indret de Colomer i l'hort de Sobreporta. El segon document, del 22 de setembre de 1210, encara situa de manera més precisa l'edifici dels Banys al lloc on evidentment encara els veiem avui, dient: «Arnau de Mercadell i Barcelona, esposa seva, venen a Pere Mascardell una casa situada al

265. Enric-Claudi GIRBAL, *Estudio histórico-artístico...*, p. 10-11, esmenta aquest document en l'estudi històric sobre els Banys de l'any 1888, que, tanmateix, és l'únic, entre tots els que esmenta, que no reproduïx. El localitzà en el fons de pergamins de la Pia Almoina, aleshores integrat a l'Arxiu de l'Hospici (calaix 23, núm. 18) i avui dipositat a l'Arxiu Diocesà.

266. Antoni EGEA CODINA, «Llers. Els homes i els fets», *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, XIV (1979), p. 265-338, en particular, p. 276. Sobre el fill d'Arnau de Llers, vegeu Jesús ALTURO I PERUCHO, «Escriptors llatins de la Catalunya alt medieval: el prevere Ermengol de Llers, escriptor públic de Girona», a *Miscel·lània en honor de Josep M. Marquès*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2010, p. 87-90.

267. *Catalunya romànica*, vol. IX, *L'Empordà II*. Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1990, p. 548-552.

268. Tots dos documents es conserven a l'Arxiu Diocesà de Girona entre els pergamins de Sant Feliu de Girona, dels quals Josep M. Marquès va fer un inventari dactilografiat. Sobre Josep M. Marquès, vegeu, Joaquim M. PUIGVERT I SOLÀ, «Josep M. Marquès arxiver i historiador», *Serra d'Or* (juny 2008), p. 469-471.

burg de Sant Feliu, que afronta a sol ixent amb els Banys i a tramuntana amb el forn, pel preu de 800 sous de diners de Barcelona».²⁶⁹

La notícia documental següent data de 1294, just cent anys després de la primera, i està relacionada amb la invasió del rei Felip de França, l'Ardit, l'any 1285, que, com hem dit a l'inici del capítol, significà la destrucció de bona part de les construccions del burg de Sant Feliu.²⁷⁰ Aprofitant la presència del rei Jaume II a Figueres, Ramon de Toylà, jutge de la cort reial de Girona,²⁷¹ s'oferí per reconstruir l'edifici dels Banys, que des de la invasió ja no reportaven cap crèdit ni per a la monarquia ni per a la catedral, a canvi que el sobirà li concedís tots els profits que en pervinguessin. El document al·ludit és, doncs, una escriptura pública del 24 de març de 1294,²⁷² segons la qual el rei Jaume II de Catalunya i Aragó fa donació plena a Ramon de Toylà dels Banys de Girona, amb la condició que els restaurés i que si algun dia ell o algun dels seus successors en volien tornar a disposar ho poguessin fer només retornant els diners de la reparació.²⁷³

La reforma dels Banys es degué fer d'una manera immediata. Segons un altre document escriptorial, que comentarem més endavant i datat de 1322,²⁷⁴ l'obra va ser enllestida al cap de dos anys, el 4 de desembre de 1296, i s'havia presentat la factura, per l'import de 1.901,5 sous barcelonins, al notari públic de Sant Pere de Besalú, Ramon de Prat. La segona dada que apuntem, l'import de la reparació, respon a una de les condicions del document precedent (de 1294), en què el sobirà, Jaume II, exigia que es fes un albarà per poder retornar la quantitat exacta de la despesa en rehabilitació en cas que volgués recuperar la propietat o els rèdits dels Banys:

[...] i que després el batlle i jutge et facin albarà o instrument amb l'import de les mateixes despeses, de la quantitat de diners continguda en aquest instrument, que hem de satisfer a tu i als teus a qualsevol moment que volguéssim aconseguir o recuperar els mateixos Banys, i satisfeta dita quantitat, tu o els teus successors esteu obligats a tornar a Nos o als nostres els sobredits Banys.²⁷⁵

269. Aquest segon document està signat per E. Bernat Esteva, levita, i S. Bernat Sanç.

270. *El setge de Girona en temps de Pere el Gran*, ed. a cura d'Enric Mirambell i Belloc, Barcelona, Rafael Dalmau, 1963.

271. El mateix monarca atorgà, el 21 de juny de 1298, la notaria i escrivania de la ciutat de Girona a Ramon de Toylà, i als seus successors, com a agraïment als serveis prestats a la Corona. Morí el 1307.

272. Arxiu de la Corona d'Aragó, registre de Jaume II, núm. 194, f. 127v.

273. Vegeu el document núm. 2 de l'apèndix documental.

274. Establiment perpetu en emfiteusi, és a dir, en cessió del dret d'ús a llarg termini a canvi d'un pagament anual, fet per Jaume II d'Aragó a favor de Ramon de Simó de Toylà dels Banys de Girona, 2 de setembre de 1322. Arxiu de la Corona d'Aragó, pergamins de Jaume II, núm. 3929 (document núm. 2 de l'apèndix documental).

275. Fragment de la donació feta per Jaume II a Ramon de Toylà dels Banys de la ciutat de Girona el 24 de març de 1294. Arxiu de la Corona d'Aragó, registre de Jaume II, núm. 194, f. 127v (document núm. 1 de l'apèndix documental).

Cal pensar que bona part de l'estructura arquitectònica avui conservada correspon a la restauració o reconstrucció endegada per Ramon de Toylà el 1294. Com cal considerar aquesta empresa constructiva, si restauració o reconstrucció de l'edifici precedent, és una qüestió que esdevé encara motiu d'especulació. Però les dades arqueològiques apunten que de l'edifici primitiu només se'n conservaren elements en algunes zones com a fonament per al següent. En tot cas, també les dades històriques semblen prou clares per a corroborar aquesta hipòtesi.²⁷⁶ En l'escriptura de donació a Ramon de Toylà es diu que l'edifici anterior havia estat «destruït» per la invasió francesa, que trigaren dos anys a dur a terme les obres, un temps força considerable, i que costaren una xifra gens menyspreable, tenint en compte que el jornal d'un mestre de cases aleshores era de dos sous. A més, l'estat ruïnós en què estava l'edifici pot ajudar a explicar per què el sobirà hi accedia o volia desfer-se'n, tenint en compte que, com veurem més endavant, els banys públics eren un negoci avantatjós a l'època. Recordem que a més, també, perquè la gestió dels Banys quedava deslliurada del pagament de 250 sous al servei de la Candelà de la catedral de Girona.

El costum d'anar als banys públics era molt generalitzat durant l'edat mitjana. Tota la població en feia ús i això era motiu que algunes vegades haguessin d'establir-se lleis per determinar, en dies diferents, el seu servei per cada grup de població. Aquesta pràctica es traduïa en el fet que explotar uns banys fos un bon negoci. A Girona no hi ha coneixença de l'existència de cap altre establiment dedicat als banys. Que aquests tinguessin un alt rendiment s'explica pel fet que el 1322, mort ja Ramon de Toylà, el seu nebot i hereu, Ramon de Simó de Toylà, s'afanyés a sol·licitar al rei Jaume II que els Banys li fossin concedits a perpetuïtat. Es conserva, doncs, un altre document reial, aquest datat del 2 de setembre de 1322,²⁷⁷ segons el qual Jaume II establia els Banys de Girona a Ramon de Simó mitjançant un contracte emfitèutic, és a dir, cessió a llarg termini a canvi d'un pagament anual.²⁷⁸ Les condicions de la transacció queden ben detallades: el nou propietari ha de pagar a la Corona anualment per la Pasqua de la Nativitat la quantitat d'un morabatí d'or; en cas que el propietari volgués obrir un establiment balneari nou a la part sud de la ciutat, l'antic retornaria a la Corona; aleshores el cens anual pujaria a dos morabatins i quedaria eximit del pagament del cens per a l'explotació de la primera construcció.

Aquest document, que reproduïx a l'apèndix documental, té un gran valor no tan sols perquè ens dóna a conèixer una transmissió de propietat dins la història dels Banys gironins i perquè ens informa que no hi havia cap altre edifici similar

276. Jaume MARQUES, Enric MIRAMBELL i Jordi SAGRERA, *Els Banys Àrabs de Girona...*

277. Arxiu de la Corona d'Aragó, pergamins de Jaume II, núm. 3929.

278. Vegeu el document núm. 2 de l'apèndix documental.

en tota la ciutat de Girona, sinó també perquè permet precisar els límits topogràfics de la donació, és a dir, reconstruir la topografia de l'illa d'habitatges on eren emplaçats, coneixent, així, una mica més la realitat urbana d'aquest sector de la ciutat de Girona durant l'inici de la baixa edat mitjana.²⁷⁹

Durant els anys següents no hi ha més notícies dels Banys però suposem que continuaren sota la propietat i l'usdefruit de la família Toylà. No és fins a 1342, vint anys després del darrer establiment, que sabem que foren infeudats a Arnau de Sarriera,²⁸⁰ metge de la cort,²⁸¹ mitjançant un instrument atorgat pel rei Pere IV.²⁸² El buit documental es repeteix fins a la propera dada documental, ja de 1366, quan els nombrosos impostos que requeien sobre els Banys desembocaren en un litigi, que es resolgué mitjançant una sentència arbitral.

En primer lloc, aquesta sentència arbitral, datada del 13 d'agost d'aquell any, demostra que el sobirà de la Corona d'Aragó, malgrat haver renunciat a la seva condició de propietari dels Banys —primer amb el contracte emfitèutic formalitzat per Jaume II i després amb la renúncia que Pere IV féu del cànon anual que els emfiteutes havien d'ingressar al patrimoni reial—, continuava cobrant, com hem dit, el tribut o cens corresponent als drets reials per al seu funcionament. A banda, els Banys públics de Girona havien de satisfer els diversos censos i pensions que els diferents monarques havien concedit, al llarg de la història, a múltiples institucions i serveis religiosos. Quan els rèdits dels Banys no arribaren a poder satisfer-los tots, començà la disputa sobre la preeminència dels uns sobre els altres, situació que s'hagué de resoldre amb l'esmentada sentència arbitral.

De moment, l'única referència que tenim d'aquest document de l'any 1366 és la transcripció que en féu Enric-Claudi Girbal en l'annex documental del seu estu-

279. La topografia ha estat restituïda de la manera següent: «A Orient, amb el carrer públic, tal com es presenta actualment; a Migdia, part amb la casa del clergue Carbonell, coincideix aproximadament amb la que actualment porta el núm. 5 del carrer de Ferran el Catòlic; part amb el complex de cases i edificis que foren d'en Ramon Berenguer Des Far, que correspon a l'espai ocupat avui pel temple de Sant Lluc; a Ponent, part amb una casa de Berenguer de Roca, canonge de l'església de Sant Feliu; part amb un forn de Guillem Sunyer, ciutadà de Girona; part amb cases del mestre Gerald, metge de Girona. Aquestes afrontacions occidentals es corresponen amb el que és ara la Baixada del Rei Martí, al nord amb l'hort i el jardí de l'habítacle del dit mestre Gerald; i part amb les cases de la muller d'en Sant P(ere); que correspondrien més o menys amb el que és avui carrer de Francesc Sampsó»: Jaume MARQUÉS, Enric MIRAMBELL i Jordi SAGRERA, *Els Banys Àrabs de Girona...*, p. 20.

280. Morí l'any 1348.

281. Christian GUILLERÉ, «Une famille de médecins géronais au XIVe siècle: Les Sarriera», *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, 26 (2005), p. 677-691, i l'article precedent del mateix autor a les *Actes del 110e Congrès National des Sociétés Savantes* (Montpellier, 1985), París, Comité des Travaux Historiques et Scientifiques, 1987, vol. I, p. 263-281.

282. Aquest document, datat exactament de l'1 de maig de 1342, només el coneixem gràcies a referències bibliogràfiques passades.

di de 1888.²⁸³ Hi trobem els noms dels diferents representants de les institucions que hi assistiren²⁸⁴ i bona part de la resolució. Així, el pagament prioritari eren els 250 sous que constituï Arnau de Llers per al servei de la Candela de la seu gironina que havien de satisfer els rèdits dels Banys i que si no eren suficients havien de proveir-se de les lleudes que el sobirà percebia del mercat i la ciutat de Girona.

Desconeixem quan i de quina manera els Banys de Girona arribaren a mans de Francesc de Cors, clergue beneficiat de la catedral de Girona l'any 1416. Aquest mateix any, els vengué al noble gironí Pere de Capmany.²⁸⁵ En l'instrument de la transacció es llegeix que es transferia la casa, amb el seu hort i uns banys que hi són integrats. D'aquesta manera, el document de 1366 és el darrer que coneixem en què es parla dels Banys de Girona com d'una institució de servei públic. A l'inici del segle xv el monument gironí quedà integrat en una finca privada i desconeixem l'ús que en farien els propietaris. Qui sap si es convertiren en uns banys d'ús privatiu.

La història dels Banys de Girona durant els segles xv i xvi només es pot reconstruir mitjançant documents que ens remetent al canvi de propietat de la parcel·la i habitatge on eren emplaçats. Durant gairebé dos-cents anys estigueren en mans de la família Capmany.²⁸⁶ Joan de Capmany, propietari també del castell empordanès de Campdorà des de 1493, heretà la finca de Gabriel de Capmany, fill de Pere de Capmany. Alhora, gràcies a la coneixença del seu testament (26.2.1518), sabem que la cedí al seu fill Jeroni i que era composta d'una casa gran, amb accés al carrer del Llop (actual Baixada del Rei Martí), i d'una de més petita —al nord-est de la

283. Enric-Claudi GIRBAL, *Estudio histórico-artístico...*, p. 49-53. En la primera part del text també tradueix els fragments més significatius al castellà (p. 19-22). En l'època de l'autor el document es trobava a l'Arxiu de l'Hospici (armari de pergamins, calaix 23, p. 11), que cal relacionar amb tota la documentació de la Pia Almoina que avui es conserva a l'Arxiu Diocesà de Girona. Tanmateix, el document en qüestió no ha pogut ser localitzat.

284. Bartomeu Benet, de professió draper, era el representant del rei; Dalmau Corona, paborde de Sant Martí Sacosta; Guillem Oliver, paborde de l'església de Sant Feliu; Ramon Samasó, procurador de la Candela de la catedral de Santa Maria de Girona; Francesc Sant Martí, comanador de l'Hospital Nou; Nicolau Font, procurador de l'Almoina del Pa de la seu, i Des Castell, Pere Ferrer, Francesc Savarrés i Guillem d'Uzell, ciutadans de Girona.

285. Sobre les elits gironines del segle xiv, entre altres escrits del mateix autor: Christian GUILLERÉ, «Politique et société: les jurats de Gérone (1323-1376)», a *La Ciudad Hispánica durante los siglos XIII al XVI*, vol. II, actes del col·loqui (La Rabida i Sevilla, 14-19 setembre 1981), Madrid, Universidad Complutense, 1985, p. 1443-1463; Christian GUILLERÉ, «Les élites urbaines catalanes à la fin du Moyen Âge: l'exemple géronais», *Les Élités urbaines au Moyen Âge, XXVII Congrès de la Société des Médiévistes de l'Enseignement Supérieur Public* (Roma, maig 1996), Roma i París, École Française de Rome i Sorbonne, 1997, «Collection de l'École Française de Rome», núm. 238; col·l. «Histoire Ancienne et Médiévale», núm. 46, p. 269-285.

286. Sobre els Capmany de Girona, amb bibliografia, Josep M. MARQUÉS I PLANAGUMA, Jaume de PUIG I OLIVER i Albert SERRAT I TORRENT, «Regest del protocol del notari de la cúria diocesana de Girona, Pere Capmany (anys 1313-1367)», *Arxiu de Textos Catalans Antics*, xxviii (2009), p. 265-453.

primera—, que llegà a la seva altra filla, Anna Jerònima. La propietat principal de la ciutat de Girona, juntament amb el castell de Campdorà, passa a mans de Rafel de Capmany, fill de Jeroni i Aldonça Descoll, el 1565,²⁸⁷ el qual, al seu torn, el 1600, el deixà en testament al seu fill, Joan-Rafel.²⁸⁸

Aquest darrer es casà amb Maria Anna Alsina i morí sense descendència; aleshores els Banys quedaren desvinculats del domini dels Capmany. A l'Arxiu Històric de Girona es conserva l'escriptura de compravenda entre Joan-Rafel de Capmany i Francesc Planes del 30 d'agost de 1606, autoritzada pel notari gironí Francesc Pasqual.²⁸⁹ Els Banys de Girona, integrats dins d'una parcel·la construïda, passaven novament, encara que per poc temps, a mans d'un clergue. Francesc Planes era el sagristà segon de la col·legiata de Sant Feliu. I diem, novament, perquè en temps de Joan de Capmany, com afirma Enric-Claudi Girbal mitjançant un document de 1514 —que no ha pogut ser corroborat—, el bisbe de Girona tingué algun dret sobre els Banys, hort i potser tota la casa, de la qual foren posseïdors durant molts anys els Capmany.²⁹⁰ L'escriptura pública de 1606 permet reconstruir la planimetria de l'illa d'habitatges on estaven assentats els banys i demostrar així que no havia variat excessivament respecte de la de la baixa edat mitjana.²⁹¹

3.2. DE BANYS A CONVENT DE MONGES CAPUTXINES

No es pot precisar amb certesa la data en què aquest monument gironí deixà de funcionar com a balneari. Hem apuntat la hipòtesi que, a partir de 1416, quan entrà a ser propietat de Pere de Capmany, quedés integrat en una parcel·la més àmplia, composta a més d'una casa i d'un hort, i ja no devia funcionar com un establiment públic.²⁹² Possiblement, els espais més utilitaris podien continuar sent utilitzats com a banys privats. Cal apuntar, però, que cap al final del segle XVI la majoria d'aquesta mena d'institucions, a escala peninsular, entraren en decadència a causa d'un canvi de costums sanitaris i una nova mentalitat condicionada per l'adveniment i defensa governamental de les idees contrareformistes.

287. Arxiu Històric de Girona, notaria 2, vol. 545.

288. Arxiu Històric de Girona, notaria 4, vol. 442.

289. Arxiu Històric de Girona, notaria 5, vol. 813.

290. Enric-Claudi GIRBAL, *Estudio histórico-artístico...*, p. 22-23.

291. Segons Jaume MARQUÉS, Enric MIRAMBELL i Jordi SAGRERA, *Els Banys Àrabs de Girona...*: «A Orient, part amb la casa de Montserrat Vilar, prevere, beneficiat de la Catedral, casa que havia pertangut abans a Joan Sunyer, també beneficiat de la seu; part amb la casa de Joan Sagristà, artesà, i part amb el camí públic pel qual s'accedeix al carrer anomenat de Sacsimor, que abans s'havia anomenat dels Còdols i també de la Blanqueria. A Mígdia, part amb la casa de Cristòfol».

292. Vegeu també el resum històric recollit breument per Narcís BLANCH I ILLA, *Gerona histórico-monumental...*, p. 98-99.

Així doncs, quan el clergue Francesc Planes comprà l'edifici l'any 1606 ja faria temps que hauria deixat de ser utilitzat com a banys públics. Quan morí, el 1617, llegà la finca amb els Banys al seu germà, mercader de la Bisbal, Josep Planes, mitjançant testament autoritzat pel notari gironí Honorat Duran, el 4 de febrer d'aquell any. Tanmateix, el comerciant bisbalenc, amb mentalitat clarament mercantilista, ostentà la propietat menys d'un any perquè el 16 de gener de 1618 la vengué als procuradors de les monges caputxines. El document de compravenda l'autoritza el notari de Girona Joan Riurans. Cal recordar que, malgrat que feia temps que no s'utilitzava aquest espai per a la funció per a la qual havia estat concebut, el record del que fou en un passat no s'havia esborrat perquè en el document de venda es feia esment dels banys amb els termes *balnea, sive banys*.

Durant el mes juny de 1609, un grup de cinc o sis monges caputxines provinents de Barcelona eren a Girona amb la intenció de fundar una casa d'aquest orde a la ciutat.²⁹³ Al principi sembla que s'instal·laren als carrers de la Barca i de la Verge Maria, tal com ho deixa entreveure Enric-Claudi Girbal en el seu estudi monogràfic sobre els Banys de l'any 1888.²⁹⁴ Quan l'edifici dels Banys fou adquirit pel procurador de l'orde caputxí, les monges el rehabilitaren amb l'objecte d'instal·lar-hi la seu d'un convent caputxí. Sabem, per tal com ho descriuen els qui visitaren el monument abans de la seva exclaustació i per les fotografies més antigues, que l'antiga fàbrica hagué de modificar-se substancialment per tal d'adaptar l'espai a les noves necessitats: així, el frigidari va servir de safareig de la comunitat, el tepidari era la cuina del convent i part del caldari era utilitzat com a rebost.²⁹⁵ Potser cal considerar que devem a la pobresa que regia l'orde caputxí la conservació de l'extraordinari monument gironí, perquè la mancança de mitjans econòmics va evitar fer taula rasa del solar i edificar una construcció de nova planta. El 1636, l'església estava ja acabada i el 22 de juny de 1637 s'hi traslladà el Sant Sagrament,²⁹⁶ però encara el 1680 constava que «el convento no está acabado pero está muy adelantado».²⁹⁷

293. Per a aquest període, Basili de RUBÍ, *Un segle de vida caputxina a Catalunya 1565-1664: Aproximació històrico-bibliogràfica*, Barcelona, Caputxins de Sarrià, 1977.

294. Enric-Claudi GIRBAL, *Estudio histórico-artístico...*, p. 24, nota núm. 1.

295. A l'Arxiu Diocesà de Girona es conserven diversos documents referents al convent entre 1637 i 1893 (Llevadors, 1673-1834, rebuts 1811-1853, comptes 1660-1893): Josep M. MARQUÈS, *Guia de l'Arxiu diocesà de Girona*, Girona, Diputació de Girona, 1982.

296. Enric-Claudi GIRBAL, *Guia-cicerone...*, p. 30-32.

297. Joan Gaspar ROIG i SALPÍ, Manuela NEGRETE Y CEPEDA CAMPO ALANGE i Jacinto ANDREU, *Verdad triunfante: Discurso histórico-apologético por el capítulo XXII de la primera parte, del Resumen Historial de las Grandezas y Antigüedades de la Ciudad de Gerona y por otros puntos discurridos en él*, Barcelona, Jacinto Andreu, 1680, p. 393-394.

3.3. EXCLAUSTRACIÓ, RESTAURACIÓ I MUSEÏTZACIÓ DEL MONUMENT

Durant el segle XIX, com hem vist, diversos viatgers —Alexandre de Laborde, Jaume Villanueva o Francesc Pi i Margall, entre d'altres— tingueren l'oportunitat quasi exclusiva de contemplar els Banys i quedaren fascinats per la bellesa exòtica del monument. Hi ha també referències d'una visita reial. Segons Carles Rahola, l'arxiu de la casa reial de Carles IV conté unes notes que expressen que el dia 14 de novembre de 1829 els reis de les Dues Sicílies i la seva filla Maria Cristina, que anava a Aranjuez per contraure matrimoni amb Ferran VII, visitaren el convent de les caputxines de Girona i «los baños que allí se conservan de los antiguos Romanos».²⁹⁸

La història de l'edifici, ja en el segle XX, està caracteritzada, com hem vist, per la realització dels estudis tècnics que comportaren una presa de consciència sobre el valor històric i arquitectònic del monument. El dia 1 de febrer de 1914 la missió ja descrita de l'IEC dirigida per Josep Puig i Cadafalch, després que ho autoritzés el bisbe de Girona, estudiava els Banys «Àrabs» i els documentava fotogràficament i planimètrica (figures 27-30 i 33).²⁹⁹

Uns anys després se n'iniciava la rehabilitació.³⁰⁰ Calia tornar al monument l'aspecte inicial. Carles Rahola, testimoni del seu temps, denunciava: «Avui ja no es pot veure el conjunt del monument com el veié Laborde, car la sala al mig de la qual s'aixeca el temple ha estat desfigurada amb altres construccions».³⁰¹ El 28 de febrer de 1929, el president de la Diputació de Girona, Frederic Bassols i Costa, i la mare abadessa del monestir de religioses caputxines, Enriqueta Tenas i Ostench, signaven un document privat pel qual convenien a separar de la clausura i a habilitar per a la visita pública la zona del convent que corresponia als banys.³⁰² La re-

298. Carles RAHOLA, «Els banys àrabs de Girona», p. 272-275. Rahola esmenta a més l'anècdota següent: «La bella princesa dió tres onzas de oro a las monjas, y sus padres aumentaron después este donativo con 50 duros de plata que entregaron...»; Carles RAHOLA, *Gerona y sus monumentos*, Girona, Gráficas Darío Rahola, 1929, p. 59-64.

299. En el capítol precedent d'aquest llibre s'ha esbossat un balanç del que significà aquesta campanya tècnica del monument i dels estudis científics que se'n derivaren.

300. L'Arxiu General de la Diputació de Girona conserva els documents següents sobre aquesta qüestió: *Acords per realitzar les gestions envers el Sr. Bisbe per a l'exclaustració dels Banys*, març-maig 1929; *Projecte per a l'adquisició i restauració del monument arquitectònic*, acords i contracte febrer 1929 - juliol 1929; i diversos plecs sobre les gestions fetes prop del Bisbat perquè la Diputació es pogués fer càrrec de la visita pública que fins aleshores era difícil pel caràcter de rigorosa clausura del convent.

301. Carles RAHOLA, *La ciutat de Girona*, vol. 1, Barcelona, Barcino, 1929, col·l. «Enciclopèdia Catalunya», núm. 11, p. 174-178.

302. L'existència d'aquest contracte privat, previ a l'acció de compravenda, és confirmada per la mateixa escriptura pública: «...la Excelentísima Diputación Provincial de una parte y de otra la Muy Reverenda Madre Abadesa y Comunidad del expresado Monasterio con fecha veinte y ocho de Febrero último firmaron un documento privado a condición de obtener la debida aprobación del Ilustrísimo Señor Prelado Diocesano», *Escritura de convenio otorgada por Don Federico Bassols y Costa como presi-*

solució pública d'aquest acord és un xic més tardana. L'escriptura data del 8 de març de 1929 i fou autoritzada pel notari gironí Frederic Trias de Bes.³⁰³ S'hi especifiquen punt per punt les clàusules del conveni (figura 65).

Els treballs de restauració s'iniciaren immediatament —el primer informe tècnic data del 25 de juliol de 1929—,³⁰⁴ i anaren a càrrec dels arquitectes Rafael Masó, Emili Blanch i Jeroni Martorell (figures 34-49, 55 i 56). Pel decret del 3 de juny de 1931, els Banys foren declarats monument historicoartístic.³⁰⁵ Aquell mateix any, durant els mesos d'octubre i novembre, l'alcalde de Girona, Miquel de Palol, demanava l'obertura al públic dels Banys per poder visitar-los. Poc després, el 4 de desembre d'aquell mateix 1931, l'expedient d'exclaustració fou transmès al president del Consell de Govern de la Generalitat. A partir del 18 de març de 1933, el monument s'obrí al públic tots els dies de l'any, de 10 a 13 hores i de l'1 d'abril al 30 de setembre, a més, de 16 a 18 hores els dies feiners (figura 54). L'encarregat de la neteja i de la vigilància n'és Pere Ubach Fabra (figura 61). Davant l'afluència de visitants, aviat, pel maig de 1933, es posa damunt la taula la idea de fer un fulletó il·lustrat que es pugui vendre a l'entrada de l'edifici i es demana al cap del negociat de Cultura, Carles Rahola. El juny de 1934, la Comissaria Delegada de la Generalitat a Girona i el Servei de Monuments imprimeixen bitllets d'entrada il·lustrats i un cartell amb el lema «Visiteu els Banys Àrabs de Girona». El 1936 es publicava la guia de Josep Puig i Cadafalch esmentada precedentment (figures 31 i 32).

L'habilitació del monument, tanmateix, s'allargà fins a l'any 1935, malgrat que l'edifici s'inaugurés oficialment el mes de març de 1934. De fet, els treballs de restauració patiren un seguit d'aturades que van alentir molt el procés, les causes de les quals foren d'índole molt diversa: des d'assumpptes pressupostaris o raons de tipus politicoadministratiu fins a problemes meteorològics. Un dels aspectes que restava per solucionar en el moment de la inauguració dels Banys era el petit museu sobre la seva història que s'havia d'habilitar a l'interior. En el decurs de la restauració, a causa de l'adveniment de la República, la institució subsidiària del monument passà a ser la Comissaria Delegada de la Generalitat de Catalunya, en detriment de les diputacions provincials, derogades feia poc temps. Aquesta situació es mantingué fins a la fi de la Guerra Civil, quan retornà a la Diputació l'any 1939.

dente de la Excma. Diputación Provincial de Gerona y la Muy Rda. Madre Abadesa del Monasterio de Religiosas Capuchinas y autorizada por D. Federico Trias de Bes, Girona, 8 de març de 1929; vegeu el document núm. 5 de l'apèndix documental.

303. *Escritura de convenio otorgada...*, citada en la nota precedent.

304. Esmentat més amunt; vegeu la nota 185.

305. *Inventari dels edificis històrico-artístics de Girona*, Ajuntament de Girona, s. d.; José M. de AZCÁRATE, *Monumentos españoles: Catálogo de los declarados histórico artísticos*, 2a ed., Madrid, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Instituto Diego Velázquez, 1953, p. 411, núm. 356.

Durant el període de la postguerra només es té constància de dues petites intervencions, purament de manteniment. L'any 1941 consta que s'hagué de reparar la volta del frigidari o tepidari perquè les planxes de plom que la cobrien permetien la filtració d'humitats.³⁰⁶ S'aprofità l'avinentesa per col·locar-hi unes planxes de zenc que protegissin les lluernes que decoraven la volta principal i que possibilitaven la il·luminació de la resta de les estances. Més endavant, el 1966, la mare abadesa del convent s'adreçà a la Diputació perquè fos arranjat el mur que separava el convent dels banys romànics.

De fet, la segona rehabilitació global del monument no s'efectuà fins a la darrereria de la dècada dels vuitanta del segle xx. L'actuació, finançada per la Diputació de Girona, compregué bàsicament dues parcel·les (figures 66 i 67). Per una banda, la restauració d'elements deteriorats, el principal dels quals tornà a ser la volta del frigidari o tepidari; i per l'altra, un millor condicionament del monument a les visites turístiques. S'aprofità l'avinentesa, la col·locació d'una escala de cargol que permetés visualitzar el sistema de cobertura, per excavar la part annexa al segon caldari, que no ho havia estat durant la campanya feta als anys trenta i que permeté conèixer millor la zona industrial dels Banys.

Aquesta segona restauració, juntament amb el traspàs de l'edifici al Consell Comarcal del Gironès l'any 1992, va assegurar el manteniment i la difusió dels Banys dits «Àrabs» i la seva durada al llarg del temps. Avui els Banys de Girona són lloc de visita habitual; fins i tot objecte d'atenció per part d'artistes contemporanis que hi han exposat instal·lacions.³⁰⁷

3.4. LES RESTAURACIONS DE L'EDIFICI

A mitjan segle XIX es van començar a sentir les primeres queixes sobre l'estat d'abandó en què es trobaven els Banys de Girona. Ja fossin descripcions pintoresques com les de Piferrer o de Blanch, o bé, més endavant, el treball de Girbal de caire més científic, tots havien posat una atenció especial a mostrar l'estat deteriorat del monument: «al observar el abandono y el miserable estado en que se halla tan rico tesoro especialmente para la historia política de Gerona, no podremos menos de lamentarnos de la incuria de nuestro siglo que se blasona de ilustrado».³⁰⁸

306. Arxiu de la Diputació de Girona.

307. Per exemple: Nobuko Kihira: *Paper, pedra: espai de contrast*, Girona, 2000; Alfons GUMBAU YMBERT, «Una japonesa resident a Cadaqués exposa als Banys Àrabs de Girona», *Hora Nova*, 1219 (17-23 juliol 2001), p. 51; Jordi OLAVARRIETA, *Gerunda Girona*, 2 v., Girona, Caixa d'Estalvis Provincial de Girona, 1980; Ramon CASALÉ, «Lluís Vilà. El coneixement intrínsec...». Vegeu la nota 2.

308. Narcís BLANCH I ILLA, *Gerona histórico-monumental...*, p. 96.

Amb tot, els autors que van veure anteriorment l'edifici no compartien les mateixes opinions. Villanueva i Laborde els havien visitat en el primer terç del segle XIX; el primer els considerà ben conservats i el segon no féu cap referència a l'estat real del lloc. Anteriorment hem vist que en els comentaris de Puig i Cadafalch, en comparar el gravat de Laborde amb la situació de l'edifici el 1914, arribava a la conclusió que en tot aquell temps s'hi havien produït un seguit de canvis. Per tant, sembla evident que les condicions dels Banys havien empitjorat des d'aquelles primeres observacions.

L'alarma de l'opinió va fomentar, abans del segle XX, que se'n fessin els primers estudis tècnics. El 1880 s'acordà fer una primera investigació dels Banys, a través de la Comissió de Monuments de Girona,³⁰⁹ de la qual formava part Enric-Claudi Girbal. Per aquest motiu, l'arquitecte provincial Almeda va aixecar un pla complet del frigidari, i al mateix temps foren anomenats uns ponents per tal d'elaborar-ne un estudi històric i artístic. D'això, Girbal se'n feia ressò el 1888. De fet, el seu estudi havia estat conseqüència de la proposta de la Comissió; però l'estudi general dels Banys quedà definitivament aturat i Girbal, el 1888, no en sabia donar cap raó. L'intent següent resultà més reeixit. Fou la missió de l'Institut d'Estudis Catalans i de la Junta de Museus de Barcelona, dirigida per Puig i Cadafalch, duta a terme el febrer de 1914 i que donà com a resultat l'important estudi de l'edifici de Puig i Cadafalch esmentat precedentment.

Més endavant, la polèmica sobre l'estat dels Banys va continuar i s'aixecaren noves veus. El 1916, a partir del treball de Rodrigo Amador de los Ríos,³¹⁰ es va demanar de fer una campanya amb l'objectiu de declarar els Banys «Àrabs» monument nacional. El 1925 Carles Rahola tornava a divulgar aquesta proposta i afegia:

Hi ha qui creu possible d'incomunicar aquesta peça [els banys] del convent, amb la qual cosa es facilitaria la visita, mitjançant una compensació a les caputxines. Elles, segons vàrem sentir de llavis de l'abadessa, no hi posarien cap inconvenient, per les molèsties que els ocasionarien les visites. Tant de bo fos viable aquesta solució, car així podria ésser admirada, estudiada i conservada aquella joia!³¹¹

La voluntat expressada per Carles Rahola no trigaria gaire temps a dur-se a terme. Al final de 1928 s'iniciaven els tràmits que durien, l'any següent, a l'inici dels treballs de restauració.

309. JOSÉ REMESAL, ANTONIO AGUILERA i LUÍS PONS, *Comisión de Antigüedades de la Real Academia de la Historia: Cataluña. Catálogo e índices*, Madrid, Real Academia de la Historia, 2002, p. 31-33.

310. RODRIGO AMADOR DE LOS RÍOS, «Errores inveterados. Los supuestos "Baños árabes"...», p. 385-399.

311. CARLES RAHOLA, «Els banys àrabs de Girona», p. 275.

Un primer problema que calia tenir en compte abans de la restauració seria, com havia fet evident Carles Rahola, el fet que els Banys Àrabs estiguessin situats dins les dependències del convent de monges caputxines. Com que els Banys eren propietat seva, el primer pas que calia fer, un cop decidida la conveniència de la restauració, era arribar a un acord amb aquesta comunitat.

El primer tràmit fou la constitució d'una ponència encarregada d'estudiar la possible exclaustració dels Banys per part de la Diputació de Girona. Al final de 1928 i després d'una visita prèvia a l'edifici per constatar-ne l'estat de conservació,³¹² la Diputació encarregava a l'arquitecte provincial Emili Blanch l'elaboració dels plànols del projecte, i també un pressupost corresponent a les obres de substitució de les dependències utilitzades per les religioses a l'emplaçament dels banys (figura 50).

El 28 de febrer de 1929, com hem vist, el president de la Diputació de Girona, Frederic Bassols i Costa, i la mare abadessa del monestir de monges caputxines, sor Enriqueta Tenas i Ostench, signaven un document privat pel qual convenien a separar de la clausura i a habilitar per a visita pública les dependències dels Banys (figura 65). El problema de la rehabilitació dels Banys en relació amb la compensació a la comunitat de religioses va quedar plantejat de la manera següent: l'entrada al monument havia de fer-se independentment a la del convent; l'aïllament entre ambdues zones seria complet per tal de respectar les regles de clausura de les religioses; les dependències del convent, que fins aleshores ocupaven l'espai dels Banys, havien d'habilitar-se en un altre indret de l'edifici.

L'acord fixava, a més, una assignació econòmica que la Diputació entregaria a la comunitat, consistent en 1.500 pessetes anuals i 3.000 pessetes el primer any, en concepte de la pèrdua temporal de disponibilitat d'aquell espai. La propietat dels Banys era mantinguda per la Comunitat de Caputxines i la restauració i conservació de l'immoble era a càrrec de la Diputació. A més, la comunitat cedia gratuïtament tots els elements constitutius dels Banys (capitells, columnes, etc.) que hi havia dispersos per altres espais del convent. Obtingut el placet del bisbe de Girona, les dues parts elevaren, com hem vist, el conveni privat a escriptura pública el dia 8 de març de 1929, davant del notari Frederic Trias de Bes.

D'altra banda, la iniciativa de la restauració dels Banys de Girona va tenir un intens suport popular, segons expressa una acta de la Comissió Permanent de la Diputació en la qual es comunica que el projecte de conveni amb la comunitat de monges caputxines s'ha convertit en escriptura pública (22 de març de 1929): «el

312. Aquesta visita es va dur a terme el desembre de 1928, segons es desprèn de la notificació elaborada pel secretari de la Diputació (Girona, 28 de desembre de 1928, document inèdit, Arxiu de la Diputació de Girona), i hi van assistir l'arquitecte provincial Emili Blanch, Rafael Masó, com a arquitecte representant de les monges caputxines, el conseller Enric Gruartmoner, Jeroni Martorell, com a arquitecte de l'Ajuntament de Barcelona, el canonge Josep Morera i el capellà de la comunitat, Ramon Pérez.

referido contrato había sido objeto de brillantes elogios por parte de la prensa de la provincia y del resto de la región; mereciendo, además, entusiásticos plácemes de los muchos particulares que habían tenido noticia de la feliz solución de tan importante iniciativa».

La primera etapa del procés de restauració es va iniciar immediatament i va consistir a enderrocar tots els afegits posteriors a l'ús dels Banys, deslliurant interiorment la gran sala o frigidari de murs i cel·les (com els safarejos) que l'obstruïen. Igualment s'eliminaren les construccions que amb el temps havien estat incorporades a l'interior de les sales annexes (tepidari i caldari), una de les quals la cuina del convent i una escala (figura 33). Paral·lelament, es van fer excavacions al sòl de totes les sales de la planta i es van enderrocar una part dels sostres del primer caldari que havien estat afegits a la volta; amb això, es descobriren les cobertes originals (figures 34-49).

En aquests primers treballs es van trobar molts elements que havien estat extrets de l'estructura de la construcció medieval dels Banys: capitells, dovelles, canalitzacions, brancals o diversos carreus. Com a resultat de totes aquestes troballes i dels estudis elaborats, es va poder definir clarament l'estructura primitiva del conjunt monumental, a excepció de les dependències corresponents al forn, situació de les calderes i patis de serveis. D'altra banda, una vegada s'havien eliminat els elements del convent de la zona compresa pels Banys s'hagueren de substituir aquests serveis, tal com havien pactat en el conveni signat amb la comunitat religiosa. Per tant, es reconstruïren la cuina, un rebost, els safarejos, cambres de bany, set cel·les i l'escala de comunicació amb el convent.³¹³

Un cop separades de la clausura les dependències corresponents als Banys, la Diputació de Girona constituí una ponència per tal de dur-ne a terme la restauració. El projecte fou encarregat als arquitectes Rafael Masó i Valentí i Jeroni Martorell (assessors de la Ponència) i Emili Blanch i Roig (director d'obres de la restauració i arquitecte provincial).

L'arquitecte Rafael Masó i Valentí (1880-1935) va ser un membre destacat del Noucentisme gironí i català tant com a arquitecte que com a home de cultura i la seva obra ha estat rehabilitada i reconeguda al llarg dels darrers decennis.³¹⁴ Masó

313. Les obres que calia fer en el convent quedaren especificades en el *Proyecto para la adquisición y restauración del monumento arquitectónico conocido por «Baños Árabes de Girona»* (Girona, 9 de febrer de 1929, document inèdit, Arxiu General de la Diputació de Girona).

314. Joan TARRÚS I GALTER, *Rafael Masó: Recopilació i selecció*, Barcelona, Publicacions del Col·legi Oficial d'Arquitectes, 1971; Joan TARRÚS I GALTER, *Rafael Masó i Valentí: Catàleg de dibuixos*, Girona, Ajuntament de Girona, 1981; Ramon Maria CASTELLS (ed.), *Botigues 1870-1940*, catàleg d'exposició (Arxiu Històric), Girona, Demarcació de Girona del Col·legi d'Arquitectes, 1988, p. 46-47 i p. 90-91; Joan TARRÚS I GALTER i Narcís COMADIRA, *Rafael Masó: Arquitecte noucentista*, Barcelona, Brau, 1996; Jordi FALGÀS (ed.), *Masó. Arquitectura pública durant la Mancomunitat*, catàleg d'exposició (Casa Masó, 9 maig 2014 - 31 gener 2015), Girona, Fundació Rafael Masó, Úrsula Lletres, 2014.

tenia experiència en el camp de la restauració de monuments i, d'altra banda, havia treballat molt a les comarques gironines. Deixeble de Gaudí pel que fa a l'expressió plàstica de les formes arquitectòniques, ben aviat es decantà cap a una racionalitat més palesa, apropant l'arquitectura a la col·lectivitat. En aquest sentit, en les seves construccions, especialment durant el període dels inicis i de maduresa (1909-1912 i 1912-1917), féu una lectura moderna del món antic, del medieval i de la tradició vuitcentista, i per dur a terme aquesta modernització assimilà els nous corrents culturals i arquitectònics europeus del moment.³¹⁵ La seva època de plenitud (1917-1918) coincideix també amb els millors temps del moviment noucentista català. Pel que fa a la seva arquitectura, destaca la utilització del color, dels materials i de les textures: la ceràmica vidriada (en tons grocs, especialment groc rovellat, verds i blaus), la pedra, els arrebossats i els esgrafiats caracteritzen la majoria d'edificis construïts per Masó, entre els quals destaquen la Sala Athenea, la Casa Masramon, la Casa Teixidor (anomenada *la Punxa*), el cementiri de Girona, i un bon nombre de construccions industrials, urbanitzacions, botigues i tallers edificats sobretot a les comarques gironines.³¹⁶

Jeroni Martorell i Terrats (1876-1851) va ser arquitecte director del Servei de Conservació de Monuments i va restaurar moltes obres medievals.³¹⁷ Era un arquitecte amb gran experiència en la restauració i rehabilitació de monuments, ja que l'any 1915 havia estat director del Servei de Conservació de Monuments, i també havia format part, com a arquitecte conservador, del Ministerio de Instrucción Pública (1929-1936). Com a exemple de la seva tasca, tan sols cal anomenar algunes de les restauracions en què va participar: els monestirs de Poblet, Sant Cugat del Vallès i Sant Pere de Rodes, les cases dels Canonges i les dels Velers de Barcelona, el pont romà de Martorell, el conjunt monumental romànic de Terrassa o les muralles de Montblanc. També va construir edificis de nova planta i va treballar de teòric, sobretot a través de col·laboracions en diverses revistes, publicacions i ponències.

315. Els moviments europeus que més influenciaren l'arquitectura de Rafael Masó són l'arquitectura domèstica i rural anglesa (especialment Voysey i Mackintosh), per la seva senzillesa i autenticitat, i el secessionisme austríac (Hoffmann, Olbrich i Loos). Pel que fa a les construccions més urbanes i industrials, però, Masó també s'inspirava en la tradició alemanya, sobretot arran del viatge que va fer entorn de l'any 1912. A partir de 1923, però, i durant un llarg període de gran activitat constructiva, també es va deixar influenciar per l'*art déco*, en els habitatges, i pel racionalisme, en els edificis industrials.

316. Al voltant de l'obra arquitectònica de Rafael Masó hi ha un estudi que inclou un extens catàleg i una bibliografia molt completa: Joan TARRÚS I GALTER i Narcís COMADIRA, *Rafael Masó...*

317. Jeroni MARTORELL i Bernat CATLLAR I GOSA, *Jeroni Martorell Terrats: una mirada d'arquitecte*, Girona, Col·legi d'Arquitectes de Catalunya, Demarcació de Girona, 2000; Raquel LACUESTA CONTRERAS, *Restauració monumental a Catalunya (s. XIX i XX): Les aportacions de la Diputació de Barcelona*, Barcelona, Diputació de Barcelona, 2000, p. 77-95, amb referències (p. 74-75) als estudis precedents, entre d'altres, d'Antoni González (p. 74-75) i p. 105-106 per als Banys de Girona.

Emili Blanch i Roig (1897-1996) va ser un arquitecte modern per al seu temps, que va introduir a les comarques gironines l'arquitectura racionalista. A partir de 1927 va ser director de l'Oficina Provincial de Construccions Civils i membre de la Comissió Provincial de Monuments. Arquitecte de la Generalitat republicana a Girona i membre d'Esquerra Republicana, després de la Guerra va conèixer l'exili a Montpeller i a Mèxic fins a 1948.³¹⁸

El 25 de juliol de 1929, doncs, els tres arquitectes lliuraven a la Diputació un informe tecnicoarquitectònic en què especificaven els criteris que pensaven seguir i el detall de les obres que calia fer en el procés de restauració dels Banys. Amb el títol d'*Informe relativo a la restauración de los Baños Árabes*, exposaven àmpliament en què havia de consistir la seva tasca,³¹⁹ especificada en un seguit de punts: criteris de la restauració de monuments en general i molt especialment d'aquest, zona o límits de la restauració, la restauració dels Banys «Àrabs» pròpiament dita i treballs complementaris (figura 50).³²⁰

En el primer apartat concretaven els aspectes més teòrics que per ells havia de seguir tota restauració i els adequaven al cas específic dels Banys. En tractar la zona de restauració deixaven clar que el convent quedava fora els límits, però la proximitat evident feia que s'haguessin de plantejar mesures per a evitar que les obres fossin un destorb per a la comunitat (elements per a impedir la visió, per exemple), al mateix temps que es facilitaria la comunicació entre les plantes del convent amb la construcció d'una escala. Com a treballs complementaris, un cop feta la restauració, l'informe de 1929 plantejava la redacció d'un estudi historicoartístic del monument i la reunió de material per tal de poder-hi instal·lar un museu. El material proposat consistia en plànols, dibuixos, fotografies, vidres, ceràmica o estatuària; tota mena de documentació escrita i plàstica relacionada amb el monument i de totes les èpoques. També indicaven tenir cura d'aspectes com la il·luminació artificial.

El criteri general de restauració és un dels aspectes que fa més interessant l'informe dels arquitectes. Consideraven la restauració equivalent a la reconstrucció d'allò que havia estat malmès, sota criteris de fidelitat a l'obra original. Aquesta fidelitat no sempre és possible quan l'ús original del monument, amb el temps, ha variat, però, en el cas dels Banys, tot i haver-ne variat la funció, la fide-

318. Gemma DOMÈNECH I CASADEVALL i Rosa Maria GIL I TORT, *Un nou model d'arquitectura al servei d'una idea de país*, Girona, Diputació de Girona, 2010, p. 69-71; Gemma DOMÈNECH I CASADEVALL, *Emili Blanch Roig (1897-1996): Arquitectura, patrimoni, compromís*, Barcelona, Institut Català de Recerca en Patrimoni Cultural, 2012.

319. Rafael MASÓ, Jeroni MARTORELL, Emili BLANCH, *Informe relativo a la restauración de los Baños Árabes*, Girona, Arxiu General de la Diputació de Girona, juliol de 1929, document inèdit.

320. A la Biblioteca de Catalunya (ms. 1199) es conserva un text mecanografiat que porta per títol *Informe sobre la restauración de los baños árabes de Gerona, en los años 1929-1930*.

litat a l'obra original era encara possible perquè s'havia conservat gran part del monument. Tot i així, hi havia elements que s'havien perdut per sempre. En aquest cas eren partidaris de reconstruir-los si tenien un valor demostrat, de manera que a simple vista no es poguessin diferenciar els elements afegits dels originals. Aquest criteri s'hauria d'establir en la reconstrucció parcial del paviment de les sales contigües a la principal i en la reconstrucció del fals sostre. D'altra banda, alguns elements que originàriament no formaven part de l'edifici ara haurien de mantenir-se perquè formaven un tot amb el monument (quatre arcs ogivals a la paret de ponent i unes finestres espitlleres a la part de migdia on comença la volta central).

Els arquitectes restauradors eren partidaris de modificar altres elements també recents però que consideraven que no es corresponien amb l'obra original. S'havia de rehabilitar l'antiga porta d'entrada i altres detalls com ara posar portes i finestres, omplir d'aigua les piscines i restituir el mobiliari. Finalment, un altre aspecte que calia considerar era la rehabilitació de la il·luminació per a aconseguir reconstruir l'antiga visió; per això, s'haurien de treure les finestres superiors de manera que la llum entrés tan sols pels arcs de la llanterna central.

Els criteris teòrics inclosos en l'informe van ser posats en pràctica amb els treballs de restauració iniciats el 1929, els quals es perllongaren, amb diverses alternatives, almenys fins a 1935 (figures 55 i 56). La documentació conservada s'acaba aquest any però hi hagué algunes actuacions posteriors.³²¹ La restauració dels Banys «Àrabs» (1929-1935) va patir un seguit d'aturades que van alentir tot el procés. L'any 1930 les obres van ser paralitzades per raons de tipus politicoadministratiu, i es va haver d'esperar l'aprovació d'un nou pressupost per a continuar-les. En aquest sentit, els arquitectes presentaven, el 12 de juliol de 1930, un nou informe titulat *Informe per a la represa de les obres de restauració dels banys morescs de Girona*.³²² L'objectiu d'aquest segon informe era, d'una banda, puntualitzar les obres que calia fer a partir d'aquell moment i, de l'altra, determinar-ne d'una manera precisa l'import econòmic. Finalment, la Diputació va acordar reprendre els treballs el 10 de setembre de 1930. A l'hivern de 1932 les obres van patir una nova aturada. Aquesta vegada, a més de les causes pressupostàries, hi havia també raons meteorològiques a causa de les gelades intensíssimes d'aquell hivern tan cru; glaçades i aiguats foren inclemències que cal tenir en compte per explicar per què el 1933 encara no s'havien acabat obres com les cobertes de les voltes.

321. A l'Arxiu Històric del Col·legi d'Arquitectes de Girona es conserven dibuixos de la remodelació de Rafael Masó amb moltes anotacions manuscrites. A l'Arxiu Municipal de Girona es conserva el reportatge fotogràfic fet per Joan Masó.

322. Rafael MASÓ, Jeroni MARTORELL i Emili BLANCH, *Nou informe per a la represa...* Vegeu la nota 194.

El 1930 ja s'havia rehabilitat l'entrada primitiva als Banys, corresponent al carrer Sacsimort, i s'havien restituit restes del paviment antic. A partir d'aquell moment es portarien a terme tasques de consolidació en zones que havien quedat debilitades pels enderrocs i la instal·lació de columnes i arcs al lloc original; alguns d'aquests elements es van reaprofitar dels enderrocs i d'altres es van tornar a fer. Aprofitant les columnes de totxo de sota el *caldarium* se'n van fer de noves i es van posar lloses a sobre tal com hauria funcionat inicialment. Paral·lelament i un cop enderrocats els afegits de sobre les voltes, es pogué procedir a la restauració de la coberta original (figures 34-49).

Les cales i exploracions que precediren l'informe de 1929 oferiren informacions suficients sobre els materials de construcció i l'estructura de la coberta. Així, els informes de Masó, Blanch i Martorell de 1929 i de 1930 ja van poder proposar la rotunditat que havia de tenir la intervenció de restauració de la coberta per tal de deixar a la vista el recobriment original i deixar-lo visible a l'exterior, reproduint les parts que no existien. Fins a aquell moment l'única part de la coberta que restava visible era la de la cúpula del frigidari, a la qual hom es refereix des del segle XIX parlant del *betún* o del formigó hidràulic o impermeable que la recobria.

En una primera etapa s'eliminaren els terrats i els teulats afegits, i es van refer les parts del revestiment original que estaven deteriorades, i es van deixar intactes les que estaven en bon estat. Si bé la restauració es va fer així, el 1931 es revestí la coberta de la volta del frigidari o sala gran amb planxes metàl·liques de plom sobre un enllatat de fusta, per resoldre problemes d'humitat interior. Més endavant (1932-1933), es referen les cobertes de les altres dependències. Aquesta part de les obres va quedar afectada per la paralització dels treballs el 1932, abans esmentada, i per les inclemències posteriors de pluges i glaçades. L'1 de gener de 1933 l'arquitecte assessor tècnic Rafael Masó escrivia a la Comissaria de la Generalitat perquè n'autoritzés la represa:

Assabentar-vos del greu perill en què una part d'aquest monument es troba [...], l'amenaça és seria, car es tracta de la possibilitat de quedar desfeta la magnífica estructura externa de dues voltes de l'edifici les quals [...] quedaren del tot impropregides per raó de la sobtada interrupció de què foren objecte arran d'entrar en vigència els pressupostos del finit any 1932.³²³

El procés de restauració dut a terme finalment de les voltes originals i de les que foren reconstruïdes consistí a recobrir la capa de morter de calç i sorra que revestia l'extradós de les voltes amb una capa de ciment lent. El conjunt fou revestit, seguint la tècnica i l'aspecte del vell recobriment, amb una capa de morter de calç i sorra amb picadís fi de rajol, regularitzada exteriorment per un lliscat de

323. Rafael MASÓ, carta de l'1 de gener de 1933, Arxiu de la Diputació de Girona, document inèdit.

color rosa. D'aquesta manera, les parts afegides es podien diferenciar tant visualment com per la textura.

Durant els anys que va durar la restauració dels Banys es produí un canvi polític que va comportar una substitució de l'Administració de la qual depenien les obres. Amb la República de 1931 i la creació de la Generalitat van desaparèixer les diputacions provincials. A partir d'aquell moment, la Generalitat de Catalunya va ser l'encarregada de la conservació i continuació de la restauració dels Banys. Com a conseqüència del relleu, en un primer moment, alguns aspectes burocràtics van afectar negativament l'avenç dels treballs. Per exemple, el juliol de 1931 Rafael Masó escrivia a Emili Blanch, i tot fent referència al projecte de reconstrucció de la volta del caldari, l'informava que feia més d'un trimestre que s'arrossegava per diverses oficines i no sabia qui era el responsable d'aprovar-lo.³²⁴

Amb el relleu d'administracions, Josep Puig i Cadafalch tingué una intervenció directa en els treballs de restauració dels Banys, des del seu càrrec de president de l'Institut d'Estudis Catalans. Els arquitectes Masó, Blanch i Martorell, en l'informe de 1930, havien fet esment de la conveniència de la seva intervenció:

Ens referim a la necessitat o alta conveniència de destacar en missió d'estudi als tècnics que intervenen en la present restauració, per tal que hi hagi un major coneixement de la matèria, resultat de les investigacions i estudis que es facin sobre altres Monuments similars a la península i de la zona nòrdica del continent africà; i a la de dirigir-se, invitant-lo atentament per a que orienti e il·lustri amb el seu autoritzat parer, als arquitectes informants, al que ho és de Barcelona i tant se distingí anteriorment en l'estudi del Monument que's rehabilita, Dn. Josep Puig i Cadafalch.³²⁵

324. En aquell moment un fet que podríem qualificar d'anecdòtic va causar tensió i un cert mal-estar entre els arquitectes encarregats de la restauració i l'Administració. El problema va començar el 12 de novembre de 1931, quan es va comunicar al comissari delegat de la Generalitat de Catalunya a Girona que havien estat extrets quatre capitells d'una de les sales del caldari dels Banys. Certament, així era. Els capitells en qüestió havien estat traslladats a una fàbrica de ceràmica de la població de Quart per fer-ne unes reproduccions. L'arquitecte Rafael Masó n'era el responsable. La queixa de l'Administració era perquè, malgrat haver estat avisats dies abans de l'acció, no els havien sol·licitat permís per fer-ho. A més, hi havia la temença que els capitells haguessin estat reproduïts amb finalitats comercials. En realitat, les reproduccions anaven destinades a la decoració d'una terrassa del Palau Presidencial de la Generalitat de Catalunya a Barcelona, on s'estaven fent obres; l'arquitecte director d'aquestes obres era Jeroni Martorell, un dels responsables de la restauració dels Banys. El tercer arquitecte de la restauració de l'edifici gironí, Emili Blanch, també n'estava al corrent. Els capitells van ser retornats al seu lloc el 20 de novembre i d'aquesta manera es posà fi al debat. L'Administració acordava prohibir que, a partir d'aquell moment, sense el seu consentiment, pogués ser extret dels Banys cap objecte per a fins que no fossin els adients a la restauració. Pel que feia al succés anterior, es va al·legar que, atès que aquelles reproduccions anaven destinades a la Generalitat propietària dels originals, no calia sol·licitar permís «puix es cauria en una redundància que es tingué cura en evitar».

325. Rafael MASÓ, Jeroni MARTORELL i Emili BLANCH, *Nou informe per a la represa...*, p. 24.

La restauració dels anys trenta afectà profundament l'estructura dels Banys. Un cop acabats els treballs, l'aspecte que oferien era força diferent del d'abans de 1929. Les fotografies d'època conservades anteriors i posteriors a les obres ho palesen clarament (figures 27-33 i 34-49). Els arquitectes ja havien deixat ben clars els seus criteris intervencionistes en l'informe de 1929 i així els dugueren a terme. El 1936 l'*Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans* donava notícia d'aquests treballs alhora que manifestava les primeres crítiques per l'excés de la reconstrucció: «Els treballs de restauració han portat a fer interessants descobertes i han rectificat la situació de les entrades de l'edifici. Potser ha quedat excessiva la restauració, que hauríem preferit veure limitada a la conservació dels departaments existents».³²⁶ A partir del mes de març de 1934 l'edifici dels Banys Àrabs quedava obert al públic; per la visita es faria pagar una entrada amb el preu d'una pesseta. El 1935, al mateix temps que s'acabava la restauració, es completaven les darreres tasques de condicionament: es van posar unes vitrines a la sala del caldari destinades a contenir peces de ceràmica i d'altres elements apareguts al mateix edifici i es va conduir aigua corrent fins a la piscina.

Després de la restauració dels anys trenta, les úniques obres que es feren a l'edifici van ser alguns treballs de manteniment i conservació. El 1941 tingué lloc una intervenció a la volta, ja que el mal condicionament de les planxes de plom que la cobrien havia produït humitats. També foren col·locades unes planxes de zenc per a la protecció de les lluerns que decoren la volta i il·luminen les dependències dels Banys. Més endavant, el 1966, la mare abadessa del convent va adreçar-se a la Diputació perquè fos arranjat el mur de separació del convent amb els Banys tot col·locant-hi una cornisa.³²⁷

La segona rehabilitació dels Banys amb caràcter global va tenir lloc en els anys 1989-1990 (figures 66 i 67).³²⁸ És interessant comparar aquesta intervenció amb la que havia portat a terme l'arquitecte Luís Berges Roldán als banys urbans de la ciutat musulmana de Jaén, que estaven protegits com a monument nacional des de 1917 i que li va valer el premi Europa Nostra, el 1984.³²⁹ L'actuació, duta a terme per la Diputació de Girona, es va basar en dos aspectes: primer, la restauració d'elements deteriorats i, segon, una millor habilitació de les instal·lacions per tal de fomentar la visita turística. La problemàtica de l'edifici presentava diversos

326. «Restauracions del "Servei de Conservació"..., p. 206.

327. Anteriorment a aquesta data hi hagué algun intent de restauració. L'Arxiu Històric del Col·legi d'Arquitectes de Girona conserva una planimetria dels Banys amb un projecte de restauració que Ramon M. Castells datava dels anys cinquanta del segle XX (comunicació personal, anys vuitanta).

328. Josep Víctor GAY, «La Diputació inicia un programa de mejora de los Baños Árabes», *Diari de Girona*, suplement (31 gener 1990), p. 25.

329. LUÍS BERGES ROLDÁN, «Baños árabes. Jaén», a *Obras de remodelación y reforma*, Madrid, Agroman, empresa constructora, 1985.

punts importants: les cobertes oferien problemes greus d'humitat que estaven deteriorant tota l'estructura; la llanterna exterior del frigidari presentava problemes de descomposició de la pedra; les instal·lacions per a la visita turística eren molt velles i oferien una imatge molt degradada, no hi havia proteccions ni baranes als desnivells i no hi havia un recorregut d'entrada i sortida.

El juny de 1989 s'obriren vuit cales a diferents punts de la coberta de l'edifici per tal d'analitzar l'autenticitat de cada volta i distingir les estructures antigues de les provinents de la restauració dels anys trenta. Com a resultat, es van veure les originals amb els morters de calç i grava a sota i de picadís de rajol a sobre. Les estructures reproduïdes en la primera rehabilitació presentaven un picadís molt més fi que l'antic i de poc gruix (1 centímetre), potser per això van durar molt menys. A més, hi havia afegits posteriors a la restauració (fets a partir dels anys quaranta) i que foren acabats amb capes de ciment.

Una vegada estudiats els problemes i analitzades les cobertes, es va poder actuar. S'instal·laren a la coberta planxes metàl·liques noves, no sols al frigidari sinó també al tepidari i als caldaris, tot seguint la forma del recobriment original. També es féu una passarel·la penjada de la paret de l'entrada a una altura intermèdia entre les cobertes per poder-les fer visitables, així com la llanterna del frigidari des de la part exterior. L'accés s'habilità des de les parts extremes i així es va resoldre el recorregut de la visita. Es traslladà la taquilla del lloc existent a un lloc més proper a l'entrada del carrer per protegir la visió interior dels Banys abans d'agafar l'entrada. També s'excavà la part annexa al segon caldari i en contacte amb el carrer com a pas previ a la situació exacta de l'escala per a l'accés a la passarel·la. Amb l'excavació d'aquesta zona, en la qual no s'havia intervingut en profunditat durant els anys trenta, es va posar fi a la darrera rehabilitació.

4. El conjunt medieval dels Banys de Girona

4.1. L'ARQUITECTURA

L'edifici dels Banys dits «Àrabs» de Girona està situat al nucli urbà de la ciutat, dins de la zona monumental que s'estén sobre el centre històric. Concretament, al carrer de Ferran el Catòlic, al començament del passeig Arqueològic i ben a prop del portal de Sobreportes, però ja fora del primer perímetre emmurallat. Si venim de la plaça de la catedral i sortim del recinte emmurallat travessant el portal de Sobreportes, davant trobem l'església de Sant Feliu i, ben a la vora, l'edifici dels Banys. Si, al contrari, venim des de l'església de Sant Pere de Galligants, tan sols hem de travessar el riu Galligants per arribar davant de l'edifici dels Banys (figures 1-3 i 6).

Exteriorment, l'edifici mostra un mur llis, de carreu petit, sense cap altra obertura que la porta d'entrada, molt simple i refeta. Aquesta porta exterior està situada al mateix indret on hi havia hagut l'original, la qual amb el temps havia quedat tapiada i fou restituïda amb la restauració dels Banys dels anys trenta. El conjunt és de planta rectangular amb l'estructura d'un edifici entre mitgeres, els costats més llargs del qual donen al carrer (al nord-est) i a un pati o jardí interior (al sud-oest). Davant de la porta d'entrada no hi ha cap element que ens indiqui que allà hi ha un edifici singular per la seva qualitat arquitectònica. Només quan ens n'allunyem una mica podem apreciar, a la part superior, com sobresurt la cúpula exterior que és damunt de la piscina central.

L'edifici dels Banys consta de quatre sales principals, a més d'un vestíbul d'accés i d'una petita dependència lateral que es troba en part a cel obert (figures 66-68).³³⁰ Pel que fa a la denominació i atribució donada a cada sala, hom segueix la termino-

330. Aquesta dependència va ser interpretada per Josep Puig i Cadafalch com un dipòsit de lleïny. Altres autors, com Pere de Palol, consideren que aquí hi havia unes latrines que, instal·lades sobre una claveguera, desguassaven en el riu Galligants.

logia emprada en les antigues termes romanes. En primer lloc, la primera sala, la més gran i coneguda del conjunt amb la piscina central, és anomenada indistintament *frigidari* o *apoditeri*; per tant, combinaria les funcions de sala freda dels banys i, al mateix temps, de zona de descans i de vestuari. En segon lloc, segueix un tepidari, el qual hauria estat la sala temperada dels banys. Finalment, podem accedir a dues sales més que han estat interpretades com els caldaris o sales calentes. Ara com ara no sabem res de les altres dependències que devien completar el conjunt.³³¹

Interiorment tota la fàbrica de l'edifici és formada de carreus petits, ben treballats i regulars. La pedra està perfectament tallada i polida a les columnes i als paraments singulars. Totes les voltes de l'edifici estan fetes seguint el sistema de l'època romànica, disposades en fileres petites i seguint cercles paral·lels.³³²

L'aspecte que actualment presenta el monument és bàsicament, com hem vist, el resultat dels treballs de restauració que es dugueren a terme entre els anys 1929 i 1935.³³³ Tot i així, alguns elements són els originals del que fou l'antic edifici medieval.³³⁴ Des de l'entrada s'accedeix a un vestíbul estret,³³⁵ que comunica amb una dependència de servei i amb els banys pròpiament dits. El pas d'accés del vestíbul a la primera sala dels banys forma un arc de ferradura apuntat; dues portes, molt restaurades, de fusta clavetejada s'obren cap al vestíbul (figures 37 i 38). A l'arcada, dos cilindres de pedra sortints formen les pollegueres de les portes que tanquen el recinte.

Travessant el portal s'arriba a la primera sala dels banys, la peça més espectacular i notable del conjunt.³³⁶ Es tracta d'una habitació perfectament quadrada,

331. Alguns arqueòlegs han suggerit que l'apoditeri potser només era la sala d'espera. Seguint aquest criteri, el que anomenem *tepidari* seria realment el *frigidari* i les altres dues sales dels caldaris serien llavors el tepidari, la primera, i el caldari, l'última.

332. Segons Puig i Cadafalch, cal imaginar que les diverses dependències estaven originàriament enlluïdes i emblanquinades amb calç.

333. Amb el temps, l'edifici s'havia anat deteriorant perquè, en formar part del convent, les diverses dependències havien estat adaptades a les necessitats d'aquesta comunitat: així, el que anomenem *frigidari* servia de safareig, el tepidari fou la cuina del convent i una part dels caldaris eren utilitzats com a rebost. La restauració tenia la finalitat de restituir a l'edifici els elements originals.

334. Alguns elements de l'edifici s'havien conservat en condicions òptimes. Aquest era el cas de les portes de comunicació de la primera sala, el tepidari, i la que conduïa d'aquest departament als caldaris. De la mateixa manera, els arquitectes de la restauració destacaven el perfecte estat de conservació de la piscina central existent a la primera sala.

335. A partir de la comparació establerta amb els banys musulmans moderns, Puig i Cadafalch indica que aquest vestíbul devia estar moblat amb bancs. El 1929 la coberta del vestíbul no existia, per tant, va haver de ser reconstruïda. Els arquitectes ho explicaven així en l'informe de 1930: «Hi ha vestigis que permeten judicar, amb més o menys fonament, respecte l'altura on anava col·locada, però res més. Seria improcedent, molest i perjudicial alhora deixar el dit vestíbul sense una protecció, ja que des de l'entrada hom hauria d'arribar en descobert fins a la sala principal, i com que el recorregut és en pendent sobtada les aigües pluvials s'escolarien vers aquest indret amb evident perjudici per a la seva conservació».

336. Aquest espai representa una derivació del *frigidari* dels banys romans, del qual s'originà el baptisteri cristià. Per això es diu que té una analogia amb els baptisteris de les antigues basíliques.

que mesura 10,80 metres per banda, i amb una alçària de dos pisos. Al bell mig de la sala hi ha una piscina octogonal, sobre la qual s'alça una llanterna que dona claror a l'interior. La piscina que evidentment no estava destinada a cap mena d'immersió mesura 1,52 metres per la part exterior, 1,05 metres per la part interior i 2,53 metres d'amplada total. El fons de la piscina queda ensorrat prop de 40 centímetres en relació amb el nivell del paviment de la sala. El pedrís que configura aquesta piscina s'eleva a 90 centímetres del sòl i té una amplada o un gruix de mig metre. La llanterna que corona la piscina és coberta per una petita cúpula, suportada per vuit columnes de pedra que acaben amb uns bellíssims capitells romànics esculpits. Les columnes del cos central han estat tallades expressament per al lloc i tenen la base tallada en el mateix bloc que la columna. M'atreviria a dir que són columnes antigues retallades, car almenys dues no arriben fins a la part superior. Sobre les columnes s'aixequen arcs de mig punt que recolzen sobre el tambor prismàtic. D'aquí arrenquen unes altres vuit columnetes, molt més baixes i coronades també amb capitells i arcs de mig punt, dels quals arrenca la cúpula. Aquesta constitueix l'element més elevat de tot l'edifici: la distància existent des del paviment de la sala fins a la part superior de la cúpula és de 12,20 metres (figures 1 i 30).

La coberta de la sala principal és formada per vuit sectors de volta de canó, de perfil de quart de cercle, que van de l'octògon central a les parets laterals. Quatre panys van des de quatre dels costats de l'octògon fins als murs i els altres quatre, més estrets, van a parar a quatre arcades que en els angles substitueixen les clàssiques trompes còniques; aquestes són perforades per quatre lluerns destinades a la il·luminació i ventilació del recinte. Aquestes obertures estan formades per peces de pedra còniques aparellades que segueixen la tradició dels banys orientals (figura 36).

A una altura de 4,85 metres respecte del terra hi ha una motllura que s'estén per tots els murs de la sala. Igualment, una segona motllura l'alça, al voltant de la piscina, a una altura de 6,50 metres. Entre les dues motlures hi ha la volta que, construïda de formigó hidràulic impermeable i amb carreus una mica irregulars, segueix el procediment comú de les cúpules romàniques. La volta és coberta amb un terrat modern; l'antic terrat sembla ser que vessava les aigües a la piscina interior, i feia de veritable impluvi.

Al mur que trobem a l'esquerra de l'entrada de la sala principal és on hi ha la porta que la comunica amb la resta de les sales dels banys. A la mateixa paret hi ha un altre portal que comunica directament la gran sala central amb una dependència de servei; aquest portal fou restaurat amb una arcada trobada durant les obres de restauració. Sobre les portes s'alcen quatre finestres quadrades per on entra la llum exterior, les quals comuniquen amb la terrassa de l'edifici.

El mur de davant de la porta d'entrada és perforat per quatre grans arcades que

conduïxen a un pati o jardí exterior.³³⁷ Al mur que segueix a la banda esquerra de l'anterior hi podem veure una mena de plataforma, suportada per sis trams de volta de canó, sobre el qual se situen unes columnes adossades al mur, que suporten sengles arcades, d'on arrenca la volta.³³⁸ Finalment, a la paret del costat de la porta d'entrada hi ha tres nínxols buidats al mur, en forma d'arcs semicirculars, els quals haurien pogut servir de guarda-roba (figures 36 i 38).

Des de la sala freda hom accedeix a les sales dels banys pròpiament dites. La primera és el tepidari o sala temperada, a la qual entrem a través d'un pas de doble porta. És aquesta una sala estreta, més de la meitat més petita que l'anterior i de planta rectangular. Està dividida en tres espais: el central, que hauria servit com a pas, i dues alcoves situades als dos extrems, on es devien fer els banys temperats i els massatges. La sala, d'un sol pis d'alçària, està coberta amb una volta de canó seguida i perforada per tres lluerns rectangulars que serveixen d'única il·luminació dels respectius departaments (figura 40).

Per tal d'evitar els corrents d'aire i el refredament de les dependències d'un edifici d'aquestes característiques s'havien pres tota mena de precaucions. Així, el portal que comunica amb la sala freda, de rebat semicircular, està formada per unes portes de doble fusta: l'una que s'obre cap al pati cobert, sostinguda per pollegueres, aguantada en permòdols de pedra; l'altra, que s'obre cap a la peça més calenta, en què l'esqueixada del portal és de forma rectangular i les pollegueres s'obren a la llinda.

Les alcoves dels extrems queden delimitades per dos arcs suportats, respectivament, per tres columnes. Sobre les columnes reposen uns senzills i bells capitells romànics. De l'alcova situada a l'est es passa a l'espai central per una porta de llinda retallada, en forma d'arc de ferradura apuntat. El sòl dels departaments o alcoves és més baix que el de la resta de la sala i per accedir-hi s'han de baixar tres graons. Un seguit d'arcades cegues decoren amb columnetes les parets laterals. Les columnes estan muntades amb trossos de fusts de diferents gruixos, reaprofitats. És, però, difícil raonar sobre aquestes anomalies perquè aquestes alcoves van ser reconstruïdes en la restauració dels anys trenta, a partir de les poques restes existents.³³⁹

Les següents i darreres sales de l'edifici dels Banys són les dels caldaris o sales destinades als banys calents i als banys de vapor. Són dos espais separats entre ells

337. Les arcades, que foren dibuixades obertes per Laborde i Roca en el segle XIX, van ser tapiades posteriorment; les obres de restauració van conduir a reconstruir-les.

338. Per Puig i Cadafalch, aquestes petites voltes de canó aguantaven lloses sobre les quals, i a manera de divans, eren col·locats matalassos, estores i catifes que servien per a descansar.

339. Abans de la restauració només restava, a una de les alcoves, un dels murs on antigament s'alçaven els arcs. Els capitells van ser localitzats dispersos a la mateixa estança. Les dovelles eren l'únic element constitutiu dels arcs que es conservava en el lloc original, la resta havia desaparegut.

per petites portes. El recinte, en conjunt, és més ample i llarg que l'anterior però més petit que la sala principal. Individualment, cadascun dels caldaris presenta una mateixa estructura: rectangular, d'un únic pis d'alçària i coberts per una volta de canó, perforada amb lluernes. Cada departament està format per una part central i per dues alcoves, configurades per tres arcs sostinguts per unes columnes. El paviment està una mica inclinat per tal de facilitar la sortida de les aigües (figura 39).

A les parets de les sales hi podem veure restes d'unes conduccions d'aigua, algunes treballades a la mateixa pedra. Això es deu al fet que aquestes sales funcionaven de manera similar a un hipocaust de les termes romanes; és a dir, les sales presentaven un doble paviment de manera que per sota el sòl circulava el vapor que escalfava l'ambient, establint el pas mitjançant unes xemeneies de tiratge que es trobaven a l'interior dels murs. Aquestes són les restes de conductes encara visibles. Paral·lelament, també podem apreciar part de l'hipocaust en el paviment de les sales.

L'indret concret de les sales on hauria estat localitzat el foc que les escalfava no va ser identificat en el moment de la restauració, però Puig i Cadafalch va creure que seria a la primera sala. En aquesta dependència s'hi han exposat regularment, en unes vitrines, peces trobades a l'edifici durant els treballs de restauració. La darrera de les sales és una mica més petita però amb una estructura idèntica a l'anterior. Al sòl s'observen els pilars que sostenien el paviment i les boques de foc que comunicaven amb la sala contigua. A la paret terminal hi ha dos grans nínxols o cel·les on la temperatura era menys elevada que a la zona central del paviment de la sala.³⁴⁰

Tipològicament, el conjunt dels Banys públics de Girona es refereix a la llarga tradició d'edificis balnearis, amb les seves diverses sales, que del món antic va passar al musulmà i d'aquest al romànic occidental. La distribució era funcional i servia per a la seva finalitat com veurem en els capítols següents. Pel que fa al tipus de construcció, a la manera de fer, s'observen les habituds tècniques emprades en els oficis de la construcció pels picapedrers i artesans del romànic. No hi ha diferència en les maneres de fer amb altres edificis coneguts del final del segle XIII del romànic tardà de Catalunya.

4.2. LA DECORACIÓ MONUMENTAL

L'escultura i totes les arts del període medieval tenen un problema quant a l'estudi i investigació: l'escassetat dels vestigis conservats en àmbits no religiosos. La manca d'exemples que permetin una anàlisi profunda de tallers, tipologies, re-

340. Els nínxols o fornícules haurien servit de zona reservada a la higiene íntima, i també de refugi per als banyistes que no podien suportar les elevades temperatures del centre de la sala. El fons del darrer dels caldaris sembla ser que comunicava amb un carreró, avui desaparegut, des d'on s'hauria efectuat la descàrrega de llenya que s'utilitzava per al foc.

pertoris i fins i tot l'establiment de seqüències plàstiques i cronològiques fora de les esglésies és evident. D'altra banda, les peces que conservem hem d'estudiar-les moltes vegades en el marc d'un context ben diferent de l'original i gairebé sempre en relació amb les obres religioses, ja que la gran majoria d'objectes artístics de les cases han desaparegut.³⁴¹

No és estrany, doncs, que en analitzar l'escultura dels Banys medievals de Girona haguem d'insistir en la importància del conjunt conservat, parcialment encara en el seu emplaçament original. Se n'ha perdut altra decoració, sigui escultòrica o pictòrica (o pertanyent a altres camps de la producció artística o artesanal), i no hem de creure que els Banys gironins, i per extensió els banys medievals catalans, fossin construccions austeres i purament funcionals. Si bé probablement és cert que no van arribar al nivell de luxe i refinament dels grans banys musulmans coneguts, no podem pensar que la seva decoració no va anar més enllà de quatre capitells. Ara com ara, però, ens és impossible d'aventurar cap mena d'hipòtesi referent a la que hauria pogut ser l'ornamentació d'aquesta mena de construccions, i hem de centrar el nostre estudi en els únics elements conservats, que són els capitells del conjunt gironí.

Els capitells que actualment es troben a l'edifici (quantitat que evidentment no és l'original) es concentren bàsicament en dos àmbits diferents: per un costat, l'important conjunt de capitells inclosos a la piscina octogonal de la sala freda principal, i el seu corresponent temple exterior, que constitueixen tot un repertori formal i plàstic de gran significació dins del que és el context de l'escultura no religiosa. Per l'altre, els capitells que sustenten les arcades de les sales de bany calent.

Abans de començar la descripció i anàlisi de cadascun dels exemplars cal precisar, però, que no tots els capitells estan ubicats en la seva posició primera, o com a mínim no tenim la seguretat que ho estiguin. La intervenció duta a terme per Josep Puig i Cadafalch i els seus col·laboradors, de la qual tenim informacions força precises, va consistir a reconstruir molts espais i elements que llavors estaven destruïts o havien estat molt modificats a causa de l'ús com a part d'un convent que durant molts anys havia tingut l'edifici.³⁴² Així, es van refer les arcuacions de les alcoves de les sales de bany calent, de les quals tan sols restaven *in situ* les dovelles d'arrencament. Certament, qualsevol actuació va ser precedida per un estudi profund de les restes que se'n conservaven, però cal tenir en compte que tant els criteris d'investigació com els de restauració han canviat molt des del principi del

341. Xavier BARRAL I ALTET (ed.), *Viure a Palau a l'edat mitjana...*

342. D'aquesta intervenció i de l'abast de la restauració duta a terme per Puig i Cadafalch en parlo més amunt, en el capítol d'aquest mateix estudi dedicat a la història de les restauracions de l'edifici dels Banys medievals de Girona.

segle xx.³⁴³ Així, ens trobem que alguns dels capitells, especialment els que són dins de les sales calentes, presenten restauracions excessives i, en gran manera, historicismes que és possible que hagin desvirtuat tant l'aspecte formal dels capitells, com la qualitat original del treball. Per tant, en analitzar aquestes peces caldrà fer-ho amb certes precaucions.

El grup de setze capitells que sostenen la cúpula de la piscina octogonal, en canvi, es troben en l'emplaçament primitiu, ja que l'estructura encara es conservava abans de 1913-1914, i Puig i Cadafalch tan sols hi va dur a terme feines de consolidació. Vegem què en deien els arquitectes Martorell, Masó i Blanch, en el diccionari sobre l'estat de conservació d'aquesta construcció l'any 1929:

Afortunadamente, ni un fallo, ni siquiera el más pequeño desperfecto presenta la primera de estas construcciones; todo está en pie y en perfecto estado. [...] Lo mismo las columnas que los capiteles y arcuaciones que las coronan, se encuentran en un perfecto estado de conservación. Sólo en algunas partes han saltado y en otras amenazan saltar pequeños trozos (clovells), que con gran facilidad pueden consolidarse por medios adecuados. Los que se han desprendido en este período de estudio y reconocimiento han sido cuidadosamente guardados para su reposición.³⁴⁴

Pel que fa als capitells de la sala freda, s'ha suposat que la seva posició evità que fossin malmesos ja en el setge de Felip, l'Ardit, el 1285.³⁴⁵ És per això que en estudiar aquestes peces de manera monogràfica, Puig i Cadafalch els considerà originaris del segle XIII, període de construcció de l'edifici, i en destacà les característiques absolutament romàniques.³⁴⁶ A més d'aquests capitells de la sala freda, i dels que hi ha damunt de les columnes que formen els arcs a les alcoves de la sala temperada i de les sales calentes, també podem contemplar-ne d'altres fora del seu context arquitectònic, ara en el conjunt lapidari que hi ha als mateixos Banys.

La qualitat dels diversos capitells és també molt diversa, i hi ha una diferència evident entre els capitells de la sala freda i els de la resta de sales. Ni tan sols el grup

343. La reconstrucció d'allò enrunat, del patrimoni perdut, era un dels objectius principals dels arquitectes i historiadors de les primeres dècades del segle XX, i aquesta ànsia per refer el passat, en algun cas, feia que no es qüestionessin fets com ara la reinvençió o la restauració excessiva dels elements desapareguts. L'informe que escriu l'equip d'arquitectes de la Diputació Provincial de Girona respecte a l'estudi i el procés de restauració dels Banys medievals ho deixa ben clar: «Y si a tales hechos añadimos el no menos feliz de haber hallado e identificado los capiteles que sostenían dichos arcos y aun alguna de las bases de sus columnas, se comprenderá fácilmente que todo nos arrastre al deseo de reconstruir este elegante motivo de decoración», Carles RAHOLA i Emili BLANCH, *La exclaustación...*, p. 7.

344. Carles RAHOLA i Emili BLANCH, *La exclaustación...*, p. 6.

345. Isabel ESCANDELL I PROUST, «Banys de Girona (o Banys Àrabs)». Vegeu la nota 226.

346. Josep PUIG I CADAVALCH, *Els banys de Girona: Guia descriptiva...*, p. 26.

de capitells de la piscina és homogeni: la perfecta qualitat escultòrica dels vuit capitells inferiors no és comparable amb la dels vuit capitells superiors del mateix espai. Els capitells de la llanterna tenen unes formes i composicions derivades de les dels capitells interiors, però en general el treball és més tosc i presenten formes més esquematitzades. Els capitells de les sales calentes són encara més simples, i la qualitat del seu treball escultòric és difícil de precisar, a causa de les intervencions de restauració ja mencionades; malgrat tot, sembla evident que cal parlar d'unes obres menys acurades.

Pel que fa als motius ornamentals i als tipus emprats, malgrat les diferències de resolució que anirem precisant, val a dir que l'element predominant són les formes vegetals, de manera que la majoria dels capitells són ben bé una derivació de l'ordre corinti clàssic. Fins i tot els capitells que introdueixen elements de tipus arquitectònic (núm. 1, 8 i 9) o figuratiu (núm. 1 i 16) conserven, en essència, l'esquema característic del capitel·l corinti, que en el cas d'aquests capitells s'estructura a partir de quatre grans fulles obertes que en algun moment fan la funció de nínxols on allotjar altres elements (vegeu els capitells 1, 3, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 13, 15 i 16, figura 69 i següents).³⁴⁷ Aquesta disposició bàsica parteix d'una secció cilíndrica, que seria el fust llis de les columnes, i acaba esdevenint una forma poligonal en la part superior, a causa de l'existència d'una franja de separació de planta quadrada. De fet, en algun cas potser cal imaginar una forma cilíndrica inclosa dins d'un prisma quadrangular, els vèrtexs del qual queden escapçats per les grans fulles nínxol.

L'autor que més s'ha dedicat a estudiar els capitells dels Banys gironins és Josep Puig i Cadafalch, que bàsicament parla de dos tipus de capitells. El primer tipus seria d'imitació romana i el segon, estaria directament relacionat amb els capitells cistercencs,³⁴⁸ i el formarien els capitells 3 i 7 (figures 71 i 75). Isabel Escandell, però, ha posat en dubte la relació d'aquests capitells amb el Cister (si més no pel que fa als capitells de la piscina, i no tant per la resta d'exemples de les sales calentes, molt més austers), i argumenta que l'esquematització de formes i volums és més aviat determinada per la limitació de l'artista per a reproduir uns models estilístics provinents del romànic i gairebé ja exhaurits, fet que demostra comparant els capitells interiors de la piscina octogonal i els exteriors de la llanterna.

En primer lloc, vegem els capitells que hi ha damunt de la piscina octogonal, al mig de la sala freda (figures 69-76). Vuit columnes suporten la volta en forma de cúpula i la llanterna que s'aixeca per sobre també és açada damunt d'unes altres

347. Com indico més endavant, els números dels capitells corresponen primer a la part inferior, cap a l'esquerra, i després a la superior.

348. Vegeu, en general, Josep PUIG I CADAFALECH, Antoni de FALGUERA i Josep GODAY Y CASALS, *L'arquitectura romànica a Catalunya...*, vol. II, p. 689-706.

vuit columnes. Totes aquestes columnes estan coronades per capitells esculptats, vuit a la part inferior i vuit més amunt. La forma dels capitells és poligonal, tot i que, com hem esmentat, es parteix d'una base circular que proporciona la mateixa columna. Al costat que correspon a la piscina, i a causa de la forma poligonal de la llanterna, la imposta és esbiaixada al centre, de manera que aquesta cara resulta més estreta. Tots els capitells descansen sobre un astràgal gruixut de forma cilíndrica, i per tant anular, que es repeteix a la part inferior de la columna per sobre de la base. Puig i Cadafalch en va fer una descripció tot agrupant els capitells que presenten elements comuns:

[...] la flexibilitat de les fulles és resolta en dures i simplíssimes regates rectes [...] creant en realitat noves composicions. En alguns d'ells apareix en el centre de les fulles la característica pinya, tan comú en els capitells de l'època i la magrana. Tal és la disposició de la major part dels capitells. Hi ha després altres dues formes: aquella en què unes arcades sostingudes per columnes es divideixen les cares del capitell, omplint els angles de fulles inacabades, del centre de les quals penja la massa de la pinya, també sense detallar; i la formada per àguiles amb les ales desplegades amb l'actitud rígida de les obres romàniques de l'època.³⁴⁹

En general, en aquests capitells de la piscina octogonal es palesa una unitat tipològica força gran, amb diferents variants, tot i les diferències quant a la qualitat del treball que hem esmentat i que analitzarem en la descripció i l'estudi concret de cadascun dels capitells. En aquest sentit, també observem una unitat formal i escultòrica en el treball dels diferents elements, malgrat que a l'hora de la veritat la factura no sempre respon a la que probablement era la intenció inicial. Una qüestió que es va repetint a molts d'aquests capitells és el joc de volums, molt marcat, que produeix un cert efecte de clarobscur. S'hi arriba a través de la combinació d'elements molt volumètrics (pinyes, magranes, mitges esferes, cons, daus, arcuacions, columnes o fulles) amb d'altres més plans, però l'efecte s'augmenta amb el treball de les superfícies, que sovint es fa a partir d'incisions profundes i de la utilització de la tècnica del trepanat que molts picapedrers d'època romànica coneixien bé. L'ús d'aquest joc de volums no és específic dels capitells que, en general, presenten un treball més precís i acurat, sinó que alguns capitells de menys qualitat també recorren a aquest recurs, malgrat que ho facin de manera més tosca.

Pel que fa a la qualitat del treball, tan sols vull tornar a suggerir que d'entrada s'observa una diferència entre els capitells interiors, de factura molt més acurada, i els del temple exterior, amb un estil més simple i una traça més basta. Les superfícies i els fons estan en general menys treballats, de manera que presenten un

349. Josep PUIG I CADAFALCH, *Els banys de Girona: Guia descriptiva...*, p. 26-27.

aspecte molt més auster. Dins d'aquest segon grup, a més, no trobem tanta unitat com en l'anterior.

Partint de l'esquema inicial de les quatre fulles nínxol disposades en els vèrtexs del quadrat superior, les variants van configurant vuit tipus diferents. El primer d'aquests tipus, que he anomenat A, és el que utilitza més clarament les quatre grans fulles derivades de l'acant clàssic com a element arquitectònic, és a dir, com a nínxol que aparentment forma part d'una arquitectura. En formarien part els capitells 1 i 8 de la part inferior, i el 9 de la superior, que seria una variant amb línies més senzilles i superfícies menys treballades (figures 69, 76 i 78). A continuació, trobem el tipus B, que està format per fulles superposades i treballades amb grans incisions verticals tant a dins com a fora de la fulla, combinades amb algun altre element com ara pinyes o el que alguns autors interpreten com unes fulles molt estretes (vegeu els capitells 2 i 4, figures 70 i 72). El tercer capitell mostra una nova tipologia, que anomeno C, en la qual les fulles principals han estat més simplificades i a la vegada dotades de més esveltesa, i les incisions, potser més profundes i separades que en el cas anterior, parteixen d'un nervi central i s'obren cap als extrems de la fulla. De la punta de les fulles i del dau central de la franja de separació en pegen pinyes d'esquema cònic. Hi inclouria els capitells 3 i 7 (figures 71 i 75). El tipus D correspon als capitells 5 i 6 del conjunt inferior, i està articulat a partir de dos cossos: l'inferior és completament cilíndric i s'ornamenta amb incisions profundes amb diferents inclinacions, i el superior està format per les quatre grans fulles acabades en forma de voluta de la qual penja un element cònic, com una mena de borla (figures 73 i 74). Puig i Cadafalch va interpretar aquest element cònic com una pinya sense acabar.³⁵⁰ Dels tres daus que acostumen a formar la franja de separació entre el cos del capitell i el cimaci, el central és substituït per una roda dentada.

Ja en el nivell superior de la piscina, n'apareix un tipus nou, que anomenaré E, en el qual les quatre fulles principals s'alternen amb quatre de més petites, formant dos nivells, i a l'interior es disposen diferents elements amb bastant volum. D'aquest tipus tenim els capitells 10 i 15 (figures 79 i 84). Un altre tipus de capitell estructurat bàsicament per fulles i que de fet és una variant de l'anterior és l'F: les quatre fulles grans, rematades en forma de voluta, no s'alternen amb les més petites, sinó que aquestes últimes formen un primer cos de vuit fulles (vegeu els capitells 11 i 12, figures 80 i 81). La diferència entre els diferents exemples d'aquesta tipologia és l'ornamentació o manca d'ornamentació de les superfícies i la qualitat del treball. Les quatre fulles estructurals són l'element principal del tipus següent, el G (format pels capitells 13 i 14, figures 82 i 83), que en aquest cas són llises ex-

350. Josep PUIG I CADAFALECH, Antoni de FALGUERA i Josep GODAY Y CASALS, *L'arquitectura romànica a Catalunya...*, vol. III, núm. 2, p. 860-862, figura 1239.

cepte en la vora, rematada per una línia d'orificis trepanats. Poden albergar algun element, o bé es poden combinar amb un fons treballat amb incisions o altres peces d'ornamentació. Finalment, tenim el capitell 16 (figura 85) que forma el mateix un tipus diferent, que anomeno H, i que consisteix a figurar gran part de la superfície amb àligues (pràcticament iguals que les del capitell 1, figura 69), darrere de les quals s'intueixen les fulles característiques.

Tots els capitells presenten una franja d'esquema quadrat que separa el que és el cos principal del capitell (o tambor) del cimaci superior, i que està estructurada a partir de tres daus per cadascun dels costats, dos en els vèrtexs (que s'ajunten formant les cantonades), i un al centre. Aquesta disposició bàsica que trobem als capitells 2, 3, 4 i 7 presenta dues variants (figures 70-72 i 75). La primera consisteix en la col·locació de dos arcs de mig punt a cada costat, entre els daus, i la trobem en tots els capitells del temple exterior i en els capitells 1 i 8 de la part baixa (figures 69 i 76). Els capitells 5 i 6, en canvi, substitueixen el dau central per una roda dentada (figures 73 i 74).

Quant als cimacis, hi ha també diferents models, tot i que el més abundant és el que disposa dotze elements força voluminosos en forma de mitja esfera, que molt probablement són magranes (o si més no així les he anomenat en les descripcions corresponents), sobre un fons estriat generalment figurant palmetes. Les magranes es reparteixen quatre en els costats llargs del cimaci i dues en els més curts. Un segon tipus de cimaci seria el del capitell 1 (figura 69), en el qual la superfície s'ornamenta amb una sanefa de tiges entrelaçades, més o menys gruixudes. Els cimacis del temple són absolutament llisos.

He numerat els capitells, començant pels de la part inferior, a partir del més proper a la porta dels banys, i avançant cap a l'esquerra. A continuació, he seguit pels vuit capitells exteriors de la llanterna, amb el mateix sistema de numeració, de manera que el capitell núm. 9 es correspon en la part inferior amb el núm. 1.

4.2.1. *Capitells inferiors*

Capitell 1 (figura 69). El nucli del capitell està format per un cos prismàtic de quatre costats, envoltat, a la part superior, per dues arcuacions de mig punt a cadascun dels costats, sostingudes per dos nivells de columnes adossades d'ordre corinti.³⁵¹ En els vèrtexs de la part inferior, però, s'obren quatre nínxols de forma ametllada que alberguen també quatre figures similars a una àliga. El que seria l'àbac o el cimaci té forma de prisma trapezoïdal de base quadrada, tan sols

351. Isabel ESCANDELL I PROUST, «Banys de Girona (o Banys Àrabs)», p. 174, relaciona la utilització ornamental d'aquest motiu de les columnes superposades amb un exemple del claustre de la catedral de Girona.

trencada en la part interior de la piscina per la imposta esbiaixada característica d'aquests primers capitells. Aquest capitell és del tipus que he anomenat A.

Tant les arcuacions com les columnes que les sostenen no presenten cap mena d'ornamentació, excepte en els petits capitells corresponents, formats per quatre fulles d'àbac molt simples, gairebé abstractes, separades per una franja vertical i situades en els vèrtexs. Els basaments d'aquestes columnes són més alts en la part baixa, que també presenta la mateixa forma anular voluminosa de l'astràgal dels capitells. Les columnes dels vèrtexs, però, són de diàmetre més petit, exemptes, i no tenen capitell ni base, de manera que se sustenten directament sobre el nínxol inferior. Les arcuacions es repeteixen també en tots els capitells del temple exterior, tot i que aquí lleugerament més rebaixats, i es corresponen amb els tres daus per costat que presenten la resta de capitells. El pany interior de les arcuacions està ornamentat amb tiges verticals, de les quals neixen dues fileres de petites formes circulars o amb un òcul central trepanat.

Els nínxols de la part inferior serien més aviat fulles d'acant treballades amb franges com si fossin arquivoltes amb una línia de punts en cadascuna d'elles, i dins d'aquest marc se situen les quatre àligues. El cos d'aquestes figures està format per un volum ovoïdal, gairebé similar, quant a forma i decoració, a una pinya, del qual surten les diferents extremitats de l'animal. El cap és força arrodonit i té més aviat forma humana, principalment a causa d'un bec tot just esbossat i uns ulls molt pronunciats realitzats per mitjà de la tècnica del trepant. Fins i tot sembla que alguna de les àligues tingui cabells, ja que presenten un casquet amb línies paral·leles fines. El coll és esvelt, i té la mateixa ornamentació a base de rombes formats per línies encreuades del cos, encara que potser tècnicament menys treballada. Les dues ales estan obertes i doblegades per mitjà d'uns petits rombes col·locats horitzontalment i trepanats al centre.³⁵² Una sanefa d'entrellaçats en baix relleu omple la superfície del cimaci superior.

Pel que fa al treball escultòric, aquest capitell respon a les característiques comunes d'aquest primer conjunt, és a dir, les formes més aviat volumètriques (àligues) combinades amb algun relleu més baix (el fris superior), i la utilització constant del trepant i les incisions profundes per a crear un joc de «clarobscur». Tot plegat arrodonit per una tècnica correcta. Tractant-se de l'únic capitell amb representacions figurades (no vegetals) d'aquest cos inferior de la construcció, tan sols caldria recordar els diferents significats que dins de la iconografia romà-

352. Isabel ESCANDELL I PROUST, «Banys de Girona (o Banys Àrabs)», p. 173-174, compara aquestes figures d'àliga amb un capitell del Museu d'Art de Girona i un del claustre del monestir de Sant Pere de Galligants, especialment pel que fa a la manera de treballar les ales i les plomes (*Catalunya romànica...*, vol. XXIII, p. 20; Josep CALZADA I OLIVERAS, *Sant Pere de Galligants*, Girona, Diputació de Girona, 1983, p. 291, capitell núm. 8).

nica i medieval pot prendre l'àliga, que van des de l'element de poder fins a la protecció.³⁵³

Capitell 2 (figura 70). Inclòs dins del tipus que anomeno B, el segon capitell està compost per elements vegetals derivats de les fulles d'acant clàssiques en els vèrtexs del tambor, coronades per la característica franja de daus, i amb una sèrie d'elements volumètrics en el cimaci superior. En cadascun dels angles hi ha dues fulles superposades, treballades amb incisions profundes tant en la cara interior com en l'exterior. La primera d'aquestes fulles arrenca de l'astràgal anular, però la segona ho fa per sobre del primer dels dos elements també superposats que divideixen els costats del capitell. Aquests elements podrien ser també fulles, molt vinclades cap a l'exterior, molt estretes (quasi rectangulars), i dibuixades pel mateix tipus d'incisió que hem vist en les altres.

Pel que fa al cos superior del cimaci o àbac, trencat en la seva forma per la imposta esbiaixada, té el fons treballat amb fulles de palmeta en els extrems de cada costat i línies profundes en la part central. Sobre aquest fons s'articulen dotze elements molt sobresortints en forma de mitja esfera lleugerament escapçada amb un òcul trepanat al centre, situats dos en els costats més estrets (intern i extern) i quatre en els laterals més allargassats. Les constants de factura correcta i de joc de volums propiciat per incisions profundes i trepanat són també evidents en aquest segon capitell.

Capitell 3 (figura 71). Aquest tercer capitell té el tambor de secció més aviat cilíndrica, format per quatre grans fulles que coincideixen amb els vèrtexs de la imposta, i correspon al tipus C. Les fulles fan la mateixa forma que hem vist en els dos capitells anteriors, però en aquest cas estan estructurades a partir d'un nervi central (coincidint exactament amb el vèrtex superior) del qual parteixen tot de nerviacions molt pronunciades quant a volum i obertes cap a la part central de cadascun dels costats del capitell. De la part superior de cada fulla, molt apuntada, penja una pinya de forma cònica, adossada al cos central, ornamentada amb petits elements circulars de poc relleu.

Entre el cimaci i el capitell en si hi ha la característica franja formada per daus, tres per costat. Les fulles s'ajunten a l'altura del dau central, però abans d'arribar a l'astràgal formen un element sobresortint, com una mena de falca, que alguns autors interpreten com una altra fulla, petita i estreta, del tipus de les que veiem en els capitells 2 i 10 (figures 70 i 79).³⁵⁴ Per sobre d'aquest element, i penjant del mateix dau central, hi ha una altra pinya igual a les anteriors, encara que una mica

353. Victor Henri DEBIDOUR, *Le bestiaire sculpté du Moyen Âge en France*, París, Arthaud, 1961, p. 290-291; Victor Henri DEBIDOUR, «De l'art oriental antique à l'art roman. Recherches sur la faune et la flore romanes – III. L'aigle», *Bulletin Monumental*, xcvi (1938), p. 173-194.

354. Isabel ESCANDELL I PROUST, «Banys de Girona (o Banys Àrabs)», p. 173-174.

més petita. El cimaci és similar al del capitell anterior, tot i que el fons està estructurat tan sols a partir de les palmetes, i té els mateixos elements de mitja esfera. Tant pel que fa a la correcció del treball escultòric, com pel que fa a l'estat de conservació, aquest capitell està dins les línies generals que anem veient en aquests vuit primers capitells.

Capitell 4 (figura 72). Novament, tenim un capitell de secció gairebé cilíndrica format per fulles superposades, pinyes, entre elles, una línia formada per tres daus molt pronunciats per cada «costat» i un cimaci amb palmetes i elements de mitja esfera, del tipus que he anomenat B. És, doncs, molt similar al capitell 2 (figura 70), però en aquest cas les fulles superposades del que serien els vèrtexs arrenquen totes dues de la base del capitell, i entre elles no hi ha cap altre element. En canvi, en la part superior del tambor, es repeteix la mateixa solució que en els capitells 3, 7, 11 i 12 (figures 71, 75, 80 i 81), és a dir, se situa una pinya penjant del dau central, articulada a partir de línies creuades que formen rombes. El cimaci és del mateix tipus que el del capitell anterior, tot i que les fulles de les palmetes són lleugerament més estretes. No cal dir que la unitat escultòrica torna a quedar ben palesa, i hi tornem a trobar un treball correcte i unes característiques tècniques de combinació de diferents volums (incisions profundes, relleus més o menys baixos i trepanat), a la vegada que la conservació és una altra vegada força bona.

Capitell 5 (figura 73). El cinquè capitell és del tipus D, que s'estructura a partir d'un primer cos amb incisions, un segon amb fulles de tipus diferents i volutes, una separació amb tan sols dos daus, i un cimaci amb fons de palmetes i elements de mitja esfera. El cos inferior, just a sobre de l'astràgal, està dividit en tot d'espais quadrats separats per dues incisions verticals i coberts per incisions diagonals en direccions oposades, de manera que van formant un motiu zigzaguejant. Abans d'enllaçar amb el cos següent, hi ha dues incisions horitzontals de separació que donen la volta a tot el perímetre del capitell.

La part superior està organitzada a partir de grans fulles com les del primer capitell (figura 69), amb franges concèntriques i línies de punts trepanats en cadascuna de les franges, que en comptes de cloure en forma apuntada ho fan amb una voluta a la mateixa altura que els daus dels quatre vèrtexs superiors. De la base de les fulles principals, i en el punt on s'ajunten, sorgeixen uns cossos amb força volum, estriats a l'interior i exterior, que recorden una volta de quart d'esfera, i que podrien molt ben ser algun tipus de fulla. Uns altres cossos, aquest cop cònics i amb dos nivells, i similars a una mena de borla, pengen de cadascuna de les quatre volutes.

En la franja de separació tan sols hi ha dos daus per costat, un a cada vèrtex, que enllacen amb les volutes inferiors a través de columnetes exemptes, i en el centre de cadascun dels costats, que és on hauria anat el tercer dels daus, sobresurt un element circular dentat a l'exterior. L'interior d'aquesta mena de roda és enfonsat i tan sols en sobresurt el centre, circular i amb un punt realitzat amb el tre-

pant. El cimaci és igual que el del capitell anterior (figura 72), amb l'única diferència que presenta un aspecte més deteriorat, amb la pèrdua d'algun dels elements de mitja esfera.

Capitell 6 (figura 74). El capitell torna a ser del mateix tipus que l'anterior (figura 73), i és pràcticament igual, excepte en el cos inferior, i en algun dels elements del superior. Les incisions en zig-zag i la divisió en quadrats són substituïdes per dues incisions fines (per bé que igual de profundes que la resta) horitzontals que rodegen el capitell i tot d'altres incisions paral·leles disposades de forma obliqua cap a l'esquerra. El punt d'unió amb el cos superior el forma aquesta vegada tota una franja dentada. Aquesta segona part està també articulada per grans fulles rematades per volutes i amb les franges interiors com les del primer capitell, però en aquest cas els elements cònics que pegen de les volutes són molt menys esvelts i són completament llisos. No trobem els elements en forma de volta de quart d'esfera en el punt d'unió de les fulles, però hi ha un petit element sobresortint, que en la part inferior és dentat.

La franja que separa el tambor del cimaci, i aquest mateix cimaci, és del mateix tipus que en el capitell núm. 5 (figura 73). L'estat de conservació és bo, en general, amb algun element una mica malmès (el petit element d'unió de les fulles), i la qualitat del treball està dins la línia que hem anat precisant en els diferents exemples estudiats.

Capitell 7 (figura 75). El capitell és molt similar al tercer (figura 71), és a dir, del tipus que he anomenat C, i la variació més important la trobem en el cimaci. El cos principal, potser sensiblement menys cilíndric i en forma de con invertit, està estructurat a partir de quatre grans fulles situades en el que serien els vèrtexs d'un prisma, que parteixen de la base i s'obren cap amunt, sense que en aquest cas hi hagi cap element en el punt d'unió de les fulles (centre de cadascun dels «costats»). L'interior i l'exterior de les fulles és ornamentat amb incisions profundes a manera de nervacions, i de la part més apuntada pegen quatre pinyes, una per cada fulla, del mateix tipus que hem vist en el capitell núm. 3 (figura 71). Enmig de les fulles, a la part superior i penjant del dau central, també hi ha una altra pinya que aquí és tota ella més esvelta. La franja intermèdia entre el tambor i el cimaci pren la solució dels tres daus, tot i que el central és més aviat rectangular, en aquest cas.

El cimaci d'aquest capitell és diferent de la resta que he anat comentant, ja que si bé en els costats més llargs presenta un motiu d'entrellaçat semblant al que he descrit en el capitell núm. 1 (figura 69), en els curts es disposen dues fulles sobre un fons llis, potser de roure, amb la punta cap als extrems del costat. Són molt voluminoses i tenen les nervacions dibuixades per incisions força marcades. De tot el conjunt inferior, aquest capitell és un dels que, tot i el bon estat de conservació general, presenta alguna part més malmesa, com ara algunes nervacions de les fulles principals. La qualitat del treball segueix dins de la tònica general.

Capitell 8 (figura 76). Per a tancar aquest primer conjunt de capitells, el núm. 8 segueix una estructura semblant a la del primer (figura 69), que he anomenat A, tot i que amb algunes diferències, especialment pel que fa al cimaci. A la part superior, el fons presenta incisions paral·leles, lleugerament esbiaixades, dividides per franges verticals menys profundes i una columna igual que la que hem vist en el primer capitell, superposada a una altra que arrenca del nivell inferior. Les columnes exemptes dels vèrtexs, sense capitells, uneixen la franja de separació entre el cos principal del capitell i el cimaci, realitzat igualment amb dues arcuacions de mig punt, i les fulles nínxol situades en els vèrtexs.

L'interior d'aquestes grans fulles està també treballat amb bandes concèntriques amb una filera de punts trepanats al centre, però en comptes d'allotjar figures d'àligues, en aquest cas s'hi col·loca una columna del mateix tipus que les altres, però més gran. El cimaci és del tipus dels capitells 2, 3, 4, 5 i 6 (figures 70-74), amb dotze mitges magranes disposades sobre un fons de palmetes, quatre en els costats més llargs i dues en els més curts. Pel que fa a l'estat de conservació i a la qualitat de la factura escultòrica, no cal sinó repetir de nou el que ja hem anat esmentant en la descripció de la resta de capitells d'aquesta sèrie.

4.2.2. *Capitells superiors*

Capitell 9 (figura 78). Aquest capitell introdueix una variant diferent del tipus A que he analitzat en la part inferior. L'estructura general d'articulació a partir de quatre grans fulles en els vèrtexs i la presència d'un astràgal anular voluminós i d'una franja de separació entre el cos del capitell i el cimaci també trapezoïdal són elements que continuen conformant el capitell. Les quatre fulles nínxol principals, que en aquest cas són llises a l'interior, allotgen una forma cònica tipus borla com les que hem vist en els capitells 5 i 6 (figures 73 i 74), i, enmig, en la part central de cadascun dels «costats», hi ha una única columna similar a les del capitell anterior, que uneix directament l'astràgal amb les arcades de separació.

El capitell d'aquesta columna s'articula a partir de quatre fulles obertes separades per una tija que en la part superior es transforma en dues volutes. En aquesta ocasió, les columnetes dels extrems entre la punta de les fulles i els daus no són autònomes, sinó adossades al fons, i en els espais creats per les arcades es disposa un element en forma de mitja esfera amb incisions radials profundes. Les arcades de la franja de separació són del mateix estil que les del capitell núm. 1 (figura 69), però el cimaci, tal com anirem observant en aquest segon grup de capitells exteriors, és completament llis.

Hem de parlar novament de les mateixes característiques plàstiques i de treball descrites en els capitells del grup anterior, encara que com a diferència principal cal fer notar la manca evident d'incisions (siguin o no trepanades), i també la in-

roducció d'algun element escultòric nou, com són les mitges esferes amb talls radials. D'altra banda, i malgrat que es tracta d'un element exposat a l'exterior, l'estat de conservació del capitell és bo.

Capitell 10 (figura 79). La varietat de tipus dins d'aquest segon grup de capitells és evident, de manera que altra vegada ens trobem amb un capitell diferent dels que fins ara he analitzat, encara que dins de la línia de senzillesa de formes i d'ornamentació característics d'aquests capitells exteriors. D'aquest tipus n'he dit E, i es compon de les quatre grans fulles nínxol situades en els extrems d'un hipotètic prisma quadrangular, que continuen sent l'element principal d'articulació del capitell, junt amb la franja de separació que en aquest cas està formada novament per arcades, i el cimaci nu d'elements decoratius que hem vist en el capitell anterior. En el punt d'unió de les fulles principals se n'han col·locat unes altres de similars, encara que més petites, de manera que en la part inferior del capitell s'articulen dos nivells de fulles obertes, de les quals penja un element tipus borla semblant al del capitell anterior.

El nivell superior d'aquest cos central està format per l'interior de les arcades, amb el fons llis, i una mena de falques o fulles molt estretes (vegeu el capitell núm. 2, figura 70), coincidint amb el que seria el dau central de cada «costat». En els vèrtexs no hi ha les columnetes característiques. Altre cop tenim un capitell molt senzill, format per elements vegetals volumètrics i de formes simples, i sense cap mena de decoració de superfícies. És, també, un dels capitells menys ben conservat de tot l'edifici dels Banys, fet que no és estrany, si es té en compte que ha estat exposat a les inclemències de l'exterior.

Capitell 11 (figura 80). El capitell pertany al tipus E i presenta, pel que fa al cos principal, la mateixa estructuració a partir de les quatre grans fulles característiques, que allotgen altres fulles fins a mitja alçada, treballades amb incisions verticals profundes i una línia de punts realitzats amb el trepant com a nervi central. Aquest nou tipus de fulla, més petita, es repeteix també al mig de cada «costat», partint del que seria el punt d'unió de les altres situades en els vèrtexs. Les fulles nínxol, però, no tenen cap tipus d'ornamentació, excepte la forma de voluta de l'extrem, que enllaça directament amb els daus laterals. Del dau central en sorgeix una pinya esvelta amb la superfície plena de petites esferes poc voluminoses. Tornem a tenir un cimaci llis.

Amb aquest capitell es recupera el treball de superfície amb incisions de cisell i trepant que els capitells anteriors d'alguna manera havien abandonat. L'estat de conservació no és tan bo com el que hem observat en els capitells interiors, però, malgrat tot, no podem dir que es tracti d'un element malmès.

Capitell 12 (figura 81). L'estructura i el tipus de capitell és molt similar a l'anterior (capitell núm. 11, figura 80), però en aquest cas es torna altre cop a aquella línia de treball senzill amb superfícies llises i formes ben definides. Potser, precisa-

ment, a causa d'aquesta manca de decoració dels diferents elements, el capitell té un aspecte més esvelt que l'anterior. El cos principal, doncs, està format per un primer nivell inferior de vuit fulles més petites, quatre de les quals coincideixen amb les fulles nínxol principals, i les quatre restants parteixen del punt on s'uneixen. El remat en forma de voluta sembla ser l'únic element més ornamental que es permet l'artífex, junt amb la pinya que penja del dau central, que aquesta vegada és més arrodonida i a la vegada més voluminosa. Malgrat que alguna de les fulles té la punta escapçada, el capitell presenta, en general, un estat de conservació força satisfactori, que realça encara més la correcció del treball escultòric i la simplicitat de formes.

Capitell 13 (figura 82). L'articulació del capitell a partir de quatre grans fulles nínxol torna a ser l'estructura bàsica d'aquest capitell del tipus G. En aquest cas, però, la part superior varia i, en comptes d'incloure diferents elements, presenta un fons amb grans incisions concèntriques respecte a les fulles principals. Retrobem altra vegada aquell element de la petita columneta, ara adossada, que uneix la part apuntada de la fulla amb la franja sobre la qual s'encaixa un cimaci completament llis com el que es va repetint en els capitells d'aquest segon grup.

La vora de les fulles principals està resseguida per una línia de punts realitzats amb el trepant, però la superfície interior és del tot llisa, i tan sols presenta un cos ovoïdal més o menys voluminós situat a mitja alçada de la fulla. La franja de separació del capitell i el cimaci també té forma de dos arcs de mig punt. Amb relació al treball escultòric, cal recordar novament aquell joc de contrast entre les superfícies llises i el relleu aconseguit per mitjà d'incisions profundes i orificis trepanats. Quant a la conservació, si bé la part més escultòrica es presenta en bon estat, cal lamentar la fragmentació de part del cimaci i de la línia d'impоста corresponent.

Capitell 14 (figura 83). El capitell núm. 14 és molt similar pel que fa a estructura al núm. 13 (figura 82), de manera que si l'aspecte general varia és més aviat a causa de l'element plàstic i ornamental, i perquè les fulles principals són més grans i allargassades, forma que fa que el capitell aparegui lleugerament més esvelt. Les grans fulles dels vèrtexs no tan sols tenen la vora trepanada, sinó també la base, i aquesta vegada no allotgen cap element. El fons restant entre aquestes i les arcades, limitat per les columnetes adossades, és llis, excepte per la inclusió d'un cos en forma de llàgrima amb dues franges concèntriques trepanades. El cimaci torna a ser llis, tot i que en aquest cas es conserva en més bon estat. La qualitat del treball escultòric és semblant a la del capitell anterior (figura 82).

Capitell 15 (figura 84). Es tracta d'un capitell que, pel que fa a l'estructura, està molt lligat amb els capitells núm. 10 i 11 (figures 79 i 80), ja que entre les quatre fulles principals en neixen quatre de més petites, a la part superior i inferior del cos central, sobreposades, i amb la mateixa forma. Aquestes últimes fulles s'alternen amb elements en forma de mitja esfera amb incisions radials del mateix tipus que

hem vist en el capitell núm. 9 (figura 78) pertanyent a aquest mateix conjunt. Les petites columnetes d'unió adossades, les arcades de mig punt de la franja de separació i el cimaci llis són elements que es repeteixen altra volta. Novament, és el cimaci la part que més sembla haver rebut les inclemències de l'exterior.

Capitell 16 (figura 85). Aquest darrer capitell pertanyent al temple exterior dels Banys gironins torna a ser figurat i repeteix de nou l'àliga, tot i que l'estructuració del capitell és ben diferent de la del núm. 1 (figura 69). Les grans fulles nínxol que s'acaben altra vegada en forma de voluta i tenen l'interior resolt amb franges de punts trepanats aquest cop queden lleugerament desfigurades darrere de les ales de les àligues, que, probablement perquè són més grans, presenten també un treball més acurat. La forma d'aquests animals és molt semblant a les que he descrit en el capitell núm. 1 (figura 69), i com a diferències principals caldria esmentar una resolució molt millor del que és el cap (que ara sí que realment és un cap d'ocell), i un treball de les ales format per una franja horitzontal superior d'orificis i una sèrie d'incisions profundes i concèntriques. El fons que queda lliure entre el cap de les àligues i les volutes és palmejat amb incisions també pronunciades. La franja de separació entre les arcades i el cimaci llis és l'habitual.

Els capitells de les columnes que sustenten les arcuacions de les alcoves es van trobar dispersos, junt amb altres elements arquitectònics de la construcció original, pel que fins a aquell moment havia estat la cuina del convent, és a dir, les sales calentes dels banys.³⁵⁵ El fet que els capitells tinguessin un costat no treballat, que indicava un possible adossament de la peça, i que les mides coincidissin amb les dovelles d'arrencada d'aquestes arcuacions que encara restaven en l'emplaçament primer, va propiciar la reconstrucció d'aquestes estructures i la col·locació dels capitells en el que es creia que era el seu context primitiu. Al mateix temps van ser restaurats, tal com mostren les fotografies d'abans i de després de la rehabilitació.

Puig i Cadafalch va descriure els capitells d'aquestes sales calentes afirmant que presentaven tan sols la massa de llurs fulles,³⁵⁶ i anteriorment Girbal també s'hi havia referit considerant-los més toscos i primitius que els de la piscina.³⁵⁷ De fet, aquells capitells que aparentment presenten menys intervencions són tots de formes, línia i treball molt més senzills que els que he descrit de la sala freda. S'ar-

355. «Han sido identificados, no tan sólo por el apéndice lateral que la mayoría de ellos presentan y que indican claramente ser piezas destinadas a un empotramiento, como así es de verdad, sino por el hecho de coincidir sus medidas con las de los ábacos o dovelas igualmente empotradas del que ya hemos hecho mención y por la circunstancia de coincidir su escultura o dibujo con la del que permanece aún en su lugar o sea en el ala extrema del edificio —otra sala para baños calientes— que ha servido hasta el presente de despensa conventual», Rafael MASÓ, Jeroni MARTORELL i Emili BLANCH, *Informe relativo a la restauración...*, p. 21-22.

356. Josep PUIG I CADAFALECH, *Els banys de Girona: Guia descriptiva...*, p. 28.

357. Enric-Claudi GIRBAL, *Estudio histórico-artístico...*

ticulen a partir d'una forma o d'un volum repetits, molt simples, i no es combinen més de tres elements diferents en cada capitell. La sensació de simplicitat, a més, augmenta pel fet que les superfícies són sempre llises, i no presenten cap mena de treball o de motiu ornamental. La qualitat escultòrica, si bé no és excessivament tosca, es fa difícil de definir precisament a causa de la manca d'elements decoratius que haurien reflectit molt millor la traça de l'artífex.

La sala contigua al vestíbul, molt més petita, presenta dues alcoves en els extrems, lleugerament alçades i separades per dos arcs sustentats per tres columnes (figura 47). Cadascuna d'aquestes columnes té el seu capitell corresponent i, tal com comentava en parlar del procés de reconstrucció dels Banys, els dos capitells dels extrems estan adossats als murs laterals, de manera que tan sols mostren tres dels costats esculpits. Els arcs de ferradura descansen directament sobre uns cimacis completament llisos, de forma quadrangular.

Capitell 17. El fet que estigui adossat a la paret fa que aquest capitell tingui un volum trapezoïdal enclavat directament sobre el fust cilíndric. El motiu que n'articula el cos principal són fulles d'acant, llises i poc corbades cap enfora, que parteixen de la base del capitell i deixen un espai lliure en la part superior, en el qual s'inclouen mitges esferes, tres en el costat més llarg.

Capitell 18. En aquest cas, l'esquema bàsic del capitell és una forma cònica, llisa en la part inferior, que es transforma en un quadrat a través de mitges circumferències adossades, situades amb la part plana cap amunt. Coincidint amb el que serien els vèrtexs d'aquest quadrat superior, i omplint l'espai entre cadascuna de les quatre mitges circumferències, es repeteix altre cop l'element de la mitja esfera volumètrica. El cimaci, també completament nu d'elements ornamentals de qualsevol mena, és quadrangular.

Capitell 19. La forma d'aquest capitell és ben simple: quatre grans fulles tipus acant, però totalment llises, s'obren des de la base circular del capitell, i transformen la secció cònica en un quadrat, que és la forma que pren el cimaci.

La sèrie de capitells dels Banys de Girona, almenys el grup principal, el més treballat i ornamentat, és particularment interessant perquè dona testimoni de la presència, a Girona, al final del segle XIII, de tallers d'escultors al servei de les nombroses construccions civils de la ciutat.³⁵⁸ Aquest era el cas de totes les ciutats on els tallers d'escultura treballaven per satisfer tant els encàrrecs religiosos com els civils, els públics com els privats.³⁵⁹ Semblen especialitzats en una producció d'arrel

358. Pere FREIXAS I CAMPS, *L'art gòtic a Girona: Segles XIII-XV*, Girona, Institut d'Estudis Catalans, 1983; Pere FREIXAS I CAMPS, «El mestre d'obres», a *Girona a l'abast: I, II, III, cicle de conferències* (Girona, 1986-1989), Girona, Bell-lloc del Pla, 1990, p. 141-152.

359. En trobem nombrosos exemples als diferents volums de la col·lecció *Catalunya romànica*. Per al cas concret de la ciutat de Vic: Xavier BARRAL I ALTET, *La catedral romànica de Vic*, Barcelona, Artstudi, 1979, col·l. «Art Romànic», núm. 7, p. 245-249.

clarament romànica en la qual domina l'herència o el record del que havia estat en el passat l'estructura del capitell corinti, però que aquests escultors resolen amb trets paral·lels molt regulars a les fulles i un ús abundant del motiu vegetal en diverses formes i derivacions.

Un capitell, sens dubte anterior, de la primera meitat del segle XIII d'una finestra de la façana sud de l'anomenat *Saló del Tro* del Palau Episcopal de Girona pertany a aquesta línia i demostra la llarga vida dels picapedrers especialitzats en aquest tipus de feina en un àmbit local; hi veiem la corona baixa de grans fulles llises i les pinyes als angles sota les volutes, i també un element central, sota el dau, vegetal de forma també propera al cos de les pinyes.³⁶⁰

360. Henri PRADALIER, «Les parties médiévales...», figura 20.

5. Els Banys medievals de Barcelona, València, Mallorca i Tortosa

En el transcurs de la història, una de les característiques més originals de la península Ibèrica ha estat les nombroses empremtes, de tot tipus, que va deixar la presència musulmana al llarg dels anys que van habitar en algunes zones. Aquestes empremtes es van deixar sentir en molts aspectes, però un dels camps en els quals més s'han fet notar al llarg dels segles ha estat el de l'arquitectura i de les arts, tant pel que van poder influir en les solucions de l'arquitectura cristiana, com per les mateixes construccions conservades.³⁶¹ Aquest fenomen es va magnificar molt durant el segle XIX pel gust romàntic cap a l'exotisme oriental i islàmic, però avui s'ha de moderar força pel que fa als territoris cristians en els quals la presència islàmica fou molt feble.³⁶²

Si ens referim als edificis de banys, el primer que s'ha de tenir en compte a l'hora de fer-ne una classificació és que hi ha dues tipologies molt clares de banys,

361. Josep Puig i Cadafalch ho explicava així: «És el fenòmen d'imitació que es troba en les mone-des; és la moda dels trajos y decoració interior y del moblatge morescos que penetra en la casa cristiana, aplicada a l'arquitectura en un edifici especial, demostrant que serveix per a un costum exòtich. Tal passa avuy encara entre nosaltres en els edificis que cerquen son model en el lloch d'aontve'l costum, denotant l'enllaç íntim, en l'art arquitectònic, de la vida y les formes que origina»: Josep PUIG I CADA-FALCH, Antoni de FALGUERA i Josep GODAY Y CASALS, *L'arquitectura romànica a Catalunya...*, vol. III, núm. 2, p. 607.

362. Xavier BARRAL I ALTET, «Sur les supposées influences islamiques dans l'art roman: l'exemple de la cathédrale Notre-Dame du Puy-en-Velay», *Les Cahiers de Saint-Michel-de-Cuxa*, XXXV (2004), p. 115-118; Xavier BARRAL I ALTET, «L'Islam et l'Occident roman: quelques erreurs historiographiques», a Arturo Carlo QUINTAVALLE (ed.), *Medioevo mediterraneo: l'Occidente, Bisanzio e l'Islam: Atti del convegno internazionale di studi* (Parma, 21-25 settembre 2004), Milà, Electa, 2007, p. 82-94. Val a dir que les influències islàmiques en l'art romànic continuen tenint defensors: Katherine WATSON, *French Romanesque and Islam. Andalusian elements in French architectural decoration c. 1030-1180*, Oxford, BAR International Series, núm. 488, 1989.

segons la seva funcionalitat.³⁶³ En parlarem més endavant. Per una banda, hi ha els banys públics i, per l'altra, els dels palaus, com és el cas dels banys del palau de Madīnat Al-Zahrā o de l'Alhambra de Granada. Per exemple, en els banys urbans trobem una gran sala tèbia, ja que era allà on es feien xerrades, es pactaven acords comercials o fins i tot s'arreglaven matrimonis, de manera que la funció social d'aquesta estança és molt marcada.

Pel que fa a l'arquitectura, els banys són un tipus d'edifici hereu dels costums i necessitats musulmans que s'ha conservat a diferents zones de la Península. Es tractava d'una construcció que acollia diverses finalitats, entre les quals la principal era, sens dubte, la higiènica, però també hi havia al darrere una funció social, religiosa, plaent i fins i tot medicinal:

En aqueixes sales de calor asfixiant s'alterna l'impresió de calor ab les ablucions d'aygua freda y les fregues que'ls banyers daven als concurrents. El sabó perfumat recobreix el cos de blanca escuma; noves fregues y ablucions d'aygua-tebia temperen el cos, fins que's surt altra vegada abrigat ab nova roba a reposar y referse en els divans de la sala primera, sentint el perfum de les flors del immediat jardí y la remor suau de l'aygua del clàssich impluvium. [...] Era aquest el lloch de les intrigues y de les petites aventures amoroses, com una clapa de la vida dolça musulmana, enemiga situada vora els murs de la ciutat austera cristiana.³⁶⁴

Al voltant dels banys medievals, islàmics, jueus o cristians, ha corregut molta tinta i s'han escrit llegendes de tota mena. Fins i tot sovint, tot i que cada vegada menys, la societat cristiana s'havia vist com una societat bruta que, per oposició al fet religiós musulmà, veia els banys com institucions pecaminoses en les quals no podien perseverar de cap manera els dogmes de Déu. El fet és que, tal com demostren les nombroses notícies documentals conservades que fan referència a banys públics i privats dins de ciutats cristianes, de ben segur que en època medieval els cristians van mantenir un costum que ja els venia des del món antic. L'edat mitjana no era gens hostil a la higiene individual i col·lectiva.³⁶⁵

En terres de llengua catalana, es coneixen ruïnes monumentals o documents escrits que fan referència als edificis de banys, a Sagunt, Alzira, Perpinyà, o bé restes arqueològiques importants com a Lliria (figura 87) o més efímeres a Tortosa o

363. Janet DELAINE, «Historiography: origins, evolution and convergence», a Marie GUÉRIN-BEAUVAIS i Jean-Marie MARTIN (ed.), *Bains curatifs...*, p. 21-35.

364. Josep PUIG I CADAFAELCH, Antoni de FALGUERA i Josep GODAY Y CASALS, *L'arquitectura romànica a Catalunya...*, vol. III, núm. 2, p. 623.

365. Aníbal RUIZ-MORENO, «Los baños públicos en los fueros municipales españoles», *Quadernos de Historia de España*, III (1945), p. 152-157.

a Xàtiva (figura 86).³⁶⁶ Dels banys de Manresa, Balaguer, Lleida o Puigcerdà en tenim constància tan sols gràcies a notícies documentals.³⁶⁷ Per a la ciutat de Lleida, per exemple, la documentació és molt abundant.³⁶⁸ La tradició situa edificis de banys prop de la Paeria.³⁶⁹ Al cap de poc de ser conquerida, un document de 1150 esmenta que el comte de Barcelona va donar a Guillem Obilot una casa amb un forn i uns banys que havien estat propietat del moro Abanhiara, situats prop de la porta d'Alcàntara, i que el monarca s'havia quedat per dret de conquesta.³⁷⁰ Dels banys de la ciutat de Lleida s'esmenten notícies en documents posteriors, també del segle XII. El primer, de l'any 1156, fa referència a la donació de Guillem de Pons, en memòria del seu fill, d'un solar amb *balneorumi ortum*; en el segon, els comtes d'Urgell donen l'any 1169 uns terrenys propers al barri jueu i sarraí, tocant també a uns *balneis* i al rec del riu Sicores.³⁷¹ Més tard encara, el 1220, s'esmenten unes cases amb banys a la parròquia de Sant Joan: «domos cum balneis et furno et operatoriiis, que sunt in llerda contigua coram Romeo, in parrochia Sancti Johannis et versus flumine Siccoris», uns banys que haurien estat comprats feia temps per Guillem Botet a Pere Sala. El 10 de febrer de 1233, l'abat i el monestir de Poblet, per pagar a la vídua de Guillem Botet, Amata, l'import del dot, aixovar, esponsalici de la legítima que li corresponia per la successió de la seva filla Maria, li donen una casa amb banys, forn i obradors, a Lleida.³⁷²

Les ciutats conquerides pels cristians generalment no es transformaven (ni arquitectònicament ni urbanísticament, ni sovint tampoc socialment), de manera que sempre quedava alguna cosa dels costums antics i de l'estructura antiga;

366. Jordi CASANOVAS I MIRÓ i Francesc M. QUÍLEZ I CORELLA (ed.), *El viatge a Espanya d'Alexandre de Laborde...*, p. 124 i 209.

367. Josep PUIG I CADAFALCH, Antoni de FALGUERA i Josep GODAY Y CASALS, *L'arquitectura romànica a Catalunya...*, vol. III, núm. 2, p. 603-604 i 608, recull tota aquesta informació al voltant de les notícies documentals i els vestigis de banys medievals en terres catalanes: Perpinyà, Balaguer, la Seu d'Urgell, Vic, Santa Coloma de Queralt i especialment Lleida.

368. En el cas de Lleida, és sempre indispensable tornar a Josefa MUTGÉ I VIVES, *L'Aljama sarraïna de Lleida a l'edat mitjana: Aproximació a la seva història*, Barcelona, Consell Superior d'Investigacions Científiques, 1992, col·l. «Anejos del Anuario de Estudios Medievales», núm. 26. També és útil i necessari consultar Jordi BOLÓS, *Dins les muralles de la ciutat: Carrers i oficis a la Lleida dels segles XIV i XV*, Lleida, Ajuntament de Lleida i Pagès, 2008.

369. Jose PLEYAN DE PORTA, *Apuntes de historia de Lérida ó sea compendiosa reseña de sus más principales hechos desde la fundación de la ciudad hasta nuestros tiempos*, Lleida, Impr. Carruez, 1873.

370. Joaquim MIRET I SANS, *Les cases de templers y hospitalers en Catalunya: Aplech de notes y documents històrics*, Barcelona, Imprenta de la Casa Provincial de Caritat, 1910-1913, p. 67; Josep PUIG I CADAFALCH, «Els banys de Girona i la influència moresca a Catalunya», *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, v (1913-1914 = 1915), p. 687-728, en particular p. 694, n. 6.

371. Joaquim MIRET I SANS, *Les cases de templers...*, p. 137 i 138.

372. Fernando VALLS Y TABERNER, «Las "Consuetudines Ilerdenses" (1227) y su autor Guillermo Botet», extret de la *Revista Jurídica de Catalunya*, Barcelona, 1913, doc. núm. 4, p. 44 i doc. núm. 13, p. 55-56.

l'exemple més clar d'aixó és el fet que en els segles XII i XIII mans cristianes comencen a construir edificis de banys, però a l'estil dels banys islàmics o potser pensant en els banys antics. Els banys que millor han arribat fins als nostres dies són els de Palma de Mallorca, València i Girona.

Sabem que els edificis de banys de les ciutats medievals eren sovint un privilegi reial com ho demostren nombrosos documents, disposicions, ordinacions o concessions. Sovint els banys de les diferents ciutats consten com a propietats de les mateixes poblacions en tota mena de documents reials, i el mateix Puig i Cadafalch no va mancar d'afirmar-ho quan manifestava que els banys medievals «són un dels reials privilegis, una de les rendes estancades, per dirho així, del poder públich, com els forns y les mides dels grans y dels líquits en els mercats».³⁷³

D'altra banda, en els banys públics es cobrava un preu d'entrada, que donava dret al bany i als diversos serveis que aquest pogués oferir, i aquestes rendes sovint s'utilitzaven per a obres públiques, com és el cas de Tortosa, que emprava els beneficis del bany per a restaurar les muralles de la ciutat i fer-hi obres,³⁷⁴ o de Saragossa, que les destinava a l'obra del pont sobre el riu Ebre.³⁷⁵ Generalment tan sols pagaven els mateixos usuaris dels banys, de manera que els servents que els acompanyaven, i també els infants menors de certa edat, hi podien entrar gratuïtament, ja que s'entenia que la taxa pagada ja comprenia tot el servei.³⁷⁶

5.1. BARCELONA

Com moltes altres ciutats, Barcelona tenia una sòlida tradició de banys antics,³⁷⁷ i la Barcelona medieval també va tenir edificis destinats al bany,³⁷⁸ però ara com ara tan sols ens han arribat notícies certes d'uns banys situats prop de la muralla romana i del call jueu medieval, a la vora del carrer dels Banys Nous, que

373. Josep PUIG I CADAFALECH, Antoni de FALGUERA i Josep GODAY Y CASALS, *L'arquitectura romànica a Catalunya...*, vol. III, núm. 2, p. 607. En aquest mateix text s'esmenten diferents documents relatius als edificis de banys com a propietat reial.

374. Vegeu més endavant l'apartat d'aquest mateix estudi dedicat als banys tortosins.

375. Jaume I va concedir, l'any 1266, la renda dels banys públics de Saragossa, durant dos anys, a la ciutat, per tal que construís el pont sobre l'Ebre; Leopoldo TORRES BALBÁS, «La judería de Zaragoza y su baño», *Al-Andalus*, XXI (1956), p. 172-190.

376. Tornaré sobre aquestes qüestions en l'últim capítol del llibre.

377. Xavier BARRAL I ALTET, *Les mosaïques romaines et médiévales de la Regio Laietana (Barcelone et ses environs)*, Barcelona, Universitat de Barcelona, Institut d'Arqueologia i Prehistòria, 1978, col·l. «Publicaciones Eventuales», núm. 29, p. 154-156; Carme MIRÓ I ALAIX, «Els balnea de les domus de Barcino», *Quaderns d'Arqueologia i Història de la Ciutat de Barcelona (Quarhis)*, època II, 7 (2011), p. 68-83.

378. El 1850, Barcelona tenia almenys sis banys públics d'aigua dolça i el 1880 n'hi havia almenys nou; Josep Maria RIUTORT, *Historia y leyenda de las fuentes urbanas y campestres de Barcelona*, Barcelona, Librería Millá, 1946, col·l. «Monografías Históricas de Barcelona», núm. 16, p. 30-32.

encara manté el nom amb el qual eren coneguts aquests banys des de l'edat mitjana. Algun document i algunes fonts parlen, però, d'un altre edifici de banys que hauria existit a tocar de l'església de Santa Maria del Mar i que molt probablement hauria utilitzat l'aigua del rec Comtal per al seu proveïment.³⁷⁹ Segons Carreras i Candi, aquests banys encara existien al final de l'edat mitjana, i «reberen lo nom de vells, per antonomasia d'altres banys coneguts per nous y de qual construcció y origen ne conexem alguna cosa».³⁸⁰

Els únics vestigis dels Banys Nous que han arribat fins als nostres dies són dibuixos, plantes i descripcions de com devia haver estat aquesta construcció civil d'ús públic i algun element arquitectònic aïllat. També hi ha notícia d'uns documents referents a la propietat dels Banys que sembla que situen la construcció d'aquest edifici dins del segle XII, i que palesen que des del primer moment havia estat conegut amb els nom de *Banys Nous*, molt probablement perquè, com diu Carreras i Candi, n'hi devia haver d'altres de *vells*.

Pel que fa a l'estat de la qüestió de la bibliografia existent al voltant d'aquesta construcció civil, val a dir que no hi ha cap llibre que es pugui considerar un estudi complet i monogràfic dels Banys Nous de Barcelona, de manera que les notícies que en tenim són principalment citacions o investigacions dins d'estudis o articles de caire més general, moltes vegades dedicats a la ciutat de Barcelona i a la descripció dels seus edificis.³⁸¹ D'altra banda, no se'n conserva cap element arquitectònic *in situ* que ens permeti reconstruir d'una manera més o menys completa, encara que sigui molt aproximadament, la planta i la fesomia que devia tenir l'edifici. Les restes que ens han arribat són molt poques, aïllades i fora del seu context original, de manera que tampoc no ajuden gaire a la recreació arquitectònica dels Banys Nous. Cal dir, però, que sí que disposem d'alguns documents que ens proporcionen diverses informacions i notícies sobre l'edifici, tot i que són notes disperses i generalment repetitives, que tan sols fan referència a la propietat de l'edifici durant un període de temps molt concret al voltant dels primers anys de la seva construcció.

L'estudi dels Banys Nous de la ciutat Barcelona, i en general l'estudi dels banys barcelonins, continua sent encara un tema molt interessant per tal de situar aquest element d'una importància palesa dins de la vida quotidiana de les ciutats medievals. Un estudi dels Banys de Barcelona hauria d'englobar tot un ventall de qüestions, algunes de les quals ja van ser suggerides per Carreras i Candi, com l'aigua,

379. Sobre la distribució d'aigües a Barcelona: Oriol GRANADOS, *Itineraris: De l'aqüeducte romà als pous de Montcada. La conducció de l'aigua a Barcelona*, Barcelona, Museu d'Història de la Ciutat, 1990.

380. Francesc CARRERAS I CANDI, «Les aygues y banys de Barcelona», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, II (1903), p. 115-139, en particular, p. 131-132.

381. El principal estudi que s'hi refereix és el de Victòria MORA I PONS, «Els banys nous de Barcelona», *Lambard: Estudis d'Art Medieval*, VI (1991-1993), p. 27-38.

i el seu repartiment i canalització dins de la ciutat. En general, la documentació existent s'hauria de confirmar amb intervencions directes sobre el terreny, des d'un punt de vista arqueològic. L'exemple dels Banys Nous de Barcelona és una de les mostres més importants i conegudes de banys medievals, i un element més dins del context general de l'arquitectura civil medieval i, és clar, dins de l'estudi del bany a l'edat mitjana.

Una de les primeres notícies bibliogràfiques dels Banys Nous de Barcelona que tenim és la descripció que l'any 1609 fa Pujades de l'edifici.³⁸² És tan sols una descripció, que tot i que suggereix un recorregut breu per les diverses estances, se centra bàsicament en la sala freda; es tracta, però, d'un primer testimoni directe d'un moment en què l'edifici dels Banys barcelonins no havia estat encara enderrocat, malgrat que molt possiblement ja no estava en funcionament. Sembla que les sales, segons les seves pròpies paraules, es cobrien amb «bóveda gorda, con diversas columnas como un claustro; el cual en lo alto remataba en figura de cimborio, por el cual entraba la claridad».

Les notícies següents són les descripcions d'Isidor Bosarte i d'Alexandre de Laborde, i pertanyen ja als anys 1786 i 1806, respectivament. El primer en descriu els capitells i comenta petits detalls de l'edifici,³⁸³ mentre que el segon s'hi refereix en els termes següents (figures 88-90):

Il y avait autrefois des bains publics à Barcelone; deux rues même de cette ville en ont pris leur nom; on les appelle Carrer dels banys en Catalan, Calle de los baños en Espagnol; une maison de la rue de ce nom, qui est au coin de la Boqueria, conserve encore un monument remarquable, et que l'on ne peut qu'attribuer aux Maures: ce sont plusieurs pièces soutenues par des colonnes assez difformes, avec des voûtes faites en fer à cheval.³⁸⁴

En el *Voyage* (aquí traduït), en detalla la construcció amb un cert to despectiu:

[...] són diverses sales contigües, la primera i més gran de les quals és quasi quadrada... la cúpula, feta barroerament i amb angles tallats, és sostinguda per dotze columnes de marbre blanc... llurs bases s'assemblen a capitells invertits i llurs capitells no s'assemblen a res, de tan grollers i pesats que són... les altres habitacions són encara més irregulars que aquesta. Estan guarnides amb columnes com la primera, però no tenen voltes.

382. Jerónimo PUJADES, *Crónica universal del principado de Cataluña escrita a principios del siglo XVII*, vol. III, Barcelona, Impr. de J. Torner, 1831 (la primera edició en català és de 1609).

383. Isidoro BOSARTE, *Disertación sobre los monumentos antiguos pertenecientes a las nobles artes de la pintura, escultura y arquitectura que se hallan en la ciudad de Barcelona*, Madrid, ed. a cura de Don Antonio de Sancha, 1786.

384. Alexandre de LABORDE, *Itinéraire...*, p. 35 (per a Barcelona, p. 26-65).

Laborde atribueix la construcció d'aquests Banys a arquitectes àrabs i és el primer a parlar d'una pavimentació de marbre que hauria estat arrencada i portada a l'antiga església de Betlem.³⁸⁵ Les indicacions de Laborde han estat i són essencials per a l'estudi dels Banys Nous de Barcelona.³⁸⁶

Fins a l'any 1851 no va veure la llum el viatge del pare Jaume Villanueva a Barcelona, fet durant els primers anys del segle. Jaume Villanueva va publicar el document de fundació dels Banys barcelonins, datat de l'any 1160, i també el de la venda i la confirmació d'aquesta venda, l'any 1199.³⁸⁷

L'edifici dels Banys Nous s'enderrocà l'any 1834, i l'arquitecte municipal d'aquell moment, Antonio Rovira i Trias, en féu un dibuix el 1838 que no va ser publicat fins a l'any 1848 (figura 93). És interessant de reproduir la informació de l'arquitecte Rovira i Trias, datada del 4 de novembre de 1838, una mica oblidada pel lloc en què va ser publicada deu anys més tard:

Deseando contribuir por mi parte, como artista, á presentar antigüedades de España, para que si lo tienen á bien, se sirvan continuarlas en sus apreciables números, les remito esta lámina que representa el interior del vestíbulo de unos Baños de la calle de este nombre de esta ciudad, cuyo carácter arquitectónico es árabe, y sirvió de pieza de reunión en los recreos á que eran tan aficionados los Árabes.

Esta pieza era un cuadrilátero de 42 palmos de lado, y en su centro había un pórtico, también cuadrado, de 18 palmos de lado de centro a centro de columna. Este pórtico constaba de 12 columnas, esto es de cuatro á cada lado. La bóveda que circuía el pórtico era de cañón seguido, y los cuadriláteros de los cuatro ángulos estaban cubiertos con bóveda vaida; la del centro era un cono truncado con unas aristas que formaban como una estrella, de modo que la base superior de dicho cono estaba abierta por donde entraba la luz de esta sala, y los cuatro ángulos venían á formar unas pechinas. Estas bóvedas estaban construidas con una mezcla de argamasa y cantos rodados del tamaño de una avellana, y eran tan sumamente sólidas, que cuando las derribaron por orden de su propietario, en el año de 1834, al objeto de construir un nuevo edificio de alquiler, fué preciso ejecutarlo á golpes de mazo que daban varios hombres con todas sus fuerzas.

Las doce columnas eran de mármol blanco, y se conservaban algunos vestigios que parecían ser del pavimento. La ventana con reja que representa la lámina daba á la calle, la cual es doce palmos más alta que el nivel de dicho vestíbulo, á causa, sin duda de la superposición de las capas de tierra que desde aquellos tiempos se irían deponiendo, según se infiere de la rampa modernamente formada que sirve de bajada.³⁸⁸

385. Alexandre de LABORDE, *Viatge pintoresc...*

386. Jordi CASANOVAS i MIRÓ, «Banys àrabs», a Jordi CASANOVAS i MIRÓ i Francesc M. QUÍLEZ i CORELLA (ed.), *El viatge a Espanya d'Alexandre de Laborde...*, p. 161-163.

387. Jaime VILLANUEVA, *Viage literario a las iglesias de España*, vol. XVIII, Barcelona, Madrid, Imprenta de la Real Academia de la Historia, 1851.

388. *El museo de familias, ó Revista Universal*, Barcelona, 1848, p. 95.

Antonio de Bofarull, a la *Guía-cicerone de Barcelona* (1847),³⁸⁹ comenta, després de Pi i Margall,³⁹⁰ l'edifici seguint la descripció de Bosarte, però es lamenta que la seva destrucció ja no permeti visitar la construcció (figura 91). Igualment comenta la possibilitat que les restes es trobin escampades per diversos llocs. Durant els anys següents, la bibliografia, encapçalada per Andreu Avel·lí Pi i Arimon, l'any 1854,³⁹¹ i Víctor Balaguer, els anys 1860 i 1865,³⁹² es refereix als Banys seguint les descripcions de Bosarte i Bofarull i, en el cas de Balaguer, hi afegeix algunes notícies de Laborde.

El llibre de Pau Piferrer i Francesc Pi i Margall *España, sus monumentos y artes. Su naturaleza e historia*, publicat l'any 1884, segueix amb la línia descriptiva i no aporta notícies noves, tret del comentari relatiu a l'enderrocament dels Banys barcelonins. L'anàlisi arquitectònica es torna a centrar en la sala principal:

Formaban un espacio cubierto, con una cúpula sostenida por doce columnas de mármol blanco, de cuyo material y de varios colores, era también el pavimento. Las paredes tenían estuco; y desde las bóvedas, formadas por el juego de los arcos en herradura, se deslizaba tibia la luz, por entre unas hendiduras de forma estrellada.³⁹³

Són també Piferrer i Pi i Margall els que expliquen que alguns d'aquests materials van servir per a guarnir l'antiga església de Betlem, recuperant la informació de Laborde. D'altra banda, tot i que atribueixen l'edifici a una «traza indudablemente árabe», el situen cronològicament dins del període comtal, durant el segle XII.

Francesc Carreras i Candi, ja al segle XX,³⁹⁴ fa servir un to més d'historiador a l'hora de parlar dels Banys Nous, i és el primer a lligar les descripcions d'aquest edifici civil fins llavors publicades amb els documents que havia citat Villanueva. Molts altres autors han fet referència als Banys de Barcelona, a partir de 1900, i la majoria s'han fonamentat en els comentaris de Francesc Carreras i Candi; no han passat, però, de ser citacions fetes a corre-cuita, sense afegir res de nou al que ja es

389. Antoni de BOFARULL I BROCA, *Guía-cicerone de Barcelona*, Barcelona, Imprenta del Fomento, 1847. També, Antoni de BOFARULL I BROCA, *Historia crítica...*, vol. II, p. 458.

390. Francesc PI I MARGALL, *España...*, p. 188-192, amb un gravat.

391. Andreu AVEL·LÍ PI I ARIMON, *Barcelona antigua y moderna o descripción e historia de esta ciudad desde su fundación hasta nuestros días*, vol. II, Barcelona, Imprenta Tomás Grochs, 1854.

392. Víctor BALAGUER, *Historia de Cataluña...*, vol. I, p. 210; Víctor BALAGUER, *Las calles de Barcelona*, Barcelona, Tipografía S. Mamero, 1865, 2 v.

393. Francesc PI I MARGALL, Pau PIFERRER i Antoni AULESTIA Y PIJOAN, *España, sus monumentos...*, p. 61.

394. Francesc CARRERAS I CANDI, «Les aygues y banys de Barcelona», estudia l'aspecte històric dels Banys Nous de Barcelona, i és el primer a adonar-se que el document publicat per Villanueva feia referència a l'edifici descrit principalment per Pujades, Bonastre i Rovira i Trias.

coneixia. Josep Puig i Cadafalch va reproduir el gravat de Francesc Xavier Parcerisa (figura 92).

A l'inici dels anys noranta del segle xx es va publicar un article monogràfic important de Victòria Mora, que recull les informacions i hipòtesis al voltant dels Banys Nous de Barcelona i en proposa un estudi actualitzat.³⁹⁵ Mora va recordar el que ens ofereix la documentació existent. L'any 1160 Ramon Berenguer dóna al seu alfaquí Abraham llicència per a construir uns banys en un hort propietat del comte (hort que li havia pervingut de Pere Ricart). Aniran a terços tant en les despeses com en els guanys: les dues terceres parts per al comte i una per a Abraham. L'alfaquí és l'encarregat de construir, equipar i explotar els Banys, i rep del comte la seguretat que ningú més no podrà construir altres banys a Barcelona. L'esment d'una sínia ens indica com extreien l'aigua. El 1199, mort Abraham, la seva vídua Druda i els seus fills Azday i Salamon venen la seva part dels Banys a Guillem Durfort per 3.000 sous barcelonesos. I el mateix any, el rei Pere confirma la venda precedent i, a més, agraint els serveis prestats per Guillem Durfort, li cedeix les seves dues parts en franc alou.

Podríem dir que aquests tres documents són la partida de naixement dels Banys. Del primer període només en sabem que el 1290 els tenia Guillem Serra per Guillem Durfort, a qui pertanyia el domini. Els altres documents de què disposem són purament circumstancials. Per exemple, quan el rei Martí l'Humà vol construir el seu palau vora el mar, prop de les drassanes, demana als consellers que facin desviar «II clavegueres, la I que ix dels banys et l'altre de certes cases dels blanquers les quals ixen al vall de la daraçana». Aquest esment ens permet de pensar que si la claveguera estava en ús, també ho devien estar els Banys, car en cas contrari no hauria calgut desviar-la i ajuntar-la a altres clavegueres que passen per la ciutat.

D'altra banda, com ja és ben sabut, els Banys Nous donaren nom al carrer on estaven situats: el carrer dels Banys Nous, nom que trobem a partir de mitjan segle XIII: *vicum balneorum novorum* el 1253. El 1261, Vives Bonhom concedeix a Guillem Botella i la seva esposa Sibil·la unes cases que té en alou al carrer dels Banys Nous. En un fogatge del final del segle XIV consta «carreró que comença davant dels banys nous», i en un altre del final del segle XV, «illa on son los banys nous», mentre que en un document de 1468 trobem «in vico quo itur a balneys novis ad portale de la bocaria».

Aquesta és només una mostra de documents circumstancials però que permeten pensar que els Banys encara estaven en ús almenys al final del segle XV. No coïncidem cap referència entre aquesta darrera data i l'any 1609, quan Pujades ja en parla en passat. Aquestes dades coincideixen amb l'opinió general que considera

395. Victòria MORA I PONS, «Els banys nous de Barcelona», p. 27-38.

que els banys públics estigueren en ús durant tota l'edat mitjana i que va ser en el segle XVI quan es començà a perdre el costum dels banys.³⁹⁶

La gran majoria de les notícies que tenim al voltant dels Banys Nous de la ciutat de Barcelona són descriptives, tot i que no gaire extenses ni profundes quant a l'anàlisi dels diferents elements arquitectònics. De fet, i tret d'algun dibuix o gravat que se'n pugui conservar, els únics autors que proposen una planta de l'edifici són Laborde i Rovira i Trias. Cal destacar com a fet important, però, l'existència de dos documents, un de l'any 1160 i l'altre de 1199, que, a més de parlar-nos de qüestions de propietat dels Banys i els seus terrenys, detallen la presència de diversos edificis i, possiblement, d'un jardí. Tot i que els banys cristians eren més austers que no pas els musulmans, sabem que procuraven imitar en gran manera les comoditats i els costums àrabs, un dels quals era la presència de jardins envoltant l'edifici dels banys.

Si bé no sabem del cert en quin estat estava l'edifici quan el va descriure Pujades (1609), sí que podem afirmar que més d'un segle més tard Bosarte troba les restes dels Banys dins d'una casa construïda pels volts de 1716 a la cantonada dels carrers dels Banys Nous i Boqueria. El 1834 els elements que encara quedaven dels Banys barcelonins són enderrocats, molt probablement a causa de certes reformes dutes a terme pels propietaris de les cases, tot i que abans l'arquitecte municipal Rovira i Trias en fa un dibuix. Sembla, però, que aquesta destrucció podria no haver afectat les cimentacions de l'edifici de manera que és possible que encara es poguessin trobar algunes restes de la construcció medieval. Es tracta tan sols d'una hipòtesi que només podria aclarir una intervenció arqueològica.

De la mateixa manera que els Banys de Girona o Palma de Mallorca, dels quals parlarem més endavant, els de Barcelona seguien la disposició típica dels banys islàmics.³⁹⁷ Aquesta distribució consisteix en una gran sala principal, que era la sala freda o de descans, emprada també com a vestuari, i que estava formada per un temple central amb columnes, cobert per una cúpula amb lluernes que deixaven entrar la llum. Les altres dependències eren sales de banys de vapor, de planta rectangular i cobertes amb voltes. El vapor hi arribava, des d'un forn sota del paviment, a través d'unes canonades construïdes dins del mur, tal com ho explica Bosarte: «se ve contra la pared un canalón seguido, hecho de argamasa de cal y chinarro, por donde iba el agua al baño». Els Banys Nous de Barcelona, doncs, tindrien una estructura similar als de Girona i Palma de Mallorca.

La majoria de textos i documents esmenten el fet que els Banys Nous estaven construïts a un nivell inferior del carrer (fins al punt que el sostre de l'edifici que-

396. Victòria MORA I PONS, «Els banys nous de Barcelona», p. 30-32.

397. Vull anticipar que, a diferència dels banys islàmics o d'influència islàmica, els romans tenien una quantitat més gran de sales distribuïdes segons els tres tipus de banys: calents, freds o temperats.

dava a peu pla), de manera que calia accedir-hi per una rampa. A continuació, hom es trobava amb la sala principal, que molt probablement tenia una forma quadrangular, amb el temple corresponent al mig, sostingut per dotze columnes de marbre blanc i amb capitells molt poc treballats. El temple sembla que estava cobert amb una forma cupular articulada a partir d'algun tipus de petxina i es rematava amb un orifici en forma estrellada a través del qual s'il·luminaria tota l'estança.

De la resta de sales no en sabem pràcticament res, llevat del fet que, segons diu Laborde, eren encara «més irregulars que aquesta» (que la sala principal), i estaven «guarnides amb columnes com la primera, però no tenen voltes». No sabem si en dir que no tenien voltes es referia al fet que estaven cobertes amb algun tipus de coberta diferent, o bé que en aquell moment el recobriment original de les sales menors ja s'havia perdut. Laborde esmenta també un arc, força gran, encastat a una de les parets (no especifica quina), que interpreta com un fragment de l'aqüeducte que duria l'aigua als banys. Per Victòria Mora, es tractaria més probablement d'una arcada pertanyent a una estructura de banc corregut amb petits orificis per a dipositar-hi la roba, que normalment es podia trobar a la sala principal. Els plànols de Rovira i Trias també presenten la mateixa solució, i bona prova d'això és la maqueta que es va fer a partir d'aquests, destinada a l'Exposició Internacional de 1929, que es conserva al Museu d'Història de la Ciutat de Barcelona. La planta dibuixada per Rovira i Trias presenta, però, ben poques diferències respecte a la que havia fet Laborde quaranta anys abans, diferències que pràcticament se centren en detalls d'obertures de la façana, en els elements de comunicació i en l'omissió, per part de Laborde, d'un espai que hauria pogut estar un pati interior.³⁹⁸

Alexandre Cirici i Pellicer també en va proposar una planta, que, tot i que en gran manera concorda amb les anteriors, per una banda sembla que imagina elements (com ara la façana) i, per l'altra, no acaba de situar correctament els Banys.³⁹⁹ Molt probablement l'edifici devia haver patit algun tipus de reforma, possiblement a partir del moment que quedà inclòs dins de les estructures d'una casa particular, i se li donà un ús diferent de l'original.

Tornant a la propietat medieval dels Banys, cal recordar que l'edifici va ser construït pel jueu Abraham Bonastruch, en associació amb el comte Ramon Berenguer IV, que era el propietari del terreny (que anteriorment havia estat un hort). Abraham Bonastruch era alfaquí de Barcelona i, segons Leopoldo Torres

398. L'arxiu Gudiol/Mas de Barcelona conserva a l'Institut Amatller d'Art una sèrie de fotografies antigues de documents sobre els Banys de Barcelona, d'entre les quals vull indicar: gravats (I. A, CB 253 i Mas B 2338, C 10525), maqueta (Mas C 57138).

399. Per a una bibliografia d'altres autors que han esmentat els banys de Barcelona de manera circumstancial, Victòria MORA I PONS, «Els banys nous de Barcelona», p. 30.

Balbás, era també metge personal del comte d'aquesta ciutat.⁴⁰⁰ Així mateix, posteriorment els Banys van passar a ser propietat de famílies cristianes, en aquest cas la família Durfort, i no s'ha pogut demostrar que en cap moment haguessin estat explotats per jueus, tot i que, sens dubte, l'edifici estava a tocar dels límits geogràfics del call barceloní, i algunes fonts, com ara Francesc Carreras i Candi, esmenten la hipòtesi que majoritàriament devien ser els jueus qui en feien ús:

Aquests banys situats defora les muralles pró al peu del castell Nou y del Call juhích, dona motiu de creure que foren fets a obs dels juheus y que los de prop Santa María de la Mar ho sigueren per ús dels cristians. Axís ho vehem en altres ciutats catalanes que tingueren juheríes, comprovantse a Gerona, Vich y Santa Coloma de Queralt, l'existència de cases de banys especials per los juheus.⁴⁰¹

Al marge, doncs, de qui en fos el propietari, ens resta la qüestió de qui feia ús dels Banys. Tot i que hi devia haver algun tipus de reglamentació, com és el cas d'altres ciutats, en què se separava els banyistes per raons de sexe i raça, no s'ha trobat cap document relacionat amb els Banys de Barcelona que faci referència a aquestes qüestions. D'altra banda, la zona on estaven situats no pertanyia en aquell moment al call jueu, sinó que es tractava d'una zona de burg, i la documentació presenta els terrenys com un alou comtal primer i, posteriorment, com una zona habitada per famílies cristianes. Per tant, i ara com ara, no és possible afirmar que, com diuen alguns autors, els Banys Nous de Barcelona haguessin estat majoritàriament utilitzats per jueus, mentre que altres banys de la ciutat haurien estat més freqüentats per cristians. Victòria Mora ha recordat el dictamen del rabí Salomon ben Adret que en una consulta que li feren des de Girona sobre l'aigua de la *miqwé* comenta que a Barcelona la *miqwé* era propietat d'un cristià, cosa que podria confirmar l'ús que feien els jueus dels banys cristians.⁴⁰²

Del conjunt dels Banys Nous de Barcelona tan sols es conserven, actualment, quatre columnes amb els seus capitells corresponents i dos basaments, ja que els altres dos són reproduccions posteriors. Aquestes restes estan dipositades al Museu d'Història de la Ciutat de Barcelona, on es va reconstruir una ala del temple de la sala principal, amb aquestes quatre columnes, unides per arcs reconstruïts. Els capitells són completament llisos i a Bosarte li van semblar folrats per una tela. Els fusts de les columnes són lleugerament irregulars, amb unes variacions de dos a tres cen-

400. Leopoldo TORRES BALBÁS, «La judería de Zaragoza y su baño».

401. FRANCESC CARRERAS I CANDI, «Evolució històrica dels juheus y juheisants barcelonins», *Estudis Universitaris Catalans*, III (1909), p. 411.

402. VICTÒRIA MORA I PONS, «Els banys nous de Barcelona», p. 38; EDUARD FELIU, «Mots catalans en textos hebreus medievals: els dictàmens de Salomó ben Adret», *Calls*, 3 (1987), p. 53-73.

tímetres de diàmetre en el fust. També se'n conserven altres peces aïllades al Museu d'Història de la Ciutat, com ara un capitell i una columna més petita i fragmentada, que segons Victòria Mora podria pertànyer a la columna del banc.

5.2. VALÈNCIA

A part dels banys de la ciutat de València,⁴⁰³ hem de fer constar que a la zona de Llevant hi va haver diversos banys musulmans, alguns dels quals pertanyien a poblacions importants com Alacant, Alzira, Elx, Llíria i Xàtiva, entre d'altres (figures 86 i 87).⁴⁰⁴ També s'han trobat restes d'altres banys, però, a poblacions molt més petites, com és el cas del bany medieval de Torres, situat tan sols a set quilòmetres de la ciutat de València,⁴⁰⁵ i la documentació notifica la presència de banys a altres poblacions petites com Morvedre (Sagunt).⁴⁰⁶

403. La ciutat de València ja tenia unes termes públiques pels volts del segle II, dins del recinte del fòrum, que devia haver estat situat a la zona on actualment hi ha l'Almoïna. Entre 1982 i 1988 es van dur a terme unes excavacions arqueològiques al solar de l'Almoïna de València que van descobrir possibles restes d'aquestes termes al costat d'un gran edifici públic: «construcción de un edificio público a base de sillares, con 4 pilares adosados en su parte posterior, donde parece ser que irían ubicadas unas termas públicas, tal y como indicaría la presencia *in situ* de una *suspensurae*». Per a més informació referent a aquestes excavacions, o als banys valencians en època romana: Vicente ESCRIBA, Josefa PASQUAL i Albert RIBERA i LACOMBA, «L'Almoïna. Centro arqueológico de Valencia», *Revista de Arqueología*, 99 (1989), p. 40-50; Ángel FERNÁNDEZ-NAVAJAS, Paloma MERELLO, Pedro BELTRÁN i Fernando-Juan GARCÍA-DIEGO, «Multivariate thermo-hygrometric characterisation of the archaeological site of Plaza de l'Almoïna (Valencia, Spain) for preventive conservation», *Sensors*, 13 (2013), p. 9729-9746.

404. *Baños árabes en el País Valenciano*, València, Grupo de Estudio Urbanismo Musulmán, Generalitat Valenciana, 1989. Es tracta d'un recull de diferents articles d'un conjunt d'investigadors, i constitueix un estudi profund de tots els aspectes relacionats amb els banys musulmans del País Valencià, així com també el bany islàmic en general i a la península Ibèrica. Té diferents articles dedicats als banys d'Alacant (p. 83-88), d'Alzira (p. 89-96), de Dénia (p. 97-106), d'Elx (p. 107-112) i de Xàtiva (p. 133-156). Pel que fa als banys de la ciutat de Xàtiva, Leopoldo TORRES BALBÁS, «Játiva y los restos del Palacio de Pinohermoso», *Al-Andalus*, XXIII (1958), p. 143-171; Mariano GONZÁLEZ BALDOVI, *Rutes d'aproximació al patrimoni cultural valencià*, 2, *Xàtiva-Montesa*, València, Generalitat Valenciana, 1984, p. 36 il·lustr.; Maria Jesús RUBIERA MATA i Mikel de EPALZA, *Xàtiva musulmana (segles VIII-XIII)*, Xàtiva, Ajuntament de Xàtiva, 1987.

405. Leopoldo TORRES BALBÁS, «El baño de Torres (Valencia) y otros levantinos», *Al-Andalus*, XVII (1952), p. 165-186.

406. A Sagunt, diversos banys són coneguts. D'un dels banys de Morvedre (nom amb el qual a l'edat mitjana s'anomenava Sagunt) sabem que el rei Jaume I en va concedir l'explotació al jueu Jucef Xaprut l'any 1263, i que successivament va passar a mans de Juan Fernández (atorgada per Jaume II), Bernat Minguet (1392) i Juan Ramo (1488). En els estudis esmentats en les notes precedents es fa referència a aquests banys de Morvedre, i també a d'altres banys documentats a les terres de Llevant. Als banys de Morvedre, també es refereix el capítol corresponent als banys àrabs de Sagunt, de la publicació: Antonio CHABRET Y FRAGA, *Sagunto: su historia y sus monumentos*, Barcelona, Tipografía de los sucesores de N. Ramírez, 1888, p. 140-142. En aquest estudi es descriuen les parts conservades en aquell monument, i s'aporten diferents notícies al voltant de la seva situació i del proveïment d'aigua. Leopoldo TORRES BALBÁS, «La judería de Zaragoza y su baño», també parla d'aquests banys.

La ciutat de València posseïa, en època islàmica, almenys divuit edificis de banys públics, dels quals ara com ara més o menys se n'han pogut localitzar quinze. Els únics banys conservats a la ciutat són els anomenats *Banys de l'Almirall*,⁴⁰⁷ que es coneixien amb el nom d'*Avenmelicho Abd-al-Malik*, i que es troben en el número 5 del carrer que duu el mateix nom, al barri de la Xerea, molt a prop del que hauria estat en època islàmica la porta de la Xerea i just al límit del barri jueu. Són banys que han sofert diverses intervencions al llarg de la història, sigui per a adequar-los novament a l'ús original, a causa de modificacions urbanes del seu entorn, o bé per a restaurar-los. Alexandre de Laborde i Vicente Boix ja ens parlen de les transformacions sofertes per la construcció,⁴⁰⁸ i molt possiblement abans d'aquestes descripcions l'edifici ja n'havia patit. L'aspecte actual correspon a una restauració efectuada l'any 1963 per l'arquitecte Emilio Giménez i els seus col·laboradors, promoguda per l'Estat (figures 94-97).⁴⁰⁹

Pel que fa a la ciutat de València, cal assenyalar que la font que millor ha permès classificar i ubicar els nombrosos banys existents en aquesta població és el *Llibre del Repartiment*. Aquest llibre recull el repartiment de terres i edificis del Regne de València entre els conqueridors, i en trenta-sis registres se citen diferents banys, encara que hi ha alguns noms que es refereixen a un mateix edifici.⁴¹⁰ El més esmentat és el d'Avenmelich. Si la identificació amb els avui anomenats Banys de l'Almirall fos certa, aleshores aquests banys serien anteriors a 1238. El *Llibre del Repartiment* esmenta, a la ciutat de València, els Banys de l'Hospital, els d'Algaçir, els de la plaça de la Figuera, els de Barbo i els que estaven situats davant de l'església de Sant Nicolau,⁴¹¹ dels quals precisa, l'any 1240, que havien estat del capellà Joan: «balnea que fuerunt Joannis capellani ante ecclesiam Sancti Nicholai».⁴¹²

407. Sembla que el nom actual es deu al fet que el seu segon propietari fou el marquès de Guadalest, almirall d'Aragó, hereu del cavaller Ximeno de Palafox. Es conserva també el Palacio del Almirante, casa senyorial del marquès, al carrer proper del Palau: Antonio BELTRÁN MARTÍNEZ, *Guías artísticas de España: Valencia*, Barcelona, Aries, 1953, p. 126 (1a ed., 1945).

408. Vicente BOIX Y RICARTE, *Valencia histórica y topográfica*, tom 1, València, Servicio de Reproducción de Libros de Librerías París-Valencia, 1862.

409. Concha CAMPS i Josep TORRÓ, «La construcción de baños públicos en la Valencia feudal: el baño del Almirante», a ASOCIACIÓN ESPAÑOLA DE ARQUEOLOGÍA MEDIEVAL, *IV Congrès d'Arqueologia Medieval Espanyola: Societats en transició* (Alacant, 1993), Alacant, Ajuntament d'Alacant, 1994, p. 213-222.

410. Cal assenyalar que s'ha pogut constatar l'existència de dotze banys a la medina i tres més als ravals de la València musulmana. Això és una mostra del fort grau d'islamització de la ciutat de València en el moment de la conquesta de Jaume I.

411. Per tal de veure la totalitat de banys de la ciutat de València, i on surten registrats en el *Llibre del Repartiment*, Carles BOIGUES, «Los baños árabes en la ciudad de Valencia», a *Baños árabes en el País Valenciano*, p. 115-131.

412. Próspero de BOFARULL Y MASCARÓ, *Repartimientos de los reinos de Mallorca, Valencia y Cerdeña*, Barcelona, 1856, col·l. «Colección de Documentos Inéditos del Archivo General de la Corona de Aragón», xi, p. 384.

Un altre document referent als banys valencians, i que cal tenir en compte, és el privilegi de població que el rei Jaume I va atorgar el 1251, referent al raval de València que més endavant s'anomenarà *raval de Sant Joan*. Segons aquest document, el rei es reservava la propietat dels banys de la ciutat, i especifica que tant cristians com jueus no podien explotar-los: «Volumus autem quod aliquis christianus vel judeos non possit conducere balnea vel jurnos?, qui sunt, vel quo tempore erunt infra ravallum prae dictum».⁴¹³

Finalment, es conserva un altre document signat també pel rei Jaume I, segons el qual s'autoritza el jueu Astrug Jacob Suxó a construir uns banys a Campamar.⁴¹⁴ El passatge, que comentaré més endavant, del *Llibre de les dones* de Jaume Roig que esmenta cap a 1460 uns banys d'«En Çanou» o «En Suau» podria referir-se a aquest edifici.

Pel que fa al principal edifici de banys públics conegut, el de l'Almirall, la majoria d'estudis que hi ha d'aquests banys són tan sols descriptius, amb moltes informacions que no són comprovables, a causa de les grans modificacions que ha patit l'edifici. La primera d'aquestes descripcions és del principi del segle XIX (entre 1800-1806) i correspon a Alexandre de Laborde, dins de l'obra *Voyage pittoresque et historique de l'Espagne*. A més de la descripció literària corresponent, Laborde aporta també plantes, seccions i dibuixos d'alguns detalls, fet que ha facilitat en gran manera els estudis posteriors (figura 94).⁴¹⁵ Més de mig segle més tard, Vicente Boix en fa una segona descripció a la seva obra *Valencia histórica y topográfica*,⁴¹⁶ en què afegeix les reformes posteriors al text de Laborde i algunes notes al voltant del proveïment d'aigua: «Dos pozos magníficos y muy abundantes de la agua más límpida y riquísima suministran cuanta necesita el establecimiento el uno por medio de una noria de escalones y el otro por una bomba de péndulo».⁴¹⁷ L'última descripció del segle XIX és la del marquès de Cruïlles,⁴¹⁸ que coincideix en gran part

413. Fragment del document publicat per Florencio JANER, *Condición social de los moriscos de España: Causas de su expulsión y consecuencias que esta produjo en el orden económico y político*, Madrid, Real Academia de la Historia, 1857, p. 201.

414. Leopoldo TORRES BALBÁS, «La judería de Zaragoza y su baño»; el document havia estat ja publicat per Francesc BOFARULL I SANS, «Los judíos en el territorio de Barcelona (siglos X al XIII). Reinado de Jaime I (1213-1276)», a *I Congrés d'Història de la Corona d'Aragó*, Barcelona, F. Altés, 1909-1913, p. 819-943, doc. XCIX.

415. Jordi CASANOVAS I MIRÓ i Francesc M. QUÍLEZ I CORELLA (ed.), *El viatge a Espanya d'Alexandre de Laborde...*, p. 116 i 202. Els gravats de Laborde han estat reproduïts per Núria de DALMASES BALANA i Antoni JOSE I PITARCH, *Història de l'art català: L'època del Cister, segle XIII*, 3a ed., Barcelona, Edicions 62, 1985, p. 138.

416. Carles BOIGUES, «Los baños árabes en la ciudad de Valencia», p. 129, inclou íntegrament aquesta descripció de Vicente Boix.

417. Carles BOIGUES, «Los baños árabes en la ciudad de Valencia», p. 129.

418. Vicente SALVADOR I MONTSERRAT, marquès de Cruïlles, *Guía urbana de Valencia*, València, José Rius, 1876. Podeu trobar aquesta descripció també dins Carles BOIGUES, «Los baños árabes en la ciudad de Valencia».

amb Vicente Boix, tot i que parla d'un pati àrab al costat del *maslaj* i de la desaparició del peristil. El marquès de Cruïlles afegeix, també, certes notícies al voltant de la propietat dels Banys:

La propiedad del edificio debió de pertenecer durante muchos años a los Almirantes de Aragón cuando tomaron su nombre, o al menos por la proximidad a su casa. El baño llamado del callejón del Almiran teya figura en la concordia otorgada en 1688 sobre la sucesión de la administración del Hospital d'En Bou, como una de las fincas de Peñarroja sobre cuyas rentas consignó el primero al segundo el cobro de cierta cantidad.⁴¹⁹

Declarat Monument Històric Artístic el 1944, l'edifici va ser restaurat els anys 1953 i 1963. La Generalitat Valenciana hi ha intervingut després de l'expropiació indispensable i així les excavacions arqueològiques han pogut documentar que es tracta d'un edifici plenament medieval.⁴²⁰

Seguint la descripció d'Alexandre de Laborde, podem dir que aquest edifici tenia dues entrades: l'entrada principal, que donava accés a la sala d'estar, i una altra de servei, per a accedir al forn i a les dependències annexes. El *maslaj* era una sala rectangular amb un peristil format per pilars i arcs de ferradura, cegats, en part, per un mur i per l'escala que conduïa a la coberta. Al fons de la sala estava situada una pica d'aigua amb una coberta del tipus d'una aigua, i un lucernari amb finestres a l'altre fragment. Possiblement aquesta coberta va ser producte d'una reforma cristiana posterior, ja que el més lògic és que la coberta fos un sostre de quatre panys.

Pel que fa a les columnes que sostenen els arcs de ferradura, de fust cilíndric, del peristil d'aquesta sala, hem de dir que el capitell emprat és molt senzill, pràcticament com si fos una prolongació del fust de la columna. D'altra banda, la utilització d'un cimaci fa que l'esveltesa de la columna, i per tant la de tot l'arc, sigui superior.

La sala que segueix el *maslaj* era de trànsit (*bait al barid*), i es trobava dividida en tres parts a través d'arcs sostinguts per columnes. Una de les parts laterals, segons Laborde, estava ocupada per banyeres, però és molt possible que en època dels àrabs en aquesta part haguessin estat ubicats els evacuadors.

La dependència següent era la sala dedicada als banys temperats (*bait al wastanni*). Està coberta amb volta de canó apuntada i s'il·lumina amb lluernes en forma d'estel de vuit puntes. Els arcs, de proporcions califals, són de ferradura

419. Fragment extret de la descripció del marquès de Cruïlles dins Carles BOIGUES, «Los baños árabes en la ciudad de Valencia».

420. Concha CAMPS, «Los baños», *Guía arqueológica de Valencia*, València, Conselleria de Cultura, 1989, p. 66-73.

i descansen sobre pilars i pilastres, de manera que divideixen tota l'habitació en tres parts. Vicente Boix parla de les voltes d'aquests Banys, lloant-ne la tècnica constructiva «fabricada con la argamasa de almendrilla que tan perfectamente poseían los árabes y endurecida a más por la acción del tiempo es fortísima y de tal aguante que en los sitios y bombardeos que ha sufrido esta ciudad últimamente se guarecieron en ella como a parece seguro muchas familias».⁴²¹

La sala calenta (*bait al sajun*) es troba a continuació i té unes proporcions similars a l'anterior, i està dividida en tres parts amb arcs faixons recolzats sobre pilastres. Com és característic, a la zona dels banys calents hi havia ubicada una piscina.

A part d'aquestes dependències principals, n'hi havia d'altres amb funcions diverses, entre les quals s'haurien de destacar el forn i el pati àrab que menciona el marquès de Cruilles, i que possiblement era al costat de la sala *al-maslaj*. Actualment la forma de l'edifici després de l'última restauració coincideix, en bona part, amb les descripcions de les fonts i, de resultes de les diverses modificacions, ha desaparegut la sala d'estar (*maslaj*), i la forma dels arcs està alterada i simplificada, i són gairebé arcs peraltats.

De la normativa concreta d'ús d'aquests Banys de l'Almirall, no en tenim cap notícia, però en canvi sí que podem saber alguna cosa de la reglamentació general que existia en el Regne de València a través del *Fur de Valencia*, que estableix que

[...] los forns no coguen nels banys no banyen els dies dels digmenges: ne el dia del divendres sant ans de pascua: mas ab tota reverentia aquell dia del digmenge el dia del divendres sant sia celebrat de tots crestians e de juheus e de serrahins... els homens nos banyen el dia o els dies en lo qual o en los quals les fombres se banyaran en aquells meteixs banys.

Veiem, doncs, que la normativa existent a València era molt similar a la que trobem a altres ciutats, de manera que se separava el bany en dies diferents segons el sexe i es prohibia banyar-se en dies puntuals, significatius per als cristians (de fet, a les ciutats cristianes el bany perd aquella característica gairebé litúrgica dels banys musulmans). En canvi, el fur no indica si hi havia cap tipus de reglamentació pel que fa a la raça o religió dels banyistes.

Quant a l'administració i explotació dels Banys de la ciutat de València, sabem que si més no en el segle xv va estar en mans de particulars, com ho demostra el fet que en el llibre de comptes dels banys públics de València corresponents a l'any 1421 s'anota el següent: «Al bany de En Miquel Lacer per lur dret de banyar

421. Fragment extret de la publicació de la descripció de Vicente Boix per part de Carles BOIGUES, «Los baños árabes en la ciudad de Valencia», p. 129.

les fembres ignoscentes».⁴²² Segons un estudi de José Rodrigo Pertegás,⁴²³ l'Hospital d'Innocents de la ciutat duia els dementats als banys públics, fet que evidenciaria que el costum del bany estava estès, al final de l'època medieval, a tots els nivells de la societat.

5.3. MALLORCA

Diverses notícies documentals fan referència als banys de la ciutat de Mallorca.⁴²⁴ En l'anomenat *Llibre del Repartiment de Mallorca* s'esmenten en dues ocasions els banys públics existents a la ciutat. Aquest llibre és una important font d'informació sobre l'illa, i se'n conserven cinc versions diferents. Es tracta d'un inventari minuciós del botí que s'havia de repartir entre els conqueridors catalans: «Son verament II Banys / en la partida del Rey. / Lo baynzo es assaber / de Amate e ort. / Lo bayb qui es dit de / Balnearia».⁴²⁵

Més endavant, tornem a trobar un altre esment dels banys:

E V bayns de la / vila dels quals la un / es apelatbayn de la Re / al. El segon bayn del / Albame-ra. Lo III bayn / de la Costa. Lo IIII bayn / Salssum. Lo V bayn / del Alfaden. E daquests / V bayns, los II ne / convengueren en la part / del Senyor Reyzo es / assaber lo bayn de la Re / al, (e) el bayn de la Bani / era. Els altres III foren / dels magnats zo es / dels grans senyors.⁴²⁶

Dels cinc banys esmentats en el *Repartiment*, tan sols se n'han identificat tres. Els dos banys corresponents al rei apareixen amb diferents noms: Arriate - Balnearia, en el primer text, i La Real, La Baniera o al-baniera, en el segon. Hi ha notícia d'una visita a aquests banys de La Real o d'Arriate, en la qual van veure que restava una pica trencada en quatre o cinc fragments.⁴²⁷ El bany anomenat *Salsum*, segons

422. Aníbal RUIZ-MORENO, «Los baños públicos...», p. 154.

423. José RODRIGO PERTEGÁS, *Hospitales de Valencia en el siglo xv, su administración, régimen interior y condiciones higiénicas*, Madrid, Tip. de la Rev. de Archivos, Bibliotecas y Museos, 1927.

424. Bartolomé FERRÁ Y PERELLÓ, «Los Baños Árabes de Mallorca», *Revista Balear de Literatura, Ciencias y Artes*, I (1872), p. 149-153, i *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, III (1889), p. 129; Guillem ROSSELLÓ BORDOY, *Mallorca musulmana (estudis d'arqueologia)*, Palma de Mallorca, J. Mascaró Pasariu, 1973 (sobre els banys àrabs de la ciutat de Mallorca, p. 29-44); ALIQUID, *Los Baños árabes*, Palma de Mallorca, Luis Ripoll, 1979, col·l. «Panorama Balear», sèrie x.

425. Ricard SOTO I COMPANYY (ed.), *Còdex català del Llibre del Repartiment de Mallorca*, Barcelona, Ripollet, 1984, col·l. «Fonts Documentals del Regne de Mallorca», núm. 1, f. 41v. Aquest llibre és una transcripció del còdex conservat a l'Arxiu del Regne de Mallorca, que és una còpia de 1232. N'existeix, però, una altra còpia del segle xv, en llatí, que es conserva a l'Arxiu de la Corona d'Aragó, i està editada per Bofarull.

426. Ricard SOTO I COMPANYY (ed.), *Còdex català...*, f. 75r.

427. Diego ZAFORTEZA Y MUSOLES, *La ciudad de Mallorca*, tom I, Mallorca, Impr. Soler, 1953, p. 39. Aquests banys es trobaven en la finca actual de Son Cabrer.

Diego Zaforteza, es trobaria situat en el carrer actual de La Pau, prop de la parròquia de la Santa Creu.⁴²⁸

Ja al segle XIV, l'única casa de banys que trobem documentada són els anomenats Banys d'en Granada. El seu nom es deu al fet que des de la Conquesta aquest edifici va pertànyer a aquesta família de la noblesa balear. Se'n conserven nombrosos esments. Per exemple, es coneix una carta del 28 de febrer de 1302 de Jaume II, en la qual manava al governador que no tapés una sèquia «per la qual se diu que ha de discórrer laigua que ix dels banys de na Massella de Granada». D'altra banda, també coneixem una altra carta del mateix monarca, i de data molt propera a la primera (4 de març de 1302), dirigida novament al governador en què li mana que tapi aquesta sèquia.⁴²⁹ Els Banys també s'esmenten en una llista d'usuaris de l'aigua de la Font de la Vila, de 1344-1345,⁴³⁰ i en un procés de 1381, per qüestions de l'aigua de la Font de la Vila, contingut en el *Llibre d'en Çagarriga*.⁴³¹ Posteriorment, tornem a tenir referències molt més tardanes dels Banys d'en Granada, ja al segle XVIII.⁴³² Aquests Banys foren convertits en saboneria el 1775, i ocupaven tota una illa de cases limitada pels carrers actuals Sindicat, Oli, Vallori i plaça de Palou i Coll. La seva data aproximada de construcció podria oscil·lar entre final del segle XI i començament del segle XII (figures 99 i 101-103).

Pel que fa a les notes incloses dins les fonts impreses, val a dir que la majoria no passen de ser citacions o petites descripcions dins d'estudis d'àmbit general, referents a Mallorca. La informació més primerenca ens la dona l'artista francès Jean-Joseph-Bonaventure Laurens (1801-1890), que en va dibuixar la sala central i alguns detalls dels capitells i va relacionar l'edifici amb els Banys de Barcelona que coneixia per l'obra de Laborde.⁴³³ Poc després, l'arxiduc Lluís Salvador d'Àustria-

428. DIEGO ZAFORTEZA Y MUSOLES, *La ciudad de Mallorca...*, tom II, p. 138-139.

429. *Rúbrica de Cartes Reals, 1301-1309*, Arxiu del Regne de Mallorca, f. 29v, publicades al *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, XX, p. 265.

430. Amb relació a aquest document, vegeu la memòria de llicenciatura de Reis FONTANALS, *La sèquia de la Vila (1344-1345): Desestructuració feudal d'un sistema de repartiment de l'aigua* (vegeu més endavant la nota 441).

431. El document original es conserva a l'Arxiu del Regne de Mallorca i ha estat publicat en part per Benet PONS FÀBREGUES, *Colección de documentos referentes al Reino de Mallorca*, tom I, *Còdex Lagostera*, *Còdex Çagarriga*, Palma de Mallorca, Tip. F. Soler Prat, 1898.

432. Es tracta d'una capbreuació del gremi de pelaires de Palma de Mallorca, en la qual apareix una saboneria de la seva propietat «llamado antiguamente lo bany d'En Granada... con su derecho a agua de la Fuente de la Ciudad». El text, a més, situa exactament els banys «en la calle y plaza nombrada el Banch del Oli, de otra con la calle por donde se va desde dicha plaza a la fuente de Na Xona, de otra por la calle por la cual se va a San Antonio de Padua, que ahora llaman la Capelleria», *Arxiu de Protocols*, Cab. Magnates, tom 321, f. 232, 2a (1775). Vegeu també DIEGO ZAFORTEZA Y MUSOLES, *La ciudad de Mallorca...*, p. 135.

433. Jean-Joseph Bonaventure LAURENS, *Souvenirs d'un voyage d'art a l'île de Majorque*, 1840 (edició castellana, Palma, Ediciones de Ayer, 1971).

Toscana (1847-1915), que va visitar Eivissa i Formentera el 1867 abans d'establir-se a Mallorca el 1872, va dedicar unes línies al monument en el primer volum de la seva obra *Les Balears descrites amb paraules i imatges*.⁴³⁴ A escala peninsular, ja Pau Piferrer, el 1842, en feia una il·lustració,⁴³⁵ repetida després en el volum de les Illes Balears de Pau Piferrer i José María Quadrado a l'obra *España, sus monumentos y artes, su naturaleza y historia*, de 1888,⁴³⁶ en què els autors presenten una petita descripció arquitectònica, tot i que bastant detallada, de la sala principal dels Banys, i hi afegeixen una fotografia. L'any següent el *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana* (BSAL) dedicava un article als Banys.⁴³⁷ Josep Puig i Cadafalch en va fer esment en el seu estudi general (figura 98).⁴³⁸ Frederic-Pau Verrié, l'any 1948,⁴³⁹ en feia una nova descripció i una localització precisa, i establia una cronologia propera al segle XII. Tots dos autors parlaven dels Banys de la ciutat de Palma de Mallorca com a banys àrabs. El 1979 veia la llum un fascicle guia dins la col·lecció «Panorama Balear» (figura 100).⁴⁴⁰

Poc després, Reis Fontanals estudiava els banys de la ciutat de Mallorca entre els segles XIII i XIV,⁴⁴¹ analitzava el *Llibre del Repartiment de Mallorca* i intentava identificar i localitzar els cinc banys que esmenta el document. També feia un estudi concret al voltant de la documentació relativa als anomenats Banys d'en Granada.

És molt probable que els banys que en el *Llibre del Repartiment* s'anomenen Balnearia o La Baniera, tal com apunta Reis Fontanals, siguin els banys àrabs ubicats a l'interior de la casa Font i Roig (número 7 del carrer d'en Serra), ja que eren molt a prop de la part romana de la ciutat, i el mateix nom podria significar un possible origen romà dels banys. Es tracta d'un dels edificis de bany medievals que dins dels límits de la geografia catalana ens han arribat més ben conservats fins als nostres dies (figures 98, 99 i 101-103).

És un edifici de dimensions reduïdes que està format per tres sales. La primera de les sales és quadrada i conté un peristil interior de quatre columnes a cada cos-

434. Ludwig SALVATOR, *Die Balearen in Wort und Bildgeschildert*, Leipzig, Brockhaus, 1869-1884, 7 v. (edició castellana, *Las Baleares*, vol. I, 1887, p. 84-85).

435. Pablo PIFERRER y FÁBREGAS, *Recuerdos y bellezas...*, vol. 2, *Mallorca*, 1842 (ed. facsimil, Barcelona, Barcino, 1948).

436. Pablo PIFERRER y FÁBREGAS i José María QUADRADO, *España, sus monumentos y artes, su naturaleza y historia: Islas Baleares*, Barcelona, D. Cortezo y Cía., 1888, p. 674-676.

437. Bartolomé FERRA i PERELLÓ, «Baños árabes en Palma», *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, III (1889), p. 129 i seg.

438. Josep PUIG i CADAFALCH, «Els banys de Girona...», p. 694.

439. Federico Pablo VERRIÉ, *Mallorca: Guías artísticas de España*, Barcelona, Aries, 1948, p. 11-12.

440. ALIQUID, *Los Baños...*

441. Reis FONTANALS, «Els banys de la Ciutat de Mallorca (s. XIII-XIV)», *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, 39 (1983), p. 511-516.

tat, que formen arcs ultrapassats de maó. També hi trobem uns altres arcs diagonals col·locats als angles. Aquesta part es troba coberta per una cúpula semicircular de vuit peces, la qual es troba foradada per petites llanternes en forma de rosassa lobulada, que donen pas a una llum suau, la qual devia jugar amb els reflexos de l'aigua de l'estany central.⁴⁴² En aquesta sala, que podria correspondre a la *cella frigidaria* dels banys romans, trobem com a elements portants i decoratius capitells de format irregular i de tipus granadí o visigòtics que potser van ser aprofitats, juntament amb alguns fusts de columnes d'alguna construcció més antiga, i també grans àbacs que sobresurten bastant. A mitjan segle XIX, Pau Pífferrer la descrivia de la manera següent:

Es una sala baja y cuadrada, que forma un peristilo; y las bóvedas corridas cargan en cada corredor sobre cuatro columnas de muy corta altura, y desiguales en los fustes y en las bases. Coronanla sin proporción ni ajuste toscos capiteles; y de unas impostas gruesas y muy salientes, bien que algunas no desnudas de gracia, arrancan las curvas reentrantes de los arcos, á manera de herradura. Pero, por una extraña disposición, sobre este cuadro de columnas puso en el centro el artífice una bóveda en forma de cúpula, y en vez de pechinas trazó el círculo y cortó los ángulos tirando en cada uno un arco, que, ancho y más elevado que los otros, se apea en los segundos pilares de cada corredor.⁴⁴³

Envoltant aquest peristil, trobem galeries de quatre columnes de molt poca alçada, desiguals tant en els fusts com en els capitells, i cobertes amb voltes de canó i d'aresta en les interseccions. Les altres dues sales són rectangulars i es troben cobertes amb voltes de canó. Només cal destacar-ne les portes d'arc de ferradura. L'edifici sembla que és anterior a la Conquesta i que data del segle XII.⁴⁴⁴ Probablement s'ha conservat perquè els banys van estar en ús durant els segles següents. A vegades s'ha relacionat aquest edifici amb alguns vestigis que es trobaven a l'interior del convent veí de Santa Clara, i en la història del qual es llegeix:

En el año 1302 compraron las monjas al señor Guillermo de Monte-Sono [Guillem de Montsó] una pertinencia con jardín y caserío contiguo al convento y que la poseía como bien adquirido en la conquista de Mallorca, y en donde su propietario anterior, un sarraceno, tenía sus baños.⁴⁴⁵

442. Pablo PIFERRER Y FÁBREGAS i José María QUADRADO, *España...*, p. 676, ja parlaven de l'efecte de llum que devien fer aquestes petites obertures: «En esta cúpula algunas pequeñas oberturas circulares y alfeyzadas dan paso a la luz, que suave y templada debía esclarecer misteriosamente el estanque del centro, y acreciendo las proporciones del sitio, sin disipar enteramente las sombras, se armonizaría con la perezosa voluptuosidad de los placeres del baño».

443. Pablo PIFERRER Y FÁBREGAS i José María QUADRADO, *España...*, p. 676.

444. Era també l'opinió de Federico Pablo VERRÍE, *Mallorca...*, p. 12.

445. «El convento y las monjas de Santa Clara en Palma, por una religiosa del mismo», ALIQUID, *Los Baños...*, p. 11 i 16.

Pel que fa a la propietat dels Banys mallorquins, hi ha notícia que l'infant Joan va atorgar l'any 1381 al jueu mallorquí Cresques Abraham, mestre en mapamundis i brúixoles, el dret a establir banys públics en la seva casa del call, i també a gaudir de certa quantitat d'aigua del rec superior de la ciutat.⁴⁴⁶ No seria estrany, doncs, que uns banys públics situats a la zona jueva, i regentats per un ciutadà jueu, tinguessin una majoria de clients jueus; sabem, però, per altres exemples de banys d'altres ciutats, que aquests tenien una reglamentació precisa quant a l'ús, i que sovint eren utilitzats tant per cristians com per jueus.

5.4. TORTOSA

Segons l'escriptor àrab d'origen nord-africà Al-Himiari, que cap a 1461 havia compilat una enciclopèdia geogràfica del món islàmic, la ciutat de Tortosa tenia en època medieval quatre banys i un mercat.⁴⁴⁷ Com en el cas de Barcelona, tant la toponímia de la mateixa ciutat de Tortosa com els documents parlen de l'existència d'uns Banys Nous, en oposició a uns altres anomenats, per tant, Banys Vells (figura 104). Totes dues institucions pertanyien al Comú de la Ciutat, i sembla que els Banys Nous objecte d'aquest estudi estaven situats a Remolins, dins del perímetre emmurallat de la ciutat. A més, però, Tortosa té un altre topònim que d'alguna manera delata el fet que possiblement hagués pogut existir un altre establiment d'aquest tipus, conegut amb el nom «del Quexal», que segurament devia haver estat situat en algun lloc més o menys proper als Banys Nous.⁴⁴⁸

Tortosa és potser la població catalana que més documents conserva sobre els seus banys, sobretot pel que fa a les qüestions de reglamentació i ús.⁴⁴⁹ De fet, les normatives tortosines es consideren les més importants pel que fa a l'estudi dels banys de la península Ibèrica. Així, l'Arxiu de la Ciutat conserva, per una banda, el codi *Consuetudines Dertosae*, de 1272, i, per l'altra, el *Libre de les Costums Generals Scrites de la Insigne Ciutat de Tortosa*, que recullen aquesta reglamentació, i també el *Libre de Comptes de les empedrades*, relatiu a les reformes fetes durant el segle XIV, i els establiments del Consell de la Ciutat. Tots aquests documents permeten anar refent, en gran manera, la història dels banys tortosins.⁴⁵⁰

446. Leopoldo TORRES BALBÁS, «La judería de Zaragoza y su baño»; Bartolomé FERRÀ I PERELLÓ, «Baños árabes en Palma», p. 129.

447. Pere BALANÀ I ABADIA, *Visió cosmopolita de Catalunya*, vol. 1, *Relats de viatgers i escriptors (segles I aC - XIX)*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 1991, col·l. «Textos i Documents», núm. 9, p. 92.

448. Ramon MIRAVALL I DOLÇ, *La casa dels Banys Nous de la Ciutat de Tortosa*, Tarragona, Institut d'Estudis Tarraconenses, 1982.

449. Jesús MASSIP, *Costums de Tortosa*, Barcelona, Fundació Noguera, 1996, p. 13, 177, 445-446 i 517-519.

450. Existeix una edició facsímil de les *Consuetudines Dertosae* de l'Institut d'Estudis Tarraconenses Ramon Berenguer IV (Tarragona, 1972), i el *Libre de les Costums Generals Scrites de la Insigne Ciutat*

En canvi, pràcticament no hi ha fonts escrites que en parlin, ja que, en gran part, durant segles la construcció va quedar amagada sota d'altres edificacions de caire privat, de manera que se'n va perdre el record. A començament de segle es parla de les restes conservades com d'unes «coves», a través dels escrits de Ramon O'Callaghan⁴⁵¹ i Frederic Pastor i Lluís.⁴⁵² Gairebé vint anys més tard, Enric Bayerri hi afegeix algunes notícies noves,⁴⁵³ fins que finalment trobem l'extensa anàlisi duta a terme per Ramon Miravall, ja l'any 1982, a partir d'una primera intervenció arqueològica.⁴⁵⁴

Dos anys més tard, el 1984, es féu una segona intervenció dins del Programa de Recuperació de Jaciments Arqueològics del Pla de Solidaritat amb l'Atur, promogut per la Generalitat de Catalunya, i es tornà a analitzar aquest conjunt de naus subterrànies.⁴⁵⁵ Es féu una descripció concisa (i més precisa) de les sales, i es plantejà una primera hipòtesi quant a la funció i a l'ús de cadascuna, que coincidia amb les plantejades per Ramon Miravall. També s'elaboraren una sèrie de plantes i alçats d'un edifici, del qual es coneixia una estructura de tres o potser quatre naus paral·leles cobertes amb volta de canó.⁴⁵⁶

Els Banys Nous es van construir, en un primer moment, fora dels murs de la ciutat, a l'anomenat Coll del Sitjar, a Sant Joan del Camp (monestir dels frame-nors), i enmig de dues entrades a la ciutat: el portal de Sant Francesc o de Sant Joan del Camp, i el portal del Temple. Era un conjunt d'edificacions, un bloc o illa, que es proveïa de l'aigua de la Font d'en Bagassa per mitjà d'un aqüeducte (i molt probablement també a partir d'una bassa o d'un dipòsit propis), i desaguava al riu a través de l'anomenat Canal dels Banys. D'aquesta font i del canal, en parla un dels documents coneguts:

Acerca de este manantial acoge el ilustre Doctor O'Callaghan la versión de que surtía los antiguos baños del Alfondech, que estarían situados en la travesía y calle aún llamada de Baños y almacenes inmediatos a la escalera que sube a la

de Tortosa ha estat editat a cura de Francesc Gas i Carpio, i també en una edició crítica de Josep Foguet. *El Llibre de comptes de les empedrades*, que és el llibre de comptes de Guillem d'Erill, el mestre d'obres que dugué a terme la reforma dels Banys Nous, és a Arxiu de la Ciutat.

451. Ramón O'CALLAGHAN, *Anales de Tortosa é Historia de la Santa Cinta*, Tortosa, Impr. Catòlica de Gabriel Llasat, 1886.

452. Frederic PASTOR I LLUÍS, «La Fuente d'en Bagassa», *La Zuda* (Tortosa) (1918).

453. Enric BAYERRI I BERTOMEU, *Historia de Tortosa y su comarca*, vol. II, VII i VIII, Tortosa, Imprenta moderna de Algueró y Baiges, 1934, 1956 i 1960.

454. Ramon MIRAVALL I DOLÇ, *La casa dels Banys Nous...*

455. Les conclusions d'aquesta segona intervenció estan recollides a Albert CURTO HOMEDES, Ana LORIENTE PÉREZ, María Rosario M. LANDIN i Elisa ROS BARBOSA, «Un possible bany àrab a la ciutat de Tortosa (Tarragona)», a *Actas del I Congreso de Arqueología Medieval Española* (Osca, 1985), vol. III, Saragossa, Diputació General d'Aragó, 1986, p. 541-544.

456. Vegeu-ne la secció i la planta a Eduard RIU-BARRERA, «Els banys públics», a *L'art gòtic a Catalunya: Arquitectura*, vol. III, *Dels palaus a les masies*, ed. a cura d'Antoni Pladevall i Font, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 2003, p. 231.

calle de la Unión, donde aún pueden verse unos sótanos abovedados de construcción apropiada, y da alguna fuerza a esta suposición los trozos de galería o mina que desde el nacimiento de la fuente corría siguiendo la falda de las montañas de los señores Ferreres y Llassat, de la que años atrás quedaban aún restos con su canal de teja que conducía el agua hasta el punto de su destino.⁴⁵⁷

Actualment els Banys Nous se situarien a la travessera dels Banys, entre la plaça dels Banys i el carrer dels Banys. Tan sols els noms d'aquests carrers i places, que ja provenen d'època medieval, havien fet sospitar, abans de 1982, que en aquella zona hauria d'haver existit algun tipus de construcció dedicada a aquesta activitat, fet que van acabar d'assegurar la intervenció i l'estudi de Ramon Miravall i els seus col·laboradors, i la segona excavació de 1984.⁴⁵⁸

El primer document que parla del funcionament dels banys públics tortosins és la *Sentència de Flix*, de l'any 1241; però no serà fins a trenta anys més tard que no apareixerà una reglamentació més o menys fixa. Segons el que es desprèn de les *Consuetudines Dertosae* de l'any 1272 i del *Libre de les Costums Generals Scrites de la Insigne Ciutat de Tortosa* de l'any 1279, sembla que els Banys de Tortosa eren mixtos, de manera que no hi havia dies reservats a homes o dones, ni tan sols es distingia entre cristians, jueus i musulmans, com a mínim en aquests primers temps. Com hem dit, la normativa referent als Banys de Tortosa esdevé un document importantíssim dins del que és l'estudi dels elements socials i econòmics que envoltaven els banys públics durant l'edat mitjana, i en aquest sentit val a dir que el codi aporta tota mena d'informació, des del preu de l'entrada, fins a les qüestions de propietat, passant per les condicions d'higiene mínimes establertes.

Crec que és interessant, doncs, copiar íntegrament dos fragments del primer codi, corresponents a la rubrica 1 del llibre I, i a la 13 del llibre IX, tal com els transcriu Ramon Miravall en el seu estudi:⁴⁵⁹

Los bains de Tortosa e de son termen són e deven ésser dels ciutadans de la universitat de Tortosa, e de tots los ciutadans e habitants, axí serraïns, jueus con cristians se deuen en aquels bairar, e qualque cosa o diners /que/ d'aquí en isqués, és ordenat per lo/s/ dits ciutadans de metre en obra o en refection dels murs de la ciutat de Tortosa. E és a saber: que cascun ciutadan ab son sirvent o

457. Fragment del text de Frederic Pastor sobre els Banys Nous de Tortosa reproduït dins Ramon MIRAVALL I DOLÇ, *La casa dels Banys Nous...*, p. 32-33.

458. Cal consultar, per al context històric, Antoni VIRGILI, *Ad detrimendum Yspaniae: La conquesta de Turtusa i la formació de la societat feudal, 1148-1200*, València, Universitat Autònoma de Barcelona i Universitat de València, 2001. Vegeu, també, pel que fa a la Tortosa medieval monumental: Victòria ALMUNI BALADA, *La catedral de Tortosa als segles del gòtic*, Benicarló, Onada, 2007; Jacobo VIDAL, *Les obres de la ciutat: L'activitat constructiva i urbanística de la Universitat de Tortosa a la baixa edat mitjana*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2008.

459. Ramon MIRAVALL I DOLÇ, *La casa dels Banys Nous...*, p. 32-33.

cascuna ciutadana ab sa serventa, cativa o altra servicial, e ab son enfant, per fila se bainen per I meala, la qual és donada a aquel qui ten los bains per los ciutadans e per la universitat. Atressí: paga meala tota persona que aquí s bain, ja sia ço que no hi men servicial o no.lvula menar.

Per tant, els banys es concebien com una propietat comunal i socialitzada, és a dir, accessible a tots els ciutadans i habitants de la ciutat sense excepció. La qüestió del preu de l'entrada quedava també perfectament establerta, i els guanys obtinguts es destinaven a un servei públic, en aquest cas, les obres que es feien a les muralles de la ciutat:

Nul hom, de bayns que fassa en ça honor ne en çes cases, no deu pendre-loger de nul hom que en aquels ce bayn ne els vulen que s.ibayn, ne logerne-gun no li.n deuen ne poden donar nul loger. Per ço, con los bayns en què loger se deu donar ne pendre per baynar són de la universitat de Tortosa, e tot loger que per baynar se don n.es degia donar ne pagar deu ésser donat e pagat a aquel qui ten los bayns de la universitat, e tots los ciutadans e habitants de Tortosa e de son termen que per baynarien a donar ne a pagar loger per baynar, se deuen baynar als bayns de la universitat e aquí pagar, e no en altres bayns.

E aquí els bayns de la universitat: deuen baynar tot hom ab son misagie per I meala, e entre.l senyor e son misagie no deuen dar sino I meala, e si va tot sol atressí deu dar I meala. Tota dona ab sa sirventa o misagiequemen, si que sia seu o no seu pus que ab ela va per server ela, e ab son enfant si l.a, que sia de vii anys en aval, no deu dar mas I meala, so és, que con la dona ab son misagie e abl.infant si l.a, con tots tres sien baynats deu donar I meala, e els dits bayns deuen tenir tans de cups que los vinents aquí que no fassen portar lurs conques o no les an, aien bastament d.aquels cups a lurbaynar, e deuen ésser nedeus e trempats a baynar, e bastament d.aiga calda e freda que conplidamentn.aien bastament a lurvolentat, e tots dies deuen ésser aparellats per baynar tot hom e tota femna qui aquí.svula banyar de nit e de dia.

Així, els banys públics de Tortosa oferien al ciutadà un servei de qualitat, a preus sembla que força assequibles per a la majoria de ciutadans, fet que demostra que el bany era un costum molt estès i quotidià durant l'època medieval, no tan sols per als musulmans, sinó també per als cristians i jueus, i en definitiva per a tota la societat. D'aquest codi n'extraïem també notícies al voltant dels atuells emprats per al bany (cups i conques) o al voltant del confort d'aquests establiments, que formava part d'aquell vessant de plaer que tenia el bany.

Al segle XIV, però, totes aquestes disposicions canvien, i es restringeix l'accés als banys distribuint els banyistes en diferents dies de la setmana, segons el sexe i la raça o religió: els jueus els dilluns, els musulmans els divendres, i les dones públiques els dilluns o divendres (se suposa que la resta de dies estaven destinats als

ciutadans cristians). A la vegada, es fixen també unes multes per a tot aquell que no segueixi les normes:

De anar als bayns los juheus et sarrahins et àvols fembres a certs dies de la semana.- Item, anstablí e ordinat que·ls juheus et les juhies no vagen ni gocen anar als bayns de la ciutat per baynar·se si no I dia la sepmana, ço és, lo dilluns; ni los sarrahins ni sarrahines si no I dia la sepmana, ço és, lo divendres, ni les àvols fembres públiques si no en los dits II dies la sepmana, ço és, de dilluns e de divendres.

En los quals dies nenguna crestiana no.s gos anar baynar als dits bayns. Et qui contra les dites coses o alguna d.aqueles farà o vindrà, sàpia que pagarà de pena, per cascuna vegada que contra farà o vindrà, V sol.

Pel que fa a la propietat dels Banys, el 31 de maig de 1379 una provisió permet als consellers de la ciutat arrendar «los banys nous de la ciutat, los quals banys són per lo monestir dels frares menors», de manera que com a propietat ciutadana l'edifici a partir d'aquell moment seria explotat per aquesta comunitat religiosa.

Pels volts de 1502 es tornen a crear unes disposicions similars a les del segle XIV per reglamentar l'ús dels Banys, tot i que en aquest moment ja no s'esmenten ni jueus ni sarraïns. És l'última notícia que tenim dels Banys Nous i cal suposar que a partir del segle XVI, com va passar arreu, el costum del bany es va anar perdent, fins que a mitjan segle XVII la construcció apareix com un hospital, en uns plànols fets per l'Exèrcit francès (1642-1647).

El conjunt gòtic consta de tres sales contigües i paral·leles, que en les dues intervencions arqueològiques són anomenades simplement A, B i C, un conjunt de sales més secundàries (D, E, F, G, I, J) i un corredor (H). Les dues primeres naus són de planta rectangular, tenen mesures similars (al voltant dels 4 × 2 m), i estan comunicades per un arc de pas. En algun moment posterior, la segona sala va ser dividida en dues, i la primera sala presenta un petit espai annex pel costat oest (sala G). La tercera nau és també de planta rectangular, tot i que una mica més gran que les anteriors, i també hi està comunicada directament per un arc d'entrada. Aquesta sala té un altre accés (sud-oest) cegat amb materials d'enderroc i una claraboia en la paret sud.

Per la banda oest, la sala B comunica amb els espais D i E, molt més petits i irregulars. Al costat, hi ha la sala F, també de grans dimensions i lleugerament trapezoïdal, que presenta algunes particularitats, com ara un terra cobert amb maons disposats en espiga, i diverses fileres de claus de ferro als murs, que podrien ser punts de fixació d'alguna mena de revestiment, del qual no queda cap vestigi. Està coberta per una volta, amb una claraboia central, en la qual desaigüen dues canonades (de terrissa i de plom).

A l'altre costat de la sala B (est), hi ha el corredor H que enllaça amb una sala transversal i allargassada (I) amb diferents accessos tapats que, a causa de problemes tècnics, encara no han estat estudiats. Pel costat sud, s'accedeix a tot un conjunt d'habitacions (J) molt modificades, difícils d'interpretar.

Malgrat que per la disposició de les diferents sales i per la situació del conjunt dins de la ciutat podria tractar-se molt possiblement d'uns banys, en cap de les dues intervencions no s'ha trobat cap tipus de material arqueològic que pugui confirmar aquesta hipòtesi. En cas que efectivament es tractés de les restes dels Banys de Tortosa, la sala I i el conjunt J serien la zona d'entrada i els vestuaris, i a través del corredor es passaria cap a les habitacions de bany (sales A, B, C, D i E).

6. Edificis termals i banys públics. Del món antic a les ciutats medievals

6.1. LA TRADICIÓ DELS BANYS ANTICS

Banyar-se en rius, platges i llacs és un costum, sens dubte, molt remot. Ara bé, la pràctica de construir edificis amb la finalitat de banyar-se està vinculada a les grans cultures del món antic i ha continuat sent una part substancial de la vida quotidiana a través dels segles.⁴⁶⁰ Els egipcis, els perses i altres pobles de l'Orient van construir banys. Els grecs els van imitar ja des de l'inici de la seva hegemonia. La seva literatura reflecteix clarament que el bany era per als grecs un fet habitual; l'*Odissea* parla dels banys privats i calents que s'oferien als viatgers i forasters com a signe d'hospitalitat.⁴⁶¹ També alguns dels seus pensadors, com Aristòfanes o Plutarc, parlaven del bany com a experiència gratificant, que ablania el caràcter. En general, les *aquæ*, les aigües, són un tema molt freqüent en la literatura antiga tant en el marc de la medicina, com en el de les ciències naturals o de la curiositat pseudocientífica.⁴⁶²

460. Gaston TISSANDIER, «Les bains», a *L'eau*, París, Hachette, 1867, col·l. «Bibliothèque des Merveilles», p. 262-277; Orhan YILMAZKAYA, *A light onto a tradition and culture. Turkish baths: A guide to the historic Turkish baths of Istanbul*, Istanbul, Çitlenbik, 2006 (ed. turca, 2003); John SCHEID, Marilyn NICOU, Didier BOISSEUIL, Joël COSTE (ed.), *Le thermalisme: Approches historiques et archéologiques d'un phénomène culturel et médical*, París, CNRS, 2015. Vegeu sobretot Marilyn Nicoud «Le thermalisme médiéval et le gouvernement des corps: d'une *recreatio corporis* à une *regula balnei*?», p. 79-104.

461. És encara útil l'entrada d'Edmond SAGLIO, «Balneum», a Charles-Victor DAREMBERG i Edmond SAGLIO, *Dictionnaire des antiquités...*, vol. I, p. 651-664; i l'entrada «Baño», a Germán BLEIBERG (ed.), *Diccionario de historia de España*, vol. I, Madrid, Alianza, 1979, p. 466-467.

462. Marie GUÉRIN-BEAUVAIS, «Les aquae: sujet médico-religieux ou thème littéraire. Essai d'interprétation», a Marie GUÉRIN-BEAUVAIS i Jean-Marie MARTIN (ed.), *Bains curatifs...*, p. 93-114; Anne-Marie GUIMIER-SORBETS (ed.), *L'eau, enjeux, usages et représentations*, París, De Boccard, 2008, col·l. «Maison René Ginouvès. Colloques», núm. 4; Ana COSTA, Lluís PALAHÍ i David VIVÓ (ed.), *Acquae sacrae: Agua y sacralidad en la antigüedad*, actes de la reunió internacional (Girona, 12-13 juliol 2011),

Els banys públics grecs més importants corresponen a l'època hel·lenística.⁴⁶³ Eren construïts a les grans ciutats i gaudien tant d'aigua freda com d'aigua calenta combinades. El bany formava part de l'esport, de manera que els edificis de bany importants els hem de buscar sempre al costat dels grans gimnasos. Però per als grecs el bany no era gaire més que un complement a aquest esport, com ara el vestuari, de manera que la instal·lació de bany en un primer moment era més aviat una font o una simple bacinà.

Dins del món antic, la instal·lació balnearia cada vegada anirà tenint més importància, i és en la societat romana que el costum del bany arrelarà definitivament i amb força, especialment durant el període imperial. Els romans coneixien dos tipus de banys: els públics i els privats.⁴⁶⁴ Els banys públics constituïen una veritable passió per a ells, i fins i tot a les ciutats petites hi havia diversos edificis termals (figures 105-108).⁴⁶⁵

En un primer moment els banys públics no eren construccions gaire programades, és a dir, que no hi havia unes constants estructurals predeterminades que servissin com a model; però a partir de l'època imperial (segle I), i en anar esdevenint locals freqüentats i populars, l'estructura arquitectònica es comença a definir. Generalment, doncs, les termes romanes estan compostes per un vestíbul i vestuari (*apodyterium*) i tres sales de bany: una de calenta (*caldarium*), una de tèbia (*tepidarium*) i una de freda (*frigidarium*). El fet que el bany seguís lligat a l'esport,

Girona, Institut de Recerca Històrica de la Universitat de Girona (Water Shapes. Meanings, uses and architectural works of the most precious gift, 2010-1127/001-001 CU7 COOP7), 2011.

463. Henri BROISE i Vincent JOLIVET, *Musarna 2: Les bains hellénistiques*, Roma, École Française de Rome, 2004, «Collection de l'École Française de Rome», núm. 344.

464. Werner HEINZ, *Römische Thermen. Badewesen und Badeluxus im römischen Reich*, Munic, Edition Antike Welt, Raggi-Verlag, 1983; Günther GARBRECHT et al., *Die Wasserversorgung antiker Städte*, vol. 3, *Mensch und Wasser. Mitteleuropa Thermen, Bau/Materialien, Hygiene*, Roma, British School at Rome, Det Norske Institutt i Roma, Institutum Romanum Finlandiae i Istituto Svizzero di Roma, 1988; Marga WEBER, *Antike Badekultur*, Munic, C. H. Beck, 1996; Fikret YEGÜL, *Bathing in the Roman world*, Cambridge, Cambridge University Press, 2010. Vegeu, per a les Gàl·lies: Catherine BALMELLE, *Les demeures aristocratiques d'Aquitaine: Société et culture de l'Antiquité tardive dans le sud ouest de la Gaule*, Bordeus, Paris, Ausonius, 2001, p. 178-202; Alain BOUET, *Les thermes privés et publics en Gaule Narbonnaise*, Roma, École Française de Rome, 2003, col·l. «Collection de l'École Française de Rome», núm. 320; Alain BOUET (ed.), *Thermae Gallicae. Les thermes de Barzan (Charente-Maritime), et les thermes des provinces gauloises*, Bordeus i Paris, Ausonius i De Boccard, 2003, col·l. «Collection Mémoires», núm. 10; «Fontaines et nymphées en Gaule romaine», *Les Dossiers d'Archéologie*, 295 (juliol-agost 2004); «Les thermes en Gaule romaine», *Les Dossiers d'Archéologie*, 323 (setembre-octubre 2007). Per a Galícia, Francisco de P. Díez DE VELASCO, «Balnearios y dioses de las aguas termales en Galicia romana», *Archivo Español de Arqueología*, LVIII (1985), p. 69-98. Per a tot l'oest peninsular, Carmen FERNÁNDEZ OCHOA i Virginia GARCÍA-ENTERO (ed.), «Termas romanas en el Occidente del Imperio», a *II Coloquio Internacional de Arqueología* (Gijón, 1999), Gijón, Ajuntament de Gijón, 2000, col·l. «Patrimonio», núm. 6.

465. Nathalie de HAAN, «Terme romane: typologie tra uso e utilità», a Marie GUÉRIN-BEAUVAIS i Jean-Marie MARTIN (ed.), *Bains curatifs...*, p. 37-51.

encara que d'una manera menys dependent que durant l'època grega, feia que en molts casos hi hagués tota una part important dedicada a aquesta activitat, que es coneix amb el nom de *gymnasium*.⁴⁶⁶ El que l'usuari feia, després de despullar-se al vestuari o *apodyterium*, era passar del *caldarium* al *frigidarium*, que solia tancar el cicle del banyista. Entre una sala i l'altra, el banyista s'habitua a l'ambient en el *tepidarium*, estança de temperatura suau, en la qual també se solia menjar i beure.

Les restes de banys públics romans conservades són nombroses, però poques en comparació dels banys que realment hi devia haver (figures 105-108).⁴⁶⁷ També tenim força exemples de banys privats (figura 109). Podem fer-nos una idea força precisa de les característiques arquitectòniques i constructives a partir del tractat d'arquitectura de Vitruvi, que en parla de manera molt extensa i concreta (figura 110).⁴⁶⁸ Les excavacions arqueològiques han revelat tots els secrets dels sistemes d'escalfament i de circulació de vapor i aigua (figures 108 i 109).

Els banys romans s'acostumen a classificar en diversos tipus segons criteris que pertanyen a diferents àmbits, com la propietat (pública o privada), l'ús (públic o privat), les dimensions del conjunt, la distribució dels espais o la presència d'estructures determinants.⁴⁶⁹ Sorpren a vegades el nombre de banys que l'arqueologia restitueix en cada ciutat romana i això fa reflexionar sobre com de poc coneixem les realitats arquitectòniques i socials de les ciutats medievals. Els resultats de les investigacions sobre la ciutat romana de Mèrida han restituit no menys

466. Al voltant d'aquesta part dels complexos balnearis grecs i romans, la seva evolució des dels primers gimnasos grecs primitius situats al costat de rius per a facilitar el bany fins als monumentals establiments imperials, la seva estructura arquitectònica i la seva reglamentació, és bo encara de llegir l'estudi signat per Gustave FOUGÈRES, «Gymnasium», a Charles-Victor DAREMBERG i Edmond SAGLIO, *Dictionnaire des antiquités...*, vol. II, 2, p. 1684-1698.

467. Per a Catalunya, una síntesi: Josep GUITART I DURAN, «Termes», a *Art de Catalunya - Ars Cataloniae*, vol. 3, *Arquitectura civil i industrial*, Barcelona, L'Isard, 1998, p. 59 i seg.

468. En el llibre V tracta de les estructures del *gymnasium*; en els llibres VI i VII parla dels tipus de revestiment i isolació de llocs humits, i en el llibre X de la disposició i parts dels banys.

469. Inge NIELSEN, *Thermae et Balnea. The architecture and cultural history of Roman public baths*, Aarhus, Aarhus University Press, 1990; Fikret YEGÜL, *Baths and bathing...*; Inge NIELSEN, «Romans baths and urban society», a Xavier DUPRÉ RAVENTÓS (coord.), *La ciutat en el món romà = La ciudad en el mundo romano: XIV Congreso Internacional de Arqueología Clásica: Tarragona, 5 al 11-9-1993: Actas*, Tarragona, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1994, p. 285-299; Ricardo MAR MEDINA, «Las termas y su inserción urbana en el Occidente romano», a Xavier DUPRÉ RAVENTÓS (coord.), *La ciutat en el món romà...*, p. 308-309; Ricardo MAR MEDINA, Jordi LÓPEZ VILAR i Lluís PIÑOL MASGORET (ed.), *Utilització de l'aigua a les ciutats romanes*, Tarragona, Universitat Rovira i Virgili, 1993, col·l. «Documents d'Arqueologia Clàssica»; Janet DELAINE i David E. JOHNSTON, «Roman baths and bathing», *Proceedings of the First International Conference on Roman Baths* (Bath, 30 març - 4 abril 1992), *Journal of Roman Archaeology*, Supplementary Series, 37 (1999); Julian RICHARD, *Water for the city, fountains for the people. Monumental fountains in the Roman East: An archeological study of water management*, Turnhout, Brepols, 2012, col·l. «Studies in Eastern Mediterranean Archeology», núm. IX.

d'una vintena de conjunts, privats o públics, i, en aquest darrer grup, amb palestra o sense.⁴⁷⁰

L'horari era estricte: les grans termes romanes s'obrien al públic al migdia, ja que era el moment en què l'aigua i els departaments que ho necessitaven estaven ja caldejats, i l'usuari hi podia gaudir de diferents esbargiments i serveis de tota mena, com ara els massatges, l'exercici físic o, fins i tot, passar una bona estona a les sales de lectura, de dansa, de música, de conferències o audicions, de declamació, o fins i tot museus, que sembla que hi havia en algunes d'aquestes instal·lacions. Les termes de Caracal·la, per exemple, tenien dues sales de biblioteca. Hi havia també altres serveis com les arenes i les pistes d'esports, o bé els jardins amb aus vives, les exedres de repòs, els salons de conversa i les galeries de passeig. Eren, en definitiva, institucions on es tenia cura del cos, però també de l'intel·lecte.

Hi treballaven un gran nombre de persones, la majoria de les quals esclaves, que s'encarregaven de tots els serveis que s'hi oferien: feien massatges, pentinaven, aplicaven ungüents, olis i perfums, cuidaven del forn o caldera, netejaven, servien aliments i begudes, etc. Tots aquests treballadors estaven sota la direcció d'un gerent (*curatore thermarum*); així mateix, els banys estaven sota l'autoritat del prefecte a la vila de Roma, i dels magistrats encarregats de la policia municipal en els municipis restants.

Un altre factor inherent al bany, que tot i que depenia força dels períodes històrics sembla que va ser prou habitual, era l'existència de certes promiscuïtats sexuals. De totes maneres, algunes termes com les de Caracal·la van tenir habitacions de bany individuals, i d'altres dividien el bany dels homes i les dones (figura 107).

La decoració d'aquests establiments acostumava a ser de gran qualitat, especialment a la ciutat imperial de Roma, i alhora era rica, elegant i grandiosa (figura 105). Vegem, per exemple, la descripció dels banys de Pompeia, que era més aviat una població petita:

Les murs des portiques qui bordaient la palestra étaient relevés de peintures développant ces thèmes d'architecture fantaisiste dont l'art alexandrin avait créé la mode. Dans les salles les yeux étaient séduits par le spectacle de dallages en marbre gris, avec encadrements en basalte; de voûtes revêtues de stuc, dont les reliefs représentaient d'élégantes arabesques, des figures d'amours, de dauphins, de tritons ou d'autres motifs en harmonie avec la destination des locaux; de fresques murales telle que celle qui agrandissait et égayait à la fois le petit *frigidarium* des bains de Stabies par l'image d'un jardin fleuri et tout animé d'oiseaux; enfin, d'un mobilier artistique façonné en marbre et en bronze.⁴⁷¹

470. Teresa BARRIENTOS VERA, «Baños romanos en Mérida. Estudio preliminar», *Mérida: Excavaciones Arqueológicas*, III (1997), p. 259-284.

471. Fernand BENOÎT, «Thermae», a Charles-Victor DAREMBERG i Edmond SAGLIO, *Dictionnaire des*

Així doncs, els banys públics romans eren grans complexos, tant pel que fa a la mida, com pel que fa a la monumentalitat de l'ornamentació i les instal·lacions (figures 105 i 106).⁴⁷² D'altra banda, sembla que hi devia haver arreu una gran quantitat de complexos de bany; segons les fonts, a Roma durant el segle IV hi havia no menys de 856 establiments balnearis. Si per als grecs l'esport tenia la mateixa importància social que, per exemple, el teatre, és a dir, era un entreteniment sa, del qual el bany era tan sols un complement, per als romans, en canvi, l'accessori esdevé essencial i l'esport gairebé passa a ser el complement del bany.

Els banys domèstics intentaven seguir una estructura similar, sempre dependent, és clar, de la casa on eren construïts (figures 109 i 110). Podien estar compostos d'una sala calenta amb banyera (*alveus*), d'una sala d'escalfament (*officina* o *prae-furnium*) i de vegades també d'un vestíbul vestuari. Per als banys freds s'emprava algun tipus de bacina (*labrum*). L'estructura ideal, però, continuava sent la de tres sales de bany, més un vestíbul i una estuba o sala de banys de vapor (*laconicum*, *sudatorium*), més opcionals. Sovint s'intentava que la sala calenta fos a tocar de la cuina, perquè totes dues estances aprofitessin un mateix forn.⁴⁷³

6.2. EL BANY EN EL MÓN ISLÀMIC OCCIDENTAL

Els banys públics eren un element essencial de la ciutat islàmica medieval (figures 111 i 112).⁴⁷⁴ Els banys islàmics sempre havien fascinat l'univers cristià occidental, fins al punt de copiar-los en les ciutats i als palaus romànics i gòtics. Però també interessaven els viatgers àrabs, com al-Idrisi ja durant la primera meitat del

antiquités..., vol. V, p. 214-219. En aquesta entrada es descriuen també les termes de Caracal·la, de Trèveris, de Diocleciana, totes d'època imperial, i es parla més concretament de la decoració, el mobiliari, la il·luminació i els objectes d'art.

472. Només per a fer-nos una idea de la importància d'aquestes construccions: els banys de Trèveris ocupaven una superfície de 18.000 m², amb un *frigidarium* de 50 m de llargada; els de Caracal·la, a Roma, en cobrien 111.000 m², amb 25.000 m² tan sols de bany; i els de Diocleciana, 130.000 m²: Fernand BENOÎT, «Thermae».

473. Els banys islàmics d'àmbit domèstic seguiran, en gran manera, aquesta estructura, tot i que en molts casos seran construccions molt més importants. A l'època medieval, en canvi, els banys privats s'assemblaran força als romans, i fins i tot en algun cas seran molt més simples, i tot plegat es reduirà a una sola sala dedicada al bany, amb una banyera o un recipient similar, i tots aquells estris necessaris per a aquesta acció: Julio NAVARRO PALAZÓN (ed.), *Casas y palacios de Al-Andalus*, Barcelona i Madrid, Lunwerg, 1995.

474. Ugo MONNERET DE VILLARD, «Il bagno», a *Introduzione allo studio dell'archeologia islamica*, Venècia, Istituto per la Collaborazione Culturale Venezia-Roma i Fondazione Giorgio Cini, 1966, p. 137-146; Robert Bertram SERJEANT, *The Islamic city: Selected papers from the colloquium held at Middle East Centre, Faculty of Oriental Studies* (Cambridge, 1976), París, Unesco, 1980; Rafael LÓPEZ GUZMÁN (ed.), *La arquitectura del Islam occidental*, Barcelona i Madrid, Lunwerg, 1995; Marie-Françoise BOUSSAC i Thibaud FOURNET (ed.), «Bains de Jordanie. Actualité des études thermales», *Syria*, 92 (2015), p. 11-221.

segle XII.⁴⁷⁵ Un cert misteri els envoltava per als occidentals, l'aura del plaer, l'herència romana, el dubte de la promiscuïtat, la bellesa de la higiene i dels perfums.⁴⁷⁶

En la conquesta de les ciutats islàmiques del migdia peninsular, els banys sorprenien sempre. Fernando del Pulgar, en la seva crònica dels Reis Catòlics en la qual descriu els fets dels anys 1468 a 1490, en la descripció detallada de la presa d'Alhama de Granada, el 1482, i després dels acarnissaments gairebé visualitzats en la crònica, s'atura en la descripció dels plaers dels banys per justificar l'acció de justícia de Déu no només contra els moros, sinó fins i tot contra els gossos:

E fallamos qve bien cerca della ay uños baños en un hedeñio muy hermoso, donde ay agua manatíal caliente de su natura. A estos baños venían onbres e mugeres a se bañar, así de la çibdad como de otras partes de moros. Estos baños eran causa de algunas mollesas de los cuerpos e deleytes demasiados, do proçedía oçio, e del oçio luxurias malas e feas, e otros engaños e malos tratos que facían vnos a otros, por sostener la oçiosidad en que estauan acostunbrados. Esto considerado, creemos que plugo a la justícia de Dios darles tal pugnición, que a'vn fasta los perros de aquella çibdat no quedasen biuos; porque fuese enxemplo para los que lo oyesen, e temiesen de perseverar en los pecados por no yncurrir en la yra diuina.⁴⁷⁷

D'altres, en aquells mateixos anys, descrivien només la bellesa i el plaer d'aquells llocs: «Et prope vidimus pulcerrimas termas de aqua purissima et calida, quam gustans nullum alium saporem nisi dulcissime aque consideravi».⁴⁷⁸

Pel que fa a Catalunya, la presència islàmica va generar noves estructures urbanes o l'adequació de les més antigues als usos nous. Més tard, la conquesta cristiana sovint les va eliminar. Però les recerques arqueològiques les restitueixen i ens permeten de conèixer millor el reaprofitament d'edificis balnearis islàmics de part dels nous conqueridors.⁴⁷⁹

Les raons d'aquest reaprofitament eren fins i tot objectives, car les aigües i la seva funció purificadora havien estat sempre presents en les societats, com ho re-

475. Reinhart Pieter DOZY i Michael Jan de GOEJE, *Description de l'Afrique et de l'Espagne par Edrisi*, Leiden, E. J. Brill, 1866; IDRISI, *Geografía de España*, València, Anúbar, 1974, col·l. «Textos Medievales», núm. 37; IDRISI, *Nuzhatul Mushtaq: La première géographie de l'Occident*, ed. a cura de Henri Bresc i Annliese Nef, París, Aubier, 1999.

476. Philippe SÉNAC, *L'image de l'autre, histoire de l'Occident médiéval face à l'Islam*, París, Flammarion, 1983.

477. Fernando del PULGAR, *Crónica de los Reyes Católicos*, vol. II, *Guerra de Granada*, ed. a cura de Juan de Mata Carriazo, Madrid, Espasa-Calpe, 1943, p. 5-13.

478. Ludwig PFANDL, «Itinerarium Hispanicum. Hieronymi Monetari 1494-1495», *Revue Hispanique*, XLVIII (1920), p. 68.

479. Joan E. GARCÍA BIOSCA, Josep GIRALT, Ana LORIENTE i Joan MARTÍNEZ, «La gènesi dels espais urbans andalusins (segles VIII-X): Tortosa, Lleida, i Balaguer», a *L'Islam a Catalunya*, Barcelona, Institut Català de la Mediterrània, Museu d'Història de Catalunya, Lunwerg, 1998, p. 137-165.

corda Mircea Eliade quan escriu que les aigües «conservan invariablemente su función: desintegran y anulan las formas, lavan los pecados, son a la vez purificadoras y regeneradoras. Su destino es el de preceder a la creación y reabsorberla, incapaces como son de rebasar su propio mundo de ser, es decir de manifestarse en formas».⁴⁸⁰

Aquestes paraules traduïdes de Mircea Eliade ens serveixen per a explicar d'alguna manera el perquè de la forta inclinació dels àrabs cap al bany. L'aigua ha estat considerada, i encara ho és, en la majoria de cultures, un element simbòlic, proveït sempre de qualitats i propietats purificadores, de saviesa, religioses, regeneradores o de creació. Tot i que de les finalitats específiques que per als musulmans tenia el bany en parlarem més endavant, volem introduir ja un dels factors que configuren l'essència principal del bany en aquesta societat, i que a la vegada el diferencien principalment del bany en època antiga. Es tracta de l'element purificador, de neteja no tan sols física, sinó també espiritual.

Rentar-se les mans i la boca abans i després de cada àpat, netejar amb periodicitat la roba i fins i tot les fundes dels mobles, o utilitzar algun tipus de banyera, pila o recipient per a la higiene diària, eren fets habituals per a qualsevol família musulmana. Per tant, i com esmentarem més endavant, el bany per al món àrab, a més de ser principalment un acte purificador importantíssim per a la vida religiosa, transcendia aquest element espiritual i arribava a ser quelcom inherent a la vida quotidiana.⁴⁸¹

És evident que la presència de termes romanes en moltes ciutats importants va condicionar, o més ben dit, propiciar, l'establiment de banys en època musulmana, fins al punt que en molts casos el reaprofitament d'unes estructures ja existents devia ser un fet habitual. Els banys sarraïns, però, van anar adquirint una forma més o menys diferenciada dels antics, atès que la seva funció també era diferent.

Arquitectònicament, la diferència més gran que hi ha entre les grans termes romanes i els banys àrabs, o d'influència àrab, consisteix en la reducció de dependències de bany (figures 111-113). Els musulmans redueixen a dues sales, una de calenta i una altra de freda o de descans, el que els romans distribuïen en tres dependències: els banys calents (*caldarium*), freds (*frigidarium*) i temperats (*tepidarium*).

480. Mircea ELIADE, *Lo sagrado y lo profano*, Madrid, Guadarraga, 1967, p. 113; fragment citat també par José Carlos RIVAS RIVAS, *Los baños árabes del Marquesado del Cenete (Granada)*, Granada, Excma. Diputación Provincial de Granada, 1982, p. 8. Vegeu sobre aquestes qüestions: Mikel de EPALZA (ed.), *Agua y poblamiento musulmán = Aigua i poblament musulmà* (Simposium de Benissa, abril 1987), Benissa, Ajuntament de Benissa, 1988, col·l. «Urbanismo Musulmán», núm. 2.

481. Leopoldo TORRES BALBÁS, «Arte califal», a Ramón MENÉNDEZ PIDAL, *Historia de España*, tom v, Madrid, Espasa-Calpe, 1957, p. 278-279 (2a ed., 1965), introdueix alguns detalls al voltant de la importància del bany i la higiene corporal dins la vida quotidiana del món musulmà, aplegant un conjunt interessant de citacions bibliogràfiques.

En realitat, però, sí que hi ha una sala temperada o de pas entre la calenta i la freda, però no acostuma a ser una sala de bany, sinó més aviat una mena d'estuba i sala de repòs. D'altra banda, el *frigidarium* perd la importància que tenia en les termes romanes, i també desapareixen tots els elements monumentals innecessaris per al bany. A part d'això, també hi ha diferències en l'ús, ja que els musulmans no prenen el bany per immersió, i per tant això fa que no existeixi la piscina. Es tractava gairebé sempre de banys de vapor que s'alternaven amb dutxes fredes o calentes.

El *gymnasium* en els banys musulmans desapareix. El bany no està directament lligat a l'activitat esportiva, sinó que les finalitats religiosa i higiènica són les més importants; per això les construccions es redueixen tan sols a les instal·lacions balneàries i de serveis relacionats amb aquesta activitat.

La forma dels banys, i també la seva estructura i la distribució de les diferents sales, variava molt segons l'ús social d'aquell bany, la població on estava emplaçat, o fins i tot possiblement segons els constructors i els propietaris. Malgrat totes les variants, però, hi havia molts elements comuns, derivats de la mateixa funcionalitat de l'edifici, que avui ens permeten parlar de certes constants.⁴⁸²

Establir algun tipus de classificació dels banys islàmics és un fet complex (figures 111 i 112). Tot i que lògicament la majoria de banys s'assemblen, per la funcionalitat del mateix edifici, hi ha una sèrie de factors físics, socials, històrics o locals que poden determinar una forma concreta de la seva arquitectura. En aquest sentit, sens dubte, mai no eren iguals els banys públics que els privats, i dins d'aquests últims, encara calia distingir entre els banys dels grans palaus i els més senzills. Un altre element de distinció pot ser l'emplaçament, ja que entre els banys de les grans ciutats i els de poblacions més rurals també hi havia diferències notables. Segons el període històric, a més, els banys poden presentar encara elements diferenciats que cal també tenir en compte per esbossar-ne una evolució històrica.⁴⁸³ Aquestes circumstàncies són les que més determinen les diferents tipologies de bany, però encara cal considerar qüestions més materials, com ara l'espai de què es disposava per a la construcció, o la mateixa arquitectura.

La distribució de les sales de bany és un element que es pot estudiar a l'hora de classificar arquitectònicament els banys musulmans, i en aquest sentit s'acos-

482. Janine SOURDEL-THOMINE, André LOUIS i Robert William HAMILTON, «Hamam», a *Encyclopédie de l'Islam*, vol. III, nova edició, Leiden i París, G.-P. Maisonneuve et Larose, 1971, p. 142-150; Gianclaudio MACCHIARELLA, «Balneum, Hamam: un inedito anatolico», a Arturo Carlo QUINTAVALLE (ed.), *Medioevo mediterraneo...*, p. 224-233.

483. Pedro J. LAVADO PARADINAS, «Los baños árabes y judíos en la España medieval», a *Baños árabes en el País Valenciano*, València, Grupo de Estudio Urbanismo Musulmán, Generalitat Valenciana, 1989, p. 45-78, fa una anàlisi força detinguda de l'evolució històrica dels banys islàmics peninsulars, segons els períodes califal, taifa, almohade i nazarí. Així mateix, fa també una síntesi dels banys medievals i jueus d'aquesta zona.

tumen a distingir dos grups principals.⁴⁸⁴ El primer gran grup correspon a aquells banys que disposen les sales de manera lineal o en paral·lel, i el segon el formarien els banys amb les sales disposades en forma de colze, que vertebrava la sala tèbia (*tepidarium*). Podria afegir-s'hi, encara, un altre grup que el formarien els banys amb un gran *maslaj* (sala de repòs), però aquesta tipologia correspondria més aviat als banys privats de palau. El fet que els banys siguin privats o comunitaris, però, no és necessàriament un factor que en determini la inclusió en un grup o en un altre (excepte, com hem vist, pel que fa al tercer grup), ja que la distinció és tan sols física.

Observem que dins del bany es poden diferenciar dues parts amb funcions també diferents: una és la part del bany pròpiament dit, que generalment anomenem la part humida, i l'altra, que és la part seca, correspon a tota l'àrea de serveis directament lligats a aquestes sales de bany (l'accés, l'habitable de l'encarregat de l'establiment, el vestuari, les sales de repòs, les terrasses o els jardins). Són dues parts que no tan sols es diferencien quant a la funció, sinó que arquitectònicament són també diferents, precisament pel que s'hi fa.

Una de les principals característiques dels banys urbans és la presència d'una gran sala tèbia, pertanyent a la zona seca, que era un espai destinat al repòs, on es feien xerrades, es pactaven acords comercials o fins i tot s'arreglaven matrimonis. Es tracta del *maslaj*, una estança amb una funció social evident. En els banys més senzills, el *maslaj* no era tan sols una sala de repòs, sinó que també feia les funcions de vestíbul i vestuari. Val a dir, a més, que no era una sala exclusiva dels banys públics, ja que molts banys particulars també posseïen una sala de descans o d'oci per a reposar després de l'experiència del bany. Més endavant, en parlarem.

Els banys estaven formats, doncs, per un conjunt d'edificis amb diverses dependències. La sala central, la qual corresponia als banys freds i al descans, generalment estava formada per un templet central sobre columnes, cobert per una cúpula amb lluernes que deixaven entrar la llum. Aquest templet central recorda, per la forma, l'*impluvium* romà i els baptisteris paleocristians. Normalment els banys es preniën en altres dependències de forma rectangular, amb galeries de columnes, i cobertes amb voltes de canó perforades amb lluernes. L'aigua freda o calenta se servia per mitjà de galledes i el vapor es canalitzava per unes canonades construïdes dins del mur, que pujaven des d'un forn o caldera situats sota el pavi-

484. Aquest tipus de catalogació va ser proposada per Basilio PAVÓN MALDONADO, «Jaén medieval. Arte y arqueología árabe y mudéjar», *Al-Qantara: Revista de Estudios Árabes*, v (1984), p. 329-366. Cal tenir en compte, però, que es tracta d'una classificació física, és a dir, feta des del punt de vista estrictament arquitectònic, i no preveu altres elements com serien l'ús social dels banys (els banys públics, els banys urbans o rurals i els banys privats dels palaus), que presentaré més endavant, dins de l'apartat corresponent als banys islàmics de la Península.

ment.⁴⁸⁵ Moltes vegades aquest forn era en una construcció annexa a la zona del bany (figures 108 i 109).

Per tal de fer l'estada més agradable, els banys àrabs destacaven per la bellesa i el luxe, i es trobaven envoltats de jardins pels quals els clients podien passejar o on podien descansar. No tenien la monumentalitat de les termes imperials romanes, però sí que hi havia un cert interès per envoltar el bany d'un ambient plaent.⁴⁸⁶ Tot i que els banys cristians d'influència àrab intentaran imitar les comoditats i els costums musulmans, i en alguns casos també estaran envoltats de jardins, en conjunt seran establiments força més austers.

La utilització dels banys per part del banyista musulmà seguia diferents fases. Un cop hi havia entrat, passava a la sala d'estar o vestuari on se li donava una tovallola. Es despullava i es col·locava la tovallola al voltant de la cintura, i es posava també uns esclops o algun tipus de calçat amb la sola buida o gruixuda.⁴⁸⁷ Vestit d'aquesta manera, es desplaçava cap a la sala tèbia on, per uns moments, acostumava el cos a la calor de la sala calenta. En aquesta darrera estança suportava la calor i el vapor assegut, amb els peus submergits dins d'una piscina.

Quan tornava a la sala tèbia, descansava mentre rebia massatges. Aquests eren el lloc i el moment propicis per a la conversa social. Més tard, s'ensabonava tot el cos, incloent el cabell i les parts íntimes, i es treia el sabó amb dues galledes, una d'aigua calenta i una altra d'aigua freda. Posteriorment, un empleat li portava tovalloles seques, i després de posar-se-les tornava a la sala d'estar o *máslah*, on descansava, prenia una beguda i xerrava amb altres usuaris. Un altre servei habitual d'aquests banys era el fet de tenir la possibilitat de fer-se arreglar els cabells,

485. Tot el sistema d'escalfament dels banys àrabs és similar o gairebé igual a l'*hypocaustum* dels banys de l'antiguitat. Consta de diverses parts: un forn (que ha de ser una construcció sòlida, feta amb materials refractaris), un canal per a conduir l'aire calent fins a la cambra de calor, les cambres de calor, els pilars que sostenen el paviment de la cambra superior i els tubs (tot el sistema de canalitzacions que fan circular l'aire calent per l'interior dels murs). Els hipocausts acostumen a estar construïts en el subsòl, per a retenir millor l'escalfor, i com a combustible generalment empenen el carbó de fusta: Jean-Pierre ADAM, *La construction romane: Matériaux et techniques*, París, Picard, 1984, p. 287-316; Henry THÉDENAT, «Hypocaustis, hypocaustum», a Charles-Victor DAREMBERG i Edmond SAGLIO, *Dictionnaire des antiquités...*, vol. III, p. 345-350. Alguns banys o construccions termals d'època antiga s'escalfaven amb algun tipus de braser, especialment en els primers temps, ja que l'*hypocaustum* no es va introduir fins ben bé al final del segle II aC o principi del segle I aC. Aquesta solució evitava el fum i els gasos tòxics dins les cambres de bany, i produïa una calor seca, sana i eficaç. Un dels banys més antics que co-neixem amb hipocausts són els de Pompeia. Però aquest sistema de calefacció no era tan sols propi dels establiments balnearis (i aquí el mot *balneum* l'hem d'entendre en el seu just significat, és a dir, com a bany calent i artificial, per oposició als banys freds naturals), sinó que altres tipus de construccions, com ara la capella de l'església de Santa Cecília a Roma, també el van utilitzar.

486. Josep CANAL I ROQUET, Eduard CANAL I DE DIEGO, Josep M. NOLLA I BRUFAU i Jordi SAGRERA I ARADILLA, *La ciutat de Girona...*

487. Aquests esclops li permetien caminar còmodament pel terra calent dels banys. Sovint, a més, i per tal que la superfície no s'escalfés més del compte, calia ruixar-la amb aigua freda.

afaitar-se o depilar-se, i fins i tot fer-se fer la manicura, arreglar-se els peus o maquillar-se.

En tot aquest procés, les persones encarregades del funcionament del bany tenen una importància fonamental. En qualsevol establiment de banys del món islàmic hi treballaven una sèrie de persones que duïen a terme tot tipus de feines, des de cobrar l'entrada (el gerent, *kayyim*) fins a mantenir constantment encès el forn o la caldera (el fogoner, *wakkad*, i el que alimentava el foc, el *zabbal*); des de repartir tovalloles (l'encarregat del vestuari, *sahib al-sundük*) fins a servir menjar i begudes; o des de fer massatges (el massatgista, *mukayyis* o *kayyás*, o el que aplicava ventoses, *hadjdjam*) fins a afaitar o tallar els cabells i polir-los (el barber, *muzayyin*). Als banys públics de Tunísia, per exemple, la reglamentació agrupava les persones que hi treballaven en diferents grups: un responsable del vestuari, que seria ajudat per altres empleats a les sales de repòs; un encarregat de la roba de recanvi, amb encarregats de les cabines i de la neteja de tovalloles, i també massatgistes; un encarregat, amb els ajudants corresponents, del forn i la caldera, que es coneixia amb el nom de *ra'is al-hammam* (mestre de bany); els barbers, perruquers i encarregats de les begudes no eren empleats directes del bany, però hi oferien els seus serveis. En els banys de les dones, el personal era femení. A diferència dels banys del món antic, aquestes persones no eren esclaves, sinó que rebien un sou per fer la feina, i sembla que en més d'un cas hi havia certa rivalitat entre elles.

Val a dir, doncs, que l'estada dels clients dins del bany podia arribar a ser molt llarga, i de fet sovint ho era, especialment per a les dones, que aprofitaven del tot l'oportunitat de relació social que l'establiment els oferia:

[...] como en un salón, se reunían con sus amigas, merendaban incluso, y procuraban deslumbrar a las demás por la belleza y finura de su ropa blanca. Peinadoras (*mashita*) —las mismas que emperifollaban a las novias el día de la boda— prestaban sus servicios a las bañistas; las depilaban, les ponían alheña, les daban pomadas, les ungían el pelo con perfumados aceites (sobre todo con el de civeto —*galiya*; español, *algalia*— que era el más estimado), y les vendían toda clase de ungüentos (*duhn*) para el cuidado de la piel y de saquitos de polvos aromáticos para los vestidos.⁴⁸⁸

El bany islàmic està estretament lligat a tots els esdeveniments principals de la vida d'homes i dones, des del casament fins a les commemoracions, passant per l'infantament o la circumcisió. La principal finalitat n'és el fet religiós, ja que la purificació a través del bany és necessària per a poder iniciar els ritus i pregàries propis de la religió musulmana. I la purificació és un element tan important, que

488. Leopoldo TORRES BALBÁS, «Arte califal», p. 279.

el mateix bany esdevé de per si una cerimònia religiosa.⁴⁸⁹ No és estrany, doncs, que molts banys públics islàmics es trobin situats al costat de les mesquites de la ciutat, o fins i tot en molts casos formin part de les mateixes mesquites. D'altra banda, és precisament per aquesta funció lligada directament amb la religió que els banys musulmans perden el vessant esportiu propi de les termes gregues i romanes i, consegüentment, deixen de ser institucions elitistes; el bany musulmà, en aquest sentit, està i ha d'estar a l'abast de tota la població.

A la pràctica, però, el bany esdevé, sens dubte, una acció clarament higiènica, ja que la purificació religiosa és aprofitada per a netejar el cos en profunditat i preparar-lo per a l'oració. Aquesta purificació es fa necessària sobretot després d'actes com les evacuacions alimentàries, després de tocar objectes bruts i després dels actes sexuals. El musulmà ha de purificar-se com a mínim un cop a la setmana, generalment abans de l'oració pública del divendres a la mesquita.

A part d'això, el *hammam* és també un lloc socialment important dins de la ciutat musulmana, des de l'edat mitjana fins avui (figures 150-153 i 155).⁴⁹⁰ Es tracta d'un lloc de trobada, on homes i dones, sempre per separat, poden parlar de negocis, de la vida personal, dels assumptes familiars, poden comentar esdeveniments socials, o fins i tot poden preparar festes i actes de qualsevol mena. A la vegada, és també un lloc propici per a fer amistats o per a arranjar matrimonis, i fins i tot és un lloc on els nens, acompanyats de les mares, aprenen comportaments socials i preceptes religiosos.

La funcionalitat plaent n'és també molt clara, ja no tan sols pel mateix fet del bany i per l'ambient, sinó que els serveis rebuts o el mateix context físic de l'edifici són agradables. I també n'és ben palesa la funció medicinal, tant per la higiene corporal en si mateixa, com per les capacitats curatives que textos com els de l'escriptor i polític granadí Ibn al-Jatib (1313-1370) atribueixen al bany com a factor de salut (traducció):

489. D'entre els diferents tipus de cerimònies o ritus que es duen a terme en el bany, destaca el *guadox*, que consisteix a rentar-se les mans, els òrgans sexuals, la boca, els narius, la cara, els avantbraços, el cap, les orelles, el coll i els peus, tres vegades cadascuna de les parts. L'aigua ha de ser freda i, és clar, neta, i cadascuna d'aquestes rentades rituals ha d'anar acompanyada d'oracions a Al·là, per tal que protegeixi les parts que són purificades. El bany també alberga altres tipus de cerimònies religioses, com ara les relacionades amb els casaments. Vegem com descriu Rachel Arie una cerimònia d'aquesta mena: «se celebraban durante una semana, en principio, en casa de la novia donde se emperejilaba y el baño de la novia era ocasión de gran regocijo de las mujeres, después adornada de todos sus atavíos la esposa era conducida solemnemente del domicilio de sus padres al de su esposo», Rachel ARIE, *L'Espagne musulmane au temps des Nasrides (1232-1492)*, París, de Boccard, 1973, p. 394; text extret de José Carlos RIVAS, *Los baños árabes...*, p. 9.

490. Omar CARLIER, «Les enjeux sociaux du corps. Le hammam maghrébin (XIXe-XXe siècle), lieu pérenne, menacé ou recréé», *Annales HSS*, 6 (2000), p. 1303-1333.

Sobre el baño en sus diversas situaciones, porque, el baño en sí lo que le sustituye entre los restantes evacuativos, es necesario estudiarlo, de forma particular, por sus excelentes efectos y provecho evidente. / Decimos: el baño es el mejor procedimiento al que ha llegado la argucia humana en la conservación de la salud y procura de la belleza, por su concordancia con las disposiciones naturales, similitud con las cuatro estaciones y capacidad para reunir los contrarios. / Ha de ir precedido, sin embargo, de una preparación adecuada, ambiente agradable, espacios amplios, agua dulce y que cada estancia tenga una condición análoga a la del hombre. / Lo que primero se pretende es refrescar y humectar; después, calentar y humectar y, en tercer lugar, calentar y secar. De este modo, el cuerpo se humedece, seca, refresca y calienta. Quien, por otra parte, desee la humectación, ha de evitar la estancia caliente, utilizando, por el contrario, en mayor medida agua que aire y rociando el suelo con agua caliente para incrementar el vapor de agua. Para secar, se procederá, inversamente, más aire que agua, la exudación en la estancia caliente, porque caliente; y, refrescando accidentalmente, para abrir los poros y eliminar el calor; y, al contrario. / La humectación en el baño es necesaria para los cuerpos / delgados, secos y enflaquecidos, pero no así la exudación. Asimismo, se derramará sobre el cuerpo agua caliente y dulce, a fin de que aquéllos adquieran volumen y cambien de color; después, cesarán en esto y emplearán el agua fría, una vez. Se embrocarán, seguidamente, con óleos para mantener la humedad de ésta, dispersada por las fisuras en la superficie del cuerpo. / Aquéllos cuyos cuerpos son robustos, crasos, flácidos y flemáticos, necesitan la desecación, evitarán la inmersión en agua fría y procurarán la exudación con garbanzos, bóraz y álcali. / Tomar baños en ayunas, adelgaza. Sobre las comidas, engorda y pueden causar obstrucciones. Aquéllos cuya complexión es cálida, en verano, se bañarán al mediodía, para que la salida no le afecte y el calor del día se haya suavizado. Los de complexión fría procederán al contrario. En ambos casos y, durante el invierno, se cubrirán con una capa al salir del baño, porque el cuerpo pasa así, repentinamente, del calor al frío y por temor a que los poros se cierren por contacto con la frialdad del aire —pues el fin pretendido es que el cuerpo tome volumen pero sin exceso—. / Si el que toma baños acusa tristeza y adelgaza, es que se ha excedido. Por tanto los abandonará. La entrada y salida de la estancia caliente se hará de modo gradual. Quienes tomen baños asiduamente, reducirán el ejercicio y, quien efectúe éste, aquél. Por último, la inmersión prolongada en el baño puede producir desvanecimiento. / Sobre las ventajas e inconvenientes del baño. / Decimos: entre las primeras, reblandecer el cuerpo, abrir los poros, eliminar la suciedad. Afirman también que reduce la prétera, reduce las ventosidades, evita la fatiga y prepara el cuerpo para ingerir alimentos. Sostienen otros que el baño proporciona al cuerpo los mismos efectos que el vino, es decir, alegría y goce, de ahí que observes cómo gran número de personas cantan cuando se bañan. / Inconvenientes: proporcionar calidez al corazón, debilitar la fuerza, originar náuseas y desvanecimiento y facilitar la afluencia de sustancias tendentes a la supuración. / Han de tener, pues, mucho cuidado los enfermos de fiebres, disenterías, úlceras, luxaciones o tumoraciones, así como, también no debe tomarse con el estómago reple-

to de alimentos, salvo las personas gruesas; quienes así hagan, inferirán después, oximiel, a la vez que reducirán todo lo posible el régimen.⁴⁹¹

Sens dubte, els edificis dels banys constitueixen una de les institucions més característiques de la ciutat islàmica, però cal entendre'ls no tan sols com un fet arquitectònic (un edifici), o com un fet social i religiós (una institució), sinó com un element urbanístic definidor de la ciutat islàmica,⁴⁹² en la qual la gestió de l'aigua tenia una importància cabdal.⁴⁹³ Sovint, les ciutats posseïen i posseeixen un gran nombre de banys públics; així, per recordar-ne un exemple, Damasc, a l'inici dels anys seixanta del segle xx, sense comptar els banys destruïts, desapareguts o oblidats, tenia una bona trentena de banys en activitat.⁴⁹⁴

En aquest sentit, i per causa del caràcter públic, el *hammam* estava generalment ubicat en una part cèntrica de la ciutat, o bé amb facilitat d'accés de cara als usuaris: «estaba la mezquita de los moros de aquella partida ciudad y aún hay vestigios de la puerta que entonces tenía que es enfrente estaban los baños que solían tener a la entrada de sus mezquitas para lavarse de sus pecados decían error grande y de gente ciega».

Aquest fragment del cronista alacantí Vicente Bendicho, que coneixia molt bé la seva ciutat durant la primera meitat del segle xvii, ens parla dels banys que hi havia i de la seva situació. Continua, tot parlant de l'església de Sant Nicolau, de la manera següent:

[...] primero fue mezquita pues cerca de ella, contigua, hay unas casas a la parte de Levante que servían de baños en tiempo de los moros y se ven en los vestigios manifiestos y era de costumbre de los moros tener baños cerca de la Mezquita para lavarse antes de entrar en ellas que a título de borrar sus pecados lo introdujo Mahoma siendo a la verdad que lo hacen para lavar aquel mal olor que tienen por descendientes de Ismael.⁴⁹⁵

491. Aquest text forma part d'un llibre d'Ibn Al-Jatib sobre la medicina, en el qual estudia el bany junt amb altres factors de la salut, com són el coit i el son. Ha estat extret de Mikel de EPALZA, «Estructura y funciones de los baños islámico», a *Baños árabes en el País Valenciano*, p. 11-24. Vegeu també la traducció de María Concepción VÁZQUEZ DE BENITO, a la seva edició de Muhammad B. Al-Jatib, *Libro del cuidado de la salud durante las estaciones del año o Libro de higiene*, Salamanca, Universidad de Salamanca, 1984.

492. Vegeu, per exemple, el cas de Barbastro: Bernabé CABANERO SUBIZA i Fernando GALTIER MARTÍ, «Los baños musulmanes de Barbastro (Huesca): hipótesis sobre un monumento digno de excavación y recuperación», *Artigrama*, v (1988), p. 11-26.

493. Francisco FRANCO SÁNCHEZ, «El espacio del agua en la ciudad de Orihuela en época musulmana», a Mikel de EPALZA (ed.), *Agua y poblamiento musulmán...*, p. 33-53; Mikel de EPALZA, «Un modelo operativo de urbanismo musulmán», a *Agua y poblamiento musulmán...*, p. 137-149.

494. Jacques de MAUSSION DE FAVIÈRES, «Note sur les bains de Damas», *Bulletin d'Études Orientales*, xvii (1961-1962), p. 121-131.

495. Per als dos fragments: Màrius BEVIA, «Alacant: banys, aigua i ciutat musulmana», a *Baños árabes en el País Valenciano*, p. 83-88 (es refereix a Vicente BENDICHO, *Crónica de la muy ilustre, noble*

Per tal de complir amb la finalitat religiosa i ritual, sovint els edificis de banys es construïen, doncs, a tocar de les mesquites de la ciutat, que, d'altra banda, eren també edificis importants dins l'espai urbà d'una ciutat musulmana. Segons les fonts, per exemple, a la ciutat de Còrdova haurien pogut existir, en el segle x, nous banys; malgrat que aquestes fonts puguin ser exagerades, el que sí és cert és que, sens dubte, els banys tenien un paper importantíssim, si no principal, dins d'una ciutat. De fet, en els diferents documents relatius a la construcció de ciutats musulmanes a al-Àndalus, tant les mesquites com els *hammam* consten com a construccions prioritàries i fonamentals.⁴⁹⁶

Un fet que evidentment també condicionava l'emplaçament dels edificis de bany dins de la ciutat era la necessitat de col·locar-los prop d'un accés d'aigua, fos un riu, un canal, un pou, un molí d'aigua o qualsevol altre mitjà aqüífer. Si es podia, s'utilitzaven els dispositius romans quan no havien estat destruïts.⁴⁹⁷ Així com molts altres tipus de construccions que també empraven l'aigua podien situar-se lluny d'aquestes fonts, i solucionar l'abastiment per mitjà de qualsevol tipus de dipòsit, per als banys era imprescindible proveir-se d'aigua amb la màxima facilitat i amb una quantitat constant.⁴⁹⁸ L'aigua arribava a través de canalitzacions de la ciutat o per un riu proper. En la majoria de banys era necessari recollir l'aigua en grans cisternes, de manera que calien complicats sistemes de repartiment per a enviar l'aigua cap al forn, cap a les diferents sales de bany o cap a la part dels homes i de les dones. Les sínies de tracció humana o animal i les simples politges manuals eren els sistemes emprats habitualment.

Una altra qüestió que condicionava la situació d'uns banys era el manteniment de la calor. Per una qüestió purament d'estalvi energètic, i per tal de protegir l'edifici del fred i del vent, calia construir-lo en zones arrecerades, i és per això que molts banys es troben en nivells inferiors dels carrers de la ciutat, dins de valls, o bé encaixats en vessants de turons o muntanyes.

També cal tenir en compte el fet que en ser institucions públiques havien de ser edificis cèntrics, de manera que s'evitava construir banys en carrers estrets o de poc trànsit. Moltes ciutats situaven els banys fora muralla, prop dels rius propers,

y leal ciudad de Alicante (1640), ms. in folio, primera part, llibre I, cap. xxiv i cap. xx, Arxiu Municipal d'Alacant, armari 3, lligall 11, resumida i anotada per Francisco Figueras Pacheco el 1960 i reeditada el 1991).

496. Per a les fonts que reflecteixen aquesta necessitat de construir mesquites i banys a les ciutats islàmiques: Rafael AZUAR RUIZ, «El hammam musulmán en Al-Andalus», a *Baños árabes en el País Valenciano*, p. 33-43.

497. Roger John Antony WILSON, «Tot aquarum tam multis necessariis molibus. Recent Studies on Aqueducts and Water Supply», *Journal of Roman Archeology*, ix (1996), p. 5-29.

498. Amb relació als sistemes tècnics emprats per a la recollida i per a l'abastiment d'aigua, tant de banys com d'altres tipus d'edificis, i el seu emmagatzematge i els sistemes de repartiment, distribució i evacuació d'aigües residuals: Jean-Pierre ADAM, *La construction romaine...*, p. 257-316.

però a tocar d'alguna porta més o menys principal, i aquest emplaçament s'aprofitava per donar-los també una funció d'hostatgeria per a viatgers.

6.3. BANYS ISLÀMICS DE LA PENÍNSULA IBÈRICA I LA SEVA UTILITZACIÓ POSTERIOR

L'estudi dels banys existents a la península Ibèrica, tant a les ciutats islàmiques com a les cristianes, està ple de dificultats pel que fa a la síntesi, ja que, per una banda, se'n conserven ben poques restes i, per l'altra, manca documentació que hi faci referència.⁴⁹⁹ Manquen estudis monogràfics⁵⁰⁰ i manquen estudis generals, actualitzats, ja que moltes restes de banys no han estat estudiades amb més o menys profunditat des de la dècada dels cinquanta o seixanta del segle passat, o no ho han estat mai. En molts casos, es parteix tan sols de la possible localització d'unes restes, que encara han de ser excavades i analitzades. L'estudi de les restes arqueològiques (i també històriques) és una qüestió que demana temps, dedicació i, és clar, també diners d'inversió pública, de manera que hom té la sensació que la història és com una mena de trencaclosques tot just encetat del qual encara hem de trobar la majoria de peces, i fer-les encaixar.⁵⁰¹

D'altra banda, cal tenir també en compte que en el segle XIX es van dur a terme remodelacions de tipus historicista en alguns dels banys (un exemple ben clar seria l'Alhama d'Aragó),⁵⁰² que els han transformat en construccions plenes d'anacro-

499. Leopoldo TORRES BALBÁS, «Arte Almohade. Arte Nazarí. Arte Mudéjar», a *Ars Hispaniae: Historia Universal del Arte Hispánico*, vol. IV, Madrid, Plus-Ultra, 1949, p. 105-108, 154-158 i 332-336. De Torres Balbás en parlaré sovint en aquest capítol. És útil consultar els diversos volums d'*Obra dispersa* («Al-Andalus». *Crónica de la España musulmana*, Madrid, 1981 i seg. Sobre la personalitat de Torres Balbás: Patrice CRESSIER, «Archéologie du Maghreb islamique, archéologie d'Al-Andalus, archéologie espagnole?», a Manuela MARÍN (ed.), *Al-Andalus-España: Historiografías en contraste, siglos XVII-XXI*, Madrid, Casa de Velázquez, 2009, p. 131-145. Acaba de sortir publicat el primer estudi general modern sobre la qüestió quan aquest llibre s'estava ja imprimint: Caroline FOURNIER, *Les Bains d'al-Andalus (VIIIe-XVe siècle)*, Rennes, Presses Universitaires, 2016.

500. Un exemple d'estudi monogràfic i arqueològic recent: Dolores LUNA OSUNA i Rafael CARMONA ÁVILA, «El hammām andalusí de la Puerta de Santa Ana (madīnat Baāguh, Priego de Córdoba)», *Antiquitas*, XXIII (2011), p. 197-232.

501. Amb relació a la qüestió de la interpretació de les restes arqueològiques, potser caldria tenir en compte els edificis de banys que sí que es conserven en molts indrets del món islàmic, ja que són una font viva d'informació, no tan sols al voltant del seu ús i el procés de bany, sinó també pel que fa a la seva estructura arquitectònica i el seu aspecte general. No cal dir que sempre hem de prendre aquesta informació de manera relativa, perquè són edificis que molt probablement han patit diferents remodelacions al llarg de la història, però sigui com sigui no deixa de ser un element de comparació. En aquest sentit, hi ha un estudi força complet sobre els banys de Damasc elaborat per Jacques de MauSSION, acompanyat d'un extens aparell fotogràfic, que palesa molt bé quin podria haver estat l'aspecte dels banys de les ciutats islàmiques peninsulars: Jacques de MAUSSION DE FAVIERES, «Note sur les bains de Damas».

502. Amalio R. GUAJARDO, *Apuntes geográficos e históricos de Alhama de Aragón*, Saragossa, Impr. Navarro, 1925.

nismes que sovint han confós els mateixos arqueòlegs i historiadors, o si més no n'han dificultat la tasca d'estudi.

Va ser precisament durant el segle XIX que els banys islàmics de la península Ibèrica i les seves ruïnes van seduir intensament la imaginació desbordant dels romàntics (figures 18 i 19),⁵⁰³ com ho demostra la descripció següent, que he triat com un exemple, d'un conjunt de banys granadins que ens ha deixat l'erudit escriptor Francesc Pi i Margall:

[...] los baños sirven de lavadero, y húmedos y sumergidos como están en las tinieblas, producen dolorosa impresión en todo hombre que ama las artes. Consérvase aún de estos baños un hermoso patio y algunos de los cuartos que fueron salas de descanso; pero no llama la atención sino una como galería, cuyos arcos, sostenidos por columnas de mármol, corren alrededor de un aljibe cubierto por una estrellada bóveda. Los ricos y variados capiteles de las columnas, la bella distribución de la galería, la opaca luz que la ilumina, la severidad de los arcos que cobijan sus oscuros corredores, hasta lo descarnado de sus muros les da cierto interés que en vano buscaríamos ni aun en la puerta de la casa del Carbón, donde hay uno de los más bellos arcos de herradura que ha podido trazar la mano de los artistas musulmanes.⁵⁰⁴

Aquesta part del meu treball d'emmarcament dels banys públics de Girona no pretén ser un corpus dels banys islàmics peninsulars, sinó que tan sols és un recull i una síntesi de la principal documentació escrita i fins avui publicada, una mena d'estat de la qüestió, per tal que tota aquesta informació serveixi de context per a entendre millor la gènesi dels Banys de la ciutat de Girona. L'abast de l'estudi no em permet parlar gaire extensament de cada exemple dels banys esmentats, però he volgut compensar aquest fet citant en cada cas els estudis i la bibliografia utilitzats, per tal de facilitar properes investigacions (figures 112-119).

Tant si es tracta d'elements documentals, com si són d'algun altre tipus, les fonts d'informació sobre els banys de la Península no acostumen a ser gaire abundants, excepte en alguns casos. Pel que fa als documents, els que hi estan directament relacionats encara són més escassos, de manera que molt sovint cal esgarrapar informació de documents relatius a altres temes que indirectament fan referència als banys d'una ciutat. No cal dir que sovint, doncs, tan sols tenim notícia de l'existència d'uns banys, però es fa difícil arribar-ne a saber més coses.

Ja hem vist que una de les fonts que més informació aporten són els *Llibres del Repartiments*. Els regnes cristians, en anar conquerint territoris musulmans, es repartien els béns i propietats aconseguits, i de tot això en quedava constància

503. Per exemple: Girault de PRANGEY, *Recuerdos de Granada y de la Alhambra*, París, 1837 (ed. facsímil, Madrid, Escudo de Oro, 1982), gravats XI, XXII i XXX.

504. Francesc PI I MARGALL, *España, sus monumentos y artes, su naturaleza e historia: Granada, Jaén, Málaga y Almería*, Barcelona, Establ. Tip. de Daniel Cortezo, 1885, p. 477.

escrita en documents oficials. Alguns d'aquests documents encara es conserven (els de Mallorca, València i Màlaga, per exemple), i no tan sols ens diuen quins edificis existien en aquell moment concret, sinó que també ens diuen qui se'n va fer càrrec i on estaven situats.⁵⁰⁵

Altres fonts escrites també tenen una certa importància dins d'aquests tipus d'estudis històrics, especialment els llibres de viatges, en el sentit que aporten tot aquell element de descripció de ciutats i edificis, que moltes vegades ja han desaparegut, o dels quals tan sols resten alguns elements per si mateixos poc indicatius. I dins de les fonts escrites també hem de destacar la literatura, que, tot i que és un tipus de font poc fiable des del punt de vista estrictament monumental, complementa les altres informacions, encara que tan sols sigui pel que fa al context, o reflectint els aspectes més relacionats amb la vida quotidiana. De la relació entre banys i literatura en parlaré més concretament en el capítol dedicat als banys cristians medievals.

És evident, com he dit més amunt, que el bany era, a la península Ibèrica musulmana i en general dins del període medieval, una pràctica habitual per a tota la població, i en alguns casos fins i tot esdevenia una pràctica gairebé obligada des del punt de vista de les relacions socials de la comunitat.⁵⁰⁶ Els banys públics eren freqüentats per les persones d'estaments socials més senzills, però també per persones de nivells més elevats, i no tan sols dins dels límits cronològics de l'edat mitjana, sinó fins i tot més enllà. Alonso de Morgado i Agustín de Rojas expliquen respectivament que el 1560 i cap a 1602-1603 les dames sevillanes encara mantenien el costum d'assistir als banys de la ciutat amb periodicitat.⁵⁰⁷ Tot i així, la majoria de palaus ciutadans devien tenir, si més no, una habitació destinada a aquesta funció, potser propera a aquella on se situaven les latrines.⁵⁰⁸ Mentre que quasi totes les cases de l'Alcazaba malaguenya tenien latrines situades al final d'un passadís, en un racó, aïllades de la resta de la casa i amb portes sovint dobles, als barris de cases més senzilles, on hi havia menys confort, els banys, en canvi, eren modestos i col·lectius.⁵⁰⁹

505. Vegeu, per exemple, *Repartiments a la Corona d'Aragó (segles XII-XIII)*, ed. a cura d'Enric Guinot i Josep Torró, 2007.

506. Evariste LÉVY-PROVENÇAL, *La civilización árabe en España*, 3a ed., Madrid, Cátedra, 1969, p. 91 i seg.

507. Alonso de MORGADO, *Historia de Sevilla, en la qual se contienen sus antigüedades, grandezas y cosas memorables...*, Sevilla, en la imprenta de Andrea Pescioni y Juan de Leon, 1587; Agustín de ROJAS VILLANDRANO, *El viaje entretenido...*, Barcelona, por Sebastián de Cormellas, 1624, citat a Leopoldo TORRES BALBÁS, «Notas sobre Sevilla en la época musulmana. Los baños», *Al-Andalus*, x (1945), p. 179-186; Leopoldo TORRES BALBÁS, «Crónica arqueológica de la España musulmana», *Al-Andalus*, vii (1942), p. 206-210. Torno sobre aquest tema just abans de la conclusió del llibre.

508. Leopoldo TORRES BALBÁS, «Letrinas y bacines», *Al-Andalus*, xxiv (1959), p. 221-234.

509. Leopoldo TORRES BALBÁS, «El barrio de casas de la Alcazaba malagüena», *Al-Andalus*, x (1945), p. 396-409.

Hi havia ciutats com Sevilla, Granada o Còrdova que devien tenir un nombre força elevat d'establiments d'aquest tipus, fossin públics o privats, ja que fins i tot avui els vestigis coneguts són molt més abundants que a altres ciutats.⁵¹⁰ Els nuclis urbans petits també els tenien.⁵¹¹ Els cronistes parlen, referint-se a Còrdova, de quantitats que van des dels tres-cents fins als sis-cents banys al final del segle x, una xifra que no ha semblat exagerada comparada amb altres ciutats d'al-Àndalus o amb els que avui en dia encara existeixen en diverses ciutats del Marroc.⁵¹² L'humanista, escriptor i polític venecià Andrea Navagero (1483-1529), en el viatge a Andalusia que va fer pocs anys abans de morir, observa el luxe dels banys dels grans palaus com l'Alcázar de Sevilla o l'Alhambra de Granada. Mentre que del primer en destaca la importància i la bellesa de l'aigua corrent, del segon n'elogia els marbres finíssims i la llum que entra pel sostre amb vidres col·locats «com ulls» arreu.⁵¹³

L'existència de banys i termes romans en moltes ciutats importants de la Península⁵¹⁴ va condicionar, sens dubte, l'establiment de banys en època medieval. De fet, sembla que algunes d'aquestes construccions d'època antiga van ser reutilitzades ja per musulmans, ja per cristians; Tarragona, Còrdova, Segòvia o Mèrida en són bons exemples. El mot *alhama*, que acompanya molts banys peninsulars, també seria un element indicatiu de banys termals, ja que el seu significat és bany o font termal, i afegiria a la llista banys com els d'Albacete, Almeria, Granada (hi ha dos topònims), Múrcia, Sòria (també n'hi ha dos) i Saragossa.

La majoria de banys peninsulars musulmans els podem trobar a tocar o molt a prop de les mesquites de les ciutats, per a satisfer plenament la finalitat religiosa essencial per al món islàmic que he descrit en el capítol precedent. En ciutats com Màlaga, Granada o Còrdova ens consta que certament molts banys de la ciutat estaven associats amb les mesquites existents.

510. Vegeu els nombrosos exemples esmentats per Leopoldo TORRES BALBÁS, «Notas sobre Sevilla...». Vegeu també el nombre i la importància dels banys que es coneixien per a la ciutat de Granada i encara es podien visitar al final del segle XIX: Manuel GÓMEZ MORENO, *Guía de Granada*, Granada, Indalecio Ventura, 1892, p. 98, 99, 136, 137, 415-419, 483-485 i 508. També, Benito MINAGORRE Y CUBERO, *Baños de Zújar (Granada)*, Granada, Paulino Ventura, 1909.

511. Diego ANGULO INIGUEZ, «Baño musulmán de Cogollos de Vega (Granada)», «Baños árabes de Ceuta», *Boletín de la Real Academia de la Historia*, 181 (1984), p. 259-261.

512. Per als banys de la ciutat de Còrdova: Leopoldo TORRES BALBÁS, «Arte califal», p. 617-620.

513. Andrea NAVAGERO, *Viaje a España (1524-1526)*, València, Castalia, 1951, p. 54 i 64 (1a ed., Venècia, 1563). Navagero, que va entrar a la Península per mar per Palamós, no va visitar Girona. Es va dirigir directament cap a l'interior per Lleida i Saragossa.

514. Per a Catalunya, entre l'abundant bibliografia, «Les termes romanes a Catalunya» a *Utilització de l'aigua a les ciutats romanes*, Tarragona, Universitat Rovira i Virgili, 1993; Antoni MANÉ I SABAT, *Excursió per les termes romanes de Catalunya*, Barcelona, Rafael Dalmau, 1999, col·l. «Arxiu Bibliogràfic de la Unió Excursionista de Catalunya», núm. 37. Per a un cas particular, ben documentat, Josep M. MACIÀS I SOLÉ (ed.), *Les termes públiques de l'àrea portuària de Tarraco. Carrer de Sant Miquel de Tarragona*, Tarragona, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, 2004, col·l. «Serie Documenta», núm. 2.

Com també he indicat precedentment, un altre emplaçament habitual per als edificis dels banys són les portes d'accés a les ciutats, i és per això que molts banys duen precisament el nom de la porta prop de la qual estaven situats, o que per altra banda la porta corresponent és anomenada porta dels Banys. De banys propers a portes de ciutats coneixem, per exemple, el de la porta de Guadix de Granada o el de Gibraltar (figura 113).⁵¹⁵ Les portes eren llocs de pas, tant per als mateixos ciutadans com per als visitants estrangers, i algunes vegades coincidien amb el pas d'un riu o d'un canal que circumdava la població; això hi garantia una afluència constant de públic. De la importància de construir els edificis de bany prop de les fonts principals d'aigua de les poblacions, per garantir-ne un abastiment constant, ja n'hem parlat anteriorment. Dins de la Península, aquest és un emplaçament corrent a les ciutats com, per exemple, a Ronda (figura 118).⁵¹⁶ Hi ha també la qüestió de poblacions com Molina (Guadalajara), que, tot i que ara com ara no hi ha notícia de possibles restes de banys, tenen una porta anomenada precisament «del bany», denominació que en pressuposa, si més no, una hipotètica existència.⁵¹⁷ I no tan sols les portes de les ciutats podien prendre el nom del bany proper, sinó que també alguns barris arribaven a anomenar-se de la mateixa manera que els banys situats dins dels seus límits, com ara el *rabad hammam al-Ilbirí* de Còrdova. Tot això ens pot donar una idea de fins a quin punt els edificis de banys tenien un paper important dins d'una ciutat musulmana ja que en determinaven la topografia i la toponímia.

Tot edifici públic necessita algun tipus de reglament que controli l'ús que en fan els ciutadans i que estableixi qüestions com ara l'horari, l'accés, el sou i les condicions dels qui hi treballen o la neteja. Són aspectes molt més evidents, com hem vist, pel que fa als banys urbans, ja que són institucions directament lligades amb la intimitat de les persones, i en el cas dels banys àrabs, lligades també amb els elements religiosos més essencials. És per això, però també per raons de simple organització col·lectiva, que la majoria de banys públics devien tenir alguna reglamentació, si més no per a establir els dies d'ús dels homes i de les dones,⁵¹⁸ tal com especifiquen alguns documents que ens parlen d'aquesta qüestió.

515. Per als banys de Gibraltar: Leopoldo TORRES BALBÁS, «Gibraltar, llave y guarda de España», *Al-Andalus*, vii (1942), p. 206-210.

516. Leopoldo TORRES BALBÁS, «La acrópolis musulmana de Ronda. El baño», *Al-Andalus*, ix (1944), p. 475-477.

517. Basilio PAVÓN MALDONADO, *Guadalajara medieval: Arte y arqueología árabe y mudéjar*, Madrid, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1984, p. 209.

518. La qüestió de la normativa d'ús i d'accés als banys públics es complica molt més a les poblacions on conviuen persones de diferents religions, especialment musulmans, cristians i jueus, ja que tard o d'hora es feia necessari establir uns dies diferents per cadascuna d'aquestes comunitats, a la vegada que també s'havia de continuar tenint en compte l'element del sexe dels banyistes. Més endavant, en el capítol referent als banys situats en ciutats medievals cristianes, tornaré sobre aquesta qüestió.

Els banys públics de la Península en període islàmic, és clar, no n'eren pas una excepció. Ens han arribat documents de ciutats com Màlaga, que vetllaven per la salut dels clients no deixant passar dones «enfermas o paridas», ni «hombre sin calzones»,⁵¹⁹ i establint que les persones encarregades dels banys els mantinguessin nets. Les ordenances d'Al-Saqatí, de Màlaga, establien que els encarregats dels banys de la ciutat tenien l'obligació de deixar «la piedra pomez con la que raspan los pies» tota la nit en remull amb aigua i sal.⁵²⁰

Els banys construïts a la península Ibèrica islàmica no es diferenciaven gaire de la resta de banys del món musulmà. De fet, el marcat vessant funcional de l'edifici, que a tot arreu necessita unes mateixes estances, fa que se'n palesin unes constants estructurals, i en tot cas, les variants les trobarem més aviat en les construccions cristianes posteriors. Els banys islàmics d'al-Àndalus són més simples de concepció i d'execució que els de la resta del món musulmà, i en gran manera són també menys monumentals. L'estructura és, però, la mateixa: les tres sales de bany, de les quals destaca la del mig, la zona seca de serveis, més o menys gran segons el tipus de bany i la població on està emplaçat, i la sala del forn o la caldera.

Basilio Pavón Maldonado, en un article dedicat als banys de Jaén (figures 114 i 115),⁵²¹ va provar de classificar els banys hispanomusulmans en tres tipus: el primer és el que disposa totes les sales linealment, el segon seria el que les disposa en angle i el tercer el que disposa d'un gran vestíbul. L'organització lineal de les diferents sales de bany, que s'utilitza sovint en els banys públics de les ciutats, provindria, segons Georges Marçais, de l'antiguitat romana, en què els banys tenien, com hem vist, una gran sala d'accés i descans, l'*apodyterium*, seguida de les tres sales pròpiament de bany: el *frigidarium*, el *tepidarium* i el *caldarium*. Les estances es cobrien amb voltes de canó travessades per canonades de ceràmica que distribuïen l'escalfor proporcionada per un forn o caldera.⁵²²

Però no tan sols els banys musulmans segueixen aquest tipus de distribució, sinó que veiem que, més enllà del domini islàmic, i en èpoques posteriors, els banys, tant si eren utilitzats per comunitats cristianes, com musulmanes o jueves, presenten aquestes mateixes dependències, amb variants quant a la disposició,

519. Emilio GARCÍA GÓMEZ, «Unas ordenanzas del zoco del siglo IX. Traducción del más antiguo antecedente de los tratados andaluces de *hisba*, por un autor andaluz», *Al-Andalus*, xxii (1957), p. 253-316; María Dolores AGUILAR GARCÍA, «Mezquitas y baños de Málaga musulmana», a *La ciudad islámica: (Ponencias y comunicaciones del simposio internacional)*, Saragossa, Institución Fernando el Católico, 1991.

520. María Dolores AGUILAR GARCÍA, «Mezquitas y baños», p. 396.

521. Basilio PAVÓN MALDONADO, «Jaén medieval...».

522. Georges MARÇAIS, *Manuel d'art musulman: L'architecture, Tunisie, Algérie, Maroc, Espagne, Sicile, du XIIIe au XIXe siècle*, vol. II, París, Picard, 1927, p. 558-559. De l'estructura d'aquest sistema d'escalfament, provinent directament de l'hipocaust antic, n'he parlat més extensament en aquest mateix capítol en la nota 485.

característiques constructives i elements decoratius. Aquest fet dificulta moltíssim la classificació dels banys de la Península en diferents tipologies, ja que cadascun dels banys té característiques i variants pròpies, en funció també de la topografia del lloc, de l'espai o de l'economia disponible; malgrat tot, em vull atrevir a intentar reflectir les classificacions que fins ara han anat proposant els diferents autors i donar-ne una visió sintètica i, en tant que sigui possible, aclaridora.

El bany era un conjunt d'estances important dins dels palaus musulmans, però no tan sols pel vessant pràctic, sinó pel fet que sovint el bany formava part del cerimonial palatí en la recepció de visites i preparació de tota mena d'actes i esdeveniments importants. Però un conjunt com l'Alhambra tenia diversos banys (figures 112, 117 i 119). Els de la mesquita ajudaven a mantenir-los, els de l'Alcazaba eren destinats a la guarnició, els de la casa reial al monarca i la seva família i d'altres són documentats en diversos palaus.⁵²³ Sens dubte, en els banys de palau el *maslaj* era un element fonamental, i sovint el conjunt estava envoltat també d'importants jardins. La inscripció de l'anomenat Bany reial de l'Alhambra de Granada que es pot llegir en la font d'una de les estances il·lustra molt bé, poèticament, el luxe refinat que envoltava aquests llocs (traducció):

¡Qué cosa más admirable, de todo lo presente y pasado, que el león cuando reposa en un lugar de delicias! ¡Qué león tiene reposo semejante al que disfruta mi señor, rodeado de sus servidores? Hermosa y preclara es su alteza, y á su valor acompaña la liberalidad y la esplendidez. Corre aquí unas veces agua de un fresco gratísimo, y otras, haciéndola cesar, la reemplaza otra de comfortable calor ¡Cuántas cosas admirables alegran al dichoso que habita esta morada de generosidad! ¡Quién como sultán Abul Hachach, que existe siempre como triunfante y glorioso conquistador!⁵²⁴

Coneixem banys privats d'aquesta mena en la majoria de ciutats importants del que va ser l'Espanya musulmana, com ara els pertanyents al palau de Madīnat Az-Zahrā o de l'Alhambra de Granada,⁵²⁵ els de Lleó, Lugo i Zamora,⁵²⁶ els del Palau de Galiana i bany de la Cava, a Toledo,⁵²⁷ els de Jerez de la Frontera⁵²⁸ o els

523. Leopoldo TORRES BALBÁS, «La mezquita real de la Alhambra y el baño frontero», *Al-Andalus*, x (1945), p. 196-214.

524. Manuel GÓMEZ MORENO, *Guía de Granada...*

525. Leopoldo TORRES BALBÁS, «Crónica arqueológica de la España musulmana», *Al-Andalus*, xxiv (1959), p. 200-220.

526. Per als banys d'aquestes ciutats, i de la zona de Lleó: Claudio SÁNCHEZ-ALBORNOZ Y MENDUINA, *Una ciudad hispano cristiana hace un milenio: Estampas de la vida en León hace mil años*, amb un pròleg sobre la parla de l'època de Ramón Menéndez Pidal, Madrid, Tip. de la Revista de Archivo, 1926, p. 122-123.

527. Théophile GAUTHIER, *Voyage en Espagne*, París, Julliard, 1964, cap. xi, «Tolède».

528. Basilio PAVÓN MALDONADO, *Jerez de la Frontera, ciudad medieval: Arte islámico y mudéjar*, Madrid, Asociación Española de Orientalistas, 1981, p. 23-26.

del palau califal de Còrdova. Els banys del Palacio de los Torres, a Jaén, malgrat que estaven directament vinculats amb aquest palau reial i que sembla que fins i tot hi devia haver hagut alguna comunicació, funcionaven com a banys públics de la ciutat. Els banys de Jaén, que estan situats a sota del palau de Villardompardo, han estat datats a mitjan segle XI, i tenen aquest tipus de disposició amb una gran sala tèbia (figures 114 i 115). El *maslaj* no era un element propi dels banys privats palatins, sinó que molts banys públics també en tenien. Hi havia edificis amb *maslaj* en els banys de Toledo, Tordesillas, Múrcia,⁵²⁹ Còrdova, Bañuelo de Granada (figura 116),⁵³⁰ Mallorca i la «judería» de Baza,⁵³¹ entre d'altres. De característiques similars, tot i que d'època posterior, són els banys de Ronda (figura 118)⁵³² o els de Saragossa.

Aquests darrers (figura 122), situats al carrer del Coso, són uns banys d'origen àrab que ja existien en el segle IX, però que van continuar sent utilitzats en el si de la ciutat cristiana després de la Conquesta. Es té esment d'aquests banys el 1266 quan Jaume I concedeix durant dos anys les rendes dels banys a la ciutat de Saragossa per destinar-les a l'obra del pont sobre l'Ebre. El 1291, s'esmenten en el registre del merí de Saragossa com a renda del rei i com a lloc de bany dels jueus de Saragossa, segons l'antic costum.⁵³³

En parlar de banys públics urbans, no hem d'entendre, però, que tan sols se'n poguessin trobar a les ciutats i que es tractés d'edificis importants. Si bé en molts casos és així, també hi ha restes de banys en zones rurals i restes de banys més o menys modestos dins de ciutats. Els banys de Vascos (Toledo)⁵³⁴ són un tipus de bany rural, que més o menys segueix la disposició de tres o quatre sales de bany paral·leles i contigües, amb *maslaj* i sala per al forn. S'assemblen molt, doncs, als banys de Torres o Morvedre (Sagunt): dependències principals estretes i allargades, cobertes de volta de canó, situació fora dels recintes urbans i prop de llocs d'aigua, generalment rius. D'aquest tipus de bany Manuel Gómez-Moreno en diu «tipo avanzado granadino»,⁵³⁵ i en trobem exemples a poblacions com Segura de

529. Sobre els banys de la ciutat de Múrcia, i concretament el situat al carrer Madre de Dios, conegut amb el nom de «Baño del Rey Moro», i desaparegut pels volts de 1952: María del Rosario PÉREZ SÁEZ, «El último Hammam de Murcia», *Cálamo*, 14 (1987), p. 44-45.

530. Manuel GÓMEZ MORENO, «Arte español hasta los Almohades. Arte mozárabe», a *Ars Hispaniae*, vol. III, Madrid, Plus-Ultra, 1951, p. 257-260.

531. Manuel GÓMEZ MORENO, «El baño de la judería en Baza», *Al-Andalus*, XII (1947), p. 151-155; Vicente GONZÁLEZ BARBERÁN, *Baños árabes medievales: A propósito de los baños de la judería en Baza*, Baza, 1975.

532. Leopoldo TORRES BALBÁS, «La acrópolis musulmana...», p. 449-481.

533. Leopoldo TORRES BALBÁS, «La judería de Zaragoza y su baño», p. 172-190.

534. Ricardo IZQUIERDO BENITO, «Los baños árabes de Vascos (Navalmoralejo, Toledo)», *Noticario Arqueológico Hispánico*, 28 (1986), p. 193-242.

535. Manuel GÓMEZ MORENO, «El baño de la judería en Baza», p. 153.

la Sierra, a Jaén (que segons Luís Berges era un «ejemplo típico de baño público modesto»),⁵³⁶ o Cenete.

En aquests banys rurals la decoració és o escassa o senzilla, i el tipus de solucions arquitectòniques que s'empren són lleugerament diferents de les que trobem en les construccions de les ciutats més importants. Les columnes i els arcs de ferradura són substituïts per pilars i arcs escarsers; les llunetes no són estrellades o octogonals, sinó quadrades o rectangulars, i en general els materials emprats acostumen a ser molt més simples i barats.

La finalitat medicinal dels banys ja comentada no es deu tan sols a l'evident component d'higiene que tenen, sinó que en molts casos és determinada pel fet que alguns banys recollien l'aigua de fonts termals de característiques especials. És el cas, per exemple, del bany termal de l'Alhama de Granada, situat al costat dels banys actuals anomenats Bany de la Reina, que aprofitaven una font natural d'aigua termal que els romans ja havien emprat precisament amb finalitats medicinals.⁵³⁷ Aquests banys termals rebien també el nom de *Caldas* des de l'antiguitat, ja que la majoria ja existien en aquella època, i ni els musulmans ni després els cristians no els van deixar d'utilitzar.

Els banys són un tipus d'edifici que demana una construcció soferda, que pugui resistir una gran humitat i temperatures elevades. Tant els murs com les voltes o el mateix terra han d'estar fets amb materials durs i consistents, i fins i tot també impermeables, sobretot en les parts més baixes (terres i sòcols). Fins i tot estances més secundàries com ara el llenyer o l'habitació del forn o caldera havien de ser capaces de suportar temperatures altes o un gran pes. El morter de calç acostuma a ser un dels materials més habituals,⁵³⁸ i també els paviments de maó, marbre o pissarra en les construccions més modestes, i els elements de ceràmica. Alguns banys, com els de Saragossa, podien emprar esporàdicament altres materials com ara l'alabastre.⁵³⁹ Sovint, i especialment pel que fa als banys més importants o que

536. LUÍS BERGES ROLDÁN, «Los baños árabes de la Alta Andalucía», a *España entre el Mediterráneo y el Atlántico: Actas del XXIII Congreso Internacional de Historia del Arte* (Granada, 1973), vol. II, Granada, Universitat de Granada, 1976, p. 49-54.

537. JOSE M. de AZCÁRATE, *Monumentos españoles...*, 1954, p. 490, núm. 420; RAFAEL MANZANO MARTOS, «El baño termal de Alhama de Granada», *Al-Andalus*, XXIII (1958), p. 408-417.

538. El morter de calç emprat per a la construcció l'havien introduït els romans a la seva arquitectura aproximadament cap al final del segle III aC, tot i que sembla que ja existia en cultures anteriors. Es tracta d'un material sòlid i fort, d'una gran plasticitat, que el fa adaptable a qualsevol forma i, si està ben fet, és absolutament impermeable. A través dels tractats d'arquitectura dels autors antics, com ara Vitruvi (llibre VII), els constructors medievals, tant del món cristià com musulmà, coneixien bé l'ús del morter de calç i l'aplicaven en la seva arquitectura: Michel de BOUARD, *Manual de arqueología medieval: De la prospección a la historia* (amb apèndix de Manuel Riu, *La arqueología medieval en España*, Barcelona, Teide, 1977); Jean-Pierre ADAM, *La construction romaine...*, p. 69-90; amb relació a les tècniques d'enrajolament, morters i formigons de sòl i mosaics: Jean-Pierre ADAM, *La construction romaine...*, p. 251-256.

539. MARÍA J. VIGUERA, *Aragón musulmán*, Saragossa, Mira, 1988.

formaven part de conjunts palatins, el tipus de construcció de tota la part de bany era molt diferent del tipus de construcció de les parts reservades a funcions de recepció, vigilància, descans i serveis de tota mena.

Jesús Bermúdez Pareja, en la descripció del bany del palau de Comares, a Granada, palesa aquestes diferències:

El primer grupo de dependencias constituye una obra de arquitectura leñosa, construida a la manera de una vivienda con dos plantas y ventanas, cubierta por tejados. Las decoraciones murales y los techos son de yeso o madera; los arrimaderos y solerías de cerámica; los arcos falsos decorativos. Sólo las columnas, quizá los umbrales, y la fuente, son de mármol blanco. En cambio, el sector inmediato correspondiente a las cámaras de vapor, que han de soportar mucha humedad y fuego, es de una sola planta, está todo él abovedado sobre gruesos muros y arcos lisos, verdaderos, de ladrillo, pavimentado de mármol blanco con inclinación prevista para desagües y puertas estrechas con arcos escarzanos. Los zócalos de cerámica, nazaríes y moriscos, serán obra de embellecimiento morisco, porque los paramentos estarían encalados.⁵⁴⁰

Les cobertes són generalment de volta de canó, de mig canó o esquifades, realitzades amb morter de calç, tot i que també es poden trobar voltes construïdes amb maó (banys de Ronda, figura 118). En algun cas, i depenent del moment de la construcció, s'utilitzen també les voltes de canó més o menys apuntades, les voltes bufades (banys de Jaén, figures 114 i 115), les voltes de mirall i les voltes d'aresta; és el cas, per exemple, dels banys àrabs de Ceuta⁵⁴¹ o Còrdova. Durant els segles XIII i XIV alguns conjunts, com els banys de Saragossa (figura 122), tot emprant formes d'arquitectura gòtica no gaire avançada, inclouen, per exemple, voltes de creueria senzilles.⁵⁴² Un altre tipus de cobertura que s'observa en la construcció d'alguns banys musulmans, especialment emprada per a cobrir la sala temperada i de descans (el *maslaj*), és la cúpula, que en algunes ocasions tan sols són formes més o menys cupulades, com ara als banys de Jerez de la Frontera, on es va utilitzar una solució de volta vuitavada.

Malgrat que en general l'arc més emprat és el de ferradura, la quantitat d'exemples coneguts, sigui per restes conservades o per descripcions dels documents, ens demostra que no era l'únic tipus. Algunes construccions, com ara els banys de

540. Jesús BERMÚDEZ PAREJA, «El baño del palacio de Comares, en la Alhambra de Granada. Disposición primitiva y alteraciones», *Cuadernos de la Alhambra*, 10-11 (1974-1975), p. 99-116, i també, del mateix autor, «Identificación del palacio de Comares y del palacio de los Leones, en la Alhambra de Granada», a *España entre el Mediterráneo y el Atlántico...*, vol. II, p. 55 i seg.

541. Diego ANGULO INIGUEZ, «Baños árabes de Ceuta», *Boletín de la Real Academia de la Historia*, CLXXI (1984), p. 260-261.

542. Leopoldo TORRES BALBÁS, «La judería de Zaragoza y su baño», p. 172-190; José LABORDA YNEVA, *Zaragoza: Guía de arquitectura*, Saragossa, Caja de Ahorros de la Inmaculada de Aragón, 1995, p. 140.

Cenete, presenten arcs de mig punt a les portes d'accés, i en els interiors és habitual trobar-hi arcs escarsers. També devien ser freqüents les portes amb llinda.

Un dels elements arquitectònics característics dels edificis de banys són les lluernes o claraboies, situades sempre al capdamunt de les voltes, que tenen una funció purament pràctica: il·luminar les sales de bany. Es tracta d'un tipus d'il·luminació zenital amb un perfil cònic que facilita l'entrada de llum, però evita l'escapament del vapor i la calor. Generalment s'utilitzen formes rodones, octogonals o estrellades, amb variants com ara estrelles de vuit puntes, amb quatre puntes agudes i quatre lobulades (palau de Comares, a Granada), però també hi poden aparèixer altres siluetes, com ara les lluernes piriformes o les quadrades (bany de Segura de la Sierra, a Jaén), aquestes últimes més pròpies de banys modestos. Sembla que en alguns banys aquestes petites obertures estaven cobertes amb algun tipus de vidre, gruixut, que fins i tot podia arribar a ser de colors, com, per exemple, les llunetes estrellades del bany privat de l'Alhambra de Granada.⁵⁴³

Acostumava a haver-hi, però, un altre tipus d'element arquitectònic que també tenia la funció d'il·luminar, tot i que sovint aquesta funció anava estretament lligada amb la ventilació dels banys. Es tracta de les llanternes o dels llanternons, que generalment es trobaven en l'estança de descans, el *maslaj*. La sala de bany amb llanterna és, segons Torres Balbás,⁵⁴⁴ una disposició que té l'origen a l'Orient, especialment Pèrsia i Mesopotàmia, i que al-Àndalus i el Magrib van aplicar, cap a mitjan segle XIV, a la primera sala del bany, prenent com a model els banys egipcis. D'entre els banys andalusos amb llanterna destaquem la Sala de las Camas del bany de l'Alhambra, el bany del carrer de la Reial Alhambra i el del palau Dar al-'Arusa del Generalife. Caldria, potser, esmentar-ne també algun altre exemple de fora de la Península, especialment al-Mokhfiya (a Fes), i yabal Zagora (al Marroc), tots dos del segle XIV.

L'ornamentació és un element important de l'arquitectura islàmica, que també té el seu paper dins dels banys, siguin públics o privats. Sens dubte, els banys més luxosos eren els de dins de palaus i els que participaven del fast dels elements d'ostentació i de cort,⁵⁴⁵ però això no vol pas dir que no haguessin existit banys

543. Manuel GÓMEZ MORENO, *Guía de Granada...*, p. 99.

544. Leopoldo TORRES BALBÁS, «Salas con linterna central en la arquitectura granadina», *Al-Andalus*, XXIV (1959), p. 197-220.

545. Vegeu la descripció que Jordi RUBIÓ I BALAGUER, *Vida española en la época gótica: Ensayo de interpretación de textos y documentos literarios*, Barcelona, Alberto Martín, 1943, p. 230-231, fa d'un bany reial, corresponent suposadament al palau del rei de la ciutat de Saragossa: «Los caños terminaban en figuras de cristal vermejo y de aves que lanzarían el agua por sus bocas, clavos de plata blanca y escripturas hermosas habían de decorar las paredes y losas de mármol el pavimento. Una alberca en medio del baño recibía el agua de unas figuras de pavo real, gacelas y leones de cobre y de mármol colorado. Los nichos de las abluciones habían de ser de vidrio de colores combinado con oro y plata de manera que se encuentre en el baño todas las figuras de animales del mundo y que haya en el baño

públics més o menys ornamentats. En gran manera, però, es fa difícil parlar d'aquesta qüestió pel fet que generalment és un dels elements arquitectònics que desapareix més fàcilment, i més si parlem d'un tipus d'edifici en el qual les altes temperatures i la humitat no beneficiaven gaire la conservació de molts materials, tot i que gairebé sempre s'intentés emprar matèries resistents a aquests factors ambientals.

Sovint la decoració dels banys musulmans la coneixem més a través de les descripcions que ens en poden oferir les fonts, que no pas a partir de vestigis concrets que se'n puguin haver conservat. Malgrat tot, i gràcies a les restes conservades i estudiades, sabem que molts banys gaudien d'elements decoratius tant escultòrics (capitells, estucs) com pictòrics a l'interior.⁵⁴⁶ De les façanes dels banys islàmics peninsulars no en sabem res, ja que en cap de les restes que han arribat fins avui no s'han conservat elements concrets d'aquestes estructures arquitectòniques.

Deixant de banda els aspectes més tècnics, la decoració dels banys islàmics tenia una funció ben palesa: fer més plaent el bany, és a dir, envoltar els banyistes d'un context agradable i acollidor. En aquest sentit, val la pena reproduir un fragment d'un estudi de Leopoldo Torres Balbás que reflecteix molt bé les sensacions que el bany i l'edifici podien produir en els usuaris, tant d'un bany públic com d'un bany privat, i més encara amb el luxe que envoltava els banys més privats i prestigiosos de l'Alhambra de Granada:

manzanas soldadas de oro y de perlas preciosas y zafiros y esmeraldas. Y que haya allí un crucero de bóveda con estrellas argentadas y el campo azul cárdeno. Y que haya una gran sala y muy alta con ventanales de cuatro partes».

546. Dels estucs emprats per a l'ornamentació de superfícies dels banys poca cosa en sabem. La manca de vulnerabilitat del material davant les altes temperatures i la humitat han fet que en molts casos hagin desaparegut, i tan sols en restin restes escasses que no permeten esbrinar quin tipus d'elements podrien haver representat. És possible, d'altra banda, que aquesta decoració estucada hagués reproduït, per una banda, motius d'escriptura i, per l'altra, elements arquitectònics (potser falses columnes i capitells, arcs cecs, fornícules, sòcols, etc.), i que en la majoria de casos hagués estat policromada. En determinades ocasions s'han trobat restes de pintura vermella sobre fons blanc, com ara en el bany privat anomenat de Doña Leonor, a Còrdova, els banys del Bañuelo i els de la porta de Guadix a Granada, o els banys de Jerez de la Frontera. Aquests últims, en tractar-se d'uns banys palatins, devien tenir una decoració d'estuc força important, segons es desprèn de les restes que se'n conserven: «Se ven aún estrechas cenefas al ras del suelo pintadas de almagra y con circulillos y hexágonos, a manera de cadenas recordando algo los zócalos pintados de la Chanca de Almería y del palacio campestre de Monteagudo en Murcia. Es de suponer que estos zócalos jerezanos fueran decorados con lazos a los que esas cenefas servirían de marco», Basilio PAVÓN MALDONADO, *Jerez de la Frontera...*, p. 25-26. Un altre motiu decoratiu fet per mitjà de l'estuc devien ser els entrellaçats, generalment geomètrics, que acostumaven a ornamentar les voltes i els murs. Basilio PAVÓN MALDONADO, *Arte toledano islámico y mudéjar*, Madrid, Instituto Hispano-Árabe de Cultura, 1973, p. 146-147, reproduïx alguns d'aquests entrellaçats que pertanyien al bany del palau de Tordesillas, a Toledo, i fa també un estudi breu dels entrellaçats com a decoració de l'arquitectura mudéjar; per a la casa de la Chanca a Almeria i les seves parets pintades: Leopoldo TORRES BALBÁS, «Restos de una casa árabe en Almería», *Al-Andalus*, x (1945), p. 170-177. Per a Almeria, també, María del Pilar SÁNCHEZ SEDANO, *Arquitectura musulmana en la provincia de Almería*, Almeria, Instituto de Estudios Almerienses, 1988.

Tras el estado de beatitud física producida por el baño de vapor, el masaje y sus demás complementos, los señores de la Alhambra, tendidos en los poyos de la sala, en grata penumbra, sin percibir otro ruido que el murmullo del agua del surtidor al caer en la pila central, aislados del mundo exterior, libres del viento y del polvo, contemplarían entre el sueño y la vigilia el brillo de los oros, azules y rojos de las yeserías que cubrían muros y arcos y del esmalte de los alicatados policromos de zócalos y pavimentos.⁵⁴⁷

Théophile Gautier imagina el luxe i la bellesa que oferien els banys palatins, concretament el del palau de la Galiana, a Toledo: «les mosaïques de verre et de faïence émaillée, les colonnettes de marbre aux chapiteaux couverts de dorures, de sculptures et de versets du Coran, les bassins d'albâtre, les pierres trouées à jour pour laisser filtrer les parfums, tout a disparu».⁵⁴⁸ En arribar prop del riu Tajo, Gautier veu i imagina el bany de la Cava o de Florinda, i la torre des d'on el rei Roderic, segons la tradició, espiava les noies que s'hi banyaven.⁵⁴⁹

Els banys musulmans públics i privats sovint estaven decorats amb tota mena de versos i poemes, no sempre al·lusius al bany mateix, però en tot cas sempre relacionats d'una manera o d'una altra amb aquella institució. De vegades es tractava, també, de versos de l'Alcorà. Tal com suposa Gautier, una de les característiques principals de l'arquitectura islàmica és el fet que fa de l'escriptura un element ornamental de gran importància, ja que no tan sols es tracta d'un fenomen purament decoratiu, sinó que sovint el mateix contingut dels textos reproduïts reforça el sentit de la construcció. La inscripció dels banys del palau de Comares (Granada) ens parla de les claus de pas de l'aigua (traducció):

He aquí la cosa más admirable en la edad moderna y en la pasada: guaridas de leones en una mansión deleitosa. Leones iguales están uno frente a otro: los dos parados al lado del señor para servirle. Entre ambos se reparten las dos cualidades de su naturaleza; la fuerza protectora (caliente) y la vasta generosidad (refrescante). Por eso, éste derrama agua de un fresco agradable y aquél, su antítesis, derrama agua caliente. Así son, y ¡cuántas cosas maravillosas alegran al que pasmado admira la felicidad de esta noble morada! ¿Quién hay como nuestro sultán Abu-l-Hayyay? ¡Que nunca deje de ser favorecido con triunfo y grande victoria!⁵⁵⁰

547. Leopoldo TORRES BALBÁS, «Salas con linterna central...», p. 208.

548. Théophile GAUTIER, *Voyage en Espagne...*, p. 199.

549. Théophile GAUTIER, *Voyage en Espagne...*, p. 202-203.

550. Jesús BERMÚDEZ PAREJA, «El baño del palacio de Comares...», p. 99-116 (traducció d'Alois Richard Nykl, «Inscripciones árabes de la Alhambra y del Generalife», *Al-Andalus*, IV (1936), p. 178-181 i p. 183); vegeu ara María Elena Díez JORGE, «Los alicatados del baño de Comares de la Alhambra, ¡islámicos o cristianos?», *Archivo Español de Arte*, LXXX (2007), p. 25-43.

En parlar d'elements ornamentals referents als banys, necessàriament hem de fer referència als capitells, com un dels pocs exemples que ens queden de decoració escultòrica. Si bé és possible que en molts casos els banys haguessin tingut escultures exemptes en alguna de les seves sales (segurament en el *maslaj*), com és segur que succeïa en els banys antics, actualment és impossible de fer-hi referència, ja que en tractar-se de peces mòbils lògicament han desaparegut. En tot cas, i com és habitual, haurien de ser els documents els que ens en poguessin donar notícies més o menys segures. Els pocs elements escultòrics conservats, doncs, són els que formaven part de la mateixa arquitectura, i sens dubte els més evidents són els capitells.

Ara bé, no sempre els capitells emprats en la construcció d'edificis de bany eren fabricats de nou, especialment per a aquella construcció, sinó que el reaprofitament era una qüestió ben palesa i constant, no tan sols en l'arquitectura musulmana, sinó també en la cristiana. Tant és així que Basilio Pavón Maldonado afirma que «exceptuados los baños de la Alhambra y los califales de la Plaza de los Mártires de Córdoba, no se conocen termas árabes con soportes de piedra labrados *ad hoc*»,⁵⁵¹ i hi afegeix, més endavant, els banys de Tordesillas. També observa el fet que a partir del segle XIII a Toledo els capitells romans i visigòtics havien començat a esgotar-se, després d'haver estat reutilitzats massivament en tota mena d'edificis de la ciutat.⁵⁵² Per tant, en molts banys trobem sovint capitells que havien format part d'edificacions anteriors, fossin romanes o visigòtiques, o fins i tot també musulmanes, d'altres períodes. Els banys del Bañuelo de Granada i els de Ronda van aprofitar capitells romans, els de l'Albaicín, de la mateixa ciutat de Granada, en van utilitzar d'àrabs primitius i corintis compostos visigots, i els del palau de Comares, en canvi, eren d'estil almohade.

Amb la Conquesta, els territoris i béns de les ciutats conquerides van passar a mans cristianes, i evidentment això va provocar canvis en el paisatge monumental, en més o menys grau. A la ciutat d'Elx, per exemple, quan a partir de 1270 la ciutat va canviant progressivament de fesomia sota l'autoritat del rei de Castella, per ordre de l'infant Don Manuel els monjos de l'orde de la Mercè prenen possessió d'uns antics banys àrabs de la ciutat, del segle XII, avui encara conservats, per fundar-hi un convent. En la majoria de poblacions es va mantenir la situació social, religiosa, cultural i econòmica dels seus habitants durant un cert període de temps, i aquest fet va beneficiar la supervivència d'institucions com els banys, que no tan sols eren utilitzades pels musulmans, sinó també pels mateixos cristians, que en molts casos van adoptar alguns costums del poble conquerit, com ho re-

551. Basilio PAVÓN MALDONADO, «Jaén medieval...», p. 329-366, en particular, p. 352.

552. Basilio PAVÓN MALDONADO, *Arte toledano...*, p. 149, i p. 145-152, per als capitells dels edificis toledans medievals (utilització, tipologies, evolució) i del bany del palau de Tordesillas.

corda Agustín de Rojas que a l'inici del segle XVII fa esment del gust pels banys a Sevilla.⁵⁵³

Després de la Conquesta, els edificis de banys generalment pertanyien al tresor del rei, que els cedia a algun particular perquè els explotés. Aquest arrendatari actuava d'empresari dels banys i era l'encarregat de llogar el personal que hi havia de treballar. Com a servei general dels municipis, els banys estaven subjectes a la inspecció pública, i s'exigien una sèrie de condicions més o menys estrictes de cara al manteniment, la reglamentació i l'administració. Segons una *Ordenanza* dels banys de Toledo, es tractava d'un establiment que «no lo faze si non home poderoso».⁵⁵⁴

A Toledo, precisament, un interessant document de maig de 1255 explica amb força detalls les obres que s'han de fer en un edifici de banys que pertany al convent de monges de Sant Climent per renovar-lo. Aquest edifici sembla espaiós, amb tres habitacions i un pati, cúpules a la sala calenta, terrats, aigua calenta i freda, vestuari amb bancs i porta al carrer:

Convenio entre el comendador don García Guillelmo, comendador del convento de monjas de San Clemente, y don Juan el Albañil, hijo de don Juan de Valencia, acerca de lo siguiente: don Juan el Albañil se compromete a derribar la habitación de calentar el agua, que está cerca de la caldera, en el baño que el convento tiene en el Arraban, y a hacerla de nuevo, ampliándola tres palmos de luz, aunque tenga que reducir el patio que ahora hay en ella y tenga que quitar el patio de la habitación de en medio, y a hacer una tercera habitación fría, contigua de la caliente, a lo largo de la citada habitación de en medio. A las tres habitaciones les pondrá azoteas o tejados dobles, levantándolas con su revestimiento y su blanqueo. Se compromete también a construir las dos paredes del fornacho que hay en ella y a cubrirlas. El Comendador levantará a sus expensas la azotea del baño completa y don Juan hará una habitación para vestuario en el espacio que ocupaba la pared antigua que había sobre la piscina, levantando sobre el cimiento de la pared vieja la habitación fría citada, llegando hasta la pared contigua a la calle, que será la fachada de esta pared. Si esta pared de la calle tiene resistencia, hará la citada portada; y si no, la hará de nuevo y la pondrá tejado, la revestirá y la blanqueará con cal, y nada más; abrirá puerta al baño en la citada portada y hará los bancos precisos, cubrirá la habitación del vestuario y hará en ella todo lo que sea necesario.

Todo esto de buena obra, pues no tiene obligación don Juan de dar nada por el trabajo, sino los albañiles y los peones, y nada más, y el resto lo pondrá todo el citado Comendador para hacer esta obra, desde ahora hasta la conclusión, en la forma descrita, que ha de ser el día de San Miguel próximo.

553. Agustín de ROJAS VILLANDRANDO, *El viaje entretenido...*, p. 185 (hi torno més endavant).

554. Vicente LAMPÉREZ Y ROMEA, *Ordenanzas de Toledo*, títol XIV, cap. XVIII, *Las ciudades españolas y su arquitectura municipal al finalizar la edad media*, Madrid, Bernardo Rodríguez, 1917, p. 53-55, també per a les qüestions de l'administració, l'explotació i la propietat dels banys públics peninsulars.

El albañil recibirá un sueldo de 100 mizcales de oro alfonsí, que el Comendador le dará por su trabajo; de ellos, por anticipado, percibe 40, y el resto lo recibirá al terminar las cúpulas de la habitación caliente. Si el albañil no termina su trabajo en el plazo señalado, el Comendador no le pagará hasta que no llegue a concluir las cúpulas citadas.⁵⁵⁵

Els detalls d'aquest conveni contracte demostren una vegada més la utilització habitual dels edificis de banys a les ciutats i la seva renovació periòdica necessària.

La conquesta dels territoris musulmans havia fet que les poblacions i els seus edificis canviessin de propietaris, fet que reflecteixen clarament, com he apuntat, els diferents *Llibres dels Repartiments* que es conserven. Tot i que la majoria de banys a partir d'aquell moment seran propietat reial, tret d'alguns que seran adjudicats a l'Església, gairebé en tots els casos la seva administració correrà a càrrec d'algun particular, nomenat des del primer moment. Gràcies als *Llibres dels Repartiments* de la ciutat de Màlaga, per exemple, sabem que com a mínim uns banys d'aquesta ciutat eren de l'Església.⁵⁵⁶

Els banys d'al-Àndalus, després de la conquesta, doncs, van ser regentats tant pels conversos com pels cristians, i fins i tot en algunes ciutats se'n van fer càrrec jueus o persones estrangeres, com en el cas de Sevilla, on Ferran III va concedir-ne l'explotació, l'any 1242, als genovesos «quod habeant barrium, alfondigam, furnum et balneum in civitati hyspalensi, et quod edificent ea expensis suis».⁵⁵⁷ En un document de 1336 el rei Alfons XI donava al capítol de la catedral de Còrdova uns banys situats «fora de la porta de la Peixateria» per l'aniversari del rei Fernando, banys que van ser venuts pel capítol a un sabater, Bartolomé Rodríguez, l'any 1453.⁵⁵⁸ A Còrdova hi havia nombrosos banys, alguns dels quals són coneguts, com els del carrer de Carlos Rubio, desapareguts, però d'altres s'han conservat, com els del carrer de Velázquez Bosco.⁵⁵⁹ A Múrcia, per exemple, l'anomenat Bany de la Reina hauria estat ofert per Sanç IV a la seva dona, mentre que l'anomenat del Partidor Mayor Gil de Azagra, a l'interior del recinte

555. Ángel GONZÁLEZ PALENCIA, *Los mozárabes de Toledo en los siglos XII y XIII*, vol. III, Madrid, Instituto de Valencia de Don Juan, 1928, p. 330-331, doc. núm. 987.

556. *Repartimientos*, vol. III, Archivo de la Catedral de Málaga. Una part d'aquest document ha estat publicada per María Dolores AGUILAR GARCÍA, «Mezquitas y baños...», p. 389-410, en particular, p. 399-400.

557. Ramón CARANDE, *Sevilla, fortaleza y mercado: Algunas instituciones de la ciudad, en el siglo XIV*, Madrid, Centro de Estudios Históricos, 1925, p. 288; Leopoldo TORRES BALBÁS, «Notas sobre Sevilla...», p. 184.

558. Rafael RÁMIREZ DE ARELLANO, *Historia de Córdoba desde su fundación hasta la muerte de Isabel la Católica*, vol. IV, Ciudad Real, Establecimiento Tipográfico del Hospicio Provincial, 1920, p. 100-101; Diego ANGULO ÍÑIGUEZ, «Baños árabes de la Pescadería de Córdoba», *Boletín de la Real Academia de la Historia*, CXVII (1945), p. 53-55.

559. José M. de AZCÁRATE, *Monumentos españoles...*, p. 353-354, núm. 307.

emmurallat, prop del carrer Salzillo, hauria estat donat per Alfons X al bisbe de Cartagena.⁵⁶⁰

Als banys de Cenete, fins a 1525 els encarregats del bany, que tant podien ser cristians nous com cristians vells, eren designats pels mateixos banyistes, i els propietaris, que eren els senyors del territori, es dedicaven tan sols a rebre les rendes produïdes per la institució. A partir de 1526, però, es promulguen capítols que estableixen que les persones encarregades dels banys han de ser cristians vells, pagats pel senyor, que d'aquesta manera comença a exercir el control directe sobre el bany.⁵⁶¹

Tot i les diverses capitulacions que es van anar fent a partir de 1500, i malgrat les repetides condemnes per part de l'Església cristiana, els edificis de bany es van anar mantenint en la majoria de poblacions fins al moment de l'expulsió dels moriscos l'any 1570. Fins i tot en algunes poblacions els banys públics eren regulats pels mateixos consells ciutadans, com és el cas del bany termal de l'Alhama de Granada.⁵⁶² El rei Alfons VI, però, ja va promulgar les primeres prohibicions, amb la por que la seva gent s'anés «arabitzant», tot i que de fet van ser els Reis Catòlics qui, recolzats per tot l'estament eclesiàstic, no van veure amb bons ulls el bany, i el van considerar un acte impur i pecaminós, que induïa molts cristians a actituds gens recomanables. D'altra banda, els banys públics, a causa de la privacitat de la mateixa institució, havien esdevingut llocs on els suposats conversos mantenien encara ritus o si més no tradicions pròpies de la seva religió anterior, aprofitant la clandestinitat que els oferia l'edifici.⁵⁶³ És lògic, doncs, que per als que volien foragitar la religió musulmana, els banys fossin establiments negatius, i es comencessin a vendre i cedir. En els primers anys del segle XVI, per exemple, els banys més importants de la ciutat de Granada ja havien començat a desaparèixer.

560. María del Rosario PÉREZ SÁEZ, «El último Hammam de Murcia», p. 44-45.

561. José Carlos RIVAS RIVAS, *Los baños árabes...*, p. 65-91, inclou una valuosa documentació relativa a les rendes que es produïen en aquests banys, que ajuden a complementar la qüestió de les relacions entre els encarregats dels banys i els propietaris.

562. El 20 d'agost de 1608 el capítol ciutadà de Granada dictava tot un conjunt de normes per tal de regular el funcionament dels banys termals de l'Alhambra: Rafael MANZANO MARTOS, «El baño termal de Alhama...», p. 410-411.

563. Per tal d'evitar que dins dels banys es duguessin a terme cerimònies no cristianes, van començar a sorgir capítols que estipulaven que els encarregats de mantenir la institució tan sols podien ser cristians vells, com és el cas dels banys de Cenete: «Grandes daños e inconvenientes y cosas de mal exemplo son las que siguen e hacen en los baños que hay en este reino, que son artificiales, y para que cesen y no los haya de aquí adelante mandemos: que las personas que hubieren de servir de aquí adelante, en los dichos baños, sean cristianos viejos, e cristianas viejas para las mujeres, e que ninguno de los nuevamente convertidos, hombre ni mujer, los sirvan ni tengan a cargo, so pena de estar diez días en la cárcel», Archivo de la Catedral de Granada, *Reales Cédulas*, llibre II duplicat, f. 70, a José Carlos RIVAS RIVAS, *Los baños árabes...*, p. 32; Antonio GALLEGO BURÍN i Alfonso GAMIR SANDOVAL, *Los moriscos según el sínodo de Guadix de 1554*, Granada, Universitat de Granada, 1968, p. 62.

Un cas força il·lustratiu d'aquesta situació serien els banys de Cenete, on en un primer moment es van reedificar els banys destruïts durant el conflicte, i encara se'n van fer de nous, malgrat totes les oposicions. Els edificis tan sols van començar a desaparèixer al final del segle XVI, a partir de l'expulsió, quan a poc a poc van anar quedant en desús. Altres casos similars serien els de ciutats com Sevilla, on durant el segle XVII els banys encara eren utilitzats.

El costum musulmà del bany com a experiència saludable i beneficiosa, s'havia mantingut al llarg de tota l'edat mitjana en la majoria de ciutats de la Península, especialment en aquelles on encara restava alguna comunitat sarraïna. Tot i que tant cristians com jueus també havien heretat aquest costum, en mancar la finalitat religiosa essencial que tenia per als musulmans, el bany va començar a perdre importància. Observem, doncs, que en finalitzar l'època medieval les construccions de bany a poc a poc van deixar de ser utilitzades, i o bé van desaparèixer, o bé van ser reutilitzades per a altres finalitats. Sens dubte, els banys havien estat importants fonts de beneficis per als seus propietaris, que en la majoria de casos era el mateix rei, que els cedia a una segona persona perquè els explotés; en anar perdent-se el costum, els banys començaran a ser negocis massa cars, amb massa despeses, i deixaran de ser rendibles.

A això cal afegir-hi, insistim, el fet que cada vegada més els banys es comencen a considerar llocs decadents, locals on es gesten tot tipus de comportaments i fets pecaminosos, malgrat la suposada conversió dels antics musulmans. El bany, des del punt de vista cristià, va ser vist com un signe d'efeminació i relaxament, i el mateix Alfons VI de Lleó i Castella va fer destruir, durant el darrer quart del segle XI, part dels banys del seu regne perquè —segons deia— els seus soldats hi perdien el valor i la força anant-hi massa sovint i deixant-se anar a tots els vicis.⁵⁶⁴ Vegem què en pensava Alonso de Palencia en la seva *Guerra de Granada*: «Las mujeres frecuentaban las saludables termas alimentadas que allí nacen; todos vivían entregados a sus vicios y placeres, descuidando toda precaución».⁵⁶⁵ Amb el suport dels Reis Catòlics, van començar a dictar-se tota mena de preceptes per a evitar aquest tipus de pràctiques. La desaparició dels banys, doncs, serà més palesa a partir de l'expulsió dels moriscos l'any 1609.

El fet que tinguessin grans forns o calderes, però, va propiciar en molts casos que es reutilitzessin com forns públics de les poblacions, generalment per a coure-hi pa, de manera que, tot i que amb algunes reformes, alguns edificis es van anar mantenint encara durant un temps. De fet, en algun cas, els forns o les calderes dels

564. Juan SEMPERE Y GUARINOS, *Historia del lujo y de las leyes suntuarias de España*, Madrid, Impr. Real, 1788, p. 62.

565. Alonso de PALENCIA, *Guerra de Granada*, ed. a cura d'Antonio Paz y Melia, Madrid, Atlas, 1909, vol. V, p. 30; Rafael MANZANO MARTOS, «El baño termal de Alhama...».

banys públics ja eren emprats per a coure-hi pa molt temps abans que haguessin desaparegut.

La resta de dependències van ser reutilitzades majoritàriament com a magatzem, ja que es tractava de construccions generalment fortes i consistents. Són molts els casos en què s'han trobat restes de naus de banys en els soterranis de cases particulars actuals, de manera que els estudis posteriors n'han revelat un ús constant com a rebost o lloc d'emmagatzematge.

Altres banys, que pertanyien al territori d'al-Àndalus, van deixar de ser usats com a tals a partir de la conquesta cristiana i, a causa de la seva bona situació i pel fet que tenien assegurat l'abastiment d'aigua, van ser adjudicats a monestirs, convents o hospitals. Seria el cas de banys de ciutats com Sevilla o Elx.⁵⁶⁶ Els banys de la ciutat de Màlaga també van passar a l'Església, però no es van tornar a utilitzar, sinó que esdevingueren cases o magatzems; un va passar a mans reials i va ser convertit en presó. A Còrdova uns banys cedits en aquest cas al capítol catedralici de la ciutat l'any 1336 (per part del rei Alfons XI) van ser venuts el 1453 a un sabater. Sovint els banys són esmentats en documents de compravenda posteriors com a indicació topogràfica o tradicional d'un lloc. A Alcira, un edifici de banys anomenat els Banys de Zuazo, situats en un carreró que portava a la muralla i que es caracteritzava per unes claraboies estrellades,⁵⁶⁷ apareix en un document de compra per la vila de la «casa de Na Calbeta per a tenir forments y ferne cambra, y dels baxos per a que estiga y tinga lo mestre de llegir y escriure escola. La cual casa abans se deia los banys de Zuaso, y la compra fon feta en 1614».⁵⁶⁸ Alguns banys rurals sembla que haurien pogut ser reutilitzats també com a magatzems, o bé com a refugis de pastor, com els banys de Vascos (Toledo). La fortalesa de la construcció va propiciar, en algun cas, el fet que fos utilitzada com a fonament d'algun altre edifici (ja hem comentat que normalment els banys eren construïts en un nivell inferior al carrer per qüestions d'estalvi tèrmic), i és potser per això que el recondicionament com a magatzems o rebostos va ser un dels usos més comuns dels banys medievals. Podríem posar l'exemple dels banys de Jaén, a sobre dels quals es va construir en el segle XVI el palau de Don Fernando Coello de Portugal. Un altre ús posterior, força curiós, i que ara com ara tan sols coneixem

566. A Sevilla, el bany de l'infant Don Fadrique, que era dins l'hospital del rei, és cedit a l'Església i el seu arquebisbe (1278); i en el segle XVI, en els banys anomenats *de la reina mora* s'hi instal·larà el convent del Dulce Nombre de Jesús. Pel que fa a Elx, els banys musulmans es troben a l'interior del monestir actual de la Mercè: Rafael AZUAR RUIZ, «El hammam musulmán en Al-Andalus», a *Baños árabes en el País Valenciano*, p. 33-44.

567. Julián RIBERA, «Topografía de la Alcira árabe», *El Archivo: Revista de Ciencias Históricas*, II (1887), p. 58.

568. Roque CHABÁS, «El archivo municipal de Alcira», *El Archivo: Revista de Ciencias Históricas*, II (1887), p. 41.

pels banys de la Casa de las Tumbas de l'Alhambra, va ser el reaprofitament com a cementiri.

Fos quin fos el seu ús posterior, el fet és que moltes estructures de banys d'època medieval, fossin banys musulmans o banys cristians o jueus, s'han pogut conservar més o menys gràcies a aquestes reutilitzacions. Sigui com sigui, la desaparició progressiva dels banys es palesa a la majoria de poblacions de l'antic al-Àndalus: l'exemple de Còrdova és significatiu, on dels prop de sis-cents banys que s'hi coneixen durant l'edat mitjana, en quedaven menys d'un centenar al llarg del segle XVI.

6.4. LA QÜESTIÓ DELS BANYS JUEUS

Les recerques sobre la topografia urbana jueva i el coneixement de la presència jueva a l'Europa medieval ha progressat notablement en els darrers decennis gràcies, sobretot, a les contribucions de l'arqueologia.⁵⁶⁹ Coneixem bastant bé el posicionament dels barris jueus a les ciutats medievals.⁵⁷⁰ Sovint es localitzen gràcies a les denominacions que recorden les comunitats que hi vivien, els noms dels carrers o de les zones de les ciutats.⁵⁷¹ Les fonts i les descobertes arqueològiques confirmen les localitzacions i a això cal afegir els catàlegs documentals.⁵⁷² No sempre, però, els pocs vestigis conservats corresponen a la importància que tenien aquests barris a l'edat mitjana. A Blois, per exemple, on hi havia una comunitat nombrosa, aquesta es materialitza avui solament pel carrer dels Jueus situat a prop de la cate-

569. Ara cal referir-se a la gran varietat de contribucions reunides a les actes d'un col·loqui internacional que va tenir lloc els dies 14 i 15 de gener de 2010 a París: Paul SALMONA i Laurence SIGAL (ed.), *L'archéologie du judaïsme en France et en Europe*, París, La Découverte, 2011. El llibre intenta respondre a les perspectives generals plantejades per Paul Salmona a la introducció, p. 11 a 26. S'hi troben molts estudis sobre casos concrets com, pel que fa al que ens interessa en aquest estudi: els resultats de les excavacions de Colònia, p. 93-101; l'estudi de la reconstitució de la juevia de Toledo per Jean Passini, p. 103-114, i nombroses informacions monogràfiques, com la de les fosses comunes de les Roquetes de Tàrraga, p. 247-260, o de les necròpolis jueves de Toledo, p. 287-300. Un estudi monogràfic exemplar: Cecilia TASCA, «Gli ebrei nella Sardegna catalana», a *Sardegna catalana*, ed. a cura d'A. M. Oliva i O. Schena, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2014, col·l. «Publicacions de la Presidència» núm. 41, p. 173-207.

570. Gilbert DAHAN, «Quartiers juifs et rues des juifs», a Bernhard BLUMENKRANZ (ed.), *Art et archéologie des juifs en France médiévale*, Tolosa, Privat, 1980, p. 15-32; Xavier BARRAL I ALTET, «Les juifs dans la ville médiévale», a Mireille MENTRE (ed.), *L'art juif au Moyen Âge*, París, Berg, 1988, p. 113-117; Xavier BARRAL I ALTET, «Les juifs dans la ville médiévale», a Daniel TOLLET (ed.), *Politique et religion dans le judaïsme ancien et médiéval*, actes del col·loqui (Centre d'Études Juives, Universitat de París-Sorbona, 8-9 desembre 1987), París, Desclée, 1989, col·l. «Relais Études», núm. 7, p. 357-367.

571. Gérard NAHON, *Inscriptions hébraïques et juives de France médiévale*, París, Les Belles-Lettres, 1986. Per a Catalunya, vegeu actualment els diversos números de *Tamid: Revista de la Societat Catalana d'Estudis Hebraics*, Barcelona, IEC.

572. Bernhard BLUMENKRANZ (ed.), *Art et archéologie des juifs...*; Gérard NAHON, «L'archéologie juive de la France médiévale», *Archéologie médiévale*, v (1975), p. 139-159.

dral.⁵⁷³ A París, els jueus vivien a l'Illa de la Ciutat. Algunes comunitats més importants ocupaven espais considerables de la ciutat com a Orleans.⁵⁷⁴ Les comunitats grans podien poblar més d'un barri. A Narbona, per exemple, una gran juevia estava sota control vescomtal, mentre que la juevia petita ho estava sota control arxiepiscopal.⁵⁷⁵ La multiplicació dels nuclis, que també constatem a Ais de Provença durant el segle XIV o a Besiers al segle precedent, dóna fe del nombre creixent de les comunitats. A Besiers, els jueus es concentraven en almenys tres punts de la ciutat: a la zona septentrional del barri episcopal, al voltant del carrer de la Juevia, entorn dels carrers actuals de Capus i del Sol i al barri de la sinagoga construïda el 1144 a l'est del mercat.⁵⁷⁶ A Marsella, s'han localitzat dues juevies, una a la ciutat baixa i una altra a l'alta, cosa que confirma la presència de grups socialment organitzats de jueus en barris diferents de la ciutat. En aquest cas, cada comunitat tenia la seva sinagoga, el seu bany i les seves carnisseries.⁵⁷⁷ No hi havia consignes generals que permetin donar una imatge unificada de la manera de fer-se seva la ciutat en les comunitats jueves medievals.⁵⁷⁸

Cap regla topogràfica no ens permet de localitzar automàticament les comunitats jueves a les ciutats medievals. A vegades, el barri jueu es trobava en zones perifèriques, bé que quasi mai fora de les muralles. Altres vegades, el barri se situava al centre, prop de la catedral, com a Girona, o d'un monestir, com a Viena, a la vall del Roine.⁵⁷⁹ Es pot afegir que les comunitats no es trobaven sempre concentrades en espais particulars, perquè hi ha molts testimonis de la dispersió de l'hàbitat jueu a la ciutat, i fins i tot fora de la ciutat. Els reagrupaments forçats o voluntaris podien correspondre a diverses raons de seguretat, d'afinitats socials o de feina; també sovint responien al desig de reunir-se prop dels edificis comunitaris, principalment la sinagoga.

573. Bernhard BLUMENKRANZ, «Les juifs à Blois au Moyen Âge: à propos de la démographie historique des juifs», a *Études de civilisation médiévale, IXe-XIVe siècles: Mélanges offerts à Edmond-René Labande*, Poitiers, Centre d'Études Supérieures de Civilisation Médiévale, 1974, p. 33-38.

574. Thophile COCHARD, *La juiverie d'Orleans du VIe au XVe siècle: son histoire et son organisation*, Orleans, G. Michau, 1895.

575. Jean REGNE, *Étude sur la condition des juifs de Narbonne du Ve au XIVe siècle*, Narbona, F. Gailard, 1912 (reimpr. Marsella, Lafitte, 1981).

576. Armand LUNEL, *Les juifs du Languedoc, de la Provence et des états français du pape*, París, Albin Michel, 1966; Danièle IANCU-AGOU, *Les juifs en Provence (1475-1501): De l'insertion à l'expulsion*, Marsella, Institut Historique de Provence, 1981.

577. Adolphe CREMIEUX, «Les juifs de Marseille au Moyen Âge», *Revue des Études Juives*, XLVI (1963), p. 246-261.

578. Vivian David LIPMAN, *The Jews of Medieval Norwich*, Londres, Jewish Historical Society of England, 1967; Noël COULET, «Autour d'un quinzain des métiers de la communauté juive d'Aix en 1437», a *Minorités techniques et métiers: Actes de la Table Ronde du Groupement d'Intérêt Scientifique Sciences Humaines sur l'Aire Méditerranéenne* (abadia de Senhanca, octubre 1978), Ais de Provença, Institut de Recherches Méditerranéennes, 1978, p. 79-104.

579. Robert LATOUCHE, «Le bourg des juifs (*Hebraeorum Burgus*) de Vienne (Isère) au Xe siècle», a *Études historiques à la mémoire de Noël Didier*, París, Montchrestien, 1960, p. 189-194.

A Perpinyà, per exemple, el 1243, s'ofereix un barri en propietat als jueus de la ciutat que mantenen la llibertat d'allotjar-se on volen. Uns anys després, però, el 1251, la reina, impulsada per la població, els obliga a reagrupar-se.⁵⁸⁰ A Carpen-tràs, en canvi, el fenomen era oposat, i assistim a la desconcentració dels jueus mitjançant, però, a vegades una retribució econòmica.⁵⁸¹

Els monuments comunitaris de la vida religiosa jueva, com la sinagoga o el bany ritual, però també l'hospital, l'escola, el forn de pa o la carnisseria, són coneguts sovint per les fonts escrites.⁵⁸² Tenim, en canvi, poques informacions sobre l'aspecte exterior d'aquests monuments, que han estat a vegades destruïts després de les expulsions, o per altres raons, o han estat reutilitzats a vegades fins i tot durant la mateixa edat mitjana.⁵⁸³ Podem suposar, però, que l'aspecte monumental no era gaire diferent del dels edificis que no eren jueus.

La sinagoga, per exemple, està generalment construïda en un barri que ja existeix, en el si d'una comunitat ben formada.⁵⁸⁴ No sembla que hi hagi hagut cap regla general pel que fa a les arquitectures de les sinagogues. No devien estar gaire allunyades de la forma més senzilla que tenien els edificis religiosos no jueus. Només els dispositius interiors canviaven: hi trobem, per exemple, sovint una divisió en dues parts sobreposades destinades a acollir separatament els homes de les dones. L'edifici presenta sovint un pati d'entrada. Però les comunitats més petites possiblement es reunien en una habitació d'una casa privada.

El cas de la Seu d'Urgell és molt significatiu. Les fonts permeten de conèixer el pas del lloc de culte privat a la construcció de la primera sinagoga que, després, quan va necessitar renovació, va ser substituïda per un edifici nou a partir de 1391. La nova construcció, que havia de servir també d'escola, es trobava a l'interior d'un pati, de manera que la porta no donés directament al carrer. Aquesta nova arquitectura comunitària es va aixecar al costat de l'antiga sinagoga i a tocar de les

580. Per al call jueu de la ciutat de Perpinyà: Pierre VIDAL, «Les juifs du Roussillon et de Cerdagne», *Revue des Études Juives*, 15 (1887), p. 19-55, 16 (1888), p. 170-203 (reimpr. a *Les juifs des anciens comtès du Roussillon et de Cerdagne*, Perpinyà, Mare Nostrum, 1992); Camille ENLART, *Manuel d'archéologie française...*, vol. II, 1, p. 449-450.

581. Per a la vida d'aquestes comunitats, un bon exemple: Danièle IANCU-AGOU, *Être juif en Provence au temps du roi René*, Paris, Albin Michel, 1998, col·l. «Présences du Judaïsme». Per a la topografia, Danièle IANCU-AGOU, «Topographie des quartiers juifs en Provence médiévale», *Revue des Études Juives*, 133 (1974), p. 11-156.

582. Bernhard BLUMENKRANZ i Monique LÉVY, *Bibliographie des juifs en France*, Tolosa, Commission Française des Archives Juives, 1974.

583. Irmgard STEIN, *Jüdische Baudenkmale in Hamburg*, Hamburg, H. Christian, 1984.

584. Richard KRAUTHIMER, *Mittelalterliche Synagogen*, Berlín, Frankfurter Verlags-Anstalt, 1927; Francisco CANTERA BURGOS, *Sinagogas españolas*, Madrid, Instituto Arias Montano, 1955; Rachel WISCHNITZER, *The architecture of the European synagogue*, Filadèlfia, Jewish Publication Society of America, 1964; Carol Herselle KRINSKY, *Synagogues of Europe: Architecture, history, meaning*, Nova York i Cambridge, Mass., Architectural History Foundation i The MIT Press, 1985.

construccions cristianes. El bisbe en va aprovar la construcció a condició que l'edifici fos modest, petit, quadrat i de poca alçada.⁵⁸⁵ Malgrat això, l'edifici devia ser prou alt i apropar-se als deu metres per a poder encabir dos nivells superposats.

Algunes característiques eren comunes a les sinagogues, com la doble orientació d'estructura i d'organització, la preferència pel mur oriental per a situar-hi l'arca santa i la importància simbòlica de la part central on es troba la plataforma. El centre religiós del barri jueu necessitava la construcció del bany ritual que correspon a un model arquitectònic clarament identificable, amb escales que baixen fins a la piscina i sales de reunió o de casament (figures 120 i 121). Un pati o una plaça situats davant la façana de la sinagoga es constituïen al centre del dispositiu urbà amb botigues i sempre amb la carnisseria i el forn.

Els monuments jueus medievals són difícils d'identificar si no presenten una inscripció específica. La dificultat es deu als canvis d'utilització posteriors, d'una banda, i a l'ambivalència arquitectònica, de l'altra. Per exemple, el 1311, quan la sinagoga de Montblanc es destrueix sota l'acusació d'haver estat construïda il·legalment, les religioses d'un monestir veí s'apropien dels materials, amb l'autorització reial corresponent, per a la construcció de llurs propis edificis. Generalment, tant els hospitals com els molins, els forns de pa o altres tipus d'arquitectures utilitàries eren utilitzades durant l'edat mitjana simultàniament per les diferents comunitats.

Les comunitats jueves de la Catalunya medieval vivien principalment a les ciutats però no exclusivament. Són prou conegudes les comunitats jueves de les àrees de Barcelona, Girona, Tarragona, Lleida i Tortosa.⁵⁸⁶ A quasi totes les ciutats de la Hispània medieval, com als altres llocs d'Europa, els jueus vivien principalment en comunitats separades dels musulmans i dels cristians, i situades en els ravals o en barris destinats exclusivament a ells.⁵⁸⁷ Les jueries o els calls, tal com són

585. Carme BATLLE I GALLART, *La Seu d'Urgell medieval: La ciutat i els seus habitants*, Barcelona, R. Dalmau, 1985, p. 101-108; Carme BATLLE I GALLART, *L'alfama de la Seu d'Urgell medieval*, Barcelona, R. Dalmau, 2016.

586. Vegeu els diversos estudis reunits a *La Catalunya jueva*, catàleg de l'exposició (Museu d'Història de Catalunya, 22 maig - 29 setembre 2002), Barcelona, Àmbit, 2002; Sílvia PLANAS i Manuel FORCANO, *Història de la Catalunya jueva*, Girona, Ajuntament de Girona, Àmbit, 2010; Dolors BRAMON, *Moros, jueus i cristians en terra catalana: Memòria del nostre passat*, Lleida, Pagès, 2013. També, Eduard FELIU I MABRES, «Some clarifications on several aspects of the history of Jews in Medieval Catalonia», *Catalan Historical Review*, II (2009), p. 49-64.

587. David ROMANO, *Judíos al servicio de Pedro el Grande de Aragón (1276-1285)*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 1983; Flocel SABATÉ i Claude DENJEAN (ed.), *Cristianos y judíos en contacto...*; Jaume RIERA I SANS, «Els jueus dins el context català dels segles XIV i XV», *Lambard: Estudis d'Art Medieval*, XXIII (2012), *Cicle: els jueus a Catalunya*, p. 9-41, i els articles reunits en aquesta publicació. Per a un altre context peninsular, Basilio PAVÓN MALDONADO, *Guadalajara medieval...*, p. 47-52, 165-167 i 209-211.

anomenats a Catalunya, formaven nuclis aïllats dins de les ciutats,⁵⁸⁸ en els quals hi havia tot el que la comunitat necessitava.⁵⁸⁹

Les construccions monumentals jueves de les ciutats medievals de l'Europa occidental han estat encara poc estudiades per manca de testimonis materials.⁵⁹⁰ Fa uns anys, la descoberta de la sinagoga de Rouen a Normandia va fer trontollar la idea de l'aïllament de les comunitats jueves, atès que les escultures que decoraven la sinagoga del segle XII surten dels mateixos tallers que executaven els encàrrecs dels monestirs cristians.⁵⁹¹

Les sinagogues no es distingien exteriorment dels altres edificis de la ciutat, almenys pel que fa a l'arquitectura exterior.⁵⁹² El cas de la sinagoga de Besalú també ho confirma (figura 125).⁵⁹³ La façana que s'ha retrobat pot ser de la sinagoga o d'un altre edifici del conjunt religiós.⁵⁹⁴ És bastant monumental, però no es distingeix de l'arquitectura que es feia al final del segle XII a la ciutat. La qualitat d'aquesta façana i de les dues parets laterals que se'n conserven, i també de les motllures que la decoren, és excel·lent. La sinagoga de Besalú era el centre religiós d'una jueria petita, però de llarga durada, entre 1244, quan la jueria estava ja ben establerta, i 1436, quan els jueus o s'havien convertit o havien emigrat.⁵⁹⁵ La seva construcció sembla correspondre més al final del segle XII que no pas a la data de 1264, quan Jaume I hauria autoritzat la construcció d'una sinagoga a Besalú.⁵⁹⁶ L'edifici de la sinagoga tenia un rol central en el barri jueu de les ciutats,⁵⁹⁷ de la

588. Asunción BLASCO, «La vida quotidiana al call», a *La Catalunya jueva...*, p. 118-141.

589. Dos exemples: Nuria VINOLAS, «Documentos sobre la Aljama hebrea de Cagliari», *Anuario de Estudios Medievales*, 4 (1967), p. 421-425; F. Andreu LASCORZ ARCAS, «Situació del call jueu de Montsó», a Gregorio del OLMO LETE i Adelina MILLET ALBÀ (ed.), *Anuari de Filologia*, XXIV-XXV (2002-2003), *Estudis Hebreus i Arameus. Homenatge al Dr. Jaime Vándor*, p. 255-262.

590. Vegeu més amunt la nota 569. També algunes observacions a Xavier BARRAL i ALTET, *Contre l'art roman? Essai sur un passé réinventé*, Paris, Fayard, 2006, p. 141-143.

591. Bernhard BLUMENKRANZ, «Un ensemble synagoga à Rouen, 1096-1116», *Comptes Rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 1976, p. 670-676; Bernhard BLUMENKRANZ, «La synagogue de Rouen», *Archives Juives*, 1977, p. 37-44; Maylis BALIE, «Les monuments juifs de Rouen et l'architecture romane», a Bernhard BLUMENKRANZ, *Art et archéologie...*, p. 251-303; Xavier BARRAL i ALTET, «Rouen. La synagogue», a Mireille MENTRÉ (ed.), *L'art juif au Moyen Âge...*, p. 119-124.

592. FRANCISCO CANTERA BURGOS, *Sinagogas españolas...*

593. Pere FREIXAS i CAMPS i Narcís SOLER i MASFERRER, «La sinagoga de Besalú», *Revista de Girona*, XXIV (1978), p. 55-61.

594. Xavier BARRAL i ALTET, «Besalú. Bain rituel et synagogue», a Mireille MENTRÉ (ed.), *L'art juif au Moyen Âge...*, p. 125-128; Xavier BARRAL i ALTET, «El paisatge monumental d'època preromànica i romànica», a *Art de Catalunya - Ars Cataloniae*, vol. 3, *Urbanisme, arquitectura civil i industrial*, Barcelona, L'Isard, 1998, p. 69-115.

595. Josep ALANYÀ i ROIG, *Besalú, vida i organització d'una jueria*, Besalú, Ajuntament de Besalú, 1996.

596. Joan LÓPEZ i CARRERA, *Besalú*, Girona, Diputació de Girona i Caixa de Girona, 1988, col·l. «Quaderns de la Revista de Girona», núm. 17, p. 71.

597. Jaume RIERA i SANS, *Els poders públics i les sinagogues: Segles XIII-XIV*, Girona, Patronat Call de Girona, 2006, col·l. «Girona Judaica», núm. 3.

mateixa manera que ha continuat tenint-lo, com la catedral dels cristians, en els segles posteriors.

Entre els jueus també estava estesa la pràctica del bany, que fins i tot tenia un paper fonamental dins del ritus de purificació religiosa.⁵⁹⁸ Cal, però, distingir el bany ritual, practicat a la *miqwé*, del bany higiènic, terapèutic o de plaer, que els jueus també practicaven als banys públics o privats de les ciutats.⁵⁹⁹ El primer es practicava en edificis de forma particular situats generalment prop de les sinagogues (figures 120 i 121). D'altres es practicaven en els banys col·lectius urbans, sovint però en dies especialment reservats als jueus. No era tampoc excepcional que els uns i els altres es banyessin junts. A Girona, en cap cas no es poden confondre els Banys medievals dits «àrabs» amb uns banys específicament jueus.⁶⁰⁰ En realitat, almenys dos edificis de banys hi coexistiren contemporàniament. L'edifici del bany ritual jueu es trobava en el conjunt monumental de la sinagoga, al carrer de Sant Llorenç.⁶⁰¹ Construït probablement durant el segle XIII, és probable que funcionés durant dos segles, fins a la segona meitat del segle XV (figura 124). L'edifici, en canvi, encara existia el 1515.⁶⁰² Per a Lleida tenim poca informació,⁶⁰³ però una notícia documental permet confirmar-hi la presència d'una *miqwé* quan esmenta, l'any 1339,⁶⁰⁴ un «bany d'aygua freda a banyar les juhies».⁶⁰⁵ A Montpeller el bany jueu medieval, ben conservat, de l'inici del segle XIII, es troba al costat mateix de la sinagoga (figura 123).⁶⁰⁶ Aquesta és monumental, amb dos nivells, l'inferior dels quals

598. Davide CASSUTO, «Costruzioni rituali ebraiche nell'alto Medioevo», a *Settimane di Studio del Centro Italiano di Studio sull'Alto Medioevo* (Spoleto, 1978), Spoleto, Centro Italiano di Studio sull'Alto Medioevo, 1980, p. 1017-1064.

599. Joseph SCHATZMILLER, «Les bains juifs aux XII et XIII siècles», *Médiévales*, XLIII (2002), p. 83-90.

600. Jaume RIERA I SANS, *Els jueus de Girona i la seva organització: Segles XII-XV*, Girona, Patronat Call de Girona, 2012, col·l. «Girona Judaica», núm. 6.

601. *Diari de Girona* (24 i 25 febrer 2014).

602. Carmen BATTLE GALLART, «Solución al problema de las dos sinagogas de Gerona», *Sefarad*, XIX (1959), p. 301-320; Josep CALZADA I OLIVERAS, «Les sinagogues de Girona», a *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, vol. XXV (1979), *Homenatge a Lluís Batlle i Prats*, p. 375-393.

603. Prim BERTRAN ROIGE, «Els jueus de la ciutat de Lleida: alguns aspectes», a Gregorio del OLMO LETE i Adelina MILLET ALBÀ (ed.), *Estudis Hebreus i Arameus...*, p. 49-67.

604. David ROMANO, «Baño o miqwé de Lérida (1339)», *Sefarad*, XXXV (1975), p. 158.

605. És molt interessant l'associació que fa aquest document entre bany ritual jueu i bany d'aigua freda. Aquesta característica és un tema molt debatut entre historiadors, sobretot en el cas del bany femení, i amb relació a les relacions sexuals; vegeu Evyatar MARIENBERG, «Le bain des melunaises: les juifs médiévaux et l'eau froide des bains rituels», *Médiévales*, XLIII (2002), *Le bain: espaces et pratiques*, p. 83-90 (coordinat per Didier Boisseuil). També, Peter SEIDEL (fotògr.), *Les dones jueves i els banys rituals*, catàleg d'exposició (Museu d'Història dels Jueus de Girona, 12 abril - 30 setembre 2014), Girona, Museu d'Història dels Jueus, 2014.

606. Danièle IANCU-AGOU i Carol IANCU, «Le mikveh et la communauté juive montpelliéraine au Moyen-Âge», *Bulletin Historique de la Ville de Montpellier*, 7 (1987); Danièle IANCU-AGOU, «L'ensemble cultuel de Montpellier», *Monuments Historiques*, 191 (1994), p. 14-18, i a *Études Héraultaises*, 47 (2016), p. 97-99; Alain GENSAC, «Ensemble cultuel hébraïque médiéval de Montpellier (France)», a *Le patrimoine juif européen. Actes du colloque international* (París, 1999), París, E. Peeters, 2002, p. 295-305.

és una sala amb volta.⁶⁰⁷ D'aquest nivell a l'edifici contigu es baixava al bany.⁶⁰⁸ S'han conservat altres banys rituals jueus a Europa, entre els quals destaquen els de Worms, datats per una inscripció de 1186 o 1187, i sobretot els d'Espira, una construcció dels anys 1110-1120, esmentats en els documents ja el 1126 i amb una qualitat arquitectònica molt semblant a la de la veïna catedral romànica (figures 120 i 121).⁶⁰⁹

A Catalunya no s'han conservat banys rituals jueus medievals amb característiques pròpies,⁶¹⁰ excepte el bany de Besalú que va ser descobert el 1964 (figura 126).⁶¹¹ Situat en el complex de la sinagoga (figura 125), està situat a tocar del tram de muralla que resseguia la riba del riu Fluvà, prop del portal dels Jueus.⁶¹² Del nivell del carrer de la petita plaça situada dins del bany pròpiament dit es baixa per una escala de nou graons a la sala inferior, d'uns 25 metres quadrats, construïda en aparell mitjà i coberta d'una volta de mig punt. Es pot accedir a la piscina central, rectangular, de 2,50 × 1,50 metres, per les escales que baixen de dues plataformes laterals. Una gran finestra permet d'il·luminar-ne l'interior. El bany està situat al costat d'una sinagoga que he descrit més amunt.

Pel que fa a la utilització dels banys públics urbans per part dels jueus, la documentació és molt abundant. En algunes ciutats on hi havia més d'un bany podia repartir-se la seva utilització entre la població, tot i que de vegades sembla que una mica espontàniament, sense que necessàriament hi hagués d'haver algun tipus de normativa que ho especifiqués.⁶¹³ D'aquesta manera, hi havia banys que normal-

607. Claude de MECQUENEM i Olivier BAUCHET, «Salle seigneuriale ou synagogue médiévale?», *Archéologia*, 365 (març 2000), p. 42-47.

608. Astrid HUSER, Frédéric GUIBAL, Danièle IANCU-AGOU i Jean-Louis VAYSSETTES, *Mikveh et synagogue, un quartier médiéval juif à Montpellier (Hérault)*, DFS Afan, 2000; Astrid HUSER, «L'ensemble culturel médiéval juif de Montpellier», a *Medieval Europe Paris. Colloque International* (París, 2007); Astrid HUSER i Claude de MECQUENEM, «Tsarfat et Provintzia, aspects des judaïsmes médiévaux européens. Les sites de Montpellier et Lagny sur Marne», *Archéopages*, 25 (2009), p. 26-33.

609. Günter STEIN, *Judenhof und Judenbad in Speyer am Rhein*, Berlín, Dt. Kunstverl, 1978; Georg HENSBERGER (ed.), *Mikwe. Geschichte und Architektur jüdischer Ritualbäder in Deutschland*, catàleg de l'exposició (Frankfurt, Jüdischer Museums der Stadt, 10 setembre - 15 novembre 1992), Frankfurt, Jüdisches Museum, 1992.

610. Xavier BARRAL I ALTET, *Catalunya destruïda*, Barcelona, Edicions 62, 2005, p. 30-33.

611. Miquel OLIVA PRAT, «Importante descubrimiento arqueológico en Besalú», *Revista de Gerona*, x (1964), p. 57-60; Miquel OLIVA PRAT, «Un importante monumento hebraico descubierto en Besalú», a *Actas del V Congreso Internacional de Estudios Pirenaicos* (Jaca-Pamplona, 1966), Saragossa, Instituto de Estudios Pirenaicos, 1976, p. 9-16; Joan LÓPEZ I CARRERA, *Besalú...*, p. 70-71; M. José LLOVERAS, «Les restes conservades de la sinagoga medieval de Besalú (La Garrotxa)», a Flocel SABATÉ i Claude DENJEAN (ed.), *Cristianos y judíos en contacto...*, p. 467-478. Xavier BARRAL I ALTET, «Besalú. Bain rituel...».

612. Jordi SAGRERA, *Les muralles de Besalú: Restitució cartogràfica*, Besalú, Ajuntament de Besalú, 2010, p. 147-160.

613. Vegeu el cas de Siracusa i les diferències entre els *miqwé* amb aigua de pluja o aigua de font: Angela SCANDALIATO, «I bagni ebraici: l'esempio di Siracusa», a Marie GUÉRIN-BEAUVAIS i Jean-Marie MARTIN (ed.), *Bains curatifs...*, p. 365-386.

ment eren freqüentats per jueus, per cristians o per musulmans.⁶¹⁴ En general, s'accepta la idea que tots els banys situats a prop dels calls jueus serien utilitzats majoritàriament per aquests, però no exclusivament, com és el cas dels banys de Saragossa, Vic, Lleida, Santa Coloma de Queralt o de la mateixa Barcelona.⁶¹⁵ És, però, una qüestió difícil d'assegurar en molts casos sense el suport documental, de manera que no deixa de ser una hipòtesi força versemblant. En tot cas, hi ha algun document que tracta d'aquest aspecte, com ara el *Registro merino* de Saragossa de 1291, segons el qual els banys públics eren renda del rei, i s'obligava els jueus de la ciutat a banyar-s'hi, fet que sembla que era ja un costum antic.⁶¹⁶ A Estrasburg es prohibia que els cristians anessin als banys públics de la ciutat els divendres, ja que aquest dia s'havia de reservar als jueus; al segle XIII, però, aquesta situació es resol·drà amb la construcció d'uns banys per a homes i d'uns altres per a dones al costat de la sinagoga de la ciutat.⁶¹⁷

Fins fa relativament pocs anys es conservava a Baza un edifici de banys, possiblement destinat de manera prioritària als jueus de la ciutat; es tractava d'uns banys àrabs del segle XI enclavats dins del mateix barri jueu.⁶¹⁸ També s'havien considerat jueves les restes d'alguns banys del Toledo dels segles XII i XIII.⁶¹⁹ Tant aquests com els de Saragossa semblen més aviat pertànyer al grup general dels banys públics. Els banys de Saragossa situats al carrer Coso són una construcció del final del segle XIII o de l'inici del segle XIV, documentada ja el 1296, situada prò-

614. Sobre aquestes qüestions amb un punt de vista més teòric: *Diálogo filosófico-religioso entre cristianismo, judaismo e islamismo durante la edad media en la Península Ibérica: Actes du Colloque International de San Lorenzo de El Escorial, 23-26 juin 1991 organisé par la Société Internationale pour l'Étude de la Philosophie Médiévale*, Turnhout, Brepols, 1994, col·l. «Rencontres de Philosophie Médiévale», núm. 3.

615. Francesc CARRERAS I CANDI, «Evolució històrica dels juheus y juheisants barcelonins», p. 411; Anna RICH ABAD, *La comunitat jueva de Barcelona entre 1348 i 1391 a través de la documentació notarial*, Barcelona, Fundació Noguera, 1999, col·l. «Estudis», núm. 21.

616. Luís de la FIGUERA, «Los baños árabes de Zaragoza», *Revista de Arquitectura*, v (1923), p. 135-138.

617. Charles WITTMER, «Bains et baigneurs à Strasbourg au Moyen Âge», *Cahiers Alsaciens d'Archéologie, d'Art et d'Histoire*, v (1961), p. 91-116.

618. Manuel GÓMEZ MORENO, «El baño de la judería en Baza», Vicente GONZÁLEZ BARBERÁN, *Baños árabes medievales...* Pel que fa a les qüestions relatives a les comunitats jueves de la Península, i els banys coneguts en les diferents ciutats, hi ha un capítol força concret de Leopoldo TORRES BALBÁS, «Juderías», a Leopoldo TORRES BALBÁS, *Ciudades hispano-musulmanas*, Madrid, Maestre, 1957 (2a ed., Madrid, Ministerio de Asuntos Exteriores, Dirección General de Relaciones Culturales, Instituto Hispano-Àrabe de Cultura, 1971, p. 209-215). Per a Tudela, Basilio PAVÓN-MALDONADO, «Tudela ciudad medieval: arte islámico y mudéjar», Madrid, Instituto Hispano-Àrabe de Cultura, 1978, col·l. «Cuadernos del Seminario de Arte y Arqueología», núm. 3, p. 15-16.

619. Manuel GONZÁLEZ SIMANCAS, *Las sinagogas de Toledo y el baño litúrgico judío*, Madrid, Oficina Tipográfica Regina, 1929, col·l. «Publicaciones de Arte Español», núm. 1, p. 16-18.

piament dins del barri jueu, prop de la sinagoga i l'hospital (figura 122). S'han identificat amb els esmentats en un testament de 1228 i amb els que figuren en el *Registro merino* de Saragossa, el cavaller Gil Tarín (1291-1312), entre les rendes i els drets del rei Jaume II: «el bannyo del Seynor Rey, cerca de la Judería, et deuen si bannyar los judíos et judías de Çaragoça, por anciana costumme, a pena de lo que viesten si se bannyarán en otro bannyo».⁶²⁰ Són dues sales situades sota edificis posteriors i per això són difícilment visitables. Una està coberta amb volta de canó i l'altra, de planta rectangular, quasi quadrada, amb una sèrie de columnes d'alabastre i voltes creuades irregulars. Una tercera sala ha desaparegut.⁶²¹ Els banys de Saragossa són un bon exemple de la similitud entre els edificis de banys que en alguns casos ha fet difícil llur atribució a la comunitat jueva.⁶²² La juevia de la ciutat de Granada sembla que com a mínim va tenir un bany, que ha estat cronològicament situat dins l'època almohade (segles XII o XIII).⁶²³ En territori de la Corona catalanoaragonesa, els calls de les ciutats de Vic, Santa Coloma de Queralt i València van tenir també banys, i aquests últims sembla que eren administrats pels mateixos jueus.⁶²⁴ Segons alguns autors, els Banys Nous de Barcelona, i els Banys de Girona objecte d'aquest estudi, possiblement també haurien estat freqüentats pels habitants dels calls d'aquestes ciutats, ja que estaven situats prop d'aquests ravals. Aquesta freqüentació probablement va generar que entre els jueus s'estenguessin també les pràctiques llibertines i transgressores,⁶²⁵ i també la prostitució, que veu-

620. Leopoldo TORRES BALBÁS, «La judería de Zaragoza y su baño». Sobre la comunitat jueva de Saragossa i algunes de les seves activitats: Asunción BLASCO MARTÍNEZ, «Los judíos de Zaragoza y el curtido de pieles (siglo XIV)», a *La Corona catalanoaragonesa, l'Islam i el món mediterrani: Estudis d'història medieval en homenatge a la doctora Maria Teresa Ferrer i Mallo*, a cura de Josefina Mutgé i Vives, Roser Salicrú i Lluch, Carles Vela Rulesa, Barcelona, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 2013, p. 99-110.

621. José LABORDA YNEVA, *Zaragoza...*, p. 140.

622. Per exemple, Francisco ABBAD RÍOS, *Catálogo monumental de España. Zaragoza*, Madrid, Instituto Diego Velázquez, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1957, p. 41-42, figures 35-36, els considera àrabs.

623. Per a una primera excavació i anàlisi de les restes d'aquest bany (duta a terme l'any 1984): Manuel GÓMEZ GONZÁLEZ i Carlos VILCHEZ VILCHEZ, «Baños árabes inéditos de la época almohade (siglos XII-XIII) de la Judería de Granada», a *Actas del I Congreso de Arqueología Medieval Española* (Osca, 1985), Saragossa, Diputación General de Aragón, 1985, III, p. 545-567.

624. Jaume I va donar als jueus, el 1244, «totum illum barrium sicut incipit de Ladar p Abingeme usque ad balneum de Nalmelig et ab isto loco usque ad portam de Exarea et ab hac porta usque ad furnum de Abinnulluz et usque al Adarp Abraham Alvalenci»: text pertanyent al *Repartiment* de València (Próspero de BOFARULL Y MASCARÓ, *Repartimientos de los reinos...*, p. 290); Leopoldo TORRES BALBÁS, *Ciudades hispano-musulmanas...*, p. 209-215, particularment p. 213.

625. Yom Tov ASSIS, «Sexual behaviour in medieval Hispano-Jewish society», a Ada RAPOPORT-ALBERT i Steven J. ZIPPERSTEIN (ed.), *Jewish history: Essays in honour of Chimen Abramsky*, Londres, Halban, 1988, p. 25-59.

rem que eren freqüents en els establiments de banys de les ciutats medievals de la península Ibèrica i d'altres llocs.⁶²⁶

Fins i tot alguns banys urbans públics varen ser administrats per jueus, com és el cas dels de la ciutat de Palma de Mallorca, que l'infant Joan va atorgar l'any 1381 al jueu Cresques Abraham, mestre geògraf.⁶²⁷ També van ser explotats per jueus banys de les ciutats de Sagunt, Campamar (València) i Barcelona. Els Banys Nous de Barcelona no eren uns banys jueus, bé que la comunitat jueva els feia servir, com ho confirma un dictamen del rabí barceloní Salomon ben Adret, el qual, responnent a una consulta que li feren des de Girona sobre l'aigua de la *miqwé*, va respondre que aquesta, a Barcelona, era propietat d'un cristià igual que a Girona o a València.⁶²⁸ A Barcelona, es té notícia de l'existència d'una *miqwé* al carrer de l'Arc de Sant Ramon del Call, a tocar del mur romà.⁶²⁹ Tot i que en general la majoria de banys de les ciutats estaven oberts a tot tipus de persones, si bé és cert que sota normatives estrictes que en reglamentaven l'accés, en algun cas van existir fortes prohibicions. L'última de *Las Siete Partidas* del rei Alfons el Savi, redactades probablement entre 1256 i 1265, que conté referències a l'estatut jurídic de musulmans i jueus, prohibeix als jueus banyar-se juntament amb els cristians: «Et aun mandamos que ningunt judio non sea osado de bañarse en baño en uno con los cristianos».⁶³⁰

626. Maria Serena MAZZI, «Il mondo della prostituzione nella Firenze tardo medievale», a *Forestieri e stranieri nelle città basso-medievali: Atti del Seminario Internazionale di Studio* (Bagno a Ripoli, 4-8 juny 1984), Florència, Salimbeni, 1988, p. 127-147; Yom TOV ASSIS, «El comportament sexual en la societat hispanojueva de l'edat mitjana», *Tamid*, 3 (2000-2001), p. 9-47. Per a Girona, Josep CLARA, «Les dones públiques de la Girona medieval», *Revista de Girona*, xxx, 107 (1984), p. 141-149.

627. Vegeu més amunt el capítol dedicat a l'estudi dels banys de Mallorca.

628. Victòria MORA I PONS, «Els banys nous de Barcelona», p. 38; Eduard FELIU, «Mots catalans en textos hebreus medievals: els dictàmens de Salomó ben Adret», *Calls*, 3 (1987), p. 53-73.

629. Informació de Jaume Riera i Sans a Victòria MORA I PONS, «Els banys nous de Barcelona», p. 38.

630. *Partida* VII, títol XXXIV, llei VIII: citada també per Leopoldo TORRES BALBÁS, «La judería de Zaragoza y su baño», p. 188; vegeu l'edició *Las Siete Partidas*, Madrid, Lex Nova, 1989 (facsimil de l'edició de 1491). Sobre aquestes qüestions, Robert I. BURNS, «Jews and Moors in the *Siete Partidas* of Alfonso X the Learned: a background perspective», a Roger COLLINS i Anthony GOODMAN (ed.), *Medieval Spain: culture, conflict and coexistence*, Gordonsville, Palgrave Macmillan, 2002, p. 46-62. Michael RUITER, «Alfonso X of Castile: Alfonso the Tolerant?», *Constellations*, IV, 2 (2013), p. 308-317.

7. Banys públics i privats a l'edat mitjana cristiana

7.1. EL BANY MEDIEVAL: ENTRE RELIGIÓ, HIGIENE, MEDICINA I PLAER

A vegades hi ha encara la idea generalitzada que l'època medieval era bruta, fosca, i que les persones no es rentaven o no ho feien amb gaire periodicitat. Correspon a una visió romàntica que avui ja hauria d'haver estat abandonada.⁶³¹ El bany era un hàbit corrent a les ciutats medievals europees i hispàniques, tant per a les persones de religió musulmana, com per als cristians i jueus.⁶³² Els edificis de banys públics eren prou nombrosos i freqüentats perquè, de bon matí, al París del segle XIII es pogué sentir pels carrers de la ciutat els encarregats dels banys fer-ne la publicitat cridant: «Oiez c'on crie au point du jor: / Seignor, quar vous alez baingnier / Et estuver sanz délaier, / Li baing sont chaut, c'est sanz mentir» (figura 127).⁶³³

I no era tan sols una pràctica merament higiènica, sinó que al mateix plaer físic de l'aigua i el bany s'afegien tota una sèrie de serveis annexos, de la mateixa manera que ho hem vist en els banys de l'antiguitat i del món musulmà.⁶³⁴ A més, però, es tractava d'una pràctica socialment diversificada, perquè tant podia ser popular com refinada (figures 128-134).⁶³⁵ De fet, la pràctica del bany igualava rics i po-

631. Didier BOISSEUIL, «Espaces et pratiques du bain au Moyen Âge», *Médiévales*, 43 (2002), *Le bain: espaces et pratiques*, p. 5-12 (coordinat per Didier Boisseuil).

632. Suzanne DARIER, *La balnéation au Moyen Âge*, París, Arnette, 1938.

633. Guillaume de la VILLENEUVE, *Les crieries de Paris au XIIIe siècle*, a Alfred FRANKLIN, *Les rues et les cris de Paris au XIIIe siècle: Pièces historiques publiées d'après les manuscrits de la Bibliothèque nationale et précédées d'une étude sur les rues de Paris au XIIIe siècle*, París, Willem et Daffis, 1874, p. 154.

634. Sobre diversos aspectes relacionats amb l'aigua a l'alta edat mitjana: *L'acqua nei secoli alto-medievali: Atti della LV Settimana di Studio* (Spoleto, 12-17 abril 2007), Spoleto, Fondazione Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, 2008.

635. Vegeu les contribucions reunides a *Mélanges de l'École Française de Rome: Moyen Âge*, 104, núm. 2 (1992), *L'eau dans la société médiévale: fonctions, enjeux, images*, i també sobre aspectes textuais,

bres. L'arquitectura ens demostra que el mite de l'«horror al bany» en l'edat mitjana no és més que una exageració romàntica. Fins i tot sant Benet es va veure obligat a recomanar als seus deixebles la moderació en el nombre de banys, ja que tenien tendència a abusar de l'aigua.

La majoria d'estudis sobre els banys que s'han escrit tenen un punt de vista marcadament històric i arqueològic,⁶³⁶ ja que l'estudi d'aquestes instal·lacions va lligat al de l'aigua, la seva distribució i recollida des de l'antiguitat fins a l'edat mitjana.⁶³⁷ La importància dels banys com a centres de vida, de relació humana i social, i el seu paper en els costums de cada època, només s'ha revalorat en els darrers anys, com un capítol més d'uns estudis de caire històric més aviat general (figura 134).⁶³⁸

A tot Europa, fins i tot allà on no es va conèixer la dominació musulmana com a la Península, el costum del bany estava molt més arrelat que no pas ens pensem, i no tan sols dins l'àmbit privat de les cases, sinó també en l'àmbit públic, de societat.⁶³⁹ Era una pràctica presa gairebé directament de l'antiguitat, que a mesura que avançava l'època medieval va anar prosperant cada vegada més, tant a l'Occident⁶⁴⁰ com a l'Orient.⁶⁴¹ En els segles XI i XII hi havia banys tant als palaus,⁶⁴² com a les ciutats,⁶⁴³

doctrinals o simbòlics: Danièle JAMES-RAOUL i Claude THOMASSET (ed.), *Dans l'eau, sous l'eau: Le monde aquatique au Moyen Âge*, París, Presses de l'Université de Paris-Sorbonne, 2002, col·l. «Cultures et Civilisation Médiévale», núm. XXV.

636. Jean-Marie MARTIN, «Les bains dans l'Italie méridionale au Moyen Âge (VIIe-XIIIe siècle)»; E. HUBERT, «Les bains à Rome et dans le Latium au Moyen Âge: textes et archéologie», a Marie GUÉRIN-BEAUVAIS i Jean-Marie MARTIN (ed.), *Bains curatifs...*, p. 53-78 i 127-142.

637. Lorenzo CARA BARRIONUEVO (ed.), *El agua en zona árida: arqueología e historia: Actas del I Coloquio Historia y Medio Físico*, Almería, Instituto de Estudios Almerienses, Departamento de Historia, 1989.

638. Marie GUÉRIN-BEAUVAIS i Jean-Marie MARTIN (ed.), *Bains curatifs...*, i també Francesca Romanà STASOLLA, *Pro lavandis curis: Il balneum tra Tarda antichità e Medioevo*, Roma, Palombi, 2002, col·l. «Tardo Antico e Medioevo. Studi e Strumenti di Archeologia».

639. Marie GUÉRIN-BEAUVAIS i Jean-Marie MARTIN (ed.), *Bains curatifs...*; Camille ENLART, *Manuel d'archéologie française...*, vol. II, 1, París, Picard, 1904, p. 86-93.

640. Carlemany, per exemple, va impulsar en gran manera la construcció d'edificis termals, a part dels edificats al seu palau, ben coneguts perquè sovint hi convidava tota mena de gent. Era, també, aficionat a la natació: Eugène VIOLLET-LE-DUC, «Étuve», a *Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XIe au XVIe siècle*, París, A. Morel, 1854-1868, vol. V, 1868, p. 347.

641. Albrecht BERGER, *Das Bad in der byzantinischen Zeit*, Munic, Institut für Byzantinistik und neugriechische Philologie der Universität, 1982, col·l. «Misc. Byzant. Monac.», núm. 27.

642. Pierre HÉLIOT, «Sur les résidences princières bâties en France du Xe au XIIe siècle», *Le Moyen Âge*, 61 (1955), p. 27-61 i 291-317; Gabriel FOURNIER, *Le château dans la France médiévale*, París, Aubier Montaigne, 1978; Annie RENOUX (ed.), «Aux marches du palais: Qu'est-ce qu'un palais médiéval?: Actes du VIIe Congrès International d'Archéologie Médiévale (Le Mans - Mayenne, 9-11 septembre 1999)», Le Mans, Université de Maine, Publications du LHAM, 2001; Peter ETTTEL i Anne-Marie FLAMBARD HERICHER (ed.) *L'origine du château médiéval: Actes du Colloque International* (Rindern, 28 août - 3 septembre 2010), Caen, 2012, col·l. «Château Gaillard», núm. 25.

643. Victor MORTET i Paul DESCHAMPS, *Recueil de textes relatifs à l'histoire de l'architecture et à la condition des architectes en France, au Moyen Âge*, vol. II, XIIe-XIIIe siècles, París, Auguste Picard et fils, 1929, p. 337 i n. 11.

i als monestirs.⁶⁴⁴ La gestió de l'aigua era un condicionant essencial del manteniment de la ciutat i de l'estructura monàstica.⁶⁴⁵

A la ciutat de Roma, on la cura de l'aigua continuava sent molt controlada durant l'antiguitat tardana i l'alta edat mitjana,⁶⁴⁶ els edificis de banys eren nombrosos i van tenir la seva importància en la configuració cristiana de la ciutat. El *Liber Pontificalis* ens indica la presència de *balnea* associats a edificis eclesiàstics.⁶⁴⁷ Algunes estructures de banys pertanyien fins i tot als nuclis patrimonials d'algunes esglésies arran de la seva fundació, com el bany *in fundum Laurentum*, que és una part de les donacions del papa Silvestre (314-335) a la basílica dels Sants Marcel·lí i Pere. A vegades els establiments corresponien a encàrrecs papals i estaven associats a importants santuaris romans en relació amb els pobres i els peregrins. La relació entre els banys i la celebració dels ritus i dels sacraments, sobretot en el cas dels catecúmens està documentada, i també la correspondència entre pràctica balneària i purificació interior, en el marc de les regles monàstiques i de les prescripcions papals relacionades amb la concessió dels banys per als pobres. En el cas de les diaconies vaticanes fundades pel papa Adrià I (700-795), el pontífex va establir: «ut per unamquamque ebdomadam, quinta feria die, cum psalterio a diaconia usque as balneum pergerent, et ibidem dispensationem per ordine pauperibus consolari atque elemosina fieri».⁶⁴⁸ No hem d'oblidar, però, tot el debat que es va manifestar a l'intern de l'Església sobre la conveniència de no abusar del bany o fins i tot d'abstenir-se'n com a pràctica luxosa i contrària a l'espiritualitat del primer cristianisme. Malgrat tot, els banys, el costum de banyar-se, van prosperar en el món cristià tardoantic i en el bizantí, tant per raons d'higiene com de plaer o terapèutiques.⁶⁴⁹

És molt freqüent trobar citacions referides a l'acte de banyar-se, tant en privat com en banys públics, en textos d'època medieval de temàtica i procedència molt heterogènia. La neteja del cos no és prohibida pel moralisme de l'Església medie-

644. Victor MORTET i Paul DESCHAMPS, *Recueil...*, vol. I, XIe-XIIe siècles, París, Auguste Picard et fils, 1911, p. 138 i 190-191.

645. Meredith PARSONS LILICH, «Cleanliness with Godliness: A discussion of medieval monastic plumbing», a Benoît CHAUVIN (ed.), *Mélanges à la mémoire du père Anselme Dimier*, vol. III, 5, Arbois, 1987, p. 123-149; Virginie BOULEZ, Raymond de FAYS, Bénédicte DOYEN i Michel DUBUISSON, *Les chemins de l'eau: Les réseaux hydrauliques des abbayes cisterciennes du Nord de la France et de la Wallonie*, Namur, Institut du Patrimoine Wallon (IPW), 2004, col·l. «Les Dossier de l'IPW», núm. 1.

646. Gabriele ARDIZIO, «Acqua, acquedotti e assedi nel Bellum Gothicum», *Bulletin de l'Association pour l'Antiquité Tardive*, 20 (2011), p. 7-21.

647. Sobre aquestes qüestions: Juan Antonio JIMÉNEZ i Jordina SALES, «Termas e iglesias durante la Antigüedad Tardía: ¿reutilización arquitectónica o conflicto religioso? algunos ejemplos hispanos», *Antigüedad y Cristianismo*, XXI (2004), p. 185-201.

648. Francesca Romana STASOLLA, «Balnea», a Letizia PANI ERMINI (ed.), *Christiana loca: Lo spazio cristiano nella Roma del primo Millennio*, Roma, Palombi, 2000, p. 200-202.

649. Fikret YEGÜL, *Baths and bathing...*, p. 314-349.

val; ans tot el contrari, el bany en molts casos és una pràctica aconsellada, de manera que, dins dels mateixos textos religiosos, és un aspecte tractat molt freqüentment (figura 141). Ja en el segle iv, els cristians de Lió, en una carta dirigida als seus germans d'Àsia, lamenten la destrucció de les termes de la ciutat durant la invasió bàrbara. Els bisbes, d'altra banda, feien construir banys per als clergues i, per exemple, els papes Damasc (366-384) i Hilari (361-367), o bé Víctor, bisbe de Ravenna (537-543/546), Damià, bisbe de Pavia (mort el 710/711) i Cesari, bisbe d'Arles de 502 a 542, recomanaven als religiosos el costum del bany. El monestir de Sainte-Radegonde de Poitiers estava equipat de banys en el segle vi.⁶⁵⁰ D'altra banda, els benedictins de l'abadia de Saint-Gall ja preveïen, l'any 820, que en les seves comunitats hi hagués banys i lavabos per als monjos, els estudiants, els malalts i els servents; els banys dels monjos estaven situats en dues estances connectades als dormitoris per una galeria.⁶⁵¹

Dins del món monàstic europeu era, doncs, corrent la pràctica del bany. El bany era un bon costum, però calia sempre mantenir la moral, especialment dins dels monestirs, de manera que els monjos tenien prohibit despullar-se del tot si no estaven totalment sols. A Cluny, per exemple, sabem que els monjos estaven obligats a prendre un bany complet dos cops l'any, per Nadal i per Pasqua. Dotze cel·les cobertes amb volta (*cryptae*) estaven equipades amb dotze banyeres de fusta (*dolii*). A Farfa, la situació era similar.⁶⁵² La mateixa regla de sant Benet diu que es pot permetre l'ús dels banys als monjos amb finalitats terapèutiques tantes vegades com calgui, mentre que als que estan sans i particularment als més joves només se'ls ha de permetre banyar-se més excepcionalment: «Balnearum usus infirmis quotiens expedit offeratur / sanis autem et maxime iuvenibus tardius concedatur».⁶⁵³

En l'univers dels monestirs cistercencs sembla que inicialment només es permetia als monjos malalts de banyar-se i encara havien de fer-ho a l'interior de la infermeria. Les prohibicions són prou clares. Tots aquells que s'atreïen a anar a llocs de balneari naturals no només se'ls reganyava, sinó que els capítols generals els castigaven. Fins i tot un estatut de 1189 precisa que aquells que haguessin sortit del monestir per cercar «banys calents» no podrien ser readmesos. L'any 1202 l'abat de San Giusto a la Toscana va ser deposat per haver menjat en companyia de seglars i, com afirma lacònicament el text, «per haver-se permès de prendre un bany, i d'haver-se tret l'hàbit, fora de l'abadia». El 1212 un monjo d'Hautecombe va ser cridat a presentar-se per justificar-se per haver menjat carn i per haver pres un

650. Camille ENLART, *Manuel d'archéologie...*, vol. II, 1, p. 91-92.

651. Stiftsbibliothek Sankt Gallen, ms. 1092 (830): Johannes DUFT, *Der Karolingische Klosterplan in der Stiftsbibliothek St. Gallen. Begleittext zur Faksimile-Ausgabe*, Rorschach, Verlag E. Löpfe-Benz AH, 1998.

652. Camille ENLART, *Manuel d'archéologie...*, vol. II, 1, p. 89-90.

653. *Regula sancti Benedicti*, xxxvi, 8, *De infirmis fratribus*.

bany. El 1225 l'abat de l'abadia hongaresa de Pilis va ser acusat d'un fet considerat criminal: haver entrat en un bany públic el Dissabte Sant i haver-se fins i tot afaitat.

Lentament els costums cistercencs en aquest camp, com en molts altres, es van anar relaxant, com ho suggereix el capítol de 1437, en el qual s'estableix que «els banys només han de ser permesos a les persones sanes una vegada al mes». Dos anys després, un estatut de 1439 permet suposar que aleshores prendre un bany era gairebé una cosa normal. Si bé s'hi permet el bany una vegada al mes, es precisa que no ha de servir de pretext per a un «comportament rumorós i fora de lloc»; s'hi precisa també que només dos servidors podran acompanyar qui prengui el bany. Caldrà esperar fins al final del segle XVIII perquè un capítol general, el de 1783, permeti als monjos freqüentar les estacions balneàries públiques sempre que el fet sigui justificat per raons mèdiques.⁶⁵⁴

En realitat, es coneix ben poc sobre el nivell cert d'higiene que hi podia haver en les primeres abadies cistercenques.⁶⁵⁵ L'arquitectura dels monestirs cistercencs no permet generalment situar el lloc on es practicava el bany. Potser una banyera mòbil estava instal·lada directament a la infermeria. Els repertoris arqueològics no han permès de situar àmbits especials dedicats als banys, excepte, potser, sales amb finalitats polivalents.⁶⁵⁶

De fet, els monestirs més grans posseïen banys comunitaris o individuals d'ús col·lectiu sobre els quals sabem poques coses a escala monumental. Coneixem, en canvi, donacions a comunitats monàstiques com, per exemple, la que va fer Ramon II, comte de Bigorra, a l'abadia de Saint-Savin-en-Lavedan, a la Gascunya. En un document, datat entre 1065 i 1073, corresponent a aquestes donacions s'especifica la construcció d'uns banys per a aquest monestir: «[...] roboratus auctoritate pontificali, videlicet venerabilis archiepiscopi Auscitani, et Pontii, Bigorrensiū episcopi, ecclesiam S. Martini domosque balneorum suis usibus aptas aedificaret». La donació a una comunitat religiosa, fins i tot femenina, d'estructures de banys podia constituir un bé preuat que la comunitat curaria de gestionar amb moderació aprofitant sovint les riqueses en aigua d'un lloc determinat.⁶⁵⁷ Les regles monàstiques en fan esment com la *De institutione virginum et comptentu mundi de Leandre hispalense* en què, durant la segona meitat del segle VI, trobem (traducció):

654. Louis J. LEKAI (ed.), *I Cistercensi: Ideali e realtà*, Pavia, Certosa, 1989.

655. Henry GAUD i Jean-François LEROUX-DHUY, *Les abbayes cisterciennes en France et en Europe*, París, Place des Victoires, 1998, p. 65.

656. Marcel AUBERT, *L'architecture cistercienne en France*, amb la col·laboració de la marquesa de Maillé, París, Éditions d'Art et d'Histoire, 1943, 2 v.

657. Gabriele CAPONE i Amedeo FENIELLO, «Bagni monastici del Monterone e di S. Marcellino (sec. IX-XV)», a Alfonso LEONE (ed.), *Ricerche sul Medioevo napoletano: Aspetti e momenti della vita economica e sociale a Napoli tra decimo e quindicesimo secolo*, Nàpols, Athena, 1996, col·l. «Biblioteca Storica Meridionale. Testi e Ricerche», núm. 9, p. 97-105.

No t'has de banyar per gust o per brillantor del cos, sinó tan sols per remei de salut. Vull dir que utilitzis el bany quan ho exigeix la malaltia, no quan ho demana la comoditat [...]. La sol·licitud per al cos que prové de la sensualitat s'ha d'atribuir al vici, però no la que és convenient per restablir la salut. Per això no t'ha d'atreure cap als banys freqüents el plaer del cos, sinó que ho han de regular les exigències de la malaltia.⁶⁵⁸

Els banys medievals podien respondre a funcions caritatives i eren també llocs d'acolliment per als més necessitats: en la còpia del segle XI de la *Vida de Santa Rade-gunda*, escrita durant el segle VI per Venanci Fortunat, el poeta ens mostra aquesta reina acollint les dones pobres a les termes de la seva vil·la privada. Sabem, també, que a Alemanya es van fundar banys gratuïts com a caritat per als pobres. Hi havia, d'altra banda, qui donava diners perquè es banyessin els més pobres o els malalts, banys que moltes vegades anaven acompanyats d'un àpat o d'una beguda consistents. En molts casos, i lligat a aquell sentit de purificació interior que en molts moments va tenir el bany, pelegrins, penitents i indigents són obligats a banyar-se, ja que s'entén que per a aquestes persones no es tracta d'una pràctica habitual. Segons Jeroni, el bany fred era el més indicat per a la purificació: «No busquis l'ambient tebi dels banys tu que cerques d'apagar la calor del teu cos amb el fred del dejuni».⁶⁵⁹

Entre els pares de l'Església, Gregori de Tours (539-594) testimonia el fet que els merovingis gaudissin de l'ús dels banys, tant públics com privats. També Eginard (775-840) ens explica que Carlemany disfrutava de banys. Raban Maur (766-856), en el seu *De rerum naturis*, va incloure dos capítols, «De thermis» i «De balneis», que durant l'edat mitjana van il·lustrar la pràctica del bany com es veu en el manuscrit del segle XI, número 132 de l'arxiu de l'abadia de Montecassino, en què, pel que fa a les termes, es veu una il·lustració d'un edifici termal acompanyant el breu comentari inspirat de les *Etimologies* d'Isidor de Sevilla (xv, 2, 39), que esmento més endavant, *Thermae appellatae quod caleant. Graeci enim thermon calorem vocant*: un home nu entra en un edifici termal cobert amb cúpula mentre sota es veu el foc que alimenta el sistema d'aigua calenta.⁶⁶⁰

658. *De institutione virginum et comptentu mundi*, a *Patrologia latina*, 72, col. 871-894, c. xx. Cal consultar l'edició de Jaime VELÁZQUEZ ARENAS, *De la instrucción de las vírgenes y desprecio del mundo*, Madrid, Fundación Universitaria Española, 1979, col·l. «Corpus Patristicum Hispanum», núm. 1; Isidro BANGO TORVISO, *Edificios e imágenes medievales: Historia y significado de las formas*, Madrid, Camibio, 1995, col·l. «Historia de España», núm. 11, p. 58.

659. Jeroni, *Epistoles*, 125, 7. Vegeu Guidalberto BORMOLINI, «Un "santo calore" nei bagni freddi della tradizione monastica», *Vivens Homo: Rivista di Teologia e Scienze Religiose*, 23/1 (2012), p. 175-196, i més generalment tot el volum de la revista en la qual, en les p. 112-260, han estat publicades les actes del seminari *L'acqua e il corpo. Bagni e terme nel mondo patristico* (Florència, 10-11 desembre 2009).

660. Giulia OROFINO, «Per una filologia delle illustrazioni del "De rerum naturis" di Rabano Mauro», a Guglielmo CAVALLO (ed.), *Rabano Mauro, De rerum naturis, Cod. Casin. 132/ Archivio dell'Abbazia di Montecassino*, ed. facsimil, Pavone Canavese, Priuli e Verlucca, 1994, p. 99-175, en particular, p. 151.

D'altra banda, el mateix ritus del baptisme per immersió dut a terme pels primers cristians no és res més que l'adaptació, amb finalitat religiosa, d'una pràctica habitual (figures 142 i 143). El bany, per als cristians, també pren en algun moment un significat evident de purificació religiosa, com demostra el text següent del renaixentista Thomas Murner, extret del seu llibre *Badenfahrt* (1514, traducció):

Alors Dieu prenant pitié de nous/ A commencé à nous apprendre/ Comment l'on doit aller au bain/ Se laver, se purifier, perdre toute honte/ Dans la force et puissance de Son saint nom./ Il l'a fait si publiquement/ Que le monde entier l'a vu:/ Personne ne pourrait dire en vérité,/ Ni dire ni se plaindre/ De ne pas avoir su/ Comment l'on doit se baigner, se purifier,/ Se purifier à nouveau en Dieu/ Se dresser comme un nouvel Adam/ Que le baptême ressuscite./ Car Dieu nous donne en Sa grâce/ Qu'aucun péché originel ne nous écrase plus./ Cela a été accompli par Dieu si ouvertement/ Que le monde entier l'a vu:/ C'est Dieu lui-même qui nous a appelés au bain au son de la trompette (figura 141).⁶⁶¹

Recordem, encara, que dins del món musulmà el bany tenia unes connotacions purificadores importantíssimes des del punt de vista de la religió. Les diferents representacions del baptisme en el riu Jordà tenen en el fons un origen remot en el costum del bany a l'aire lliure, en rius o en el mar, de la mateixa manera que escenes com el martiri de santa Tecla, submergida en un corrent d'aigua ple d'animals, seguien, sens dubte, els models pagans d'època antiga, en els quals la figura femenina, nua, era entrevista a través d'unes aigües transparents.⁶⁶²

El bany sempre ha representat molt més que la simple finalitat de neteja. Així, en diferents períodes històrics el bany s'ha relacionat tant amb qüestions religioses, com de curació, de plaer o fins i tot ha estat envoltat de creences màgiques.⁶⁶³ En algunes poblacions d'Europa encara avui tenen el costum de banyar-se la nit de Sant Joan, com a record d'alguna mena de ritus pagà antic. En altres civilitzacions, els banys rituals col·lectius en rius són part essencial de les creences de purificació.

En relació amb les aigües, sempre hi ha hagut qui en descobrí o els atribuís diferents propietats, com ara prevenir o guarir malalties (figures 135 i 140).⁶⁶⁴

661. Philippe BRAUNSTEIN, «Approches de l'intimité, XIVe-XVe siècle», a Georges DUBY i Philippe ARIES (ed.), *Histoire de la vie privée*, vol. 2, *De l'Europe féodale à la Renaissance*, París, Seuil, 1985, p. 598.

662. Per a la representació plàstica d'escenes de bany: Jordi RUBIÓ i BALAGUER, *Vida española...*, p. 238-239.

663. Gisela REINEKING VON BOCK, *Bäder, Duft und Seife: Kulturgeschichte der Hygiene*, catàleg d'exposició, Colònia, Kunstgewerbemuseum, 1976.

664. Des del punt de vista mèdic, el bany era utilitzat, per exemple, per a curar les cremades. Entre les diverses finalitats terapèutiques que durant l'època medieval s'assignaven al bany, hi havia la creença que feia la sang menys espessa, fet que lògicament disminuïa la tensió. És per això que molts tractats medievals de medicina i cirurgia inclouen llargs capítols en què parlen de les virtuts d'aquesta pràctica: Danielle RÉGNIER-BOHLER, «Fictions», a Georges DUBY i Philippe ARIES (ed.), *Histoire de la vie*

Aquest és el cas dels nombrosos balnearis que a diferents èpoques i països es van posar de moda i que eren ben presents durant l'edat mitjana.⁶⁶⁵ Els romans ja havien explotat nombrosos banys termals a la península Ibèrica, i alguns d'aquests establiments fins i tot van donar nom a diverses poblacions com Caldes,⁶⁶⁶ Caldetes o Banyoles.⁶⁶⁷ El món musulmà medieval va modificar el context sagrat de l'aigua però va utilitzar el bany com a pràctica freqüent.⁶⁶⁸ Aprofitar les qualitats curatives de l'aigua ha estat sempre una pràctica pròpia de totes les èpoques històriques, i encara avui es troba vigent en alguns establiments tan coneguts a Catalunya com és el balneari de Vichy a Caldes de Malavella.⁶⁶⁹

Durant tota l'edat mitjana es van continuar practicant, doncs, les cures d'aigües i el bany amb finalitats terapèutiques,⁶⁷⁰ i també, evidentment, higiènica.⁶⁷¹ Ja al segle XII, l'escola mèdica de Salern recomanava una cura balnearia concretament al mes de maig.⁶⁷² A l'inici del segle XIII, entre 1209 i 1214, l'anglès Gervasi

privée..., vol. 2, p. 359; Charles WITTMER, «Bains et baigneurs à Strasbourg au Moyen Âge», p. 91-116, en particular, p. 92.

665. Jens KOEHLER, «Termalismo antico e tardoantico a Civitavecchia»; Didier BOISSEUIL, «Les stations thermales entre Moyen Âge et Renaissance: l'exemple de Bagno a Morba en Toscane», a Marie GUÉRIN-BEAUVAIS i Jean-Marie MARTIN (ed.), *Bains curatifs...*, p. 115-126 i 177-216.

666. Per a Caldes de Malavella, Joan BOADAS i RASET i Josep M. CASAS i BUSQUETS, *Caldes de Malavella manantial de Catalunya*, Caldes de Malavella, Ajuntament de Caldes de Malavella, 1987. Per a Caldes de Montbui, Lluís CIFUENTES, «Els banys de Caldes de Montbui de l'època medieval a la Il·lustració», a Jerónimo BOUZA et al., *Història termal de Caldes de Montbui*, Caldes de Montbui, Ajuntament de Caldes de Montbui, 2002, p. 47-96.

667. Vegeu els exemples antics i medievals a les actes del congrés, María Jesús PERÉX AGORRETA (ed.), *Termalismo antiguo*, Madrid, Universidad Nacional de Educación a Distancia (UNED), Casa de Velázquez, 1997. En general, Dominique JARRASSÉ (ed.), *2000 ans de thermalisme: Economie, patrimoine, rites et pratiques: Actes du Colloque de 1994 à Royat*, Clermont-Ferrand, Publications de l'Institut d'Études du Massif Central, 1996.

668. Pierre GUICHARD, «Quelques éléments sur le thermalisme dans la Sicile et l'Espagne musulmanes», *Espacio, Tiempo y Forma. Historia Antigua*, v (1992), p. 581-591.

669. Josep M. BIRULÉS BERTRAN i Xavier FABRÉ CARRERAS, «L'arquitectura dels balnearis», *Revista de Girona*, 32 (1986), p. 22-26. Un altre exemple: Luis SAZATORNIL RUIZ, «Semántica de la ciudad-balneario: el caso del Sardinero en Santander (1840-1900)», *Archivo Español de Arte*, LXII, 248 (1989), p. 421-434. En general, Ignasi SOLÀ-MORALES, Andreu BARBAT, Josep M. BIRULÉS i Xavier FABRÉ, *Arquitectura balnearia a Catalunya*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, Cambra Oficial de la Propietat Urbana de Barcelona, 1986.

670. Janna COOMANS i Guy GELTNER, «On the street and in the bathhouse: Medieval Galenism in action?», *Anuario de Estudios Medievales*, 43/1 (2013), *La cura de la salut més enllà dels professionals universitaris: Actors, espais, pràctiques i sabers*, p. 53-82.

671. Sante BORTOLAMI, «Le terme euganee nel Medioevo: dettagli di un paesaggio fisico e sociale», a Marie GUÉRIN-BEAUVAIS i Jean-Marie MARTIN (ed.), *Bains curatifs...*, p. 153-175.

672. Alessandra PERRICCIOLI SAGGESE et al., *L'antica scienza campana del benessere: i Bagni di Pozzuoli e la Regola Salernitana, dal ms. 13. C. 37 della Biblioteca Nazionale di Napoli*, supl. de *La Provincia di Napoli* (Nàpols, Arti Grafiche), núm. 5/6 (1991).

de Tilbury va escriure les *Otia Imperialia* per a l'emperador Otó IV de Brunsvic i entre les meravelles del món, entre les coses que realment valen la pena de ser vistes, esmenta, prop de Nàpols, allà on Virgili havia fet construir uns banys per a la gent destinats a suscitar una admiració perpètua, els banys de Pozzuoli que guarien moltes malalties de dins com de fora i on hi havia diverses banyeres amb el nom de la malaltia que guarien.⁶⁷³ Es tracta dels banys termo-minerals dels Camps Flegreus, prop de Nàpols, cèlebres des de l'antiguitat⁶⁷⁴ i que el poeta campanià Pere d'Eboli va descriure al final del segle XII en el seu *De balneis Puteolanis* dedicat a Frederic II,⁶⁷⁵ i que dos segles més tard un anònim vulgaritzador va traduir al napolità (figures 145-148).⁶⁷⁶ Del *De balneis* se'n coneixen almenys vint-i-dos exemplars dels segles XIII i XIV, dels quals deu són il·lustrats i una dotzena d'edicions són dels segles XIV i XV. La popularitat d'aquest text demostra l'interès que l'edat mitjana tenia per les cures termals. D'origen romà, les termes van ser freqüentades pels habitants de la zona durant tota l'edat mitjana. El manuscrit i sobretot les il·lustracions de les seves diverses versions són una informació cabdal per a saber com funcionava aquest tipus d'establiments a l'edat mitjana,⁶⁷⁷ en aquest cas a la Itàlia meri-

673. Gervais de Tilbury, *Le livre des merveilles: Divertissement pour un Empereur (troisième partie)*, traducció i comentaris d'Annie Duchesne, París, Belles Lettres, 1992, p. 33-34.

674. Fikret YEGÜL, «The thermo-mineral complex at Baiae and "De balneis Puteolanis"», *The Art Bulletin*, LXXVIII (1996), p. 137-161; Raymond J. CLARK, «Peter of Eboli and the Roman baths of Puteoli», *Journal of Roman Archaeology*, Supplementary Series, 37 (1999), p. 147-151.

675. Isidoro CARINI, *Gli archivi e le biblioteche di Spagna in rapporto alla storia d'Italia in generale e di Sicilia in particolare*, vol. I, Palerm, Tip. Dello Statuto, 1884, p. 531-532; Carmela RUSSO MAILLER, «L'acqua dall'Antichità al Medioevo: le Terme Flegree», *Quaderni Medievali*, 26 (1988), p. 79-98; Silvia MADDALO, «I bagni di Pozzuoli nel Medioevo: il *De balneis Puteolanis*», a Marie GUÉRIN-BEAUVAIS i Jean-Marie MARTIN (ed.), *Bains curatifs...*, p. 79-92.

676. Erasmo PERCOPO, «I Bagni di Pozzuoli. Poemetto napolitano del secolo XIV», *Archivio Storico per le Province Napoletane*, XI (1886), p. 597-750; *Testi napoletani dei secoli XIII e XIV*, ed. a cura d'Antonio Altamura, Nàpols, Perrella, 1949.

677. Adolfo MUSSAFIA, «Mittheilungen aus romanischen Handschriften», vol. I, *Ein altneapolitanisches Regimen sanitatis, Sitzungsberichte der philosophisch-historischen classe der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften*, CVI (1884), p. 507-626; Claus Michael KAUFFMANN, *The baths of Pozzuoli: A study of the Medieval illumination of Peter of Eboli's Poem*, Oxford, P. Cassirer, 1959; Livio PETRUCCI, «Per una nuova edizione dei Bagni di Pozzuoli», *Studi Mediolatini e Volgari*, XXI (1973), p. 215-260; Silvia MADDALO, *Il De balneis Puteolanis di Pietro da Eboli: Realtà e simbolo nella tradizione figurata*, Ciutat del Vaticà, Biblioteca Apostolica Vaticana, 2003, col·l. «Studi e Testi», núm. 414, i la ressenya de Giulia OROFINO a *Rivista di Storia della Miniatura*, VIII (2003-2004), p. 166-168; Silvia MADDALO, «Moduli di narrazione per immagini nella tradizione del De balneis Puteolanis», a Arturo Carlo QUINTAVALLE (ed.), *Medioevo: immagine e racconto. Atti del Convegno Internazionale* (Parma, 27-30 settembre 2000), Milà, Electa, 2003, p. 360-371; Silvia MADDALO, «Il "De balneis Puteolanis" di Pietro da Eboli nel ms. 236 della Biblioteca Palatina di Roma», a Walter ANGELELLI i Francesca POMARICI (ed.), *Forme e storia: Scritti di arte medievale e moderna per Francesco Gandolfo*, Roma, Artemide, 2011, p. 403-414.

dional, on, d'altra banda, els banys eren prou freqüents,⁶⁷⁸ des de Roma⁶⁷⁹ fins a Sicília.⁶⁸⁰

L'existència de diversos tractats relatius als banys, la majoria dels quals se situen cronològicament dins del segle XIV, demostra la popularitat de què gaudien les pràctiques balneàries. Tots aquests tractats exaltaven especialment les virtuts medicinals i terapèutiques del bany i, en general, com he indicat, hi havia la creença que el bany feia la sang menys espessa i, per tant, disminuïa la tensió.⁶⁸¹ D'altra banda, en molts banys públics es duïen a terme pràctiques medicinals, com ara l'aplicació de ventoses i la sagnia,⁶⁸² a la qual molts tractats de cirurgia dedicaven capítols sencers. Els autors d'aquests tractats de bany eren generalment metges o cirurgians.⁶⁸³ Generalment es vigilaven molt els riscos de contagi i els estatuts dels encarregats dels banys de París prohibeixen d'admetre els leprosos als banys.⁶⁸⁴

Alcadino, per exemple, era metge de Siracusa a l'inici del segle XIII, i va treballar com a metge per a l'emperador Enric VI. Coneixia bé el costum del bany, i el funcionament fins i tot terapèutic dels edificis destinats a aquest ús perquè havia treballat en els banys de Baies, Ischia i Pozzuoli. Va escriure tractats sobre la qüestió, algun dels quals dedicat als banys en el món antic i musulmà, publicat molt més tard a Venècia, el 1553, dins l'opuscle que duu per nom *De Balneis omnibus quae extant apud Graecos et Arabes*. D'entre els tractats sobre el bany coneguts, cal encara destacar el manuscrit conservat a la Biblioteca Nacional de França, a París, escrit a Nàpols l'any 1392 pel

678. Jean-Marie MARTIN, «Les bains dans l'Italie méridionale...»; Amedeo FENIELLO, «Il bagno dei Capuano ad Amalfi (XII-XIII sec.)»; Giuliano VOLPE, Caterina ANNESE i Pasquale FAVIA, «Terme e complessi religiosi paleocristiani: il caso di San Giusto», a Marie GUÉRIN-BEAUVAIS i Jean-Marie MARTIN (ed.), *Bains curatifs...*, p. 143-151 i 217-261.

679. Étienne HUBERT, «Les bains à Rome et dans le Latium au Moyen Âge: textes et archéologie», a Marie GUÉRIN-BEAUVAIS i Jean-Marie MARTIN (ed.), *Bains curatifs...*, p. 127-142.

680. Alessandra BAGNERA, Rosa DI LIBERTO, Anneliese NEF i Elena PEZZINI, «Les bains de Cefalà Diana (prov. de Palerme): la campagne de fouilles de septembre 2003», *Mélanges de l'École Française de Rome: Moyen Âge*, 116, 2 (2004), p. 821-827; «Activités archéologiques de l'École Française de Rome. Chronique. Année 2006. Les bains de Cefalà Diana (Palerme): la mission de septembre 2006», *Mélanges de l'École Française de Rome: Moyen Âge*, 118, 2 (2006), p. 381-387; Alessandra BAGNERA i Anneliese NEF, «Les bains de Cefalà (prov. de Palerme): contexte historique et fonctions»; Laura SCIASCIA, «Dal bagno di Entella alla pila di Caterina: immaginario e realtà dei bagni nella Sicilia medievale», a Marie GUÉRIN-BEAUVAIS i Jean-Marie MARTIN (ed.), *Bains curatifs...*, p. 263-308 i 309-319.

681. Alessandra PERRICCIOLI SAGGESE et al., *L'antica scienza campana del benessere...*

682. En alguns establiments, els encarregats de fer les sagnies eren els barbers; és per això que a Còrdova, en el segle XVI, figuren entre els oficis dedicats a la salut: Isidro BANGO TORVISO, *Edificios e imágenes...*, p. 280.

683. Marilyn NICOUD, *Les régimes de santé au Moyen Âge: Naissance et diffusion d'une écriture médicale en Italie et en France (XIIIe-XVe siècle)*, Roma, École Française de Rome, 2007, col·l. «Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome», núm. 333; Marilyn NICOUD, «Les vertus médicales des eaux en Italie à la fin du Moyen Âge», a Marie GUÉRIN-BEAUVAIS i Jean-Marie MARTIN (ed.), *Bains curatifs...*, p. 321-344.

684. Camille ENLART, *Manuel d'archéologie...*, vol. II, 1, p. 93, n. 1.

normand Richard Eudes.⁶⁸⁵ Però potser el tractat de bany més cèlebre, ja renaixentista, del segle XVI, és el ja esmentat de Thomas Murner (1475-1537), franciscà alsacià, que inclou en el seu *Eine andächtigt geistliche Badenfahrt* molts detalls al voltant de la vida balneària, i acompanya el seu escrit amb nombroses il·lustracions (figura 141).⁶⁸⁶

El bany, doncs, és una pràctica tant habitual per a la societat medieval que fins i tot és aconsellada pels tractats de medicina o de cirurgia. Els primers tractats medievals de medicina diuen que la primera norma d'higiene i de polidesa del cos és rentar-se les mans i la cara (que són les úniques parts visibles); és, però, una norma més aviat moral, de decència, i quasi un ritual. En canvi, més endavant, durant la baixa edat mitjana, els tractats de medicina demostren més interès per la higiene del cos, i també per la de la roba que l'ha de vestir, que ha de ser neta, bona, i com més rica millor.

7.2. UNA PRÀCTICA SOCIALMENT DIVERSIFICADA: ELS BANYS PÚBLICS

En la Hispània cristiana de l'alta edat mitjana, el costum de banyar-se degué estar bastant estès entre totes les classes socials.⁶⁸⁷ Es banyaven els reis, els senyors, els frares, les monges i també el poble. Sens dubte, els hàbits hispanomusulmans van influir en aquest fet, i van fer que la gent es banyés als rius, a casa seva i als banys públics, i segurament això ha provocat que molts banys d'època medieval i de propietat o ús cristians s'anomenin encara avui «àrabs». El bany, doncs, era un element més de la vida quotidiana, tot i que encara es mantenia una certa moralitat en relació amb la nuesa del cos, un cert pudor que volia discreció: es demanava, per exemple, que tothom es rentés les parts íntimes a casa, abans d'anar als banys públics (figures 127, 128 i 130-135).

Aquesta norma afectava, per exemple, els més de vint-i-sis banys públics que eren oberts i actius al París del segle XIII (concretament el 1292).⁶⁸⁸ Com en el cas de la Península, a la resta d'Europa els banys públics també van disposar d'una important reglamentació que vetllava per la moralitat dels usuaris. Tenim notícia de l'existència de vint-i-un establiments d'aquest tipus a l'Estrasburg medieval. Els banys públics, doncs, pertanyien al paisatge quotidià de les ciutats europees medievals.⁶⁸⁹

685. Biblioteca Nacional de París, ms. fr. 1313.

686. Friedrich ECKEL, *Der Fremdwortschatz Thomas Murners: Ein Beitrag zur Wortgeschichte des frühen 16. Jahrhunderts, mit einer vollständigen Murnerbibliographie*, Göppingen, Kümmerle, 1978; Thomas Murner: *Elsässischer Theologe und Humanist 1475-1537*, Karlsruhe, Badischen Landesbibliothek Karlsruhe, 1987.

687. Francesca Romana STASOLLA, «Tra igiene e piacere: *thermae e balnea* nell'alto medioevo», a *L'acqua nei secoli altomedievali*, vol. II, p. 873-930.

688. Jacques LE GOFF, *La civilisation de l'Occident médiéval*, París, Arthaud, 1964 (nova ed., Flammarion, 1984 i successives), p. 326-329.

689. Jordi RUBIÓ I BALAGUER, *Vida espanyola...*, p. 229-239 i 256-258.

L'estructura dels banys medievals europeus, des del punt de vista arquitectònic, no variava gaire amb relació a la dels banys sarraïns, tot i que en alguns casos podien ser instal·lacions rudimentàries compostes per una sala comuna amb bancs (sala de vapor) i una banyera mòbil. Altres vegades, però, eren fins i tot més luxosos que alguns banys particulars dels palaus senyorials. Precedides d'un vestuari, hi havia l'estança del bany calent, del bany de vapor o estuba, i una o més sales de repòs, a més de tots els gabinets per als barbers i depiladors, i altres serveis (la beguda i el menjar, els massatges o el perfum). Fins i tot alguns banys tenien llits, i era permès de passar-hi la nit, de manera que funcionaven una mica com els balnearis actuals (figures 130-133).

La tradició del món antic amb les seves nombroses termes no es va perdre mai durant l'edat mitjana, una tradició que recorda Isidor de Sevilla amb força detalls en la seva enciclopèdia del coneixement del temps elaborada al final del primer terç del segle VII. Si bé el seu llibre no parlava específicament dels banys, Isidorus Hispalensis explica clarament tots els termes relacionats amb aquest costum i les seves construccions, dins les *Etimologies*:

39. *Thermas appellatas quod caleant; Graeci enim calorem vocant/ 40. Balneis vero nomen inditum a levatione maeoris; nam Graeci dixerunt, quod anxietatem animi tollat. Haec et gymnasia dicuntur, quia ibi athletae uncto corpore et perfricato manibus exercitantur; nam Graece, Latine exercitium dicitur/ 41. Apodyterium, ubi lavantium vestimenta ponuntur, ab exuendo scilicet dictum; enim Graece exuere dicitur./ 42. Propina Graecus sermo est, quod apud nos corrupte popina dicitur: est autem locus iuxta balnea publica, ubi post lavacrum a fame et siti reficiuntur. Unde et propina et propinare dicitur. Enim Graece famem significat, eo quod hic locus famem tollat.*⁶⁹⁰

Alguns llocs de banys europeus medievals eren particularment coneguts i famosos. Un era Baden, prop de Zuric, a Suïssa, conegut ja durant l'antiguitat per les seves aigües i els seus banys i, durant l'edat mitjana, a través de les descripcions

690. «39. Les termes s'anomenen així perquè escalfen, i els grecs a l'escalfor l'anomenen *thermós*. / 40. Als banys (*balnea*) se'ls dona aquest nom perquè alleugen la tristor, ja que els grecs els van anomenar *balaneios*, perquè treuen l'angoixa de l'esperit. També s'anomenen *gimnasios* perquè allà els atletes s'exercitaven amb el cos ungit d'oli i ben friccionats; en grec s'anomena *gymnásion*, i en llatí, *exercici*. / 41. L'*apodyterium* és el lloc on deixen els seus vestits els que van a rentar-se. Es denomina així per l'acció de desvestir-se, que en grec es diu *apodyein*. / 42. *Propina* (taberna) és un mot grec que, entre nosaltres, de forma corrompuda, es diu *popina*. És un local proper als banys públics en el qual, després del bany, els banyistes es reposen de la seva gana i de la seva set. D'aquí els vocables *propina* (taberna) i *propinare* (beure); doncs *peina*, en grec, significa gana, i en aquell lloc es treu la gana», per a aquest text, vegeu Isidor de Sevilla, *Etimologiae*, llibre XV, cap. 2, p. 39-42, ed. a cura de José Oroz Reta i Manuel A. Marcos Casquero, 2 v. (B: A. C., p. 433-434), Madrid, La Editorial Católica, 1982-1983, vol. II, p. 232-233.

fetes per personatges que viatjaven (figura 134).⁶⁹¹ La descripció d'un d'ells és especialment important. Es tracta de l'humanista Poggio Bracciolini (1380-1459), eclesiàstic que va servir diversos papes i va ser present al Concili de Constància a partir de 1414.⁶⁹² Durant la seva estada, el 1416, va visitar els banys públics de Baden i, amb un esperit que ja introdueix l'humanisme renaixentista, va explicar detalladament com eren.⁶⁹³ En una carta dirigida a Niccolò de' Niccoli,⁶⁹⁴ Poggio descriu una immensa plaça davant del riu, circumdada d'esplèndids edificis que contenen una trentena de banys privats i dos de públics en els quals homes, dones, ancians o nens es banyaven junts. El text intenta ser imparcial i fugir de cap mena de moralisme. Així explica que, malgrat que eren tots nus, ell admirava la inocència d'aquella gent que, en realitat, no portava la mirada cap a les parts íntimes dels altres ni pensava ni deia res de mal. En els banys privats, Poggio observa que les finestres permeten de veure d'un bany a l'altre, beure junts i fins i tot tocar-se. A la part alta d'aquelles estances obertes corre una pasarel·la, com una galeria, on es discuteix i des d'on es veu l'espectacle d'aquella gent al bany que parlen, riuen i juguen. Ell mateix, després de prendre un parell de banys, passava una part del dia visitant diversos banys i observant-ne l'espectacle. La descripció de Poggio és plena de detalls que fan reviure l'ambient dels banys col·lectius i la placidesa amb la qual els homes anaven als banys de les dones i com veien que aquestes eren tocades pels pelegrins, sense que això els immutés (figura 134).

Millor que no pas resumir-ho, prefereixo donar íntegrament aquest text precís, per la seva riquesa descriptiva:

Oppidum est deinde Baden satis opulentum, quod est balneum Alamanorum lingua, situm in convalle montibus circum imminentibus prope flumen quoddam ingens rapidissimi cursus, quod in Rhenum fluit longe ab oppi-

691. Florentin POGGE, *Les bains de Bade*, París, A. Meray, 1847. A Alemanya, per a la tradició romana dels banys de Baden Baden: Egon SCHALLMAYER, *Aquae - Das römische Baden-Baden*, Stuttgart, Konrad Theiss Verlag, 1989, col·l. «Führer zu Archäologischen Denkmälern in Baden-Württemberg», núm. 11; Peter KNIERRIEM, Elke LÖHNIG i Egon SCHALLMAYER, «Aquae. Baden-Baden. Die antike Bäderstadt im Lichte neuerer Ausgrabungen und Forschungen», *Denkmalpflege in Baden-Württemberg*, 23/4 (1994), p. 139-147; Egon SCHALLMAYER, «Antike Thermen in der Kurstadt, Erhaltung, Erschliessung und Vermarktung römischer Bäder in Baden-Baden», *Denkmalpflege in Baden-Württemberg*, 25/1 (1996), p. 70-78.

692. Ernst WALSER, *Poggios Florentinus: Leben und Werke*, Leipzig i Berlín, Georg Olms, 1914, ressenya crítica de Vittorio Rossi a *Giornale Storico di Letteratura Italiana*, LXX (1917), p. 312-317; William SHEPHERD, *Vita di Poggio Bracciolini*, Florència, G. Ricci, 1825, traducció italiana amb notes de Thomas Tonelli; Emili BIGI i Armando PETRUCCI, «Bracciolini Poggio», a *Dizionario biografico degli italiani*, vol. XIII, Roma, Istituto dell'Enciclopedia Italiana, 1971, *ad vocem*.

693. Ho precisa en una carta a Leonardo d'Arezzo: *Jérôme de Prague au Concile de Constance, ou lettre de Poggio Bracciolini, secrétaire apostolique à son ami Leonardo d'Arezzo...*, París, J.-J. Risler, 1837, p. 7, n. 1.

694. Tino FOFFANO, «Niccoli, Cosimo e le ricerche di Poggio nelle biblioteche francesi», *Italia Medioevale e Umanistica*, XII (1969), p. 113-128.

do millibus passuum sex. Prope oppidum stadiis quatuor est villa supra flumen pulcherrima in usum balneorum fabricata. Area est per ampla media parte villae, et circum hospicia magnifica multarum receptacula gentium. Singulae domus sua havent balnea interius, in quibus abluuntur hi soli qui ad eas divertere. Balnea tum publica, tum privata, sunt numero circiter triginta: publica tamen duo existunt palam ab utraque parte areae, lavracra plebis, et ignobilis vulgi, ad quae mulieres atque viri, pueri, innuptaque puellae, et omnium circumfluentium faex descendit. In his vallus quidam interrarus, utpote inter pacificos, constructos, viros a foeminis sejungit. Ridiculum est videre vetulas decrepitas, simul et adolescentiores, nudas in oculis hominem aquas ingredi, verenda, et nates hominibus ostentantes: riri saepius hoc tam praeclarum spectaculi genus, mentem revocans ad Florales ludos, et mecummet istorum simplicitatem admiratus sum, qui neque ad haec oculos advertunt, neque quicquam suspicantur, aut loquuntur mali. At vero balnea, quae sunt in domibus privatorum, perpolita sunt, et ipsa viris foeminisque communia: tabulata quaedam haec secernunt, et in eis fenestrellae perplures demissae, quibus et una potare, simul colloqui, et utrinque videre, atque attractare queant, ut eorum est frequens consuetudo. Haec desuper cingunt deambulatoria, in quibus conspiciendi, confabulandique causa homines consistunt. Nam cuivis licet, visendi, colloquendi, jocandi, ac laxandi animi gratia aliorum balnea adire ac adstare, adeo ut, et cum exeunt et cum ingrediuntur aquas foeminae, majori parte corporis nudae conspiciantur. Nullae aditus custodiae observant, nulla ostia prohibent, nulla suspicio inhonesti, pluribus in locis idem, qui viris et mulieribus quoque ad balnea est ingressus, ut saepissime accidat, et virum foeminae seminudae et foeminam viro nudo obviam ire. Masculi campestribus tantummodo utuntur, foeminae vero linteis induuntur vestibus crura tenus, ab alto vel latere scissis, ita ut neque collum, neque pectus, nec brachia aut lacertos tegant. In psis aquis saepius de symbolis edunt, composita mensa desuper aquam natante, quibus viros assistere consueverunt. Nos quidem ea in domo qua lavabamur, semel vocati sumus ad eam consuetudinem: equidem symbolam contuli, interesse nolui, licet etiam atque etiam rogatus; non permotus pudore, qui pro ignavia habetur ac rusticitate, sed inscitia sermonis. Fatuum quidem mihi videbatur hominem Italum horum inscium loquelae, una cum foeminis adesse in aquis mutum et elinguem, ubi universos dues sorbillando ac pytissando terendus est. Duo tamen ex sociis balneum ingressi sunt magna cum animi iucunditate, una aderant, tangebant, potum una sumebant et cibum, colloquebantur licet per interpretem, persaepe flabello ventulum faciebant: nil restat aliud nisi pictura illa Jovis quo pacto Danaem per impluvium aureum [...] et reliqua. Illa tamen lintea stola, ut moris est viris, cum in mulierum balneum accesserunt, vestiti erant. Ego autem ex deambulatorio omnia conspiciebam, mores, consuetudinem, suavitatem victus, vivendi libertatem ac licentiam contemplatus. Permirum est videre qua simplicitate vivant, qua fide. Videbant viri uxores suas a peregrinis tangi, neque commovebantur, non animum advertabant, omnia in meliorem partem accipiunt. Nihil est tam difficile, quin eorum moribus facile fiant. Plane in Politiam Platonis convenissent, ut omnia essent commu-

nia, cum etiam absque eius doctrina tam prompti in ipsius sectam reperiantur. In nonnullis balneis masculi resident promiscue cum foeminis, quibus sunt sanguine proximi, aut benivolentia: quotidia ter aut quater balnea intrant, maiorem in his diei partem agentes, partim cantando, partim potando, partim choreas exercendo: psallunt enim in aquis paulum subsidentes; in qui jucundissimum est videre puellas iam maturas viro, iam plenis nubiles anni, facie splendida ac liberali, in dearum habitum ac formam; pasallentes enim modice vestes retrorsum trahunt desuper aquam fluitantes, ut alatham Venerem existimares. Mos est mulieribus, cum viri desuper eas prospectant, iocandi gratia stipem petere. Itaque projiciuntur nummuli, et quidem pulcioribus, quos illae partim manibus excipient, partim linteis extensis, altera alteram propellens; quo in ludo etiam quaeque corporis occultiora deteguntur. Projiciuntur praetera et sarta variis distincta floribus, quibus capita exornant, dum abluuntur.⁶⁹⁵

Ens trobem davant d'un exemple de banys col·lectius especialment grans i particularment freqüentats. Michel de Montaigne, un segle més tard, el 1580, visitava Baden i descrivia les càmeres individuals de banys (figura 129):⁶⁹⁶

Nous ne logeames pasen la ville, mais audit bourg qui est tout aubas de la montaigne le long d'une riviere, ou un torrent plustot, nommé Limaq, qui vient du lac de Zuric. Il y a deux ou trois beings publicques decouvers, de quoi il n'y a que les pauvres gens qui se servent. Les autres en fort grand nombre sont enclos dans les maisons, et les divise t'on & départ en plusieurs petites cellules particulieres, closes et ouvertes qu'on loue avec les chambres: lesdites cellules les plus délicates et mieux accomodées qu'il est possible, y attirant des veines d'eau chaude pour chacun being. Les logis très magnifiques. [...] L'eau des beings rendun odeur de soufre à la mode d'Aigues caudes et autres. La chaleur en est modérée comme de Barbotan ou Aigues caudes, et les beings à cette cause fort dous et plesans. Qui aura à conduire des dames qui se veulent beigner avec respect et délicatesse, il les peut mener là, car elles sont aussi seules au bein, qui samble un très riche cabinet, cler, vitré, tout au tour revetu de lambris peint et planché très proprement; à tout des sieges et des petites tables pour lire ou jouer si on veut etant dans le bein. Celuj qui se beingne, vuide et reçoit autant d'eau qu'il lui plaict; et a t'-on les chambres voisines chacune de son bein, les proumenoers beaus le long de la riviere, outre les artificiels d'aucunes galeries. Ces beings sont assis en un vallon commandé par les costés de hautes montaignes, mais toutefois pour la pluspart fertiles et cultivées. [...] Ce mesme mardy à l'heure de neuf heures du matin, pendant que les autres disnoient, il se mit dans le bein, et y sua depuis en estresorti bien fort dans le lict. Il n'y arresta

695. *Poggii Epistolae*, ed. a cura de Thomas de Tonellis, I, 1, Florència, Marchini, 1832, p. 5-7.

696. Michel de MONTAIGNE, *Journal de voyage en Italie, par la Suisse et l'Allemagne en 1580 et 1581*, Roma i París, Leyai, 1774, text coordinat per Meusnier de Querlon; vegeu també l'edició de François Rigolot, París, 1992.

qu'unedemy heure; car ceus du païs qui y sont tout le longdu jour à jouer & à boire, ne sont dans l'eau que jusqu'aus reins; lui s'y tenoit engagé jusques au col, estandu le long de son bein. [...] L'eau que M. de Montaigne avoit beu le mardy, lui avoit faict faire trois selles et s'estoit toute vidée avant mydy. Le mercredy matin, il en print mesme mesure que le jour precedent. Il treuve que, quand il se faict suer aubein, le lendemein il fait beaucoup moins d'urines, et ne rend pas l'eau qu'il a beu; ce qu'il essaya aussi à Plommieres. Car l'eau qu'il prant lendemein, il la rend colorée & en rend fort peu, par où il juge qu'elle se tourne en aliment soudain, soit que l'évacuation de la sueur precedente le face, ou le jûne; car lorsqu'il se beignoit, il ne faisoitqu'un repas: cela fut cause qu'il ne se beigna qu'une fois. [...] Quatre chambres garnies de neuf lits, desqueles les deux avoient poiles & un being, nous coustarent un escu par jour chacun des maistres; et des serviteurs, quatre bats, c'est-à-dire, neuf solds, & un peu plus pour chaque (figures 129, 130 i 134).⁶⁹⁷

Aquestes descriptions tenen el mèrit de transportar-nos a la realitat dels banys medievals que en les pàgines següents intentaré també documentar amb referències més puntals. Abans, però, voldria encara transcriure un altre testimoni, aquest cop sobre els banys de Plombières (Lorraine) als Vosges, establiments molt visitats i admirats per Montaigne, Voltaire, Beaumarchais, Berlioz, Lamartine o Alfred de Musset, entre d'altres:

Il est vrai qu'à Plombières on se baigne indifféremment, hommes, femmes, filles, hommes de guerre, prêtres, religieux et religieuses dans le même bain: qu'on sue dans la même étuve: qu'on y prend la douge la chair nue: qu'on est amis dans les Bains l'un après de l'autre, et que dans l'étuve on est pour ainsi dire l'un sur l'autre sans lumière, presque nus, dans un espace de 10 ou 12 pieds... Il est vrai que comme tout cela se fait à la vue de tous les baigneurs, s'il arrivait le moindre légèreté ou la moindre liberté, tout le monde crierait ou huerait et on chasserait le coupable... Ce qu'on peut dire pour justifier cet usage est la pratique ancienne et immémoriale dans la quelle on est à Plombières de se trouver pour ainsi dire pèle-mêle aux bains et aux étuves, sans qu'on se soit aperçu jusqu'aujourd'hui d'aucun abus, et qu'enfin on y est décemment vêtu les hommes en caleçon et les femmes en jupes et en chemises.⁶⁹⁸

Però aquestes descripcions també recorden que els banys eren, per damunt de tot, edificis específicament creats per a procurar la netedat dels cossos. Perquè, sens dubte, la seva finalitat principal era la higiene. Hom es rentava de dues maneres: dins de l'aigua del bany o amb el vapor de l'estuba (figures 128-130). L'origen me-

697. Michel de MONTAIGNE, *Journal de voyage...* (Baden).

698. Augustin CALMET, *Traité historique des eaux et bains de Plombières, de Bourbonne, de Luxeuil et de Bains*, Nancy, Leseure, 1748, cap. 28; *Journal de voyage de Michel de Montaigne*, ed. a cura d'Alexandre d'Ancona, Città di Castello, S. Lapi, 1889, p. 19, n. 1.

dieval del segon prové de Germània, del món eslau. Aquesta neteja es podia aconseguir fent que els cossos transpiressin amb el vapor de l'aigua escalfada amb fusta, o bé practicant la immersió en banyeres generalment rodones. Moltes d'aquestes construccions estaven decorades ricament i amb luxe, i els seus encarregats tenien l'obligació, com a negocis públics que eren, d'oferir uns serveis mínims com la calor els dies convinguts, o posseir un cert nombre d'empleats, tenir un mínim de material per a la bona marxa de l'establiment,⁶⁹⁹ mantenir l'ordre i també respectar el preu comunament admès (figures 131-133). Tan sols cal que ens fixem en el text que encapçala aquest capítol, escrit per Guillaume de la Villeneuve, que reflecteix els crims que els empleats dels encarregats dels banys públics de París feien ja a l'alba per anunciar l'obertura dels banys i promoure els seus negocis (figura 127).⁷⁰⁰

La majoria de les ciutats medievals disposaven de banys públics, que podien ser bé de propietat privada, o bé del mateix municipi.⁷⁰¹ Els municipis posaven a disposició d'arrendataris edificis o construïen ells mateixos els banys. Així, per exemple, a Dijon, cap a 1445, la ciutat compra una casa per instal·lar-hi uns banys especials.⁷⁰² És bastant freqüent trobar citacions sobre banys en els textos de l'època, i s'han trobat referències als banys públics en els furs de Sepúlveda (1076), Calataiud (1131), Zorita de los Canes (1180), Conca (1189 o 1190), Brihuega (entre 1267 i 1275), Càceres (1267), Usagre (entre 1267 i 1275) i al Codi de Tortosa (1279).⁷⁰³ A la Península, molts banys, com hem vist, eren de propietat reial, i d'aquesta manera consten en molts documents relatius als drets sobre determinats terrenys i establiments. A les corts de Montsó (1289), per exemple, el rei Alfons II, el Franc, reconeix haver malbaratat determinats béns de la Corona de la ciutat de Perpinyà, entre els quals figuren els banys d'aquesta zona.⁷⁰⁴ A França, a Provins, Lluís X fa fer a la ciutat un nou edifici de banys, l'any 1309.⁷⁰⁵

Alfons III va fundar uns banys públics a Zamora, a sobre del riu Duero, on la gent gaudia del bany a canvi de pagar una petita quantitat que proporcionava una

699. A banda de sabons, ungüents, olis i perfums, els banys també tenien diverses banyeres, taules de massatge i llits per a descansar. Tot i així, alguns clients encara es portaven els seus propis servents, la roba de llit o el menjar.

700. Frédéric OTTAVIANO «La communauté des barbiers-perruquiers-baigneurs-étuvistes de la ville et faubourgs de Paris (1673-1791)», *Bulletin de la Société de l'Histoire de Paris et de l'Île-de-France*, 136-137 (2009-2010), p. 151-189. També, Jean-Pierre LEGUAY, *La rue au Moyen Âge*, Rennes, Ouest France, 1984, p. 136.

701. Vicente LAMPÉREZ Y ROMEA, *Arquitectura civil...*, vol. I, *Arquitectura privada*, Madrid, Saturnino Calleja, 1922, p. 404-409; vol. II, *Arquitectura pública*, p. 457-483.

702. Camille ENLART, *Manuel d'archéologie...*, vol. II, 1, p. 93, n. 2.

703. El *Libre de les Costums Generals Scrites de la Insigne Ciutat de Tortosa* data del juny de 1279, i de totes aquestes disposicions medievals, és la que dona més detalls sobre l'ús dels banys.

704. Amb relació als banys de la ciutat de Perpinyà, Jean-Auguste BRUTAILS, *Étude sur la condition des populations rurales du Roussillon au Moyen Âge*, París, Imprimerie Nationale, 1891, p. 34, n. 1.

705. Félix BOURQUELOT, *Histoire de Provins*, vol. I, París, Allouard, 1839, p. 277.

bona renda (d'uns 20 sous), que anava a parar a l'església de la ciutat.⁷⁰⁶ El monopoli reial de la propietat dels banys públics en molts casos era cedit a algun particular perquè els administrés. Es tractava d'una bona font d'ingressos, i és per això que fins i tot convents femenins com el de San Clemente de Toledo explotaven establiments públics d'aquest tipus. En ser edificis subjectes a la inspecció regidoresca, se'ls exigien moltes condicions, de les quals no es podien excusar. La propietat dels banys públics podia ser particular o municipal i igualment podien ser administrats per particulars o per la mateixa comunitat. Per exemple, a la ciutat de Tortosa eren de la municipalitat, i estava prohibit que fossin regits per particulars; en canvi, a Calataiud, Usagre, Càceres, Sepúlveda, Zorita de los Canes, Conca o Brihuega, els banys públics eren explotats per particulars.⁷⁰⁷ Pel que fa a la religió dels propietaris, tenim notícies que en alguns casos eren jueus, com en el cas dels banys de Sagunt, i en d'altres eren sarraïns, com en el cas dels de Chelva (1277) o els de Mallorca, on vull recordar la menció, ja evocada més amunt en el capítol cinquè, d'uns banys explotats per una dona anomenada Na Masella de Granada, probablement mora, el 1302. Igualment, també figuren persones de religió cristiana al front d'aquest tipus d'establiments. A Montsó s'estipulava el 1209 que cap persona, fos clergue o laica, no podia establir banys, forns o tintoreries sense la llicència dels templers, segons la concessió que havia fet el comte de Barcelona.⁷⁰⁸

A Itàlia s'han estudiat diversos casos de relacions diverses entre els poders civils i eclesiàstics i els establiments de banys. A Amalfi, per exemple, s'ha observat la relació entre un establiment de banys i l'ascensió social d'una família, els Capuano, i del seu principal protagonista, el cardenal Pietro.⁷⁰⁹ A Nàpols s'han localitzat documentalment un bon nombre de banys i s'ha pogut demostrar que llur situació estava molt relacionada amb l'aprovisionament d'aigua a la ciutat. Alguns eren de tradició antiga.⁷¹⁰ Hi havia banys urbans oberts al públic, d'altres de privats o monàstics. Els banys públics eren molt freqüentats, fins i tot per la gent més senzilla. Un document de 1270 és particularment interessant. Conté una clàusula segons la qual l'abadessa del monestir de Sant Marcel·lí cedia la gestió del bany que

706. LUIS GARCÍA DE VALLDEAVELLANO, *Historia de España: De los orígenes a la baja edad media*, Madrid, Revista de Occidente, 1963, p. 206-207.

707. ANÍBAL RUIZ-MORENO, «Los baños públicos en los fueros municipales españoles», *Cuadernos de Historia de España*, III (1945), p. 152-157; LEOPOLDO TORRES BALBÁS, «Los baños públicos en los fueros municipales españoles», *Al-Andalus*, XI (1946), p. 443-445; ara, RICARDO IZQUIERDO BENITO, «Espacio y sociedad en la Sefarad medieval», a ANA MARÍA LÓPEZ ÁLVAREZ i RICARDO IZQUIERDO BENITO, *Juderías y sinagogas de la Sefarad medieval*, Conca, Ediciones de la Universidad de Castilla-La Mancha, 2003, p. 29-56.

708. JOAQUIM MIRET I SANS, *Les cases de templers...*, p. 264.

709. AMEDEO FENIELLO, «Il bagno dei Capuano...».

710. PAUL ARTHUR, «The "Byzantine" baths at Santa Chiara, Naples», *Journal of Roman Archaeology*, Supplementary Series, 37 (1999)..., p. 134-146.

era propietat del monestir. S'hi parla d'un preu de mercat que vol dir que aquest existia a la ciutat per cada vegada que un es banyava i s'hi estableixen les vegades que l'abadessa, les monges i els diferents serveis del monestir s'hi podien banyar gratuïtament. Els documents napolitans també indiquen les particions hereditàries que patien els banys al llarg dels segles, els canvis de propietat o d'ús de l'immoble.⁷¹¹ A la Toscana, en tenim un altre exemple: s'ha insistit en una relació entre petites estacions termals i les comunitats públiques de les ciutats que les valoraven. Així, en el cas de Bagno a Morba, els Mèdici, i més concretament Lucrezia Tornabuoni, transformen l'estació en una residència per satisfer les necessitats terapèutiques dels membres de la família i dels seus clients.⁷¹²

En el món medieval, però, els banys no són només establiments d'higiene, sinó que són també centres de reunió i de vida alegre (figures 131-133). Al segle XIII els homes i les dones d'Estrasburg es banyaven junts en els banys públics. En els primers temps, doncs, els banys medievals eren mixtos, però aviat, per qüestions morals i de pudor, i per a evitar promiscuïtats, van començar a aparèixer les primeres normatives que separaven el bany d'homes i de dones, i també segons la religió dels banyistes (figura 130). A França, per exemple, aquesta separació es duu a terme a partir del tres-cents, i afecta principalment els banys de Dijon, París i Estrasburg. A Basilea la separació de sexes en el bany s'ordena un temps més tard, l'any 1431. Fins i tot en algunes ciutats, ja al segle XV, hi haurà banys que s'hauran convertit pràcticament en prostíbuls.

D'aquest fet en tenim prou testimonis escrits fins i tot per a èpoques molt anteriors. A la *Primera crónica general de España*, començada a redactar cap a 1270, es recorda que el rei Alfons VI, preocupat durant la segona meitat del segle XI perquè els seus soldats no suportaven amb facilitat el cansament dels camps de batalla «preguntó a sus sabios que era aquello porque sus cavalleros non podien soffrir la lazeria de las armas. Respondieronle ellos que porque entrauan mucho a los uicios. El rey fizo estonces derribar todos los bannos de su regno, e fizo los caualleros trabaiar en muchas huestes».⁷¹³

Per evitar aquest tipus de problemes, la majoria de banys públics medievals, fossin de ciutats sota domini cristià o musulmà, fixaven algun tipus de reglamentació entorn a l'ús, i reservaven uns dies determinats als homes i a les dones, i també als cristians, sarraïns i jueus. Són molt pocs els exemples de ciutats que

711. Giuliana VITALE, «I bagni a Napoli nel Medioevo», *Archivio Storico per le Province Napoletane*, CXXIII (2005), p. 1-48; Amedeo FENIELLO, «Un aspect du paysage napolitain au Moyen Âge: les bains dans la ville du Xe au XIIIe siècle», a Didier BOISSEUIL (ed.), *Le bain: espaces et pratiques...*, p. 71-82.

712. Didier BOISSEUIL, «Les stations thermales...».

713. *Primera crónica general de España* que va manar compondre Alfons X el Savi i es va continuar amb Sanç IV el 1289, publicada per Ramón Menéndez Pidal, Antonio G. Solalinde, Manuel Muñoz Cortés i José Gómez Pérez, Madrid, Gredos, 1955; Isidro BANGO TORVISO, *Edificios e imágenes...*, p. 112.

no haguessin tingut, en un moment o altre, cap reglamentació referent als banys públics. En aquest sentit, el fet d'incomplir les normes establertes podia comportar sovint algun tipus de multa o pena, normalment pecuniària. Així mateix, es castigaven els abusos i actes criminals comesos dins dels edificis de banys.

Els estatuts de les ciutats, els furs municipals i els costums locals dels segles XI, XII i XIII es van encarregar de regular l'ús dels banys públics. Alguns d'aquests banys tenien fixats els dies que corresponien a l'ús d'un sexe o de l'altre, i també els dels jueus. Per exemple, als banys de Sepúlveda, els dilluns i els dimecres es banyaven les dones; els dijous i els dissabtes els homes, i els divendres i els diumenges eren reservats als jueus. Les multes i els càstigs que s'aplicaven en cas que un home, dona o jueu accedís als banys en els dies que no li corresponien també estaven reglamentats. A Conca, Zorita o Brihuega, l'entrada al bany en un dia fixat a l'altre sexe es multava amb deu maravedisos. A part d'això, si un home violava una dona que havia entrat als banys el dia reservat als homes, no rebia cap càstig i, en canvi, si violava una dona en un dia reservat a les dones, se'l condemnava a pena de mort. De la mateixa manera, «Si el xristiano, en los dias de los judios, al vanno entrare o el judio en los dias de los xristianos, et allí los xristianos al judio o el judio a los xristianos mataren o firieren, non peche por ende calonna», és a dir, no podia ser castigat.⁷¹⁴ També era penat qualsevol tipus de robatori dels estris i atuellis propietat dels banys. El Fur de Terol precisa, a l'inici del segle XIII:

Los varones vayan al baño común en martes, jueves y sábado. Y las mujeres en lunes y miércoles. Y los judíos y sarracenos, en viernes, y en ningún modo en cualquier otro día. Los domingos, por la reverencia debida a la Resurrección del Señor, no se caliente el baño. Todo el que quiera bañarse, sea hombre o mujer, no deberá pagar por el servicio del baño, sino un óbolo. Nada pagarán los sirvientes [...] y los niños. El dueño de los baños proveerá convenientemente a los bañistas de todo lo necesario [...], como agua caliente y demás [...] El que robare algo de los utensilios del baño o de las cosas de los bañistas [...] sea desorejado.⁷¹⁵

D'entre els documents referents a reglamentacions dels banys públics de la Península, potser val la pena destacar, pel fet de ser un dels més extensos i complets

714. Aníbal RUIZ-MORENO, «Los baños públicos...»; Leopoldo TORRES BALBÁS, «Los baños públicos...».

715. *El fuero de Teruel*, edició crítica amb introducció i traducció de José Castañé Llinás, Terol, Ayuntamiento de Teruel, col·l. «Biblioteca Virtual de Derecho Civil Aragonés»; César MARTINELL, «Los baños medievales en el Levante español», separata de *Cuadernos de Arquitectura* (Barcelona, Imprenta de la Casa Provincial de Caridad), 2 (1944), p. 1-19 i p. 18-19; Isidro BANGO TORVISO, *Edificios e imágenes...*, p. 112.

que es conserven, el codi de Tortosa, conegut com les *Consuetudines Dertosae*, que he comentat dins la presentació monogràfica dels banys públics d'aquesta ciutat. Segons aquest codi, els banys de Tortosa eren mixtos, ja que en el codi de Tortosa no s'especifiquen dies diferents per a homes, dones, jueus i sarraïns; de fet, consta que el rei d'Aragó va fer restaurar els banys extramurs de la ciutat l'any 1280, i va declarar que també hi podien accedir jueus i sarraïns.

En altres contextos, el funcionament dels banys públics és conegut a la ciutat de París al voltant de 1268 gràcies als estatuts d'Etienne Boileau, prevere de París a l'època de sant Lluís.⁷¹⁶ En general, en aquella època, a França, els «banys comuns» o «étuves» estan situats a partir del segle XIII en carrers o zones delimitades sota la propietat de particulars o de comunitats i fins i tot de municipalitats. Econòmicament és una inversió rendible. Diversos particulars benestants inverteixen en instal·lacions noves. Una ordenança de Dijon, més tardana, precisa el 1410 que cada setmana dos dies seran reservats als homes i dos a les dones deixant entendre que els altres podrien ser per a les famílies.⁷¹⁷ Tornant a París, els «estuveurs, estuvestes et estuveresses» tenen un ofici propi dirigit per tres jurats o mestres d'«étuves» elegits i estan sotmesos a reglaments estrictes pel que fa a un ofici prohibit el diumenge i molt controlat en els aspectes de la higiene i la moral.⁷¹⁸ És una organització que després trobem copiada en altres llocs com Dijon o Rouen el 1407. Uns guardians especialitzats n'han d'assegurar l'ordre, el bon estat del material, el bon funcionament de les aigües brutes i no han de deixar entrar als banys els malalts o la gent deshonest. Els preus estan molt reglamentats a París: dos diners per un bany de vapor i quatre per un bany d'aigua tèbia, més un diner per la tovallola. Els clients poden trobar menjar i beure, accessoris de *toilette* i altres complements de plaer que de mica en mica derivaran cap al bany bordell.⁷¹⁹

D'altra banda, el preu d'entrada als banys era també una qüestió reglamentada. Tenim notícies sobre les condicions econòmiques d'ús dels banys a moltes ciutats europees, com ara Estrasburg,⁷²⁰ i a Usagre i Càceres, per exemple, calia

716. René de LESPINASSE i François BONNARDOT, *Les métiers et corporations de la Ville de Paris: xiie siècle: Le livre des métiers d'Etienne Boileau*, París, Imprimerie Nationale, 1879; el capítol LXXIII es refereix als *Estuveurs*, que gestionaven els establiments de banys, tant els banys de vapor (*étuves*) com els banys d'aigua calenta, p. XCIII i 154 i p. 628-629.

717. Joseph GARNIER, *Les étuves dijonnaises*, Dijon, E. Jobard, 1867.

718. Molts segles més tard, els banys continuen reglamentats: *Revista de Sanidad e Higiene Pública* (Madrid) (1941), p. 404.

719. Jean-Pierre LEGAY, *L'eau dans la ville au Moyen Âge*, Rennes, Presses Universitaires de Rennes, 2002, col·l. «Histoire», p. 219-245.

720. Charles WITTMER, «Bains et baigneurs à Strasbourg au Moyen Âge», p. 94.

pagar cinc diners pel servei. Generalment els nens i els criats no havien de pagar res. En contrapartida,

[...] l'homme ou la femme qui avait obtenu le privilège d'ouvrir une étuve, devait se plier à certaines obligations: chauffer aux jours convenus, disposer d'un certain nombre de valets, posséder le minimum de matériel pour la bonne marche de l'établissement, maintenir l'ordre parmi les clients et respecter les prix communément admis.⁷²¹

El propietari dels banys, doncs, tenia l'obligació de proveir el banyista de tot allò necessari per a gaudir del bany.

Però malgrat la popularitat que la pràctica havia anat prenent en avançar l'època medieval, els encarregats dels banys, igual que els músics, no gaudien de gaire bona reputació, i la seva feina era vista com una activitat quasi deshonorosa.⁷²² Pels volts de 1498, a Estrasburg, els estudiants que no havien pogut aconseguir el seu títol acostumaven a fer de rodamons, es feien trobadors o encarregats de banys. D'altra banda, a moltes ciutats europees les rivalitats entre els barbers (per a aconseguir el monopoli del servei en un bany determinat) i els encarregats dels banys (que de vegades veien perillar el seu propi negoci) eren constants, ja que afaitar-se era un dels serveis més comuns als banys públics. En un primer moment el mateix banyador tallava els cabells i afaitava, però aviat va començar l'especialització de feines, i la competència, que en alguns casos van haver de reglamentar les mateixes ciutats. És per això que els banyadors van començar a organitzar-se en corporacions cap al segle xv.

Alguns banys de grans ciutats europees van arribar a ser establiments luxosos, tot i que en general el bany medieval havia perdut una mica l'elegància dels moments anteriors. Especialment durant la baixa edat mitjana, els banys eren possiblement els establiments públics més freqüentats a les ciutats, tant, que fins i tot a vegades s'ha comparat el paper d'aquests locals amb el que durant els segles recents i actualment poden tenir, dins les grans poblacions, els cafès, els bars, els casinos o les associacions.⁷²³

721. Charles WITTMER, «Bains et baigneurs à Strasbourg au Moyen Âge», p. 93-94.

722. La literatura medieval també es fa ressò d'aquesta consideració negativa de la qual eren objecte les persones encarregades dels banys. A l'apartat 4 d'aquest mateix capítol tracto de les evocacions escrites del bany en la literatura en aquesta època.

723. Eugène VIOLLET-LE-DUC, «Étude», p. 347; Victor GAY, «Étude», a *Glossaire archéologique du Moyen Âge et de la Renaissance*, París, Librairie de la Société Bibliographique, 1887; Henri DUMAINE, «Bains», a Fernand CABROL i Henri LECLERCQ, *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, vol. 1, París, Letouzey et Ané, 1910, p. 82; Charles-Victor DAREMBERG i Edmond SAGLIO, *Dictionnaire des antiquités...*, vol. v, París, Hachette, 1919, p. 216; «Baño», a Germán BLEIBERG (ed.), *Diccionario de historia...*, vol. 1, p. 467-468.

7.3. BANYS DE LUXE PER ALS MÉS RICS

En aquest context d'utilització fins i tot massificada dels edificis de banys públics, els banys privats es van anar imposant durant l'edat mitjana com a signe de progrés social, de privacitat i de luxe en els palaus urbans i en els castells (figura 137).⁷²⁴ Les informacions que en tenim són textuais o arqueològiques i depenem sovint dels progressos de les investigacions i de llur publicació.⁷²⁵ Lluny de les ciutats, a la Sicília normanda o a la Itàlia meridional de Frederic II, l'aigua i el bany pertanyien a una veritable escenografia de la festa, amb els animals i la natura.⁷²⁶ Al palau de Taormina, a Sicília, els banys es trobaven a la planta baixa en una gran sala quadrada coberta amb volta d'ogives que reposava sobre una columna central. Dins dels murs s'amagaven els tubs de terra cuita. Un banc lateral corria a la part baixa dels murs, mentre que a l'angle destacava la banyera de marbre. A Castel Maniace, prop de Siracusa, els banys ocupaven ja al segle XIII una sala de la planta baixa, dita bany de la Reina, no gaire gran, però amb volta i dotada d'una piscina.⁷²⁷ A la Itàlia septentrional, els Ezzelini no volien ser menys.⁷²⁸ A San Gimignano, a la Toscana, les pintures murals executades per Memmo di Filipuccio als apartaments privats del Podestà, a l'interior del seu palau cap a 1305-1311, ens mostra una seqüència en què una parella es banya al mateix temps en una única banyera, probablement de fusta, abans de passar a l'estança contigua on es troba el llit. És una il·lustració particularment interessant pel nombre de detalls materials que forneix (figura 138).⁷²⁹ Un segle i mig abans, el cèlebre manuscrit de la Bibliote-

724. Jean MESQUI, Christophe AMIOT, Philippe BON, Jean BRODEUR, Dominique CARRU, Pierre CHEVET, Nicolas FAUCHERRE i Sylvie MARCHANT, «L'étuve dans les châteaux et palais du Moyen Âge en France», *Bulletin Monumental*, 159, 1 (2001), *Les bains privés au Moyen Âge et à la Renaissance*, p. 7-61, i tot el volum.

725. Un exemple, pel que fa al tipus de paviment d'aquests espais, en aquest cas un mosaic de còdols amb motius geomètrics i vegetals: Maria Antonietta IANNELLI i Michela TRAINI, «Ravello (SA). Un mosaico di ciottoli all'interno di un contesto abitativo privato di età basso medievale (secoli XIII-XIV). Elaborazione dei dati archeologici», a Claudia ANGELELLI i Andrea PARIBENI (ed.), *Atti del XII Colloquio dell'Associazione italiana per lo Studio e la Conservazione del Mosaico* (Padova-Brescia, 2006), Tivoli, Scripta Manent, 2007, p. 607-618.

726. Maria Stella CALÒ MARIANI, «Utilità e diletto. L'acqua e le residenze regie dell'Italia meridionale fra XII e XIII secolo», a *L'eau dans la société médiévale...*, p. 343-372; Maria Stella CALÒ MARIANI, «Federico II e la Puglia. Lo spazio dell'ozio e della festa», *Tabulae del Centro Studi Federiciani, Fondazione Federico II Hohenstaufen di Jesi*, XX (2008), p. 45-90; Delphine GAUTIER i Hervé MOUILLEBOUCHE (ed.), *L'eau dans le château: Actes du troisième Colloque International* (Château de Bellecroix, 18-20 octobre 2013), Chagny, Centre de Castellologie de Bourgogne, 2014.

727. Camille ENLART, *Manuel d'archéologie...*, vol. II, 1, p. 90.

728. Carlo BERTELLI i Giovanni MARCADELLA (ed.), *Ezzelini, Signori della marca nel cuore dell'Impero di Federico II*, catàleg de l'exposició (Bassano del Grappa, Palazzo Bonaguro, 16 setembre 2001 - 6 gener 2002), Bassano del Grappa, Comune di Bassano del Grappa, 2001.

729. Ettore LI GOTTI, «Gli affreschi della stanza della torre nel palazzo del Podestà di San Gimignano», *Rivista d'Arte*, XX (1938), p. 379-391; Sabina SPANNOCCHI, «Le 'Storie profane' di Memmo di

ca Nacional de Madrid, la crònica de Ioannes Skylitzes, il·lustrada a Sicília durant el segle XII, mostra una escena en què l'emperador bizantí, Romà III Argir, mor, el 1034, en un context de banys privats a l'interior del seu palau (figura 139).⁷³⁰

A mesura que s'acaba l'edat mitjana i s'entra en el Renaixement, els castells importants tenen cada vegada més espais propis per al bany formats per diverses estances.⁷³¹ Fins i tot els papes sortien de Roma per fugir de la calor i es desplaçaven cap a algunes ciutats del Laci prop de llocs d'aigua, fins i tot termals, com Viterbo. Al mateix palau d'Avinyó, sota Climent VI, el 1342, es van acabar de construir les estances dels banys, prop de les estances privades del pontífex i del jardí,⁷³² i a Roma els banys de Climent VII (1523-1534), un Mèdici, varen renovar el gust pel luxe del bany dels més potents.⁷³³

A la península Ibèrica tenim notícia que ja en el segle IX hi havia uns banys al palau reial d'Oviedo, i també estan documentats banys privats a les grans corts senyoriales i als monestirs. Sabem que s'utilitzaven grans tines o calderes plenes d'aigua calenta, i també tenim constància que els palaus disposaven de latrines que anaven acompanyades d'un bany. La majoria de palaus i cases senyoriales devien tenir en època medieval una part destinada al bany, com hem vist que passava dins del món musulmà. Segons la categoria del palau i dels seus propietaris, podia tractar-se d'una habitació condicionada per a aquest fet, o de tot un conjunt de sales específiques que sovint tenien poc a envejar de les construccions públiques més importants (figures 137-139). Algunes esglésies i la majoria de monestirs també posseïen banys per al seu ús privat; així, per exemple al monestir de Celanova, durant el segle XI, Adulfo, serf de San Rosendo, estava encarregat de custodiar les «greges porcorum et abluere cupas, et de semine illius facere balneos in quibus fratres celle noue corpore abluissera».⁷³⁴ Fins i tot alguns documents parlen del fet

Filippuccio a San Gimignano», a *La terra dei musei: Paesaggio arte storia del territorio senese*, ed. a cura de T. Detti, Florència, Giunti, 2006, p. 364-371.

730. Vasiliki TSAMAKDA, *The illustrated chronicle of Ioannes Skylitzes in Madrid*, Leiden, Alexandros Press, 2002.

731. Krista de JONGE, «Estuves et baingneries dans les résidences flamandes des ducs de Bourgogne», a *Les bains privés au Moyen Âge...*, p. 63-76; Fabrice HENRION, «L'appartement des bains du château de Maulnes: analyse archéologique des sols et des élévations», a *Les bains privés au Moyen Âge...*, p. 77-90; Thierry CRÉPIN-LEBLOND, «L'appartement des bains du connétable de Montmorency au château d'Écouen», a *Les bains privés au Moyen Âge...*, p. 91-107.

732. Didier BOISSEUIL, «Les étuves pontificales du Palais des Papes d'Avignon», a Dominique VINGTAIN (ed.), *Monument de l'histoire: construire, reconstruire le Palais des Papes, XIVe-XXe siècle*, Avinyó, Palais des Papes, 2002, p. 130-131.

733. Bruno CONTARDI i Henrik LILIUS (ed.), *Quando gli Dei si spogliano: Il bagno di Clemente VII a Castel Sant'Angelo e le altre stufe romane del primo Cinquecento*, Roma, Romana Società Editrice, 1984.

734. Claudio SÁNCHEZ-ALBORNOZ Y MENDUÍNA, *Una ciudad hispano cristiana hace un milenio: Estampas de la vida en León hace mil años*, Madrid, Tip. de la Revista de Archivo, 1926, p. 122, n. 69, amb un pròleg sobre la parla de l'època de Ramón Menéndez Pidal.

que hi havia una sèrie de persones encarregades del funcionament d'aquestes construccions, i moltes vegades no eren només una o dues persones, sinó famílies senceres. Altres documents esmenten els serfs encarregats d'escalfar l'aigua per al bany en grans recipients o calderes (figura 137).⁷³⁵

El cas, per exemple, del palau de Tordesillas, construït poc abans de la meitat del segle XIV, és exemplar. Al costat del palau s'aixecava una construcció de banys independent però connectada amb el palau. Les sales eren luxoses i decorades amb capitells esculpits i pintures murals amb decoracions geomètriques gravades amb entrellaçats i magnífics motius heràldics.⁷³⁶ Aquesta disposició construïda fora del palau en un pavelló especial la trobem documentada sovint (figura 139). Per exemple, al palau de París, els banys constitueixen un edifici a part situat a la punta de l'Illa de la Ciutat que va ser desafectat sota Francesc I i substituït per uns molins. Al castell de Mehun-sur-Yèvre, en temps de Jean de Berry (1340-1416), els banys es trobaven en un pavelló aïllat arran de l'aigua. A Blois, Anna de Bretanya (1477-1514) es va fer construir en un lloc no gaire allunyat, però fora del castell, un pavelló destinat especialment als banys.⁷³⁷

A França, els documents referits a palaus i cases importants esmenten sovint els banys. Sovint estan formats per dues estances (*baigneries*), una per al bany pròpiament dit i l'altra per al bany de vapor. A causa de l'existència d'aquestes estances privades, és evident que els moradors d'aquests palaus no tenien cap necessitat d'acudir als banys públics. Al palau ducal de Bruges, els banys construïts el 1446 comportaven les dues estances per al bany d'aigua i de vapor, els forns per a aquests darrers, el lloc de les tines dels barbers i els forns per a escalfar l'edifici.⁷³⁸ Murs, paviments i sostres eren decorats sovint amb luxe. A París, al palau Saint-Paul, el terra dels banys estava pavimentat amb pedra calcària i el sostre recobert de fusta d'Irlanda, mentre que la porta era de ferro molt llimat.⁷³⁹

Algunes il·lustracions ens donen precisions sobre els dispositius de banys privats. La Betsabé espiada per David de la famosa Bíblia del segle XIII, dita *Maciejowski*, de la Pierpont Morgan Library de Nova York,⁷⁴⁰ es banya nua, al primer pis del

735. Claudio SÁNCHEZ-ALBORNOZ Y MENDUÍNA, *Una ciudad hispano cristiana...*, p. 123, n. 70.

736. Leopoldo TORRES BALBÁS, «El baño de doña Leonor de Guzmán en el palacio de Tordesillas», *Al-Andalus*, XXIV (1959), p. 409-425.

737. Per a totes aquestes mencions, Camille ENLART, *Manuel d'archéologie...*, vol. II, 1, p. 86-93.

738. Camille ENLART, *Manuel d'archéologie...*, vol. II, 1, p. 89-90.

739. Henri SAUVAL, *Histoire et recherches des antiquités de la ville de Paris*, vol. II, París, C. Moette, J. Chardon, 1724, p. 273, 274 i 280; Ronan BOUTTIER, «Invention et diffusion dans l'architecture des bains privés à Paris au XVIIe siècle», *Bulletin de la Société de l'Histoire de Paris et de l'Île-de-France*, 136-137 (2009-2010), p. 125-150.

740. Pierpont Morgan Library, ms. M638, f. 41v; Allison STONES, «Questions of style and provenance in the Morgan Bible», a *Between the word and the picture*, Princeton, Princeton Index of Christian Art, 2005.

palau, en una gran tina de fusta mentre una servidora li tira aigua calenta al damunt (figura 137). Aquest tipus de tines privades de fusta encerclades, més o menys grans, es veuen en diverses il·lustracions, com en una inicial d'aquest mateix període de la Bodleian Library de la Universitat d'Oxford.⁷⁴¹

Els reis de la Corona catalanoaragonesa disposaven als palaus d'equipaments adequats per a aquesta pràctica. El llibre de comptes de la reina Constança de Sicília i de l'infant Pere indica, entre les menudes despeses de palau, algunes quantitats relacionades amb el bany: «La tina de banyar, dadobar, X diners. Aigua al bayn, IX diners. Lenya al bany, II. Somades, XVI diners».⁷⁴² Els documents francesos, encara que més tardans, també fan precisions sobre el mobiliari privat del bany. Així sabem que Louis de Mâle, comte de Flandes (1346-1384), tenia una tina d'argent i d'or per a banyar els nens. El castell de Pau estava equipat, el 1561, amb una tina de banyar d'argent. En general, a aquests nivells de la societat les tines de banyar de metall eren més apreciades que les de fusta. L'any 1491, segons els comptes de l'argenter de la reina, Hénon Raguier, es compren vuit tines o gibrells (*bassines*) de llautó. Però els banys públics també en devien tenir, vist que Jaume II de Lusignan, rei de Xipre (1464-1475), recupera el bronze de les calderes i de les tines (*baignoires*) dels banys (*étuves*) públics de Nicòsia. Hi havia també tines portàtils que els prínceps feien dur durant els viatges. Carles, el Temerari (1433-1477), per exemple, va perdre durant les lluites contre els confederats suïssos revoltats, a Grandson, la tina (*baignoire*) de plata que s'emportava sempre durant les campanyes militars. Les tines de banyar més freqüents als palaus eren, però, de fusta. A París, a l'Hôtel Saint-Paul la fusta de la tina venia d'Irlanda i estava cerclada amb claus daurats i decorada amb protuberàncies també daurades.

A l'inventari de la Conciergerie de 1428 també hi consta una tina de fusta amb claus daurats. Els documents gràfics mostren sovint aquestes tines de bany, de formats més o menys grans, en àmbits privats, protegides per un baldaquí de fusta o de teixits que evitava els corrents d'aire (figura 138); l'inventari dels tapissos de la duquessa de Borgonya conté, el 1400, un teixit per a protegir la banyera pels costats i al sostre (*ciel et dossier*).⁷⁴³ Algunes il·lustracions mostren un teixit que, com una tenda de campanya, cobreix la banyera de fusta a partir d'un punt central que no se situa probablement al sostre, sinó que ha de tenir una armadura interior per a gestionar-lo.

Els reis catalans anaven periòdicament als banys de Caldes. El 25 de maig de 1383, per exemple, Violant de Bar demana al comte de Cardona que deixi anar la seva dona als banys de Caldes en aquests termes:

741. Bodleian Library, ms. Auct. D. 4. 8, inicial, lletra Q.

742. Joaquim MIRET I SANS, «Usatges de l'infant en Pere, fill de Jaume I en els anys 1268 y 1269», *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*, XVIII (1908), p. 171-185, en particular, p. 175.

743. Per a totes aquestes mencions, Camille ENLART, *Manuel d'archéologie...*, vol. II, 1, p. 91-92.

Comte, bé creem que sabets com nos som ací als banys de Caldes, on som per haver ayre e plaer. E com [...] non haguéssim sobiran plaer que ací fos ab nos la comtessa vostra muller [...]. Per ço, comte, vos pregam tan afectuosament com podem que vós la dita comtessa fasats ací a non venir...⁷⁴⁴

Més tard encara, la natura malaltissa de la reina Maria, esposa de Pere el Cerimoniós, exigia nombrosos banys termals i terapèutics, i l'any 1438 el rei recomanava al bisbe de Saragossa que anés als banys per descansar «e cobrar sanitat e convallescencia».⁷⁴⁵

Però el bany també tenia una certa funció ritual,⁷⁴⁶ ja que era practicat per nobles i reis com a preparació de certes solemnitats com ara un casament. La infanta Isabel (1380-1424), filla de Pere el Cerimoniós, que es va casar a València el 1407 amb Jaume II d'Urgell, va dirigir-se abans, aquell dilluns 27 de juny, acompanyada d'una gran comitiva de dames nobles, al bany que li havien habilitat en l'antic palau reial: «Aquest dia la senyora Infanta dona Ysabel ab molts nobles dones e donzelles ana al bany qui fon fet en lo Teyal vell de la ciutat de Valencia».⁷⁴⁷ El bany abans d'una festa o d'un acte important era entès com una purificació interior. Les *Ordenances* del mateix Pere el Cerimoniós prescriuen el bany per a la vigília de la coronació reial.

El bany entès com a purificació era també utilitzat per les dones per a restituir virginitats perdudes (figura 140). La dona de l'edat mitjana tenia un paper fonamental pel que fa l'exercici de la medicina quotidiana; alguns d'aquests coneixements moltes vegades casolans, que generalment es transmetien de manera oral de mares a filles o entre veïnes, s'inclouen per exemple en el *Flos de medicines o receptes del tresor de beutat. Tractat de moltes medicines o curiositat de les dones*.⁷⁴⁸ També els cavallers disposaven del seu règim sanitari, i se'ls recomanava un bany després d'una cavalcada o d'un torneig,⁷⁴⁹ i un bon banquet; tan sols després

744. Teresa Maria VINYOLÉS I VIDAL, «L'amor i la mort al segle XIV: cartes de dones», *Miscel·lània de Textos Medievals*, VIII (1996), p. 111-197, en particular, p. 185; Jordi BOLÓS, *La vida quotidiana a Catalunya en l'època medieval*, Barcelona, Edicions 62, 2000, p. 124.

745. Jordi RUBIÓ I BALAGUER, *Vida española...*, p. 232.

746. Paola ZANOVELLO, «Fons Aponi: sacro e profano tra Antichità e Medioevo», a Marie GUÉRIN-BEAUVAIS i Jean-Marie MARTIN (ed.), *Bains curatifs...*, p. 345-364.

747. Daniel GIRONA LLAGOSTERA, «Itinerari del rey en Martí (1403-1410)», *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, V (1913-1914), p. 614.

748. El *Flos de medicines* no és res més que un receptari de cosmètics i fàrmacs per a la millora i la conservació del cos, i sembla que va ser escrit per Manuel Dies de Calatayud, majordom d'Alfons el Magnànim: Montserrat CABRÉ I PAIRET, «Formes de cultura femenina a la Catalunya medieval», a Mary NASH (ed.), *Més enllà del silenci: Les dones a la història de Catalunya*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 1988, p. 31-52, en particular, p. 34.

749. Jean-Noël BIRABEN, *Les hommes et la peste en France et dans les pays européens et méditerranéens*, vol. II, París i La Haia, Mouton, 1976, p. 167.

d'aquestes pràctiques un cavaller podia presentar-se davant les dames.⁷⁵⁰ El bany és també a l'època medieval signe d'hospitalitat. Una bona manera de rebre un hoste important és tenint-li preparat un bon bany calent, amb tots els paraments i els elements corresponents. En el *Libro de los engaños y los asayamientos de las mugeres*, que comentaré tot seguit, la dona utilitza el pretext del bany i d'anar-hi per depilar-se per a allunyar el rei cortesà: «Señor, tu eres mi señor y yo so tu sierva, y lo que tu quisieres, quierolo yo, mas yrme he a los vaños afeytar»; i per a fer-lo esperar li ofereix lectura: «Señor, ley por ese libro fasta que me afeyte».⁷⁵¹

7.4. BANYAR-SE ÉS UNA FESTA: EL MIRALL DE LA LITERATURA

Els edificis dels banys a les ciutats medievals com a llocs de plaer han deixat abundants testimonis literaris (figures 131-133 i 144). A l'origen predomina el símbol de festa. Als banys no s'hi va per rentar-se, sinó abans de tot per divertir-se, per transgredir. El *Roman de la Rose* no s'està de recordar que els establiments de banys són, durant el segle XIII, llocs de barreja i de plaers, de banys col·lectius, d'habitació, de llits i de festa: «Ce n'est par ce que bon leur semble / que baigner se doivent ensemble».⁷⁵² L'«Ostel de la folle largesse» del *Roman de la Rose* no és res més que una casa de banys: «Là vont vallez et demoiselles / conjointes par vieles makeeles / cherchent prez et jardins et gauz / plus renvoisiez que papegauz / puis revont entre aus estuves / et se baignent ensemble en cuves [...]».⁷⁵³ Aquesta lenta derivació dels establiments de banys de la necessitat de la higiene del cos a les transgressions i a la prostitució es produeix al llarg de tota l'edat mitjana.⁷⁵⁴

L'aigua és un element abundant dins la literatura d'entreteniment, estigui o no relacionada amb l'acció del bany. Sovint apareix sobre el cos dels cavallers, dels amants, i també, com a preludi dels jocs amorosos, i en qualsevol dels casos sem-

750. Johanna Maria van WINTER, «Medieval opinions about food and drinking in connection with bathing», a *Spices and conflicts: Collected papers on Medieval food*, Totnes, Prospect Books, 2007.

751. Adolfo BONILLA Y SAN MARTÍN, *Libro de los engaños y los asayamientos de las mugeres*, Madrid i Barcelona, Tip. L'Avenç, 1904, col·l. «Biblioteca Hispànica», p. 29, v. 265-270.

752. Guillaume de LORRIS i Jean de MEUNG, *Roman de la Rose* (XIIIe siècle), vol. II, publicat per Félix Lecoy, París, P. Didot l'Aîné, 1866, p. 186, v. 143-148 (edició d'Armand Strubel, París, Livre de Poche, 1992).

753. Guillaume de LORRIS i Jean de MEUNG, *Roman de la Rose*..., p. 57, v. 10065.

754. Georges VIGARELLO, *Le propre et le sale: L'hygiène du corps depuis le Moyen Âge*, París, Seuil, 1985, col·l. «Univers Historique», p. 30-46; Maria Serena MAZZI, «Il mondo della prostituzione nella Firenze tardo medievale», a *Forestieri e stranieri nelle città basso-medievali: Atti del Seminario Internazionale di Studio* (Bagno a Ripoli, 4-8 juny 1984), Florència, Salimbeni, 1988, col·l. «Quaderni di Storia Urbana e Rurale», núm. 9, p. 127-147; Josep CLARA, «Les dones públiques de la Girona medieval»; Stavroula LEONTINI, *Die Prostitution im frühen Byzanz*, Viena, Universität von Wien, 1989, col·l. «Dissertationen der Universität Wien», núm. 194.

pre té un significat simbòlic en més o menys grau. Les escenes de bany, que no necessàriament han de suposar un acte higiènic, de neteja, les protagonitzen tant els homes com les dones, siguin del nivell social que siguin, tot i que generalment els personatges dels textos medievals acostumen a pertànyer a uns cercles cortesans o cavallerescos. Generalment, però, els textos literaris no parlen de banys públics, sinó de banys domèstics. Són també força corrents els banys en el mar o en els rius i llacs, siguin d'un personatge sol o col·lectius, però quasi sempre amb persones d'un mateix sexe. Abans d'acabar el segle XII, dins els romanços de Chrétien de Troyes, per exemple, trobem escenes de cavallers banyant-se en el mar:

Mes autant valut par igal/ Li hernois au cors Alixandre,/ Qui le volsist pri-
sier ou vandre,/ Con tuit li autre doze firent./ Droit sor la mer se desvestirent,/ Si se laverent et baingnient,/ Car il ne vostrent ne daignient/ Qu'an lor
chaufast eve an estuve:/ De la mer firent baing et cuve.⁷⁵⁵

Els textos que ens recorden que durant l'edat mitjana homes i dones es banyaven als banys públics i privats, però també en els rius, són sovint un pretext per a lloar el cos femení. Els llibres sobre les dones agradaven i no és estrany que autors tan importants com el mateix Giovanni Boccaccio o el poeta Jean Lefèvre hi dediquessin espai en les seves obres. Un dels aspectes que no mancava en cap d'aquestes obres era el bany, fos relacionat amb la higiene, o com a element important dels jocs amorosos. Més endavant, parlaré de l'*Spill o Llibre de les dones*, del valencià Jaume Roig, però podríem esmentar abans altres obres similars dins d'aquesta línia, com el *Corbaccio* de Boccaccio, el poema francès del segle XIV *Mathéolus* de Jean Lefèvre, el *Corbacho* de l'Arcipreste de Talavera, o l'anònim del final del segle XIV o inici del segle XV, les *Quinze joies de mariage*. Encara a la darreria del segle XVI algunes de les poesies més delicioses d'algun membre de l'Acadèmia Literària dels Nocturns de València estaven dedicades a lloar la dona al bany, els moviments, els gestos i les formes del cos: «Pues que muestras, sin afán,/ banyadora fresca y nueva,/ las pechugas del faisán/ desnuda como una Eva,/ yo quisiera ser tu Adán».⁷⁵⁶

Rentar-se no era, sens dubte, una activitat específica de les dones, però sí és cert que a l'època medieval sembla que aquestes dedicaven més atenció a la netedat del cos, i més concretament dels cabells, com a part important de la seva bellesa corporal. També l'acte de rentar-se les mans, el qual precedeix i conclou els dinars com un ritual, apareix constantment evocat en els textos medievals.

755. Alexandre MICHA, *Les romans de Chrétien de Troyes*, París, Champion, 1957, p. 35.

756. *Cancionero de la Academia de los Nocturnos de Valencia extractado de sus actas originales por D. Pedro Salvá y reimpresso con adiciones y notas de Francisco Martí Grajales*, vol. I, València, Imprenta de Francisco Vives Mora, 1905, p. 38-39, i vol. II, 1906, p. 112-114. En el volum IV, publicat el 1912, es troba, per exemple una «sàtira a una bañadora que bañaba a mujeres y ombre».

Però, per damunt de tot, el bany medieval té un important component simbòlic, i sovint ha estat descrit en els textos contemporanis com un moment privat que pertany a l'espai i el temps de la intimitat (figura 138). El bany ofereix la nuesa del cos i permet veure la bellesa d'una anatomia; de fet, la representació plàstica o escrita d'escenes de bany esdevé per si mateixa una exaltació del cos i de la seva bellesa natural. És per això que el bany també propicia l'erotisme, en possibilitar la transgressió d'aquesta intimitat,⁷⁵⁷ i a més d'una preparació per a l'amor, esdevé també un lloc propici i elegant per a l'entrevista dels amants: es tracta de l'estança on la dama rep l'amant a casa seva. A moltes narracions, també, sembla que aquest erotisme estigui lligat a la humitat femenina suggerida pel vapor. De fet, la dona i el bany, o més ben dit, la dona en contacte o relació estreta amb la humitat, es vincula directament amb la figura de l'Afrodita o la Venus de l'antiguitat, símbols inequívocs de l'amor, la sensualitat i l'erotisme. La dona és vista a la baixa edat mitjana com a mestressa de l'aigua, sigui una aigua domèstica o salvatge.⁷⁵⁸

Que el bany medieval s'associa sempre a l'amor i a la gastronomia en tenim força informacions textuais (figures 131-133). En absència del marit, la dama organitza trobades en les quals el bany té un paper essencial. El bany és terapèutic i font de bellesa, però també el lloc de l'àpat dels enamorats i, quan l'amor no és permès, les canongesses de Colònia, ben instal·lades als cubells d'aigua calenta, menjant i bevent abundantment, demanen al joglar els números més agosarats del seu repertori.⁷⁵⁹

Al *Decameró* de Boccaccio, obra clàssica italiana del segle XIV, el bany és esmentat diverses vegades.⁷⁶⁰ Posarem com a exemple la *Novella decima*, en la qual veiem que el bany s'utilitza com un lloc de cita dels amants: «Tornata adunque la messaggiera alla sua donna con questa risposta, a Salabaetto fu a mano a man detto a qual bagno il dì seguente passato vespro la dovesse aspettare».⁷⁶¹ D'aquesta manera, el bany, per l'evident plaer que proporciona, durant l'edat mitjana sovint, doncs, és concebut com un espai propici per a l'amor, on els amants es preparen per al seu

757. Per això és necessari, en determinats moments, regular i reglamentar els banys públics, per a evitar que la temptació molt difosa d'espitar la nuesa del sexe contrari desencadenés tota mena d'actes o pràctiques no desitjats.

758. Bé que no tracti particularment del bany femení, en un discurs sobre la sociabilitat baix medieval és obligatori esmentar el llibre clàssic de Johan Huizinga sobre la tardor de l'edat mitjana, publicat per primera vegada el 1919 i després molt traduït.

759. Marie-Thérèse LORCIN, *Façons de sentir et de penser: les fabliaux français*, París, Champion, 1979, p. 121; Marie-Thérèse LORCIN, «Le corps a ses raisons dans les fabliaux. Corps féminin, corps masculin, corps de vilain», *Le Moyen Âge*, XC (1984), p. 433-453.

760. Per a la seva presència a Catalunya, Carolin BROWN BOURLAND, «Boccaccio and the Decameron in Castilian and Catalan Literature», *Revue Hispanique*, XII (1905), p. 2-232.

761. Giovanni BOCCACCIO, *Decameron*, ed. a cura d'Enrico Bianchi, Milà i Nàpols, Società Editrice Internazionale, 1952, col·l. «La Letteratura Italiana. Storia e Testi», núm. 8, p. 607; Jean BOCCACE, *Décaméron*, París, Seghers, 1978, p. 39.

joc (figura 138). Els relats satírics en vers relacionen constantment el bany, l'amor i la gastronomia. Les satisfaccions del cos s'acompleixen amb un bon bany calent i un àpat cuidat: «Déjà Bourghès préparait la venue du prêtre/ Comme elle en avait l'habitude:/ Le bain était sur le feu/ Le chapon était à la broche».⁷⁶²

I relacionat directament amb el bany, l'olor és també una arma de seducció. *Le chastoiment des Dames*, codi de bona conducta mundana per a les dones nobles del poeta francès de la segona meitat del segle XIII, Robert de Blois, avisa les dones que «au cours de la lutte amoureuse, ne vous laissez pas embrasser, car l'odeur désagréable incommode davantage quand vous êtes plus échauffée».⁷⁶³ De la mateixa manera, la bellesa dels cabells també és important, i els nombrosos llibres de consells per a dones dediquen una part dels capítols a la seva neteja i al seu condicionament. La clau de l'amor, doncs, rau a cuidar l'aspecte personal, ja que «une tenue soignée et agréable vaut mieux qu'une beauté négligée».⁷⁶⁴

Els textos dedicats a les dones, a la seva educació, al seu comportament i a les seves pràctiques quotidianes, són veritables tractats de la dona medieval, en els quals es dediquen nombrosos capítols a la higiene personal, com a mètode essencial per a aconseguir un aspecte correcte i augmentar la bellesa (figura 140). S'hi esmenten tot tipus d'elements cosmètics i de receptes per a embellir: l'afaitada, la depilació, els olis, els ungüents, els tints, les pomades i les cremes, els perfums, els astringents o els colorants. Però tots aquests elements no fan res més que arrodonir la feina que havia començat al bany. Ja he esmentat *Le chastoiment des dames*, i podria també recordar *De ornato mulierum* d'Arnau de Vilanova,⁷⁶⁵ el tractat de cosmètica medieval del segle XIII *De ornatu mulierum*, de Trotula de Ruggiero,⁷⁶⁶ i els francesos *Roman de la Violette* (segle XIII),⁷⁶⁷ *Roman de la Rose*⁷⁶⁸ o

762. Marie-Thérèse LORCIN, *Façons de sentir et de penser...*, p. 121-122.

763. Danielle RÉGNIER-BOHLER, «Fictions», p. 359-360, i p. 358-365 per a la qüestió de la relació entre el bany, l'amor, la dona i la visió d'aquests temes per part de la literatura (especialment pel que fa a la literatura francesa).

764. Robert de BLOIS, *Le chastoiment des Dames*, a Danielle RÉGNIER-BOHLER, «Fictions», p. 362; vegeu també el comentari sobre *Le chastoiment des Dames* en el llibre de Danielle RÉGNIER-BOHLER, *Voix de femmes au Moyen Âge, savoir, mystique, poésie, amour, sorcellerie, XIIe-XVe siècle*, Paris, Robert Laffont, 2006.

765. En aquest tractat, Arnau de Vilanova entén el bany com el primer pas de tot el conjunt d'operacions d'embelliment: «El mundo cultural de la Corona de Aragón con Jaime I» [«The cultural world of the Crown of Aragon under James I»], a Juan VERNET, *Estudios sobre historia de la ciencia medieval*, Barcelona, Universitat Autònoma de Barcelona, 1979, p. 71-94.

766. Paolo CAVALLLO, «The first cosmetic treatise of history. A female point of view», *International Journal of Cosmetic Science*, 30 (2008), p. 79-86.

767. Kathy KRAUSE, «Geographie et heritage: les manuscrits du *Roman de la Violette*», *Bible. Littératures Plurielles*, 16 (2007), p. 81-99. També Eugène VIOLLET-LE-DUC, «Étude», p. 348; Danielle RÉGNIER-BOHLER, «Fictions», p. 346-349.

768. Georges VIGARELLO, *Le propre et le sale...*, p. 37; Camille ENLART, *Manuel d'archéologie...*, vol. II, 1, p. 86.

Contenance des fames (segle XIV), al qual pertany aquest bon suggeriment: «Mult la tiendrait à dédain / Si elle ne prenait souvent le bain».⁷⁶⁹ Però el bany és traïdor perquè allà el cos nu de la dona no pot amagar el pas del temps ni la vellesa i per això la dona gran no es vol mostrar nua davant la jove al *Roman de la Violette*: «Quant elle dut il baing entrer, / Ne se valt pas nue moustrer» (figura 144).⁷⁷⁰

A Catalunya, i a part dels esmentats textos d'Arnau de Vilanova, cal referir-se sobretot a *Lo llibre de les dones*, de Francesc d'Eiximenis (1330-1409), manual per a l'educació de les dones, bé que les quatre cinquenes parts del llibre tracten de teologia i dels fonaments de la moral catòlica.⁷⁷¹ Molts d'aquests textos cal llegir-los pensant que en les cases senyorials i en els palaus medievals hi havia tota una part destinada a l'allotjament de les dones, descendent dels *genethaeum* grecs i romans, en la qual sempre hi havia la zona de bany.⁷⁷²

Molts dels consells que apareixen en aquests llibres, i molts dels costums femenins que reflecteix la literatura, mostren una adaptació de costums musulmans. Ho diu Jaume Roig, poc després de 1459, quan associa la cura femenina a la manera de fer de «les mores»: «Ans de matines / ella s levava / e s perfumava / fentse ben olre, / los jorns de colre / la matinada / era afaytada / per ben luyr / al bell febrir / dos o tres hores; / com van les mores / que son çabies / en semblants dies, / tal se pintava».⁷⁷³

També en els ritus d'acollida el bany és, com he dit, un element important. Per exemple, la filla del comte d'Anjou és recollida amb el seu nen preparant-li un bany en una galleda immediatament. En *Le Chevalier à la charrette*, de Chrétien de Troyes, la dama que ha estat alliberada per Lancelot disposa banys i massatges. Entre els preparatius que es duen a terme per a rebre el cavaller Yvain, a *Le Chevalier au lion*, també de Chrétien de Troyes, relacionats amb el seu proper casament amb Laudine, el condicionament del bany té una importància especial:

Cele fet sanblant qu'anvoit querre / mon seignor Yvain en sa terre, / si le fet chascun jor baignier, / son chief laver et apleignier; / et avaec ce li aparaille, / robe d'escarlade vermoille, / de veir forree a tot la croie. / N'est riens qu'ele ne

769. Gloria K. FIERO, Wendy PFEIFFER i Mathé ALLAIN, *Three Medieval views of women: La contenance des fames. Le bien des fames. Le blasme des fames*, New Haven i Londres, Yale University Press, 1989; Georges VIGARELLO, *Le propre et le sale...*, p. 33.

770. Gerbert de MONTREUIL, *Roman de la Violette ou de Gerart de Nevers*, ed. a cura de Douglas Labaree Buffum, Paris, Honore Champion, 1928, col·l. «Société des Anciens Textes Français», p. 28-31.

771. Francesc EIXIMENIS, *Lo llibre de les dones*, edició de Frank Naccarato, sota la direcció de Joan Coromines, revisada per Curt Wittlin i Antoni Comas, Barcelona, Universitat de Barcelona i Curial Edicions Catalanes, 1981, 2 v., col·l. «Biblioteca Torres Amat».

772. El tractat *De utensilibus* d'Adam du Petit-Pont, del segle XII, descriu aquesta mena d'estances: Victor MORTET i Paul DESCHAMPS, *Recueil...*, p. 85 i n. 20.

773. Aquest fragment en el qual una dona s'arregla i es depila «com van les mores» pertany a Jaume ROIG, *Spill o Llibre de les dones*, ed. a cura de Roc Chabàs, Barcelona, L'Avenç, 1905, p. 50.

li acroie / qui coveigne a lui acesmer: / fermail d'or a son col fermer, / ovré a pierres precieuses / qu'il font leanz molt gracieuses, / et ceinturete, et aumosniere / qui fu d'une riche sainiere.⁷⁷⁴

Dins del mateix text, també es descriu el bany que pren el cavaller: «A tant de la boiste se teisent; / et mon seignor Yvain aeisent / de quan qu'eles pueent ne se-vent: / sel baignent, et son chief li levent, / et sel font rere et reoignier, / que l'en li poïst anpoignier / la barbe a plain poing sor la face. / Ne vialt chose qu'an ne li face».⁷⁷⁵ El bany també té un paper essencial en els costums cavallerescos pri-merencs: «Or me convient baignier et refreschir», sentim dir al relat de Garin le Loherain.⁷⁷⁶

L'abundància de textos relatius a l'embelliment, la cura del cos i el bany com a eina essencial per arribar a aquests valors, donen a entendre que al final de l'edat mitjana eren importants, tant per a les dones com per als homes.⁷⁷⁷ El bany, doncs, no sempre és un esdeveniment que pertany al món femení, sinó que es presenta com un hàbit corrent dins la societat cortesana medieval.

En el *Roman de la Flamenca*, del final del segle XIII, prototip occità de l'amor cortès, el fet de banyar-se, en canvi, té connotacions més aviat mèdiques o terapèu-tiques. En aquesta obra, la protagonista fingeix trobar-se malalta i diu que té ne-cessitat de prendre uns banys per poder-se curar: «Sapchas, sener, bon son li ban; / garida serai si mi bain / que ja'm sent un pauc millurada, / mais ren non val una vegada».⁷⁷⁸

El bany, doncs, dins dels textos literaris medievals (que d'alguna manera són també el reflex d'aquella societat) té diverses finalitats: és una teràpia i una pràcti-ca higiènica, és un elixir de bellesa, és una preparació per a l'amor, un veritable afrodisíac, i és una bona manera d'acollir un hoste i donar-li la benvinguda.

Però no sempre el bany és positiu dins de la literatura medieval o més tardana.

774. Mario ROQUES, *Les romans de Chrétien de Troyes*, vol. IV, *Le chevalier au lion* (Yvain), París, Champion, 1960, p. 58, v. 1881-1894.

775. Mario ROQUES, *Les romans...*, p. 95-96, v. 3127-3134.

776. *Li romans de Garin le Loherain, publié pour la première fois, et précédé de l'examen du système de M. Fauriel sur les romans carolingiens*, vol. II, 1833-1835, Ginebra, Slatkine Reprints, 1969, p. 180.

777. Sophie ALBERT, *Laver, monder, blanchir: Discours et usages de la toilette dans l'Occident médiéval*, París, Presses de l'Université Paris-Sorbonne, 2007, col·l. «Cultures et Civilisations Médiévales»; Isabelle BARDIES-FRONTY i Michèle BIMBENET-PRIVAT (ed.), *Le bain et le miroir: Soins du corps et cosmétiques de l'Antiquité à la Renaissance*, catàleg de l'exposició (París, Musée National du Moyen Âge, Ecouen, Musée National de la Renaissance), París, Gallimard i Réunion des Musées Nationaux, 2009.

778. Charles WITTMER, «Bains et baigneurs à Strasbourg au Moyen Âge», p. 91; Jordi RUBIÓ i BALAGUER, *Vida española...*, p. 231-232; René NELLY, *Le Roman de Flamenca, un art d'aimer occitanien au XIIIe siècle*, Tolosa, Institut d'Études Occitanes, 1966; Dominique LUCE-DUDEMAINE, *Flamenca et les noves à «triangle amoureux»: contestation et renouveau de la «fin' amor»*, Montpellier, Presses Universitaires de la Méditerranée, 2007.

L'aigua, a vegades, segons per a quins autors, i segons en quins casos, pot arribar a estar relacionada amb el mal, i fins i tot amb la mort. Vénen immediatament al pensament, per a un període molt més tardà, les històries de la comtessa de Ségur (1799-1874), per a nens, en les quals, tot i reconèixer certs aspectes i qualitats positius de l'aigua de cara a la salut, se succeeixen una sèrie d'esdeveniments en què els ofegaments i accidents relacionats amb l'aigua són els protagonistes. Totes les històries tenen la intenció d'avisar els joves lectors dels perills que pot arribar a comportar aquest element, que per tant hauria de restar relegat tan sols al fet utilitari.⁷⁷⁹

Pel que fa a la literatura de les terres de llengua catalana, els textos valencians d'època medieval també esmenten sovint el bany, com he apuntat de passada. De fet, autors com el mateix Arnau de Vilanova li dediquen tractats com la *Tabula super balneis Puteoli*,⁷⁸⁰ o parts d'altres estudis, com *De regimine sanitatis*, encarregat per Jaume II, que descriu la sanitat i la higiene dins l'àmbit privat dels palaus cortesans. El bany era concebut, per Arnau de Vilanova, com un complement a l'exercici físic, i recomanava diferents tipus de bany segons quina en fos la finalitat.⁷⁸¹

779. Jean-Marie ROUX, «La Comtesse de Ségur, ou la peur de l'eau», *Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine*, xxx (1983), p. 154-162.

780. Manuscrit del segle xv, dedicat al duc de Calàbria, amb trenta-cinc miniatures de pàgina sencera. Es conserva a la Biblioteca de la Universitat de València: Marcelino GUTIÉRREZ DEL CANO, *Catálogo de los manuscritos existentes en la Biblioteca Universitaria de Valencia*, vol. iii, València, Librería Maragat, 1913, p. 286-288, n. 2396; Giuseppe MAZZATINTI, *La biblioteca dei Re d'Aragona in Napoli*, Rocca S. Casciano, L. Cappelli, 1897, n. 471; Tammara de MARINIS, *La biblioteca napolitana dei Re d'Aragona*, Milà, Hoepli, 1947, vol. ii, p. 18, vol. iii, p. 17-19; Luis GARCÍA BALLESTER, «Sobre el origen de los tratados de baños (*de balneis*) como género literario en la medicina medieval. A propósito del poema médico *Nomina et virtutes balnearum Puteoli et Baiarum* de Pedro de Eboli (ca. 1160 - ca. 1220) y la *Tabula super balneis Puteoli*, atribuida a Arnau de Vilanova (ms. 1311) contenidos en el ms. 860 de la Biblioteca Universitaria de Valencia», *Cronos*, i (1978), p. 7-50.

781. En el catàleg dels manuscrits de la Biblioteca de la Universitat de València, Marcelino Gutiérrez esmenta els trenta-cinc capítols dels quals consta el llibre d'Arnau de Vilanova: «De Balneo quod sudatorium dicitur; De Balneo quod Sulphatara dicitur; De Balneo quod Bulla dicitur; De Balneo quod Astrunus dicitur; De Balneo quod Iuncara dicitur; De Balneo plagae quod Balnearum dicitur; De Balneo quod Foriscriptae dicitur; De Balneo quod de Petra dicitur; De Balneo quod Calatura dicitur; De Balneo quod subuenit homini; De Balneo Sancte Anastasiae; De Balneo quod cantarellus; De Balneo quod de Prato dicitur; De Balneo quod de Arcu dicitur; De Balneo quod Tripergula dicitur; De Balneo quod Rainerii dicitur; De Balneo quod Palumbare dicitur; De Balneo quod de Ferris dicitur; Incipiunt Balnea de aquis Salsis iuxta maris Ripam existentia. De Balneo quod dicitur Salviana; De Balneo quod Tritura dicitur; De Balneo quod pugillus dicitur; De Balneo Sancti Georgii; De Balneo Imperatoris quod solet Luna dicitur; De Balneo quod Arculus dicitur; De Balneo quod Gimborosus dicitur; De Balneo quod culma dicitur; De Balneo quod petroleum dicitur; De Balneo quod Spelunca dicitur; De Balneo quod Succellarium; De Balneo quod Bractula dicitur; De Balneo quod Fons Episcopi dicitur; De Balneo quod Orthodonicum dicitur; De Balneo Sanctae Luciae; De Balneo quod Scrufa dicitur; De Balneo Sanctae Crucis», Marcellino GUTIÉRREZ DEL CANO, *Catálogo...*, 1913, p. 287-288; també esmenta Arnau de Vilanova: Jesús DOMÍNGUEZ BORDONA, *Manuscritos con pinturas: notas para un inventario de los conservados en colecciones públicas y privadas*, Madrid, Centro de Estudios Históricos, 1933, núm. ms. 2112, p. 336-337, amb una il·lustració, p. 337, núm. il·lustració 726.

Nascut a Vilanova al segle XIII, Arnau de Vilanova era principalment metge, tot i que també va estudiar llengües i astrologia. Va viatjar per tot Europa, i va treballar per a alguns reis, papes i personatges principals del segle XIV. Va morir en un naufragi prop de les costes de Gènova.⁷⁸² Segons alguns autors, però, el *De balneis Puteoli* es tractaria d'una còpia o una versió del *Carmen De balneis Puteolanis*, del metge italià Alcadino,⁷⁸³ que he esmentat anteriorment.⁷⁸⁴ Sigui com sigui, sembla que a la Hispània medieval dels segles XIV i XV els textos d'Arnau de Vilanova van arribar a tenir una certa autoritat.⁷⁸⁵ Vilanova descriu dos tipus de persones que es banyen: aquells que per manca d'exercici físic i perquè mengen molt se'ls acumulen impureses entre la carn i la pell, i aquells que han de rentar-se per excés de suor o per altres causes. En el primer cas és necessari el bany de calor per a suprimir la suor. En el segon, el bany d'aigua és suficient. Però afegeix, si es menja moderadament, es fa exercici i es té prou sang, aleshores el bany no és tan necessari. Però si, per la suor causada per l'exercici físic, cal banyar-se, aleshores l'aigua ha de ser tèbia.

Una de les obres més importants de l'època medieval, i a la qual he al·ludit repetidament, en què els banys són presents és l'*Spill* o *Llibre de les dones* de Jaume Roig,⁷⁸⁶ que és una obra valenciana ara ben datada de 1460.⁷⁸⁷ Jaume Roig també era metge, i de gran prestigi, però en aquesta obra no pretén fer cap mena de tractat de medicina, sinó que, de manera sarcàstica, i amb una certa aversió, escriu un llibre descrivint les dones. En l'*Spill* podem trobar diferents referències als banys, com l'escena en què una de les dones que ha tingut el protagonista s'escapa de nit per anar a prendre un bany, en el qual a les delícies de l'aigua s'afegeixen els plaers del menjar i del beure acompanyats d'espectacles:

782. Arnau de VILANOVA, *Obres catalanes*, vol. II, *Obres mèdiques*, ed. a cura de Miquel Batllori, pròleg de Joaquín Carreras i Artau, Barcelona, Barcino, 1947, col·l. «Els Nostres Clàssics», núm. 55-56; Martí de RIQUER, *Història de la literatura catalana*, vol. I, *Part antiga*, Barcelona, Ariel, 1964, p. 353-372 (4a ed., 1984).

783. Isidoro CARINI, *Gli archivi e le biblioteche di Spagna: Un rapporto alla storia d'Italia in generale e di Sicilia in particolare*, vol. I, Palerm, Tipografia dello Statuto, 1884, p. 531-532.

784. Ara, Benoît GREVIN, «Autour des Bains de Pouzzoles de Pierre d'Eboli (circa 1212?). Une note de travail», *Mélanges de l'École Française de Rome: Moyen Âge* [en línia], 125, 2 (2013). Benoît GREVIN, *Les Bains de Pouzzoles, introduction, fax-similé et traduction du texte latin*, París, PUF, 2012, col·l. «Sources».

785. Arnau de VILANOVA, *Opera médica omnia*, Barcelona, Pagès i Universitat de Barcelona, Publicacions i Edicions, 1975.

786. Fins fa pocs anys s'utilitzaven les edicions de Roque CHABÁS, Barcelona i Madrid, L'Avenç i M. Murillo, 1905, de Francesc ALMELA I VIVES, a la col·lecció «Els Nostres Clàssics», Barcelona, Barcino, 1928, amb edició facsímil de l'any 1980, i de Marina GUSTÀ, Barcelona, Edicions 62, 1978. Ara cal fer servir la més recent: Jaume ROIG, *Spill*, 2 v., estudi, transcripció i notes d'Anna Isabel Peyrats Navarro, València, Publicacions de l'Acadèmia Valenciana de la Llengua, 2010, col·l. «Clàssics Valencians», núm. 1. També és útil l'edició d'Antònia Carré, Barcelona, Quaderns Crema, 2007.

787. Jaume ROIG, *Spill...*, vol. I, p. 29-30.

Sovint anava,/ de nit, al nou/ bany d'en Çanou/ o d'en Suau,/ en lo Palau./
De despullar/ véreu ballar,/ en bels tapits,/ ahuchs, salts, crits,/ ab ses veynes;/
perdius, gualines,/ pollets petits,/ juleps, solsits,/ ous ab gíngebre/ -los dus ab
pebre-/ grech e clarea,/ sense perea;/ la malvesia, per cortesia,/ en guobellets./
Los artalets/ no.ls y preaven./ E si y ampraven,/ peguats de llambre,/ benguhý,
ambre,/ aygües, almesch./ Feya fer fresch/ molt citronat,/ carabaçat,/ prou gin-
gebrons,/ he canyellons,/ fin tartuguat,/ hi caponat/ en lletovari./ L'apotecari/
pus ancià,/ en Macià/ Martí, sabent/ en son jovent/ qui la servia, mil sous
n'avia/ de tres veguades./ Yo dich, ausades/ del que y restava/ que bé.s paguava/
de cad.andana,cert, na Farfana,/ sa banyadora./ Si bé l.un.ora/ era complida,/
ans que finida/ fos llur banyada,/ acompanyada/ de Fabres, Pardos,/ ab balls,
alardos,/ cans e cançons,/ ab molts brandons,/ ella tornava./ Si may guosava/
dir d'on venia,/ «¿com?» responia/ ab gran furor./ «¿En la color/ no u conei-
xeu?/ No merexeu/ semblant tendror,/ no tal olor/ vós, en groser! Lo travesser/
és per a tals./ Ab los capçals/ deuen dormir,/ he no tenir/ tant empachades/ ni
agreujaes/ tals com yo só».⁷⁸⁸

Amb el bany, l'altre gran plaer de món medieval és el menjar. De fet, no tan sols a través dels textos literaris sabem que molts banys sovint s'acompanyaven o s'acabaven amb el millor menú gastronòmic, com demostra aquest fragment de l'*Spill*. El mateix Carles d'Orleans (1394-1465), que també era poeta, va definir la bona vida com «soupper ou baing et disner ou batteau».⁷⁸⁹

Les escenes de bany també tenen un paper pintoresc durant la segona meitat del segle xv en el *Tirant lo Blanc* de Joanot Martorell. Però en aquest no es tracta d'establiments públics, sinó altre cop d'instal·lacions domèstiques situades a les recàmeres de les dames, dins d'un palau, i en un ambient clarament cortesà. Martorell utilitza novament el bany com un element d'erotisme o de sensualitat, encara que sigui en clau de paròdia, i està relacionat sobretot amb la dona, que serveix per a temptar Tirant, que, amagat per la donzella Plaerdemavida dins d'una caixa, observa com la princesa que el té enamorat es banya. Evidentment, després del bany arriba el sopar:

E Plaerdemavida lo posà dins lo retret. E havia-hi una gran caixa ab un forat que hi havien fet perquè pogués alendar. Lo bany que allí tenien aparellat estava davant la caixa. [...] Com hagueren estat així un poc burlant, la Princesa entrà en lo bany e dix a Plaerdemavida que es despullàs e que entràs dins lo bany ab ella. «No ho faré sinó ab una condició». «Quina serà?», dix la Princesa. Respòs Plaerdemavida: «Que comporteu que Tirant estiga una hora en lo vostre llit, e que vós hi siau». «Calla, que est folla!», dix la Princesa. [...] E estant

788. Jaume ROIG, *Spill...*, vol. II, p. 68-69, v. 2646-2721.

789. Norma LORRE GOODRICH, *Charles of Orléans: a study of themes in his French and in his English Poetry*, París, Librairie Droz, 1967.

en aquestes raons, entrà la Viuda reposada, e la Princesa la pregà que es banyàs ab ella. La Viuda se despullà tota nua e restà ab calces vermelles e al cap un capell de lli. [...] Lo bany acabat, portaren a la Princesa la col·lació, que fon d'un parell de perdius ab malvesia de Candia e après una dotzena d'ous ab sucre e ab canyella. Après se posà en lo llit per dormir.⁷⁹⁰

Acabant ja el segle XVI trobem encara, a València, sàtires al voltant del bany. Es tracta del recull de poemes irònics i sarcàstics ja esmentat anomenat *Cancionero de la Academia de los Nocturnos de Valencia*. L'Acadèmia dels Nocturns de València era un grup d'intel·lectuals que organitzaven reunions periòdiques, en què tot sovint feien versos dedicats a les senyores, sempre en to de mofa. Un d'aquests poemes descriu els banys d'aquella ciutat com establiments de vida lleugera:

Tírenle con escopeta / al maridillo sin ser, / que le dice a su mujer: / ay, anau al bany, manyeta. [...] / Cuando la mujer se inclina / a semejante contento, / bañadla en vuestro aposento / con un paño de resina. / Y si quieren más regalo / y no está blanda con ello, / echadle fuego al cabello / y curtidla con un palo.⁷⁹¹

Veiem, doncs, que el bany en tots els seus aspectes i protagonistes és molt present en les diferents literatures medievals, des de les més religioses i cortesanes com les *Cantigas de Santa Maria*, d'Alfons el Savi (1221-1284), en què podem llegir: «Ela deu-o a sa filla / et leuou-a a bannar, / con' é costum' en Toledo / de quantes queren casar / et hūa moller furtou - ll' - o / et foi - sse per un logar / a scuso, et non a pode / ome nen moller ueer // A outra sayú do banno / et catou mui' e non viuú».⁷⁹² Fins a les més didàctiques i moralístiques com *El Conde Lucanor*, de l'infant Don Juan Manuel, escrit el 1335, en què trobem el cas d'un bany públic explotat per un particular. A la part final de l'exemple XLII titulat *De lo que contesçio al bien e al mal, et al cuerdo con el loco*, es relata que «Un homne bueno había un baño et el loco vinía al baño quando las gentes bañavan et dábales tantos golpes con los cubos et con piedras et con palos et con cuanto fallaba, que ya homne del mundo non osaba ir al baño de aquel homne bueno. Et perdió su renta». Com a conseqüència d'aquesta situació, el bon home resolgué fer al boig el que ell feia als altres

790. Joanot MARTORELL i Martí Joan de GALBA, *Tirant lo Blanc*, vol. IV, ed. a cura de Josep M. Capdevila i de Balanzó, Barcelona, Barcino, 1928, col·l. «Els Nostres Clàssics», núm. 15-16, p. 51 i 53-54.

791. Fragment extret de Jordi RUBIÓ i BALAGUER, *Vida española...*, p. 238; *Cancionero*, ed. a cura de Pedro Salvá, especialment els poemes de Miguel BENEITO i Jaime ORTOS, *Octavas á una dama que la vió bañando i Redondillas á una bañadora*, ed. a cura de Francisco Martí Grajales, València, Francisco Vi-vis, 1906, p. 38-39 i 112-114.

792. *Cantigas de Santa Maria de Don Alfonso el Sabio*, Madrid, Real Academia Española, vol. II, 1889, CCXII, p. 295.

clients, i així un dia li propinà una pallissa. El boig es va escapar amb la cua entre les cames cridant: «guardatvos que sabet que otro loco ha en el baño».⁷⁹³

La figura de l'encarregat dels banys és vista, dins de la literatura medieval, com un personatge viu i espavilat (recordeu les astúcies de Plaerdemavida en el *Tirant lo Blanc*), capaç de tot per vetllar pel seu negoci o la seva conveniència. Sovint, també, els encarregats del bany en els palaus cortesans han de fer d'alcalvots dels seus senyors, de mitjancers i d'encobridors fins i tot d'amors il·lícits. En el *Libro de los engaños y los asayamientos de las mugeres*, pamflet antifeminista d'origen musulmà fet traduir per l'infant Don Fadrique de Castella (fill del rei Ferran III i la reina Beatriu) el 1253, i que recull les llegendes, d'origen indi, sobre els set savis, proporciona un altre exemple d'aquesta relació entre el servent encarregat del bany i el senyor. En aquest cas, l'encarregat del bany proporciona la seva pròpia dona al fill del rei.⁷⁹⁴

Però no només la iconografia literària ha representat els banys medievals, sinó que també ho ha fet l'artística, i no tan sols durant l'època medieval, sinó també en moments posteriors.⁷⁹⁵ No cal dir que en molts dels manuscrits en els quals es parla per algun motiu d'aquesta pràctica el text s'acompanya de les il·lustracions corresponents, que en algun cas corresponen a imatges de banys reals, existents en alguna ciutat. En reproduïxo algunes en aquest llibre. Potser les més cèlebres són les il·lustracions dels banys de Pozzuoli en el manuscrit de Pietro d'Eboli (figures 145-147),⁷⁹⁶ o bé la sèrie de gravats de banys populars d'homes i dones que Albert Dürer realitzà al final del segle XV.⁷⁹⁷ El mateix manuscrit del *De balneis Puteoli* d'Arnau de Vilanova, ja esmentat precedentment, inclou un bon nombre d'il·lustracions del text, de les quals divuit estan relacionades amb els banys d'aigües termals i trenta-cinc amb els banys de mar. També s'han il·lustrat motius banyístics en els manuscrits del *Decameró* de Boccaccio que, per la seva popularitat, van

793. INFANTE DON JUAN MANUEL, *El Conde Lucanor*, Madrid, Nacional, 1977, p. 231-232.

794. Han existit versions diferents d'aquest recull de llegendes, a través d'intermediaris grecs o bé siris o perses, que han donat peu a variades edicions en diverses llengües. L'original sembla que estava escrit en llengua sànscrita. He consultat l'edició d'Adolfo BOBILLA Y SAN MARTÍN, *Libro de los engaños...*, p. 39-40, l. 541-568.

795. Per a aquesta qüestió, Raimond van MARLE, *Iconographie de l'art profane au Moyen Âge et à la Renaissance et la décoration des demeures*, vol. I, *La vie quotidienne*, La Haia, M. Nijhoff, 1931.

796. SILVIA MADDALO, *Il De balneis Puteolanis...*; SILVIA MADDALO, «Moduli di narrazione...»; SILVIA MADDALO, «Il "De balneis Puteolanis"...».

797. LEONHARD SLADECZEK, *Albrecht Dürer und die Illustrationen zur Schedelchronik: Neue Fragen um den jungen Dürer*, Baden-Baden i Estrasburg, Heitz, 1965, col·l. «Studien zur Deutschen Kunstgeschichte», núm. 342; EVA HORVÁTH i HANS-WALTER STORK, *Von Rittern, Bürgern und von Gottes Wort: Volkssprachige Literatur in Handschriften und Drucken aus dem Besitz der Staats- und Universitätsbibliothek Hamburg*, catàleg d'exposició (der Staats- und Universitätsbibliothek Hamburg, 26 setembre - 23 novembre 2002), Hamburg, Ludwig, 2002.

conèixer moltes edicions durant l'edat mitjana.⁷⁹⁸ Per tant, trobar una il·lustració en què homes o dones (o homes i dones plegats) es banyen en tines de fusta dins d'una habitació és un fet força corrent en els manuscrits dels segles XIV i XV.

El bany apareix també com a motiu en la imatgeria gòtica. Per exemple, a la façana de la catedral d'Auxerre, del segle XIII, l'infant és atès per diverses dones a la vegada que una serventa vessa l'aigua en una galleda (figura 143).⁷⁹⁹ Sobre aquesta manera de banyar els nens (figura 142), el poema medieval més antic, del segle XIII, que descriu aspectes de la vida quotidiana familiar, *L'oustillement au villain*, explica que es banya el nen estirat en una pica, però la nena asseguda en un cubell:

Et se ce est vallet, / Se li quiere un auget / Por baingnier estendu, / [...] Et, se c'est baissete, / Se li quiere minete / Si sera miex fornié, / Quart ce est la mestrie / Et si c'est un garçon / Qu'on lui cherche une auge / Pour le beigner étendu. / [...] Si c'est une petite fille, / Qu'on lui cherche une cuvette, / Elle s'en trouvera mieux. / C'est ainsi qu'il faut faire.⁸⁰⁰

Al Museu d'Història de Marsella es conserva un alt relleu en pedra, esculpit en calcari rosa, de La Couronne, datat al final del segle XIII o inici del segle XIV, que ens mostra un home i una dona a la mateixa banyera de fusta,⁸⁰¹ i que sembla que podria haver estat l'ensenyà d'algun bany públic (figura 127).⁸⁰² Aquest tipus d'ensenyes devien ser prou freqüents a les ciutats medievals si prenem en consideració la de Marsella. A Saint-Antonin (Tarn-et-Garonne), prop de Tolosa de Llenguadoc, la casa dita «de l'Amor» conserva la seva distribució de cambres de dimensions modestes del segle XV, com un alberg. A l'entrada, la clau de la gran arcada de la planta baixa mostra dos caps, d'un home i d'una dona, fent-se un petó.⁸⁰³

798. Vittore BRANCA, *Linee di una storia della critica al 'Decameron', con bibliografia boccaccesca completamente aggiornata*, Roma, Società Dante Alighieri, 1939; Vittore BRANCA, *Tradizione delle opere di Giovanni Boccaccio*, Roma, Edizioni di Storia e Letteratura, 1958; Vittore BRANCA, *Boccaccio medievale e nuovi studi sul Decamerone*, Florència, Sansoni, 1981; Giovanni BOCCACCIO, *Decameron*, ed. a cura de Vittore Branca, Torí, Einaudi, 1992; Vittore BRANCA, *Boccaccio visualizzato: Opere d'arte di origine francese, fiamminga, inglese, spagnola, tedesca*, Torí, Einaudi, 1999 (1a ed. 1985-1986).

799. Camille ENLART, *Manuel d'archéologie...*, p. 89, figura 40; Ursula QUEDNAU, *Die Westportale der Kathedrale von Auxerre*, Wiesbaden, Franz Steiner Verlag, 1979; Irene PLEIN, *Die frühgotische Skulptur an der Westfassade der Kathedrale von Sens*, Munster, Rhema, 2005; Christian SAPIN (ed.), *Saint-Étienne d'Auxerre: La seconde vie d'une cathédrale*, Auxerre i París, Centre d'Études Médiévales d'Auxerre i Picard, 2011.

800. Marie-Thérèse LORCIN, *Façons de sentir et de penser...*, p. 71-72; Marie-Thérèse LORCIN, «De l'Oustillement au villain ou l'inventaire sans raton laveur», *Revue Historique*, 274/2 (1985), p. 321-339.

801. Camille ENLART, *Manuel d'archéologie...*, vol. II, 1, p. 440-441.

802. Localment es considera que prové de la Rue des Grands Carmes.

803. Camille ENLART, *Manuel d'archéologie...*, vol. II, 1, p. 448, figura 198.

Un inventari dels béns del palau reial del rei Martí l'Humà esmenta un tapís que, segons la descripció, representava una escena de bany protagonitzada per vuit dones, dins d'una mena de pavelló, acompanyada d'una escena de caça i un castell a cada banda del tapís.⁸⁰⁴ Aquest tipus de representació, que no s'ha de confondre amb les representacions de Susanna,⁸⁰⁵ era també freqüent; cortesana i amable devia ser força constant en la pintura i la plàstica civil, i devia haver ornamentat més d'un palau o habitació. Certament, hi ha mostres i testimonis de decoracions de palau en què es representaven aquestes dues escenes, la del bany i la de la caça, i sembla que eren representacions que volien recordar el tema de la font de la joventut.

El rei Pere el Cerimoniós tenia una joia, coneguda com «castell d'amor», que representava un castell en què hi havia un *safaregium* on es banyaven quatre persones. En el centre, un pilar de vidre sostenia un cimbori d'argent daurat amb un àngel que aguantava un canaló d'on rajava l'aigua.⁸⁰⁶ Aquesta peça d'argenteria d'ús personal del monarca demostra fins a quin punt el bany va arribar a ser un element quotidià, però a la vegada ple de significats simbòlics.

Interrompo aquí aquest llarg recorregut per textos i imatges medievals que no tenia altre objectiu que el d'emmarcar l'edifici dels Banys urbans de Girona dins un context més general i de demostrar que la pràctica del bany, col·lectivament o de manera privada, era, a l'època medieval, una pràctica habitual a les ciutats així com a les residències dels més rics. Les escenes relatives al bany comencen a desaparèixer dels gravats i de les taules pintades durant el segle XVI, coincidint amb la mateixa desaparició dels banys públics a les ciutats en benefici d'actituds més individuals enfront de la nuesa del cos i de la privacitat en general.⁸⁰⁷ Però la desaparició no devia pas haver estat total quan Agustín de Rojas, en el seu imaginari *Viaje entretenido*, després d'haver lloat la neteja dels banys de Sevilla, parla encara naturalment, per boca de Solano, del costum femení de freqüentar el bany: «Mujer conozco yo en Sevilla que todos los sábados por la mañana ha de ir al baño, aunque se hunda de agua el cielo». Els quatre dialogants històrics comencen llavors un intercanvi que demostra com de presents eren els

804. Jaume MASSÓ I TORRENTS, «Inventari dels béns mobles del rey Martí d'Aragó», *Revue Hispanique*, XII (1905), p. 413-590.

805. Vegeu les observacions de Bérangère BIENFAIT, *L'esprit de la Beauté*, París, L'apart du beau, 2009, p. 72-79.

806. Núria de DALMASES, *Els argenters de la cort en temps de Pere III a Pere el Cerimoniós i la seva època*, Barcelona, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1989, p. 203-207; Núria de DALMASES, *Orfebreria catalana medieval: Barcelona 1300-1500*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1992.

807. Paolo VITI (ed.), *Segreti delle acque: Studi e immagini sui bagni. Secoli XIV-XIX: Atti del Seminario* (Florència, 8 novembre 2005), Florència, Leo S. Olschki, 2007, col·l. «Aquae. Studi i Testi sulle Terme», núm. 1.

llocs de banys en l'imaginari popular, també com a llocs de prostitució i de mala vida. Així, Ramírez no s'està de recordar el refrany: «La que del baño viene, bien sabe lo que quiere». Mentre que Rojas situa una breu història en aquest context precís: «Un cuento me sucedió con una mujer muy fea, yendo una noche al baño, que es de mucho gusto».⁸⁰⁸

808. *El viaje entretenido de Agustín de Rojas, natural de la villa de Madrid*, vol. 1, reproducció de la primera edició completa de 1604, Madrid, B. Rodríguez Serra, 1901, p. 75-77 (l'edició de Jean-Pierre Resson, Madrid, Castalia, 1972, és avui potser la més utilitzada). Vegeu també, per als contextos urbans, Juan Bautista de AVALLE-ARCE, «Literatura y vida en *El Viaje entretenido*», *Anuario de Letras*, XI (1973), p. 105-123; Alicia CÁMARA, «La ciudad en la literatura del Siglo de Oro», *Anales de Historia del Arte* (2008), volum extraordinari, p. 121-133.

Conclusió

Banyar-se era a l'època medieval un costum freqüent, molt reglamentat en els banys públics i sovint idealitzat en els banys privats. Responia equilibradament a raons de sociabilitat, higiene i medicina. Molts rituals en configuraven l'ús. D'entre els escrits que donen consells de com cal banyar-se n'hi ha un que, en certa manera, resumeix la pràctica del bany a l'edat mitjana. Es refereix als famosos Banys de Pozzuoli, els banys termominerals dels Camps Flegreus, prop de Nàpols,⁸⁰⁹ que ja he evocat precedentment en aquest llibre, cèlebres des de l'antiguitat virgiliana i que el poeta campanià Pere d'Eboli va descriure al final del segle XII en llatí, traduït dos segles més tard al napolità (figures 145-148).⁸¹⁰

El text al qual faig referència és un tractat dels llocs de banys de Nàpols, Pozzuoli i Ischia i de llur utilització medieval,⁸¹¹ una crònica del final del segle XIV, derivada de la *Cronaca di Partenope*⁸¹² i, més enllà del mateix Pere d'Eboli, d'un escrip-

809. Raymond J. CLARK, «Peter of Eboli and the Roman baths of Puteoli», *Journal of Roman Archaeology*, Supplementary Series, 37 (1999), p. 147-151.

810. Carmela RUSSO MAILLER, «L'acqua dall'Antichità al Medioevo: le Terme Flegree», *Quaderni Medievali*, 26 (1988), p. 79-98; Silvia MADDALO, «I bagni di Pozzuoli nel Medioevo: il *De balneis Puteolanis*», a Marie GUÉRIN-BEAUVAIS i Jean-Marie MARTIN (ed.), *Bains curatifs...*, p. 79-92. Erasmo PERCOPO, «I Bagni di Pozzuoli. Poemetto napolitano del secolo XIV», *Archivio Storico per le Province Napoletane*, XI (1886), p. 597-750.

811. Livio PETRUCCI, «Le fonti per la conoscenza della topografia delle terme flegree dal XII al XV secolo», *Archivio Storico per le Province Napoletane*, XVIII (1979), p. 99-129.

812. Samantha L. KELLY, *The Cronaca di Partenope: an introduction to and critical edition of the first vernacular history of Naples (C. 1350)*, Leiden, Brill, 2011, col·l. «Medieval Mediterranean», núm. 89; Samantha L. KELLY, «Medieval influence in early modern Neapolitan historiography: the fortunes of the *Cronaca di Partenope*, 1350-1680», *California Italian Studies*, III/1 (2012), p. 1-27.

tor anònim meridional al qual s'ha donat el nom de Giovanni Villani,⁸¹³ que no s'ha de confondre amb el seu cèlebre homònim florentí, testimonis de la pesta negra.⁸¹⁴ S'hi dedica un capítol a les regles «utilissime et necessarie del modo da tenere in lo bagno et del bagniare».⁸¹⁵ Diuen així:

Non venire mai al bagno se tu non si purgato: perche li bagni acuiscono e duceno li tumori. / Como tu viene ali bagni lassa tutte le turbatione e pensieri dell'animo: perche cossi opera el bagno le sue virtute per allegreze: como il mastro fa il suo lavoro con gli enstrumenti soi. / Non entraré in bagni se tu non hai pfectamète paidato. / Non magniare ne beuere nell acqua ne dapoi pfino che tu non sei refredato accioche volendo caziare li mali humori tu non li fazi pegiori. / Guardati dal fredo e dal vento finche tu ti bagni. / Usa il vino bene adacquato accioche tu cazie la sete. / Bagnate solo una volta el dí: accioche la troppo euacuatione non te indebilischa. / Entra tanto nellacqua che copre le spalle se ferita nō hai laquale non bagniare per modo alenno. / Nell acqua de Cantarello e dello Sole e dela Luna. / Statanto nell acqua: finche te suda la testa e vero finche troppo non ti angoscia. / Como tu esci de lacqua subito mettile intorno uno lencio e como tu hai sudato alquanto discopri li panni e asciuca il sudore e sta un poco e dapoi torna in casa ben vestito: e innante te riposa: ma non sudari piu. / Non te delecta mutare bagno elegiu no di molti elqualetu usi. / Fa che lacqua del tuo bagno vada al mare cōtinuamente altramente la haverai feda. / Quando tu te voi bagniare se tu poi getta fuora tutta lacqua dallo bagno accioche tu lhabbia fresca. / Li bagni como li altri remedii operano in spacio di tēpo si che si non ti guaresce cosi tosto non te desperare.

Tant era practicat, el bany, que els manuscrits d'aquest tipus conservats són molts. Vull utilitzar un poema anònim de mitjan segle XIV, una vulgarització italiana meridional del de Pere d'Eboli en llatí, un dels nombrosos apartats del qual explica el bany practicat per les dones barrejant higiene, plaer i simbologia:

Lo bagno de la Fontana, lo quale sta a la marina de Peezulo, dove se dice Tre Colonne, che cce èy accanto un altro bagno, lo quale se dice Cantariello. Quisti duy bangni so' vicini l'uno coll'altro. Quisto bangnio de la Fontana èy uno bagno lo quale l'usano forte le donne. Et èy bangno che è defrescativo et non frido. Multo ralegra le donne. Èy acqua suave, che non è renressevole;

813. Girolamo de MIRANDA, «*Evangelii praedicatio et sacra peregrinatio* (martiri e cristiani tra storia, leggende ed agiografia nella Napoli Rinascimentale)», *Studi Generali: Revista de la Facultat de Lletres de la Universitat de Girona*, 23-24 (2004), p. 309-328.

814. John Kenneth HYDE, «Some uses of literacy in Venice and Florence in the thirteenth and fourteenth centuries», *Transactions of the Royal Historical Society*, XXIX (1979), p. 109-128.

815. Giovanni VILLANI, *Chroniche de la inclyta cita di Napoli, e trattato utilissimo de li bagni napoletani e de Puzzolo e di Ischia*, Nàpols, M. Evangelista di Presenzani de Pavia, 1526, p. LXXIV-LXXV (a aquesta segona edició l'havia precedit una primera sense data).

refresca lo sangue; refresca lo fecato scarfato; fa li capilli longue; fa la carne pyara; fa lo viso necto; jova multo all ectichi; fa ingrassare; jova allà pallagrea, che vene per troppo maniàre o per troppo riposo. Ma per [in]grassare, èy pyù perfecto lo bangnyo dicte Bangnyolo. Et chi fosse ectycho, l'èy meglyo lo bangnyo de Archo de Trepergole, tucte fyate che non aya la meusa grossa, o male de fechato scarfato; ma èy più sicuro per l'-ecticya lo bangnyo de Joncara, se sentisse de fechato o de melsa.⁸¹⁶

Al llarg d'aquest llibre hem vist que el costum del bany va arribar a estar molt estès dins del món cristià europeu i, concretament, a la majoria de les ciutats cristianes hispàniques entre els segles XII i XV, tant a Castella o Extremadura, com a Aragó o Catalunya.⁸¹⁷ Primer per la tradició romana i després per l'estada posterior dels àrabs a la Península, aquest hàbit havia arrelat entre el poble. A tot Europa, el termalisme va estar molt de moda durant la segona meitat de l'edat mitjana fins que els banys públics es van anar abandonant al final d'aquesta època, generalment en entrar al segle XVI, per raons d'higiene col·lectiva, per evitar la difusió de malalties causades per la promiscuïtat que imperava en aquests establiments i també pels canvis que la religió anava imposant a la societat (figura 148).⁸¹⁸ Raons de religió i d'higiene col·lectiva van presidir la decisió, a França, l'any 1560, en els Estats Generals d'Orleans, de decretar el tancament de molts llocs de disbauxa i també de molts banys públics.⁸¹⁹

A la península Ibèrica, es pot generalitzar que el costum del bany va començar a decaure a partir dels Reis Catòlics, ja que van ser els que van vendre i cedir els principals banys de Granada a partir de l'inici del segle XVI. Aquesta constatació ha donat peu a afirmacions tan exagerades com: «En el XVII nadie se bañaba ya en España...».⁸²⁰ En realitat, el gust pel bany col·lectiu romanien ben viu, almenys en les zones meridionals de la Península, com en dona testimoni un viatger egipci que, entre desembre de 1465 i febrer de 1466, entre Màlaga i Granada, prop de

816. Erasmo PERCOPO, «I Bagni di Pozzuoli...», p. 126-127 de l'extracte (Nàpols, Federico Furchheim, 1887); es tracta del capítol XL, «Lo bagno de la Fontana», el f. 211v. Del manuscrit que va acompanyat d'una il·lustració que posa en escena quatre dones banyant-se, que es tiren aigua al cap. També Mario PELAEZ, «Un nuovo testo dei Bagni di Pozzuoli in volgare napoletano», *Studi Romanzi*, XIX (1928), p. 47-134, en particular, p. 63 i seg.

817. Luis GARCÍA DE VALDEAVELLANO, *Historia de España*, 4a ed., vol. 1, tom 2, Madrid, Alianza, 1968, p. 206-207.

818. Didier BOISSEUIL, *Le thermalisme en Toscane à la fin du Moyen Âge. Les bains siennois de la fin du XIIIe siècle au début du XVIe siècle*, Roma, École Française de Rome, 2002, col·l. «Collection de l'École Française de Rome», núm. 296.

819. Georges PICOT, *Histoire des États généraux: considérés au point de vue de leur influence sur le gouvernement de la France de 1355 à 1614*, París, Hachette, 1872 (hi ha una reimpressió a Ginebra de Mégariotis reprints).

820. Vicente LAMPÉREZ Y ROMEA, *Las ciudades españolas y su arquitectura municipal al finalizar la edad media*, Madrid, Bernardo Rodríguez, 1917, p. 53.

Vélez, descriu un costum ben actiu que es practicava a la caiguda del dia, cap al vespre:

Près de là se trouvent deux batiments construits au dessus de deux sources [...]; l'un est destiné aux homes, l'autre aux femmes [...] on y entre pour se laver et pour prendre un bain chaud sans payer du tout. J'ai vu la construction, admirable, bien faite, agréable, puis je suis entré dans le bain réservé aux homes et je m'y suis baigné.⁸²¹

I trenta anys més tard, l'humanista, metge i geògraf Hieronymus Münzer o Monetarius (1437/47-1508), en viatjar per la Península, dona clar testimoni de l'existència de banys luxosos que mantenien el prestigi encara a Granada quan escriu:

No lejos de allí [a l'Alhama] hay unas termes de agua puríssima y bastante caliente, que no tiene otro sabor, segon advertí al probarla, que el que pueda tener el agua de más exquisida calidad. El rey de Granada mandó hacer allí un baño muy suntuoso, con piso de mármol, tres soberbios arcos y lucernas en la parte superior.⁸²²

Münzer va emprendre un llarg viatge per Europa durant els anys 1494 i 1495, de Nuremberg fins a Portugal. A Granada hi va arribar dos anys després de l'ocupació castellana i per això el seu testimoni és particularment important.⁸²³ Hi descobrim una anticipació de les llegendes que omplirien de misteri i d'exotisme els banys islàmics durant els segles posteriors. En entrar als banys de l'Alhambra hi reuiu el passat imaginat:

En el baño hay una gran pila de mármol, en la que se bañaban las mujeres del harén; estas entraban desnudas en la estancia y el rey, desde otra de al lado, veíalas, sin ser visto de ellas, por una ventana con celosías abierta en la parte alta, y a la que le placía le arrojaba una manzana, que era la señal de que por la noche habría de dormir con ella.⁸²⁴

821. Giorgio LEVI DELLA VITA, «Il regno di Granata nel 1465-66 nei ricordi di un viaggiatore egiziano», *Al-Andalus*, I (1933), p. 307-334, en particular, p. 320.

822. Jerónimo MÜNZER, «Viaje por España y Portugal en los años 1494 y 1495», versió del llatí per Julio PUYOL, *Boletín de la Real Academia de la Historia*, LXXXIV (1924), p. 32-119, en particular, p. 113.

823. Albrecht CLASSEN, «Die iberische Halbinsel aus der Sicht eines humanistischen Nürnberger Gelehrten. Hieronymus Münzer, Itinerarium Hispanicum (1494-1495)», *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*, CXI (2003), p. 317-340; Klaus HERBERS, «Die „ganze“ Hispania. Der Nürnberger Hieronymus Münzer unterwegs, seine Ziele und Wahrnehmung auf der Iberischen Halbinsel (1494-1495)», a Rainer BABEL i Werner PARAVICINI (ed.), *Grand Tour: Adeliges Reisen und europäische Kultur vom 14. bis zum 18. Jahrhundert*, Ostfildern, Thorbecke Verlag, 2005, p. 293-308.

824. Utilitzo la traducció de Julio Puyol, a Jerónimo MÜNZER, «Viaje por España...», p. 88.

La realitat, estudiada àmpliament pels historiadors, és que durant els últims anys de l'edat mitjana comencen a difondre's els primers indicis dels corrents de coneixement que més endavant formaran part del Renaixement. L'interès per cuidar el cos sembla cada vegada més evident, i això comporta conèixer-ne bé tant el funcionament com les malalties, i protegir-se millor.⁸²⁵ Els tractats de medicina, doncs, esdevenen freqüents, apreciats i recercats.

Ja durant el segle XIV, la literatura cortesana ha fet servir el bany com a pretext dels jocs de l'amor. Arribats al segle XV, el bany hauria esdevingut, doncs, arreu, un costum amb un cert prestigi i amb determinades connotacions festives i lúdiques, que progressivament havia anat transgredint les finalitats higièniques, fins al punt que l'Església havia començat a rebutjar els costums i actituds lligats al bany com a pràctiques immorals (figures 131-133). A això s'afegeix que a tot Europa els segles XIV i XV són segles de grans epidèmies, també a Catalunya, i a poc a poc això va fent que els banys públics esdevinguin llocs perillosos en què el contagi és molt fàcil i la calor empitjora la malaltia. La pesta, la lepra i la sífilis que assolen tot Europa faran que el bany, a partir d'aquest moment, comenci a perdre aquell vessant col·lectiu i esdevingui únicament una pràctica individual. El cos nu és vulnerable, ja que hi ha la creença que l'aire pestilent entra pels innombrables porus de la pell, i l'aversion al contacte aigua-cos va creixent, cosa que restringeix cada cop més l'ús d'aquest element, fins i tot en privat. No es tracta només, doncs, d'una qüestió de moralisme o de pudor,⁸²⁶ sinó d'una mesura de prevenció davant d'unes malalties altament infeccioses, i mortals.

Entre els segles XV i XVI es tancaran molts banys públics a les ciutats europees, primer temporalment i cada vegada de manera més definitiva, ja que la gent va perdent el costum d'acudir-hi. Tres en van ser les raons principals: la por del contagi sifilític a través de l'aigua, l'encariment dels establiments que consumien fusta i la restricció política dels espais llicenciosos.⁸²⁷ L'any 1560 els Estats Generals d'Orleans ordenen tancar, perquè contravenen les normes morals, tots els locals de disbauxa, entre els quals hi ha diverses estubes. Pràcticament, els banys públics tan sols són utilitzats amb motiu d'un casament, com a lloc de trobada d'amants, i abans i després d'un viatge. De fet, l'aversion al bany col·lectiu serà forta fins ben bé el segle XVII, en què quasi no hi haurà edificis destinats a aquest hàbit,⁸²⁸ fins que

825. Georges VIGARELLO, *Le sentiment de soi: Histoire de la perception du corps*, París, Seuil, 2014.

826. Georges VIGARELLO, *Le propre et le sale...*, p. 15-29, tracta àmpliament d'aquesta qüestió de la progressiva repulsió i desaparició del bany entre el final de l'època medieval i l'època del Renaixement, especialment a causa de les epidèmies de pesta que van envair tot Europa.

827. Philippe BRAUNSTEIN, «Dal bagno pubblico alla cura corporale privata: tracce per una storia sociale dell'intimo», *Ricerche Storiche*, XVI (1986), p. 523-554.

828. A Dijon, per exemple, al segle XVII tan sols resten quatre banys públics i a Estrasburg, tretze. D'altra banda, els que queden a París funcionen més aviat com a hotels, de vegades amb connotacions aristocràtiques, i són poc freqüentats: Georges VIGARELLO, *Le propre et le sale...*, p. 29-32.

una altra moda pel bany col·lectiu s'imposarà a partir del final del segle XIX, amb establiments propis: el bany de mar.⁸²⁹

Però reis i senyors, en canvi, encara fonamentaven part del seu prestigi en la construcció de sumptuosos banys privats. Potser el millor exemple d'aquesta tendència el representa el gran i ostentós bany de marbre que per recordar l'antiga Roma imperial havia fet construir a Versalles Lluís XIV.⁸³⁰

Aviat, però, durant la segona meitat del segle XVIII, l'Europa preromàntica recuperà un cert interès per tot allò africà i del món islàmic, per l'exotisme que comportava, i al final del set-cents comencen a aparèixer els llibres de viatges de diferents intel·lectuals, exploradors arriscats, que descriuen tot allò que veuen.⁸³¹ Tan sols cal que torni a recordar els conegudíssims viatges d'Alí Bei, en els quals apareixen descripcions de banys públics.⁸³² El mite del bany, de la dona nua al bany, dels banys islàmics seran representats, imaginats o inventats, traduïts amb una gran dosi d'erotisme suggestiu pels pintors romàntics. *La gran Odalisca* d'Ingres, el 1814, la de Joseph Lefebvre, el 1847, les de Marià Fortuny el 1861 i 1862 (figura 156) o l'*Olympia* de Manet, de 1863, representen aquesta moda feta d'imaginació i de somnis.⁸³³ L'*Olympia* va ser presentada al Saló parisenc de 1865 i en el catàleg l'acompanyaven aquests versos de Zacharie Astruc (1833-1907): «Quand, lasse de songer, Olympia s'éveille/ Le printemps entre au bras du doux messenger noir ;/ C'est l'esclave, à la nuit amoureuse pareille,/ Qui vient fleurir le jour délicieux à voir;/ L'auguste jeune fille en qui la flamme veille...». Però, sens dubte, l'obra que representa millor aquest romanticisme és el *Bany turc* d'Ingres, conservat al Museu del Louvre, un grup de dones nues en el bany de l'harem, signat per Ingres el 1862, quan tenia vuitanta-dos anys (figura 7). Les descripcions dels banys que encara estaven en servei actiu a l'Orient servien per a omplir la imaginació de llegendes sobre aquests llocs.⁸³⁴ Jean-Léon Gérôme (1824-1904) presentava al Saló parisenc de 1885 *La gran piscina dels banys de Bursa* (figura 154). En general, la

829. Ernest LE NORDEZ, *Le guide des baigneurs à Saint-Quay-Portrieux*, 1889 (noves edicions, Saint-Breuc, Frédéric Courtel, 1928; Rue des scribes, Rennes, 1987 i 2013).

830. Sophie MOUQUIN, «Versailles en ses marbres, étude d'un décor marmoréen du Grand siècle: l'appartement des bains», *Revue de l'Art*, 151 (2006), p. 51-64.

831. K. Erhan BOZKURT, *La vie au Harem*, Istanbul, Keskin Color As, 2002.

832. En el primer capítol del llibre he tractat d'aquest personatge amb relació als banys de Tànger. Alí Bei és el nom amb el qual es va autodesignar Domingo Badía Leblich, que entre 1803 i 1807 va recórrer territoris de l'Islam fent-se passar per un príncep sarraí. L'objectiu era dur a terme una expedició científica sota el patrocini de Manuel de Godoy, polític del rei Carles IV, en vista d'una futura expansió comercial d'Espanya cap a Àfrica. Recordo la vella edició: *Viatjes de Ali Bey el Abbassi...*, vol. 1, p. 32-33.

833. Xavier BARRAL I ALTET, *Pintura i història: Fortuny, Sans Cabot i Prim a la batalla de Tetuan*, Reus, Centre de Lectura, 2004, col·l. «Assaig», núm. 88.

834. Per exemple, la descripció dels banys d'Andrinòpolis de Mary Wortley Montagu, a les *Turkish letters*, publicades el 1763 i traduïdes al francès, van servir d'inspiració a Ingres.

dona al bany ha omplert l'imaginari artístic i col·lectiu durant tota l'època moderna, i ha esdevingut un tema d'inspiració privilegiat dels artistes des del capvespre de l'edat mitjana.⁸³⁵ Els banys de Stàbia a Pompeia imaginats el 1909 per Lawrence Alma Tadema (1836-1912) en són el millor exemple (figura 149).

Malauradament, avui, fins i tot en el món islàmic, els edificis de banys públics estan en decadència. A la ciutat del Caire, per exemple, tan famosa en temps passats pels seus 365 *hammams*, que eren considerats els més bells i fastuosos d'Orient, actualment només en queden sis en funcionament i encara en perill de ser tancats. Les raons no són només higièniques o d'economia, sinó també en aquest cas polítiques perquè aquests llocs tancats i foscos són incontrolables per les autoritats.⁸³⁶ A l'Afganistan, una de les primeres mesures dels talibans va ser prohibir els banys públics.⁸³⁷ Una excepció a aquest moviment general —exceptuant Turquia (figura 155)— és el cas de Sanà, la capital del Iemen, on els edificis de banys estan en plena expansió i són molt originals perquè, contràriament al món antic grecoromà, l'Àrabia meridional preislàmica no havia conegut els banys públics.⁸³⁸

A Europa, Hongria és probablement el lloc on s'ha conservat millor la tradició del bany col·lectiu.⁸³⁹ Encara avui en dia la ciutat de Budapest és famosa pels banys d'aigües calentes (figures 150-153), i a Hongria, en general, la tradició s'ha mantingut, tradició romana desenvolupada pels turcs durant els seus anys de presència en aquestes terres d'Europa central (1541-1685). La primera guia dels banys de Budapest va ser publicada el 1721,⁸⁴⁰ i la ciutat conserva diversos monuments que avui són font de vida i d'economia.⁸⁴¹

835. Vegeu el capítol «Bellezze al bagno», a Stefano ZUFFI (ed.), *Arte e erotismo*, Milà, Electa, 2001, p. 213-232.

836. Eve GANDOSI, May TALMISANI i Pascal MEUNIER, *Les derniers bains du Caire*, París, Le Bec en l'air, 2008 (edició americana, The American University Press, 2009). Precedentment, Maud TYCKAERT i Pascal MEUNIER, *Hammams: Les bains magiciens*, París, Dakota, 2001, i *Hammams*, París, Dakota, 2005; Eve GANDOSI, «Les derniers bains du Caire», *Geo*, 353 (juliol 2008), p. 108-121.

837. Ahmed RASHID, *Taliban: Militant Islam, Oil, and Fundamentalism in Central Asia*, New Haven, Yale University Press, 2000, p. 218-219.

838. Michel TUCHSCHERER i Nabil BOUTROS, «La vivante tradition des hammams de Sanaa», *Quantara*, 85 (2012), p. 12-15.

839. Zsófia SZABÓ i Adám FARKAS, *Piccola guida ai bagni termali*, Budapest, WeLovePublishing, 2014.

840. *Thermographia Budensis seu scrutinium phisico-medicum aquarum mineralium Budae scaturientium de earum origine, situ, antiquitate, numero, mineralibus, virtutibus et usu medico, tam interno quam externo, per frequentia mechanico-spargyca experimenta et multiplices easque proprias per novemdecim nunc annorum decursum observations medioco-theoretica-practicas elaboratum et bono publico in lucem datum per Laurentium STOKER, philosophiae et medicinae doctorem sacrae Cesareae regiaeque catholice Majestatis praesidii ac regiae liberaeque civitatis physicum ordinarium*, Augusta Vindelicorum et Graecii, Sumptibus Philippi, Martini & Johanni Veit fratrum, 1721 (reeditat a Buda, Typis Joannis Georgii Nottestein, el 1729).

841. András TORÓK, *Budapest: A critical Guide*, 5a ed., Budapest, Corvina, 2001.

Els banys Rudas, Rac i Kiraly conserven el model otomà en el qual una escala de marbre porta de l'entrada fins a una sala amb cúpula en la qual es troba una gran piscina de forma hexagonal acompanyada de piscines menors, cada una de les quals amb la seva pròpia temperatura (figura 153).⁸⁴² Els banys més famosos són, però, els Gellért, característics de l'*art déco*, amb passadissos laberíntics (figura 152), i sobretot els Széchenyi d'estil neoclàssic, però construïts al principi del segle xx, i que avui són el complex termal més gran d'Europa, on es practica el bany col·lectiu i els jocs, sobretot d'escacs (figures 150 i 151).⁸⁴³

Els banys d'Hongria i de Budapest són tan característics de la vida local com ho podien ser els banys islàmics no fa gaire o com ho són encara avui en certs llocs. No devien ser gaire diferents els costums col·lectius dels banys medievals de l'Europa occidental. L'escriptor francès Dominique Fernandez ha resumit d'aquesta manera l'atmosfera que es viu en aquelles arquitectures: «(qu'on y respire) ne font pas seulement de ces bains des établissements utiles et agréables à fréquenter, mais des lieux de culte, des temples, des sanctuaires d'une religion souterraine où l'on s'enfonce tout frémissant au milieu des clapotements et des buées».⁸⁴⁴

Potser cal, doncs, anar a Budapest per entendre aquella barreja d'Orient i Occident que podien inspirar els banys públics de les ciutats medievals (figures 150-155). L'ambient d'aquests temples de la higiene i de la terapèutica col·lectiva va inspirar escriptors i artistes. N'hi ha un, el gran escriptor hongarès Sándor Márai (1900-1989), que descriu les termes com un lloc identitari, en aquest cas, encara, de frontera entre Orient i Occident, en el qual la llum interior, o millor la penombra, és una característica fonamental. Márai imagina veure l'últim dia de la vida de Gyula Krudy (1878-1933), l'altre extraordinari i prolífic escriptor hongarès, un dia que se situa en una Hongria imaginària que s'assembla a aquella anterior a la Primera Guerra Mundial i al Tractat del Trianon, en la qual els escriptors de Budapest passaven el temps entre les termes turques i els cafès literaris. El protagonista de la novel·la, Sindbad, és un heroi negatiu, un escriptor, l'àlter ego de Gyula Krudy:

[Sindbad] muto si spogliò, si legò il perizoma intorno ai fianchi e scese a passo tranquillo nella piscina dove tutto e tutti lo conoscevano, e i vecchi, corpulenti massaggiatori lo accoglievano con gioia e deferenza, come se un qualche sultano di Costantinopoli a capo dei suoi giannizzeri, circondato da pascià turchi, avesse fatto ritorno al suo serraglio e al suo casino sulla riva del Bosforo.

842. Gerő GYÖZÖ, «La floraison des bains otomans», *Monuments Historiques*, número monogràfic, 201 (1996), *La Hongrie*; Jean MATTERN, *Les bains de Kiraly*, París, Sabine Wespieser, 2008.

843. Sobre la història dels banys d'Hongria, Mária VIDA, *Spas in Hungary in ancient time and today*, Budapest, Semmelweis Kiadó, 1992 (amb bibliografia).

844. Carole VANTROYS PIERRET, *Goût de Budapest*, París, Mercure de France, 2005.

Perché qui, ai bordi del grande bacino centrale, Occidente e Oriente si confondevano nella nebbia bollente, e tutto ciò che separava l'anima degli abitanti di queste due parti del mondo —gusti, passato, ricordi— si amalgamava tra i vapori fumanti. Sindbad andò a sedersi sul gradino più alto, immerse i piedi nell'acqua bollente in cui, quattrocento anni prima, il pascià Solimano Mustafà aveva messo a bagno le sue membra podagrose estenuate dal sorbetto e dai vizi delle uri terrestri, infiacchite dalle carezze delle odalische [...].

Un umido denso silenzio regnava nella sala dal soffitto a volta, sostenuta da colonne secolari, dove il sole di maggio penetrava con raggi variopinti attraverso le fenditure della cupola tempestate di vetri colorati, per poi fondersi con l'acqua delle vasche fumanti, tingendola qua e là di rosso, di azzurro, di verde e di giallo, come se un pittore ubriaco, nel suo ottundimento mattutino, avesse sciacquato lì i suoi pennelli. Questa cupola, con le sue variopinte fessure, era come il firmamento orientale di una fiaba delle *Mille e una notte*, una volta celeste cosparsa di stelle colorate che diffondevano il loro splendore sulla nudità e la miseria degli essere umani. Perché erano degli uomini —uomini di tutte le età, di ogni rango e dai destini più diversi— quelli che se ne stavano a mollo nelle vasche o coricati sui banchi di pietra a ridosso delle pareti, nudi, con le braccia incrociate sul petto e gli occhi chiusi [...].⁸⁴⁵

* * *

En el context europeu medieval i modern, l'edifici dels Banys dits «Àrabs» de Girona és un monument únic (figures 157-162). Cap altra ciutat europea no conserva un edifici de bany de l'edat mitjana en l'estat d'autenticitat del de Girona, malgrat la restauració que ha patit. A l'època medieval, aquests edificis públics, utilitaris, higiènics, medicinals, d'esplai i també de llibertinatge eren freqüents a totes les ciutats. Només s'ha conservat el de Girona, i aquesta durada en el temps és el resultat d'una circumstància històrica particular i principalment perquè les monges caputxines que el van ocupar a partir de l'inici del segle XVII eren una comunitat molt dèbil econòmicament, i això va impedir una reconstrucció del convent que en altres circumstàncies s'hauria produït, la qual cosa hauria comportat la destrucció de l'edifici termal.

Vull insistir en l'excepcionalitat de l'edifici com a testimoni monumental del passat real de la ciutat medieval. La construcció actual és fruit de la reconstrucció d'un edifici que ja existia a la darrerria del segle XII i que es va refer enriquint-lo d'escultura al final del segle XIII. Pocs edificis transmeten la sensació directa, sense

845. Aquest extracte prové de la novel·la *Szindbád hazamegy*, que Márai va publicar el 1940 en hongarès. La primera traducció estrangera es va fer a Vaduz, en alemany, el 1978, feta per Markus Bieker, i amb un ampli prefaci de l'autor. Aquí dono el text en l'única altra traducció disponible, feta en italià per Marinella D'Alessandro, i publicada a Milà, Adelphi, el 2013, en la qual es troba traduït també el prefaci de Márai.

intermediaris, de la vida quotidiana de l'edat mitjana, la de tots, no només la dels més rics. Aquests ja tenien el banys a casa. El conjunt dels Banys dits «Àrabs» de Girona evoca una vida quotidiana medieval que, al contrari de la idea que ens fem de l'edat mitjana, no era ni de bon tros exclusivament religiosa, ni se situava només a les esglésies. Els edificis com els Banys de Girona, les construccions utilitàries, les cases, les llotges, les instal·lacions portuàries, les botigues o els tallers medievals, han desaparegut substituïts pel progrés tècnic i econòmic dels segles posteriors. Les esglésies medievals, en canvi, s'han conservat dins d'una continuïtat que generalment només s'ha manifestat en el camp de l'arquitectura religiosa. Però les il·lustracions artístiques i els documents escrits no enganyen i ens informen d'una realitat medieval oblidada: el costum del bany col·lectiu o individual. Si l'edifici gironí és avui únic per la seva conservació, les il·lustracions dels manuscrits, les obres d'art, els documents conservats i el que queda d'altres edificis semblants, permeten donar-li vida en el si de la ciutat medieval i en el context de la vida quotidiana dels seus habitants.

Apèndix documental

1. DONACIÓ FETA PER JAUME II D'ARAGÓ A RAMON DE TOYLÀ DELS BANYS DE LA CIUTAT DE GIRONA⁸⁴⁶

Nos Jacobus etc., damus tibi Raimundo de Toyano, iudici curie nostre, illa balnea Gerunde que fuerunt destructa tempore adventus Gallicorum in partibus Gerunde et obsidione eiusdem tali pacto et forma quod tu repares et hedifices dicta balnea et habeatis tu et tui et percipiat et collegatis omnes proventus et quicquid de dictis balneis exierit et quicquid ad dicta balnea pertinet, et ipsa balnea ratione predicta donacionis quam tibi facimus de predictis balneis teneatis et possideatis tu et heredes tui vel ille vel illi quibus dare dimittere vel vendere volueris. Ita tamen quod, quandocumque nos vel successores nostri in reparatione vel aptacione ipsorum balneorum feceris vel in illis que pertinet ad dicta balnea, teneamini nobis restituere dicta balnea aliis, donec predicta tibi restituerimus, volumus quod ex causa predictae donacionis sint tua et tuorum imperpetuum cum omnibus fructibus seu proventibus que inde exierint quia nos in predicto casu facimus tibi de predictis puram et irrevocabilem donationem inter vivos, donec dicte expense, quas in reparatione et aptacione feceritis, sint tibi constitute prout per albaranum sive cartam recognicionis iudicis et baiuli Gerunde constiterit dictas expensas te fecisse in reparatione predicta. Nos enim volumus quod ipsi baiulus et iudex eligant tibi unum hominem qui ibi sit et facias dictas expensas nomine

846. Enric-Claudi GIRBAL, *Estudio histórico-artístico...*, p. 12 i apèndix núm. 1 del mateix llibre (Girbal trobà el document a l'Arxiu de la Corona d'Aragó, registre de Jaume II, núm. 194, f. 127v). La traducció al català és meua.

tuo ad mandatum dictorum baiuli et iudicis, et quod postea iudex et baiulus faciant tibi albaranum seu instrumentum de quantitate ipsarum expensarum quam quantitatem pecunie in dicto instrumento contentam nos et nostri habeamus tibi vel tuis constituere, quandocumque ipsa balnea voluerimus rechabere sive recuperare, qua quantitate soluta tu vel tui successores teneamini reddere nobis vel nostris balnea supradicta. Mandantes vicario baiulis et universis aliis officialibus nostris presentibus et futuris quod predicta omnia firma habeant et observent ut superius continentur. Datum in Figueriis, IX Kalendas Aprilis anno Domini MCCXCIV.

Nosaltres Jaume etc., us donem a tu Ramon de Toylà, jutge de la nostra cúria, aquells banys de Girona que van ser destruïts en el temps de la vinguda dels francesos a la banda de Girona i al mateix indret, amb tal pacte i forma, que tu arrangis i edifiquis dits banys; i tu i els teus tingueu, rebeu i recolliu tots els productes i tot allò que pertany a dits banys; i en virtut de la donació que dels precitats banys et fem, tu i els teus hereus els tingueu i els posseïu o aquell o aquells a qui els vulgueu donar, llegar o vendre; de sort, malgrat tot, que en qualsevol temps que nós o els nostres successors restituïssim o paguéssim a tu o als teus tot el que haguéreu fet en la reparació o habilitació dels mateixos banys o d'aquelles coses que a ells pertanyen, esteu obligats a restituir-nos-les. A més i mentre restituïm llurs coses, volem que en virtut de la mateixa donació siguin teus i dels teus perpètuament, amb tots els fruits i productes que d'ara endavant resultin, per tal com nós per al prebit cas et fem de les anomenades coses pura i irrevocable donació entre vius, amb la condició que les despeses fetes en la reparació i habilitació constin per mitjà d'albarà o escriptura de reconeixement del jutge i batlle de Girona, on quedin consignades les despeses que per l'anomenada reparació haguéssiu fet. Volem amb tot que els mateixos batlle i jutge et triïn un home i que allà hi sigui i faci en nom teu aquestes despeses, segons manament dels dits batlle i jutge, i que després el batlle i jutge et facin albarà o instrument amb l'import de les mateixes despeses, de la quantitat de diners continguda en aquest instrument, que hem de satisfer a tu i als teus a qualsevol moment que volguéssim aconseguir o recuperar els mateixos banys, i satisfesta dita quantitat, tu o els teus successors esteu obligats a tornar a nós o als nostres els sobredits Banys. Encarregant als veguers, batlles i a tots els altres oficials nostres presents o futurs que tinguin per fermes i obeeixin les coses predites a dalt contingudes. Donat a Figueres el dia nou de les calendes d'agost de l'any del Senyor mil dos-cents noranta-quatre.

2. ESTABLIMENT PERPETU EN EMFITEUSI DELS BANYS DE GIRONA FET PER JAUME II
D'ARAGÓ A FAVOR DE RAMON DE SIMÓ DE TOYLA⁸⁴⁷

Noverint universi quod nos Jacobus Dei gratia rex Aragonis, Valencie, Sardinie et Corsice ac comes Barchinone, attendentes quod vos Raimundus Simonis de Toylano, civis Gerunde, tamquam heres Raimundi de Toylano quondam iudicis Curie nostre avunculi vestri tenuistis et nunc tenetis balnea nostra civitatis Gerunde, cum pertinentiis suis et proventus et quicquid ex dictis balneis provenit percipitis auctoritate donationis per nos dicto quondam Raimundo et suis inde facta sub tali pacto et forma, quod idem Raimundus repararet et hedificaret dicta balnea et quandocumque nos vel successores nostri restitueremus vel solveremus ei vel suis totum illud quod in reparatione seu aptatione ipsorum balneorum vobis in hiis que pertinet ad dicta balnea fecisset seu etiam exsolvisset, prout de expensis ipsius reparationis constaret per albaranum seu instrumentum inde faciendum per iudicem et baiulum Gerunde quod tenerentur idem Raimundus et sui nobis restituere balnea supradicta prout in Curia nostra inde confecta que data fuit in Figeriis nonas Kalendas Aprilis anno Domini millesimo CCXC quarto latius continetur. Et nunc vos dictus Raimundus Simonis nobis supplicaveritis ut dicta balnea dignaremur vobis et vestris ad imperpetuum sub forma subscripta concedere et etiam stabilire, et quod vos absolveretis et remitteretis nobis expensas in reparatione predicta usque nunc per dictum avunculum vestrum quondam et vos factis quas nos ut premitteretur antequam ipsa recuperemus balnea vobis solvere et restituere tenebamur. Idcirco consideratis premissis et certificati de valore proventuum dictorum balneorum per nos et nostros gratis et ex certa scientia damus, concedimus ac stabilimus in emphiteosim vobis dicto Raimundo Simonis et vestris ac cui sive quibus volueritis perpetuo ad tendendum et habendum omnique tempore in pace possidendum predicta balnea nostra Gerunde cum domibus et aliis hedificis in eis constructis et construhendis et cum omnibus melioramentis ibi factis et de cetero faciendis, sicut confrontant ab oriente in carraria publica, a meridie partim in hospitio Carbonelli clerici et partim in hospiciis que fuerunt Raimundi Berengari de Faro quondam civis Gerunde, ab occidente partim in domibus Berengarii de Ruppe canonici ecclesie Santi Felicis Gerunde et partim in domibus furni Guillermi Sugnarii civis Gerunde et partim in domibus magistri Geraldi phisici Gerunde, a circio in orto sive viridario hospicii dicti magistri Geraldi et in domibus uxoris den Sent P. civis Gerunde. Ita quod de cetero vos et vestri perpetuo balnea ipsa cum confrontationibus et omnibus pertinentiis suis et melioramentis predictis habeatis, teneatis et possideatis pro nobis et nostris et

847. Enric-Claudi GIRBAL, *Estudio histórico-artístico...*, p. 14-17 i 46-48, de l'apèndix núm. 2 del mateix llibre (Girbal trobà el document a l'Arxiu de la Corona d'Aragó, pergamins de Jaume II, núm. 3032). La traducció al català és meua.

proventus et quicquid ex ipsis exierit habeatis et percipiat ac vestri et vestrorum utilitatibus applicetis. Vos vero et vestri detis et solvatis ac dare et solvere teneamini nobis et nostris in festo Nativitatis Domini primo venturo et deinde perpetuo quolibet anno in eodem termino pro censu dictorum balneorum et omnius hedificiorum et melioramentorum ibi factorum et faciendorum unum morabatinum pro quo solvantur novem solidi monete Barchinone de terno tantum. Volentes et concedentes vobis et vestris ac etiam perpetuo statuentes quod deinde per nos vel nostros sive alium quemcumque non possint in dicta civitate seu eius suburbiis balnea aliqua alia de novo construhi teneri seu haberi. Et si forte a nobis vel nostris de construhendis balneis aliis in dicta civitate vel eius suburbiis gratia seu concessio aliqua obtineretur pro tempore, volumus quod ipsa concessio nullius valoris existat et pro infacta penitus habeatur. Set si vos vel vestri volueritis pro tempore balnea alia construhi facere seu mutare in civitate predicta vel eius suburbiis, liceat vobis ipsam constructionem seu mutationem facere in quocumque loco volueritis infra dictam civitatem vel eius suburbia ex vi donationis, concessionis et stabilitionis in emphiteosim quam in presenti facimus vobis et vestris perpetuo. In quo casu vos et vestri deseratis et restituatis nobis balnea supradicta cum domibus et hedificis constructis et construhendis et pertinenciis eorundem que nunc de novo vobis stabilimus et nos ea recuperemus et recuperare possimus, in dicto casu que balnea antiqua ex tunc non calefiant nec in eis unquam usus balneandi possit haberi vel exerceri nisi tantummodo pro personis nostri et nostrorum successorum ac reginarum et regie prolis et familiarum et domesticorum nostrorum inibi balneandorum. Et nos etiam et nostri possimus alias de dictis balneis nobis restitutis non tamen pro balneis ex tunc ibi habendis nisi ut premittitur nostras libere facere voluntates et ea cum suis pertinenciis concedere atque dare vel etiam stabilire, prout de nostro fuerit beneplacito et nostrorum absque vestri et vestrorum impedimento et contradictione. In quo etiam casu quo dicta balnea alibi in dicta civitate vel suburbiis eius per vos vel vestros costruhi seu mutari contigerit vos et vestri detis et dare teneamini in dicto termino annuatim nobis et nostris pro censu dictorum novorum balneorum et melioramentorum ibi per vos et vestros faciendorum duos morabatinos auri ad rationem predictam et extunc cesset census predicti morabatini prestatio quod nobis dari debet pro antiquis balneis antedictis set pro dicto censu duorum morabatinorum auri prestando pro dictis balneis alibi ut premittitur constructis et etiam commutatis remaneatis nobis et nostris vos et vestri tantummodo obligati. Liceatque vobis et vestris iam dicta balnea cum pertinenciis et omnibus melioramentis que ibi feceritis tam antiqua que vobis nunc stabilimus quam noviter construhenda dare, vendere, alienare et impignorare vestro consimili et vestrorum et vestras ac vestrorum libere facere voluntates. Salvo tamen nobis et nostris predicto censu unius morabatini vel duorum morabatinorum in suo casu predictorum et dominio fatica laudimio et alio alodiaro iure

nostro. Hanc autem concessionem et stabilimentum facimus vobis dicto Raimundo et vestris in perpetuo sub forma predicta sicut melius dici potest et intelligi ad vestrum vestrorumque salvamentum et bonum intellectum. Promittens vobis per nos et nostros successores quod predicta que vobis damus et in emphiteosim concedimus et stabilimus faciemus vos et vestros ac quos volueritis habere, tenere et possidere in pace perpetuo contra cunctas personas. Mandantes baiulo nostro Cathalonie generali et baiulo Gerunde et aliis officialibus et subditis nostris presentibus et futuris quod predictam concessionem, donationem et stabilimentum nostrum firmum habeant et observent et faciant inviolabiliter perpetuo observari et non contraveniant nec aliquem contravenire permittant aliqua ratione. Confitentes et recognoscentes vobis quod vos propter hanc donationem, concessionem et stabilimentum restituistis nunc nobis cartam prioris concessionis predictam per nos factam dicto avunculo vestro et etiam absolvistis et remisistis nobis nunc quantitatem mille nongentorum quinquaginta unius solidorum et medii Barchinone que vobis debebatur ratione expensarum per dictum quondam Raimundum de Toylano factarum in reparationibus balnearum predictorum ut de ipsis appareret per tenorem cuiusdam testimonialis publici instrumenti inde confecti secundum formam dicte prioris concessionis nostre per baiulum et iudicem Gerunde quod fuit factum pridie Nonas Decembris anno Domini MCCXC sexto et clasum per Raimundum de Prato publicum notarium Sancti Petri de Bisulduno quam cartam cum dicto debitorio instrumento nobis tradidistis integras et sinceras et nos eas fecimus lacerari, habita certificatione a magistro rationali Curie nostre quod nichil inde fuerat exsolutum, et etiam absolvistis nobis nunc cum publico instrumento quicquid aliud quo ratione dicte reparationis vobis nostra curia quomodolibet tenebatur. In cuius rei testimonium duas consimiles cartas per litteras divisas inde fieri iussimus nostro sigillo appendicio communitas. Datum Barchinone quarto Nonas Septembris anno Domini millesimo trecentesimo vicesimo secundo. Provisa — Signum + Jacobi Dei gratia regis Aragonis, Valencie, Sardinie et Corsice ac comitis Barchinone. — Testes sunt. — Inclitus infans Petrus dictus domini regis filius ac comes Rippacurcie. — Inclitus infans Raimundus Berengarii eiusdem domini regi natus. — Raimundus de Peralta. — Petrus de Queralto. — Bernardus de Serriano. Sig + mei Guillermi Augustini scriptoris predicti domini regis qui mandato eiusdem hec scribi feci et clausi loco die et anno prefixis.

Sàpiguen tots que nos Jaume per la gràcia de Déu rei d'Aragó, València, Sardènia i Còrsega i comte de Barcelona, atenent que vós Ramon de Simó de Toylà ciutadà de Girona, hereu de Ramon de Toylà en altre temps jutge de la nostra cúria, oncle vostre, tinguéreu i actualment teniu els nostres banys de la ciutat de Girona amb les seves pertinences i rebeu els rèdits i tot el que de dits banys prové,

en virtut de la donació per nós feta llavors a dir difunt Ramon i als seus, sota tal pacte i forma, que el mateix Ramon reparés i edificués dits banys i que en qualsevol moment que nós o els nostres successors restituíssim o paguéssim a ell o als seus tot allò que hagués fet en la repació o arranjamant dels mateixos banys o així mateix satisféssim a vós en aquelles coses que us pertanyessin respecte a dits banys, segons les despeses de dita reparació constada per albarà o instrument faedor pel jutge i batlle de Girona, que fossin després obligats el mateix Ramon i els seus a restituir-nos els sobredits banys, segons més àmpliament queda contingut en l'escriptura feta a la nostra cúria de Figueres el dia nou de les calendes d'abril de l'any del Senyor mil dos-cents noranta-quatre. I haver-nos ara vos, dit Ramon de Simó, suplicat que nos dignéssim concedir i establir perpètuament a vós i als vostres dits banys sota les formalitats subscrites, i que ens trametéssiu i condonéssiu les despeses fins ara fetes per vos i pel vostre difunt oncle en la predita reparació, els qui nós, segons queda expressat, estàvem obligats a satisfer i restituir abans d'haver recuperat dits banys. Per tant, considerades aquestes coses, i certificats del valor dels rendiments de dits banys, per nós i pels nostres graciosament i de veritat donem, concedim i establim en emfiteusi a vós dit Ramon de Simó i als vostres i a qui o a quins volguéssiu perpètuament per tenir i haver en tot temps i posseir pacíficament els predits nostres banys de Girona amb les cases i d'altres edificis construïts i per construir-hi i amb totes les millores fetes i per fer-hi; els quals limiten per orient amb camí públic, a migdia amb la casa de Carbonell clergue i part amb les cases que foren de Ramon Berenguer de Far en altre temps ciutadà de Girona; per occident part amb les cases de Berenguer Roca canonge de l'església de Sant Fèlix de Girona i part amb les cases del forn de Guillem Sunyer ciutadà de Girona i part amb les cases del mestre Gerald físic de Girona, i per cerç amb l'hort o jardí de la casa de dit mestre Gerald i amb les cases de la dona d'en Sant P. ciutadà de Girona. De manera que d'ara endavant vós i els vostres tingueu i posseiu per nós i els nostres perpètuament dits banys amb llurs límits i totes les seves pertinences i millores predites i tingueu i rebeu tot allò que d'ells provingui i destineu-ho per utilitats vostres i dels votres. Però vosaltres i els vostres heu de donar i pagar i esteu obligats a dar i pagar a nós i als nostres en la festa de la Nativitat del Senyor propera i després perpètuament tots els anys en el mateix termini, com a cens de dits banys i de tots els edificis i millores allà fetes i per fer, un morabatí d'or pel qual es paguin nou sous de moneda de Barcelona tan sols de tern. Volguent i concedint a vós i als vostres i també establint perpètuament que d'ara endavant no es puguin construir, tenir o haver per nós o pels nostres o per qualsevol altres banys a dita ciutat o en els seus suburbis. I si potser en un futur s'obtingués de nós o dels nostres alguna gràcia o concessió per a construir uns altres banys a dita ciutat o en els seus suburbis, volem que la mateixa concessió perdi el seu valor i sigui considerada com no feta. Però, si vós o els vostres volguéssiu en el futur fer construir o mudar altres banys a

la predita ciutat o en els seus suburbis, que us sigui lícit de fer la mateixa construcció o mutació a qualsevol indret que desitgéssiu a la part baixa de dita ciutat o en els seus suburbis, per poder de la donació, concessió i establiment en emfiteusi que ara us fem a vós i als vostres perpètuament. En aquest cas, vós i els vostres haureu d'abandonar i restituir a nós i als nostres els sobredits banys amb les cases i edificis construïts i per construir i llurs pertinences que ara novament us establím i nós els recuperem i podem recuperar-los en aquell cas, i que des d'aquell moment els antics banys no pugin escalfar-se ni mai més s'hi pugui tenir ni exercir l'ús del bany sinó tan sols per les persones de nós i dels nostres successors i de les reines i règia prole i dels parents i persones del nostre servei per a banyar-s'hi. I nós així mateix i els nostres puguem d'altra banda dels banys a nós restituïts, no només tenir-hi banys des de llavors, sinó també, com queda dit, poder disposar a voluntat nostra concedir-los, donar-los i també establir-los amb llurs pertinences, segons la vostra aprovació i la dels vostres sense obstacle ni contradicció per part vostra ni dels vostres. En el cas que això succeís que per a vós o per als vostres es fessin construir o mudar dits banys en un altre indret de dita ciutat on en llurs suburbis, vós i els vostres deu i esteu obligats a dar anualment en dit termini a nós i als nostres per cens dels dits banys nous i possibles millores fetes per vós i els vostres, dos morabatins d'or, segons el còmput ja manifestat, i des d'aquell moment quedi aturada la prestació del cens del predit morabatí que han de dar-nos pels ja dits banys antics; restant tant sols obligats a prestar a nós i als nostres el cens dit de dos morabatins d'or pels dits banys construïts i mudats a altre indret, segons queda dit. I sigui lícit a vós i als vostres dar, vendre, alienar i empenyorar segons el vostre criteri i el dels vostres, segons el vostre desig, els predits banys amb llurs pertinences i totes les millores que s'hi fessin tant en els antics que ara us establím, com en els que s'hagin de construir de nou. Llevat de però per nós i els nostres el predit cens d'un morabatí o de dos morabatins en cada cas predits i el domini, fadiga, laude i altre dret nostre alodial. Amb tot fem aquesta concessió i establiment a vós dit Ramon i als vostres perpètuament sota la forma predita, segons millor pugui dir-se i entendre's per la seguretat i bona intel·ligència de vós i dels vostres. Prometent-vos per nós i els nostres successors que les coses dites que us donem, concedim i establím en emfiteusi, farem que vós i els vostres i a qui volguéssiu siguin tingudes en pau perpètuament contra qualsevol persona. Manem al nostre batlle general de Catalunya i al batlle de Girona i d'altres oficials i subdits nostres presents i futurs que mantinguin en ferm i observin i facin inviolablement observar perpètuament i no contravinquin ni permetin per cap raó contravenir les predites concessió, donació i establiment. Confessem i reconeixem que vós per raó d'aquesta donació, concessió i establiment ens restituïu ara la predita carta de la concessió primera feta per nós al vostre oncle, i que ens alsolguéreu i condonàreu ara la quantitat de mil noucents i mig sous de Barcelona, la qual us era deguda a raó de les despeses fetes pel

dit difunt Ramon de Toylà per les reparacions dels predits banys, segons sorgia dels mateixos a tenor de cert testimoni d'instrument públic estès després, segons la forma d'aquesta primera concessió pel batlle i jutge de Girona, fet el dia abans de les nones de setembre de l'any del Senyor mil dos-cents noranta-sis i tancat per Ramon de Prat, notari públic de Sant Pere de Besalú, escriptura que amb el dit instrument debitori ens lliuràreu íntegrament i completa, els quals nós vam fer esquinçar, donada la certificació del mestre racional de la nostra Cúria, que res després havia estat pagat, i també ens absolguéreu ara amb instrument públic de qualsevol altra cosa a què en virtut de la predita reparació estigués obligada la nostra Cúria de qualsevol manera. En testimoni d'això després férem estendre dues cartes similars amb lletres partides, autoritzades amb el nostre segell. Donada a Barcelona el quatre de les nones de setembre de l'any del Senyor mil tres-cents vint-i-dos. Preveïda. Signat de Jaume per la gràcia de Déu rei d'Aragó, València, Sardènia i Còrsega i comte de Barcelona. — Els testimonis són: — L'Ínclit Infant Pere fill de dit Senyor rei i comte de Ribargorça. — L'Ínclit Infant Ramon Berenguer nat del mateix senyor rei. — Ramon de Peralta. — Pere de Queralt. — Bernat de Sarrià. — Signum+ meu Guillem Agustí escrivà del predit senyor rei que per manament del mateix vaig fer escriure i vaig tancar aquestes coses al lloc, dia i any prenotats.

**3. SENTÈNCIA ARBITRAL DEL 13 D'AGOST DE 1366 SOBRE ELS TRIBUTS CORRESPONENTS
ALS DRETS REIALS SOBRE ELS BANYS DE GIRONA**⁸⁴⁸

In Dei nomine nos infans Joannes serenissimi domini regis primogenitus eiusque regnorum et terrarum generalis gubernator, dux Gerunde et comes Cervarie, attendentes inter fidelem nostrum Bartholomeum Benedicti, draperium et civem Gerunde et collectorem redditum et iurium regionum civitatis Gerude, vice et nomine dicti domini regis seu baiuli Cathalonie generalis, ex parte una, et prepositi Sancti Martini de Costa in civitate predicta, Dalmacium Corona, prepositum mensis Junii in ecclesia Santi Felicis Gerunde, Guillermum Oliverii procuratorem candelee ecclesie Sedis Gerunde, Raimundum Camaso, et Nicolaum de Fonte, presbiteros, procuratores elemosine panis Sedis Gerunde, et comendatorem hospitalis novi civitatis Gerunde, Franciscum Sancti Martini, Guillermum dez Castell, Petrum Ferrarii, Franciscum Savarrés et Guillermum Dusay, cecum, cives iamdicte civitatis, tanquam habentes donaciones et assignaciones ac alias acciones sive causas a dicto domino rege, genitore nostro, quam ab aliis predecessoribus ipsius

848. Enric-Claudi GIRBAL, *Estudio histórico-artístico...*, p. 19-22 i 49-53 i l'apèndix núm. 3 del mateix llibre (Girbal trobà el document a l'Arxiu de l'Hospici, armari de pergamins, caixa 23). En aquest cas he mantingut la traducció castellana de Girbal.

atque nostri regibus illustribus, in et super lezdis, balneis et aliis iuribus dicto domino regi atque nobis pertinentibus in civitate Gerunde, et tam ex largicionibus quam vendicionibus per eosdem dominos reges, predecessores nostros illustres, ipsis et ecclesiis Beate Marie Sedis Gerunde ac Beatorum Sancti Felicis et Sancti Martini de Costa dicte civitatis, quam aliis diversis rationibus sive causis ex parte altera, nonnullas et diversas questiones seu controversias motas fuisse et etiam suscitatas super distributione pecunie, et eorum que rediguntur ex dictis lezdis et balneis et aliis iuribus infrascriptis, que dictus dominus rex et nos habemus et habere et percipere debemus intus civitatem Gerunde, et que inferius specificantur et experiuntur. Dicebant et asserebant namque iidem prepositi et procuratores ecclesiarum predictarum se fore priores tempore et pociore iure in perceptione dictorum proventuum ex lezdis, balneis et aliis iuribus regiis supradictis quamdicti comendator hospitalis dicte civitatis, Franciscus Sancti Martini, Franciscus Sabarresii et Guillermus Dusay, seu alii superius nominati, ipsis tamen comendatore et Francisco Sancti Martini ac Francisco Savarresii et Guillermo Dusay, et ceteris supradictis contrarium premissorum asserentibus. Considerantes etiam fidelem conciliarum et cancellarium nostrum Iacobum de Faro, vice et nomine et in personam nostris de predictis omnibus fidei nostro Narcisso de Sancto Dionisio, legum doctori, comissionem fecisse. Qui vocatis partibus supradictis et earum titulis et rationibus visis et auditis sumare et de plano, ac sine strepitu iudicii et figura, ac absque litteris et scriptis solempnibus totum presens negocium recolligeret et diligenter investigaret, quis ex omnibus supradictis alteri invicem preferri deberet, et quis eorum in perceptione dictorum proventuum preferri deberet de primo usque ad ultimum inclusive et rationem in nostro concilio seu audentia faceret de eodem, idemque Narcissus commissarius partes predictas nedum semel sed sepius vocaverit ad predicta, et ipsarum titulos recognoverit, et eorum rationes ad plenum et cum exacta diligencia audiverit, et cum partium advocatis collationem habuerit diversis vicibus super istis et postea de premissis omnibus et singulis in nostro concilio partibus predictis, et earum advocatis presentibus relacionem fecerint coram nobis. Ideo attentis omnibus supradictis, nec non utriusque partis rationibus ex relatione per dictum Narcissum facta de eisdem cui presens negotium ut pretangitur fuit commissum intellectis ad plenum, visis et etiam examinatis in nostro concilio, in quo doctorum peritorum et aliarum scientiarum personarum copia intervenit, omnibus aliis in hiis videndis et attendentis, habitaque super eis deliberatione plenaria cum eisdem, volentes finem huiusmodi ponere questioni dictoque negotio in nostra audentia discusso et examinato, et maturo et digesto concilio habito super eo pronuntiando super hiis nostram difinitivam sententiam ducimus huius serie promulgandam. Et primo pronuntiamus et pronunciando declaramus quod ecclesia Sancti Felicis Gerunde seu prepositus mensis in Iunii dicta ecclesia, quid id hodie debet percipere, habeat singulis annis quadraginta

solidos monete que currebat tempore domini Alfonsi regis qui valent quinquaginta tres solidos et quatuor denarios de pecunia Barchiconense de terno nunc currenti, et hoc ex illa pecunia quam dominus rex habere debet et percipere ex illo honore seu ex illis domibus que fuerunt antiquitus Petri de Balma. Si vero de predicta pecunia domino regi nichil supersit vel non extet vel supersit non tamen sufficiat ad complementum dictorum quinquaginta trium solidorum et quatuor denariorum, habeat dicta ecclesia seu dictus prepositus eius nomine dictos quinquaginta tres solidos et quatuor denarios super ceteris omnibus iuribus regiis que ad dictum regem spectent seu pertineant in civitate Gerunde, et que etiam inferius exprimuntur. Et in predictae quantitatis perceptione preferatur ceteris inferius expressatis, cum prout fuimus veridice informati sic fuerit ei prestari solitum, et eum ceteris preferri temporibus retroactis. Hoc adiecto et declarato, quod dictus prepositus mensis iunii, casu quo redditus predicti sibi assignati non sufficerent vel non extarent, habeat dictos quinquaginta tres solidos et quatuor denarios petere et habere ex et super redditibus quod dominus rex aut alius pro eo recipit et recipere debet in civitate Gerunde, qui non fuerint alicui ex infrascriptis spetialiter assignati et in defectum redditum predictorum, possit dictus prepositus habere recursus ad redditus alios infrascriptis assignatos. Item pronuntiamus et pronuntiando declaramus quod post dictam ecclesiam Sancti Felicis Gerunde, ecclesia Sancti Martini de Costa civitatis Gerunde seu dicte ecclesie prepositus, habeat quolibet anno in festo Pasce duos porcos, ternorum solidorum monete que currebant tempore domini Alfonsi regis et hoc ex illa pecunia quod dominus rex percipere solet ex quibusdam dominibus situatis in Arinio antiquo Gerunde. Si vero de predicta pecunia domino regi nichil extet vel supersit non tamen sufficiat ad complementum dictorum ternorum solidorum, habeat dicta ecclesia seu dictus prepositus eius nomine dictos ternos solidos qui hodie valent octo solidos monete Barchinone de terno. Super ceteris omnibus iuribus regiis que ad dominum regem expectent seu pertineant in civitate Gerunde, et que etiam inferius exprimuntur, et in dicta quantitatis perceptione preferentur ceteris inferius expressatis. Cum pro ut fuimus veridice informati, sic fuerit ei prestari solitum et eum ceteris preferri temporibus retroactis. Hoc adiecto et declarato, quod dictus prepositus Sancti Martini casu quo redditus predicti sibi assignati non sufficerent vel non extarent, habeat dictos octo solidos Barchinone petere et habere ex et super redditibus quos dominus rex aut alius pro eo recipit et recipere debet in civitate Gerunde, qui non fuerint alicui ex infrascriptis spetialiter assignati et in defectum reddituum predictorum, possit dictus prepositus habere recursus ad redditum alios infrascriptis assignatos. In quam pronuntiamus et pronuntiando declaramus quod post predictos superius specificatos habeat ecclesia Beate Marie Sedis Gerunde, ad faciendum servitium illius candeles quam Arnaldus de Lertio quondam instituit in eadem ecclesia ante altare Beate Marie, et etiam aliarum trium candelarum coram dicto

altari ardentium singulis annis in festo Pasce ducentos quinquaginta solidos monete valentis marcham argenti quadraginta quatuor solidos, et hoc ex illa pecunia que ad dominum regem pervenire debet vel potest ex redditibus seu exitibus balnearum civitatis Gerunde, et si nichil ex dictis redditibus supersit vel non extet vel supersit non tamen sufficiat ad dictam quantitatem ducentorum quinquaginta solidorum, quicquid minus sit supleatur de lezdis quas dominus rex percipit in mercato et villa Gerunde, et habeat potestatem emparandi et retinendi redditus predictos si in dicto festo Pasce singulis annis dicta quantitas ducentorum quinquaginta solidorum sibi non fuerit exsoluta donec habeat complementum, prout hec late continentur in instrumento concessionis facte de dictis candelis per dominum Ildefonsum regem, quarto decimo Kalendas Decembris anno domini millesimo centesimo nonagesimo quarto. Rursus pronuntiamus et declaramus quod post predictos omnes superius denomatos hospitale novum Gerunde seu procurator dicti hospitalis habeat annis singulis in festo beati Michaelis Septembris quatuor squillatas frumenti et triginta solidos monete Barchinone ex redditibus seu proventibus regiis que ad dominum regem expectent seu pertineant in civitate Gerunde. Et in predictorum prestatione vigore ypothece sibi de iure pertinentis preferatur ceteris inferius expressatis. Hoc adiecto et declarato quod ita demum procurator hospitalis predicti possit habere recursum ad redditus infrascriptis specialiter assignatos, si et ubi ceteri redditus quos dominus rex seu alius pro eo percipit in civitate Gerunde nulli ex infrascriptis spetialiter assignati non suficerent prestationi, quo iuxta predicta debet fieri dicto hospitali singulis annis. Ulterius declaramus et declarando pronuntiamus quo, post omnes dictos nominatos, habeat elemosina panis Sedis Gerunde instituta seu stabilita in dicta ecclesia per Arnaldum de Scala, seu dicte elemosine prepositus, singulis annis tres centos solidos monete veteris valentes ducentos solidos monete Barchinone de terno nunc currentis et hoc super emolumentis seu proventibus que ad dominum regem spectent seu pertineant ex lezdis fori Gerunde, et si emolumenta dictaturm lezdarum ad dictam prestationem dictorum duecentorum solidorum non suficerent, habeant dicta elemosina seu eius prepositus quantum sibi ex dictis ducentis solidis singulis annis defuerit vigore ypothece de iure dicte elemosine pertinentis de et ex omnibus ceteris iuribus regiis que ad dominum regem spectent seu pertineant in civitate Gerunde et in predictae quantitatis perceptione preferatur ceteris inferius expressatis. Hoc adiecto et declarato, quod dictus prepositus elemosine predicate casu quo redditus predicta sibi assignati non suficerent vel non extarent, habeat dictos ducentos solidos petere et habere ex et super redditibus quos dominus rex aut alius pro eo percipit et percipere debet in civitate Gerunde, qui non fuerint alicui ex infrascriptis spetialiter assignati et in defectum reddituum predictorum possit dictus prepositus habere recursum ad redditus alios infrascriptis assignatos. Item pronuntiamus et declaramus quod post predictos superius intitulatos Fran-

ciscus Sancti Martini, civis Gerunde, habens causam a nobili Huguetto de Impuriis quonda, habeat centum quadraginta tres migerias frumenti boni, pulchri et receptibilis ad mensuram civitatis Gerunde, annuatim super mensura bladi lapidea civitatis Gerunde, inter tres tertias partes anni et super hiis habeat illam comulcionem quam habeat candela Sedis Gerunde superius expressata. Et in dicta perceptione super dicto loco per eum fienda, preferatur iure ypothece ceteris inferius expressatis, non tamen superius nominatis. Praeterea pronuntiamus et declaramus quod post predictos superius specificatos Guillermus de Castello, civis Gerunde, habeat singulis annis per tres tertias quingentos solidos monete Barchinone de terno et hoc ex emolumentis lezde domini regis vocate del passatge et in dicte quantitatis perceptione super dictis tamen emolumentis pre feratur iure ypyothece ceteris inferius expressatis et Francisco Sancti Martini non tamen ceteris superius nominatis. Item pronunciamus et pronunciando declaramus quod post omnes superius nominatos habeant Franciscus de Sabarresio, civis Gerunde, et sui singulis annis per tres tertias super emolumentis ad dominum regem pertinentibus ex et super lezdam pannorum lane et lini et flassiatarum in civitate Gerunde centum solidos Barchinone de terno. Et super dictis tamen emolumentis preferantur dictus Franciscus et sui ceteris inferius expressatis, et Francisco Sancti Martini et Guillermo de Castello, non tamen ceteris superius nominatis. Item dicimus et pronunciamus ac pronunciando declaramus quod post omnes predictos habeat Guillermus Dusay, cecus, de vita tamen sua, singulis annis ex emolumentis lezdarum domini regis que levantur in civitate Gerunde centum solidos. Item de emolumentis ad dominum regem pertinentibus super iure, sive dret de cuyram, decem libras Barchinone de terno in quarum quantitatem perceptione quantum vixerit preferatur Francisco Sancti Martini et Guillermo de Castello et Francisco Sabarresii, et dicte candele Sedis Gerunde super eo tamen quod ex dictis emolumentis et ceteris etiam redditibus regiis percipietur, qui tamen redditus dictis Francisci Sancti Martini et Guillermo Castello, et dicte candele, et Francisco Sabarresi non fuerint spetialiter assignati, ceteris autem superius expressatis postponatur. Intelligitur tamen et expresse dicitur quod aliquis ex supradictis nullam possit facere seu movere questionem seu aliquid petere super lezdis vocatis del oli e de la plaça del porchs, cum dicta lezda de oleo pleno iure spectet ad Petrum Ferrari, mercatorem Gerunde, et lezda platee porcorum Francisco Santi Martini, civi Gerunde, petineat pleno iure. Item dicimus et pronunciando declaramus quod Baiulus generalis vel alius nomine domini regis vel nostri nichil percipiat de redditibus predictis omnibus donec omnibus supradictis et cuilibet eorum in parte sibi pertinente fuerit satisfactum, sed collector dictorum proventuum antequam dicto Baiulo generali, seu alii de nomine domini regis vel nostri respondeat seu aliquid ex eisdem tradat habeat integraliter satisfacere omnibus et singulis supradictis. Lata fuit hec sententia presentibus partibus infrascriptis et lecta de mandato dicti

cancellarii in audentia dicti domini infantis per me Bertrandum de pinos eiusdem domini infanti prothonotarium ac notarium publicum, die iovis tercia decime Augusti anno a Nativitate Domini millesimo trecentesimo sexagesimo sexto circa horam tertiarum in civitate Gerunde et in capitulo domorum fratrum predicatorum eiusdem civitatis, presentibus testibus Iacobo de Monello procuratore, Francisco Oliverii, et Petro Cantoni auditoribus curie dicti dominis infantis, Narciso de Sancto Dionisio, iurisperitus, et pluribus aliis in multitudine afluente, de quibus omnibus quolibet pars petiit eis et cuilibet earum fieri atque tradi publicum instrumentum per me dictum prothonotarium in testimonium premissorum. Que fuerant acta, dicta, declarata et pronunciata die, hora et anno predictis presentibus me dicto prothonotario ac partibus et testibus superius nominatis. — Sig+num mei Bertrandi de Pinos, prefati domini infantis prothonotarii, ac nothari publici, qui prolationi dicte sententie et omnibus aliis superius denotatis una cum testibus supradictis presens interfui eaque scribi feci cum litteris rasis et emendatis in linea XVIII ubi dicitur rex, et in linea XXIII ubi legitur inquam, et in linea XXVII ubi reperitur illud, et in linea XLII ubi corrigitur liber, et clausi.»

[...] Atendiendo á que por parte de nuestro fiel Bartolomé Benet, fabricante de paños, ciudadano de Gerona y colector de las rentas y derechos reales de la misma ciudad, en lugar y nombre de dicho señor rey, ó sea del baile general de Cataluña, de una parte, y el prepósito de San Martín Çacosta, Dalmacio Corona, el prepósito del mes de Junio de la iglesia de San Félix, Guillermo Oliver, el procurador de la candela de la Seo de Gerona, Raimundo Çamaso y Nicolás de Font, presbíteros procuradores de la Limosna del Pan de la Seo, y el comendador del hospital nuevo de la ciudad, Francisco de Sant Martí, Guillermo Des Castell, Pedro Ferrer, Francisco Savarrés y Guillermo Dusay, todos ciudadanos de la expresada ciudad, como donatarios y derecho habientes, tanto de dicho señor rey nuestro padre, como de otros ilustres reyes predecesores del mismo y nuestros en y sobre lezdas, baños y otros derechos á dicho señor rey y á nosotros pertenecientes en la ciudad de Gerona, y tanto por donaciones como por ventas hechas por los mismos ilustres reyes predecesores nuestros á los mismos y á las iglesias de Santa Maria de la Seo y de los bienaventurados San Félix y San Martín Çacosta, como y otras diversas razones o causas, de la otra parte: habiéndose suscitado varias y diversas cuestiones ó controversias sobre la distribución del dinero que se recauda por razón de dichas leznas y baños y otros derechos bajo escritos, que dicho señor rey y nos tenemos y tener y percibir debemos dentro de la ciudad de Gerona, los cuales se especifican y expresan más abajo; diciendo y asegurando por tanto dichos prepósitos y procuradores de las predichas iglesias tener la prioridad y primer derecho en la percepción de dichos provechos de las lezdas y baños y otros derechos reales sobredichos,

sobre los expresados Comendador del Hospital de dicha ciudad, Francisco de Sant Martí, Francisco Sabater y Guillermo Dusay ú otros arriba nombrados, contradiciéndolo y afirmando sin embargo lo contrario el mismo Comendador, Francisco de Sant Martí, Francisco Sabater y Guillermo Dusay y los demás expresados. Y considerando asimismo que nuestro fiel consejero y canciller Jaime de Far, en lugar, nombre y persona nuestra había hecho comisión á nuestro fiel Narciso de Sant Dionés, doctor en leyes, de todas las cosas predichas, quien, llamadas las expresadas partes, y vistos los títulos y razones de ellas, sumariamente y de plano y sin estrépito de juicio y figura, y sin lite ni escritos solemnes, había estudiado é investigado diligentemente quiénes de todos los sobredichos debiesen ser unos á otros preferidos desde el primero al último inclusive, y dado detalladamente razón de ello en nuestro consejo ó audiencia, además de lo cual, Narciso, comisario, no una, sino muchas veces había llamao á las predichas partes para las expresadas cosas y reconocido los títulos de las mismas y atendido sus razones plenamente y con exacta diligencia, habiendo conferenciado diversas veces con los abogados de las partes sobre estas cosas, y posteriormente de todas y cada una de ellas en nuestro consejo con las predichas partes en presencia de sus abogados hicieron relación ante nos. Por tanto, atendidas todas las sobredichas cosas como y las razones y relaciones hechas por cada parte por dicho Narciso, al cual, como se ha dicho, fué cometido el presente negocio, entendidas plenamente y examinadas asimismo en nuestro consejo en el que intervino gran número de doctores péritos y otras personas de ciencia, visto todo lo demás de ver y atender en la materia, y habida sobre ella deliberación plenaria con los mismos; queriendo asimismo poner fin a la cuestión y á dicho negocio discutido y examinado en nuestra audiencia y habido maduro y detenido consejo sobre el mismo; pronunciando sobre estas cosas nuestra sentencia definitiva, la promulgamos al tennor siguiente: Primeramente etc. [...]

Además pronunciamos, y pronunciando declaramos, que después de los predichos y arriba especificados, la iglesia de Santa María de la Seo de Gerona, para el servicio de aquella candela que Arnaldo de Llers en otro tiempo instituyó en la misma iglesia ante el altar de Santa María, y también de las otras tres candelas ardientes delante dicho altar todos los años en la fiesta de Pascua; tenga doscientos cincuenta sueldos de moneda valor del marco de plata cuarenta y cuatro sueldos, y esto de aquel dinero que debe ó puede provenir al señor rey de los réditos ó productos de los Baños de la ciudad de Gerona; y si nada sobrase ó quedase, ó no sobrase lo bastante para dicha cantidad de doscientos cincuenta sueldos, aquello que fuese de ménos, sea suplido de las lezdas que el señor rey percibe en el mercado y ciudad de Gerona, y tenga potestad de embargar y reterner los réditos predichos si todos los años en dicha fiesta de Páscoa no le fuese satisfecha dicha cantidad de doscientos cincuenta sueldos; hasta tener el complemento, segun que estas cosas se contienen largamente en el instrumento de concesión hecho de dicha candela

por el Señor lldefonso Rey á los catorce de las Calendas de Diciembre del año del Señor mil cientonoventa y cuatro. [...]

Fué pronunciada esta sentencia estando presentes las sobredichas partes, y leída por mandamiento de dicho canciller en la audiencia del señor infante, por mí Bernardo de Pinós, protonotario del mismo señor infante y notario público, el jueves día treze de Agosto del año de la Natividad del Señor 1366, cerca la hora tercia, en la ciudad de Gerona y en el capítulo de las casas de frailes predicadores de la misma ciudad. Presentes por testigos Jaime de Monells, procurador, Francisco Oliver y Pedro Cantó auditores de la curia de dicho señor infante, Narciso de Sant Dionís doctor en leyes, Guillermo de Viñoles, Francisco de Sant Dionís iurisperito, y muchos otros en afluente muchedumbre, de todo lo cual cada parte pidió se le hiciese y entregase público documento por el protonotario, en testimonio de las cosas expresadas que fueron hechas, dichas, declaradas y pronunciadas, en el día, hora y año predichos en presencia de mi dicho protonotario, de las partes y testigos arriba nombrados.

4. ALEXANDRE DE LABORDE: ELS BANYS DE GIRONA A L'INICI DEL SEGLE XIX⁸⁴⁹

[Vista dels Banys Àrabs de Girona:] Aquest monument, d'una gran elegància, es troba en el convent de les religioses caputxines de Girona. La planta és un quadrat perfecte, al mig del qual s'aixeca una petita construcció que serveix de dipòsit per a guardar l'aigua destinada al bany. Aquest elegant edifici es compon d'un estilobat octogonal a l'alçada del pit, sobre del qual s'aixequen vuit columnes adornades amb capitells d'un bell treball, que sostenen un àtic igualment octogonal; unes altres vuit columnes, molt petites, reposen sobre aquest àtic, i estan coronades per una cúpula esvelta i d'una lleugeresa admirable. La llum hi entra pels espais que hi ha en aquesta segona construcció. Les pedres d'aquesta cúpula són d'una matèria esponjosa i molt lleugeres, i no carreguen massa l'edifici. La volta de la sala neix sobre els capitells de les grans columnes i descriu una coberta llarga i atrevida. A tots quatre angles forma un llenç tallat per mitjà d'un arc rebaixat que és contigu a les parets col·laterals. El conjunt està executat amb una pedra molt bonica que ha estat brunyida com el marbre. Les quatre cares estan obertes per quatre portes; n'hi ha una decorada amb unes quantes columnetes adossades a les parets, per sobre de les quals arrenquen les cintres o arcades que s'ajunten a la volta. Les columnetes es repengen sobre unes banquetes, a sobre de les quals hi ha unes obertures que potser servien per a guardar les plantofes dels qui entraven als banys, igual que els nínxols que es veuen a la cara lateral de la dreta servien per a contenir llurs vestits. No hi ha cap dubte que aquest edifici servia per a banys. En tots els contractes de

849. Alexandre de LABORDE, *Viatge pintoresc i històric...*, vol. v, 1, planxes LXXXVI i LXXXVII.

venta, donacions o testaments, aquesta casa és esmentada sempre amb el nom de *Casa de banys*. La data més antiga d'aquestes documents és del segle VIII i la més recent, del XVI. Aleshores fou donada a les religioses que l'ocupen des d'aquella data.

[Detalls i secció dels Banys Àrabs de Girona:] Aquest bell monument mereixis un desenvolupament particular i ésser estudiat en tots aquests detalls. La secció A i el pla F el presenten tot sencer. Hom veu les quatre cares i la disposició regular de l'edifici central. Les columnetes que estan adossades a la paret tenen un diàmetre d'11 polzades. Les columnetes de la part octogonal mesuren un peu i dues polzades, un peu i tres polzades i un peu i quatre polzades de diàmetre. El que és puntuat al pla no és visible a causa de les restauracions. Les referències principals són: A, el forn de pa; B, l'entresòl, o cel·les; D, nínxols; C, fleca; E, porta del jardí; F, cuina; G, jardí del locutori; H, sales d'estar; I, escala. S'observa una singular analogia entre aquest monument i els banys que encara hi ha a Orient: la mateixa distribució, la mateixa llum que ve del sostre i la forma octogonal de la tina del centre. M. Casas, en els seus viatges, ha copiat el pla de molts edificis semblants, sobretot de la ciutat de Bursa, a l'Àsia menor, i del Caire. Sembla, només, que els detalls de l'arquitectura no són acurats ni, sobretot, d'un gust tan pur.

5. ESCRIPTURA PÚBLICA PER A SEPARAR ELS BANYS DE GIRONA DE LA CLAUSURA DEL MONESTIR I HABILITAR-LOS PER A LA VISITA (1929)⁸⁵⁰

Que existiendo dentro de los muros y clausura del Monasterio de Religiosas Capuchinas de esta capital, junto a la calle Sacsimor, un interesante monumento arquitectónico, de planta árabe, antiguamente destinado a baños públicos, por cuya razón se denomina «Baños Árabes», a fin de que pudiera ser fácilmente visitado y admirado de todos y en especial de los amantes del Arte, la Excelentísima Diputación Provincial de una parte y de otra la Muy Reverenda Madre Abadesa y Comunidad del expresado Monasterio con fecha veinte y ocho de Febrero último firmaron un documento privado a condición de obtener la debida aprobación del Ilustrísimo Señor Prelado Diocesano, cuyas condiciones de convenio, copiados literalment dicen así:

- 1.º La comunidad de Religiosas Capuchinas consiente en que sean separadas de la clausura y habilitadas para la visita pública las dependencias que forman los referidos «Baños Árabes», conservando empero su propiedad en todo tiempo. En ellos no se podrá hacer otras obras que las de restau-

850. Escriptura pública entre Federico Bassols i Costa —president de la Diputació— i la reverenda mare abadessa del monestir de religioses caputxines. Autoritzada per Federico Trias de Bes. Girona, 8 de març de 1929 (Arxiu de la Diputació de Girona).

ración, habilitación para la visita y conservación del monumento, ni sus locales se destinarán a usos diversos de la finalidad que en este número se expresará.

- 2.º Corren a cuenta de la Excma. Diputación Provincial todos los gastos que ocasione, así la restauración, habilitación y conservación del monumento, como también la necesaria substitución de los servicios domésticos actualmente establecidos en las mencionadas dependencias, los cuales se instalarán cómodamente en lugar oportuno según el dictamen técnico y con la aprobación de la Comunidad Religiosa [...].
- 3.º La Excma. Diputación Provincial será la guardadora del monumento, y la que regulará libremente todo lo concerniente a la visita del mismo, que se verificará únicamente por la puerta de acceso que se abrirá en la calle de Sacsimor, de cuya llave será la única depositaria. Así bien serán a beneficio exclusivo de la Diputación las utilidades que pudiere reportarle la visita del monumento por el público.
- 4.º Verificada la substitución de servicios a que se refiere el número segundo, la Excma. Diputación cuidará de aislar por completo de la clausura, el local de los «Baños Árabes», antes de abrir la antigua puerta, hoy tapiada, de que se ha hablado en el número anterior, de la calle de Sacsimor.
- 5.º La Comunidad Religiosa podrá tener puerta de acceso al local de los «Baños Árabes» pero para practicarla se pondrá de acuerdo con la Excma. Diputación, y para el tiempo y el modo de abrirla y cerrarla, se atenderá estrictamente a lo que se disponga el Rdmo. Prelado Diocesano a fin de que no perjudique la clausura [...].
- 6.º [...] para las obras [...] y visita pública del monumento, siempre que unas y otras deban efectuarse dentro de la clausura o en el lugar que domine su visita, empleará operarios que por sus cualidades y conducta merezcan la aceptación de la Comunidad Religiosa.
- 7.º La Comunidad de Religiosas Capuchinas facilitará y cederá gratuitamente a la Diputación Provincial para la restauración del repetido monumento, todos los restos del mismo (capiteles, columnas, etc.) que posea, a juicio de los directores técnicos, aunque en la actualidad figuren en otras dependencias de la casa.
- 8.º En atención al espacio que restará a la clausura la ejecución de este convenio y al sacrificio que representa para las Religiosas, la Excma. Diputación Provincial entregará todos los años a la Muy Rda. Madre Abadesa, para la Comunidad, la cantidad de mil quinientas pesetas que consignará en presupuesto, al primer año de una sola vez, la cantidad de tres mil pesetas.

- 9.º Si por fuerza mayor o caso fortuito se perdiera o inutilizara totalmente el local de los «Baños Árabes» o en parte tal que hubiese perdido todo su valor monumental y arqueológico, la Excma. Diputación podrá abandonarlo y, en este caso, cesará el pago de la pensión a que se refiere el número anterior, sin derecho, por una y otra parte, a exigir indemnización alguna por razón de la renuncia o del daño que lo motivare.
- 10.º Para evitar que dicho monumento pase nunca a propiedad de particulares, o de entidades distintas a las firmantes, en perjuicio de éstas, se establece [...] la Excma. Diputación tendrá el derecho de tanteo para adquirir los «Baños Árabes» en plena propiedad dando aquellas por recibido, en pago del precio que se estipule o de parte del mismo, la cantidad que está empleó tanto en la restauración del monumento como en obras y mejoras del Monasterio, y en caso de que la Diputación no quisiera adquirirlos, deberá ser indemnizada en una cantidad igual a la que se acaba de referir. Si la Diputación no hiciera uso del derecho de tanteo, podrá utilizar el de retracto, para el ejercicio de uno y otro derecho, se explicarán las disposiciones que regulan el tanteo y retracto de fincas enfitéuticas en el Código Civil español actualmente vigente. B) Si por cualquier causa se extinguiera una de las entidades firmantes de este convenio, la otra acudirá al Rdmo Prelado Diocesano para que, sin necesidad de nuevos desembolsos, gestione a su favor la adquisición y reconocimiento de todos los derechos que correspondían a la Corporación extinguida en el expresado monumento. C) Tanto en el caso de que la Comunidad Religiosa contratante vendiere el Monasterio, como que la misma se extinguiera, o por cualquier otro motivo pasara a tercera persona la posesión o propiedad del Monasterio, debiendo continuar la Diputación Provincial en el uso de los derechos que dimanen del presente convenio, esta, por su sola autoridad, podrá por sí misma y a sus costas, tapiar la puerta a que se refiere el número 5º caso de que se hubiere abierto [...].

Bibliografia

FONTS MANUSCRITES

- LLORENS I RAMS, Josep M. *La coberta dels Banys Àrabs* (Girona, 3 de juliol de 1989). Girona: Arxiu General de la Diputació de Girona. [Document inèdit]
- *Els Banys àrabs de Girona* (Girona, 19 de juliol de 1989). Girona: Arxiu General de la Diputació de Girona. [Document inèdit]
- MASÓ, Rafael; MARTORELL, Jeroni; BLANCH, Emili. *Informe relativo a la restauración de los Baños Árabes*. Arxiu General de la Diputació de Girona, 1929. [Document inèdit]
- *Nou informe per a la represa de les obres de restauració dels Banys Morescs de Girona*. Girona: Arxiu General de la Diputació de Girona, 1930. [Document inèdit]
- Proyecto para la adquisición y restauración del monumento arquitectónico conocido por «Baños Árabes de Gerona»* (Girona, 9 de febrer de 1929). Girona: Arxiu General de la Diputació de Girona. [Document inèdit]
- La restauració dels Banys Àrabs de Girona (1929-1935)*. Girona: Arxiu General de la Diputació de Girona. [Document inèdit]

GIRONA I ELS BANYS «ÀRABS»

- AMADOR DE LOS RÍOS, Rodrigo. «Errores inveterados. Los supuestos “Baños árabes” de Gerona». *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos*, 32 (1915), p. 385-389 i separata, p. 1-15.
- BARRAL I ALTET, Xavier. «Banys àrabs de Girona». A: *Tresors artístics catalans*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, 1994, p. 114-115.
- «Els banys públics de Girona». A: «El paisatge monumental d'època preromànica i romànica». A: *Art de Catalunya - Ars Cataloniae*. Vol. 3: *Urbanisme, arquitectura civil i industrial*. Barcelona: L'Isard, 1998, p. 84-87.

- BARRAL I ALTET, Xavier. «Les bains publics à l'époque romane: à propos des bains dits arabes de Gérone et de Barcelone». *Revue d'Auvergne*, CXIX, 574 (2005): *L'habitation à l'époque romane: Histoire et archéologie. Actes du XIIe Colloque International d'Art Roman* (Issoire, 25-27 octobre 2002), p. 265-277.
- BATLLE PRATS, Lluís. *La cultura a Girona de l'edat mitjana al Renaixement*. Girona: Institut d'Estudis Gironins, 1979. (Monografies de l'Institut d'Estudis Gironins; 7)
- BAYONA, Lluís. «La rehabilitació en els monuments: el cas dels Banys Àrabs». *Revista de Girona*, 139 (1990), p. 73-77.
- BLANCH I ILLA, Narcís. *Gerona histórico-monumental: Noticias históricas de esta ciudad, y descripción artística de sus antiguos monumentos*. Girona: Imprenta y Librería de Paciano Torre, 1853.
- CANAL, Eduard; SUREDA, Marc; NOLLA, Josep M.; SAGRERA, Jordi; GUILLERÉ, Christian; GIRONE-LLA, Anna; PUIG, Jaume de; FREIXAS, Pere; PLANAS, Sílvia. *Girona medieval*. Ed. a cura de Joan Boadas i Raset. Girona: Museu d'Història de la Ciutat, 2014. (Història de Girona)
- CANAL I ROQUET, Josep; CANAL I DE DIEGO, Eduard; NOLLA I BRUFAU, Josep M.; SAGRERA I ARADILLA, Jordi. *Els jueus i la ciutat de Girona*. Girona: Ajuntament de Girona, 1995. (Història Urbana de Girona. Reconstrucció Cartogràfica; 1)
- *La ciutat de Girona en la 1a meitat del segle XIV*. Girona: Ajuntament de Girona, 1998. (Història Urbana de Girona. Reconstrucció Cartogràfica; 3)
- *El sector nord de la ciutat de Girona, de l'inici al segle XIV*. Girona: Ajuntament de Girona, 2003. (Història Urbana de Girona. Reconstrucció Cartogràfica; 4)
- *Girona, de Carlemany al feudalisme (785-1057): El trànsit de la ciutat antiga a l'època medieval*. Girona: Ajuntament de Girona, 2003-2004. 2 v. (Història Urbana de Girona. Reconstrucció Cartogràfica; 5-6)
- «Aportacions gironines a la qüestió de l'evolució i la transformació de les vil·les o termes rurals durant l'antiguitat tardana, segles IV-VIII». *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XLVII (2006), p. 15-48.
- *La forma urbana del Call de Girona*. Girona: Ajuntament de Girona, 2006. (Història Urbana de Girona. Reconstrucció Cartogràfica; 7). [Versió anglesa: *The urban structure of the Jewish quarter of Girona*]
- «La forma urbana del Call jueu de Girona». A: SABATÉ, Flocel; DENJEAN, Claude (ed.). *Cristianos y judíos en contacto en la edad media: polémica, conversión, dinero y convivencia: II Reunión Científica en Girona «Comunidades en contacto»* (20-24 gener 2004). Lleida: Milenio, 2009, p. 415-450.
- CARRERO SANTAMARIA, Eduardo. «El claustro de la seu de Girona. Orígenes arquitectónicos y modificaciones en su estructura y entorno». *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XLV (2004), p. 189-214.
- CASELLAS, Lluís-Esteve. «Intervencions arqueològiques als Banys Àrabs de Girona». A: *Primeres Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*. Sant Feliu de Guíxols: 1992, p. 156-160.

- CLARA, Josep. «Les dones públiques de la Girona medieval». *Revista de Girona*, xxx, 107 (1984), p. 141-149.
- CORTÉS LÓPEZ, Joan. *Catàleg de la postal antiga de Girona (1896-1960)*. Barcelona: Joan Cortés López, 1981.
- ESCANDELL I PROUST, Isabel. «Banys de Girona (o Banys Àrabs)». A: ADELL I GISBERT, Joan Albert; SANZ I ALGUACIL, Antoni; ESCANDELL I PROUST, Isabel. *Catalunya romànica*. Vol. V: *El Gironès, la Selva, el Pla de l'Estany*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1991, p. 171-174.
- ESCRIBÀ I BONASTRE, Gemma; FRAGÓ I PÉREZ, M. Pilar. *Documents dels jueus de Girona (1124-1595): Arxiu Històric de la Ciutat - Arxiu Diocesà de Girona*. Girona: Ajuntament de Girona, 1992.
- FREIXAS, Pere; NOLLA, Lluís; PALAHI, Josep M.; SAGRERA, Jordi; SUREDA, Marc. *La catedral de Girona, redescobrir la seu romànica: Els resultats de la recerca del projecte Progress*. Girona: Ajuntament de Girona, 2000.
- FREIXAS I CAMPS, Pere. *L'art gòtic a Girona: Segles XIII-XV*. Girona: Institut d'Estudis Catalans, 1983.
- FUSES, Josep [et al.]. *Guia de l'arquitectura de Girona*. Barcelona: Col·legi Oficial d'Arquitectes de Catalunya; Girona: La Gaia Ciència, 1980.
- GIRBAL, Enric-Claudi. *Guía-cicerone de la inmortal Gerona: Viaje por la ciudad, con el objeto de conocer los monumentos artísticos, enterarse de los recuerdos y hechos históricos, y saber el origen de las tradiciones populares pertenecientes a la misma. Obra útil á toda clase de personas*. Girona: Tip. G. Cumané, 1866, p. 30-32.
- *Estudio histórico-artístico acerca de los llamados Baños Árabes de Gerona*. Girona: Imprenta y Librería de Paciano Torres, 1888.
- Girona 1877*. Girona: Ajuntament de Girona, 1982.
- Girona vista per Fagnoli*. Girona: Ajuntament de Girona, 1985. (Girona en Imatges; 3)
- GUILLERÉ, Christian. *Girona medieval, l'etapa d'apogeu*. Girona: Diputació Provincial de Girona: Ajuntament de Girona, 1991. (Quaderns d'Història de Girona)
- *Girona al segle XIV*. Girona: Ajuntament de Girona; Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Monserrat, 1993. 2 v.
- LACUESTA CONTRERAS, Raquel. *Restauració monumental a Catalunya (s. XIX i XX): Les aportacions de la Diputació de Barcelona*. Barcelona: Diputació de Barcelona, 2000, p. 105-106.
- MARQUÈS, Jaume; MIRAMBELL, Enric; SAGRERA, Jordi. *Els Banys Àrabs de Girona: Un servei públic de concessió reial en una construcció romànica*. Girona: Consell Comarcal i Diputació de Girona, 1994.
- MARTÍN ORTEGA, Aurora; SOLER MANFERRER, Narcís; PONS BRUN, Enriqueta; NIETO PRIETO, Xavier. *El Museu Arqueològic, els Banys Àrabs i el Museu d'Art*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, 1982.
- MARTINELL, César. «Les bains publics». A: *L'architecture gothique civile en Catalogne*. Mataró: Impremta Minerva, 1935, p. 68-75.

- MARTINELL, César. «Los baños medievales en el Levante español». *Cuadernos de Arquitectura* [Barcelona: Imprenta de la Casa Provincial de Caridad], 2 (1944), p. 1-19. [Separata]
- NADAL I FARRERAS, Joaquim. *Per a una història de Girona: Una bibliografia bàsica*. Girona: CCG, 2008.
- *Joan Subias Galter (1897-1984): Dues vides i una guerra*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2016. (Publicacions de la Presidència. Sèrie Major; 4), p. 34-35, 49-50, 217-218.
- NOLLA, Josep M.; SUREDA, Marc. «El món funerari antic, tardoantic i altomedieval. La ciutat de Girona. Un estat de la qüestió». *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, xl (1999), p. 13-66, en particular, p. 32-36.
- NOLLA I BRUFAU, Josep M.; CANAL I ROQUET, Josep; CANAL I DE DIEGO, Eduard; SAGRERA I ARADILLA, Jordi. *La Girona del segle XIII: L'embranchida de la burgesia (1190-1285)*. Girona: Ajuntament de Girona, 2005. (Quaderns d'Història de Girona)
- *Girona en el segle XIII (1190-1285)*. Girona: Ajuntament de Girona, 2010. (Història Urbana de Girona. Reconstrucció Cartogràfica; 9)
- PALOL, PEDRO de. *Guías artísticas de España: Gerona*. Barcelona: Aries: Federico Montagud, 1953.
- PLA CARGOL, Joaquín. *Gerona arqueológica y monumental*. 2a ed. Girona; Madrid: Dalmau Carles-Pla, 1946.
- «Los Baños Árabes de Gerona». A: *Gerona arqueológica y monumental*. 3a ed. Girona: Dalmau Carles-Pla, 1949. [Separata]
- PRADALIER, Henri. «Les parties médiévales du Palais Épiscopal de Gérone». *Les Cahiers de Saint-Michel-de-Cuxa*, xviii (1987), p. 207-263.
- PUIG I CADAFAŁCH, Josep. «Els banys de Girona i la influència moresca a Catalunya». *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, v (1913-1914 = 1915), p. 687-728. [El text de Puig ha estat publicat de nou a BARRAL I ALTET, Xavier. *Jospe Puig i Cadafalch: Escrits d'arquitectura, art i política*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2003, p. 283-306]
- *Les bains de Girone: Guide descriptive (édition française)*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1936.
- PUIG I CADAFAŁCH, Josep; FALGUERA, Antoni de; GODAY Y CASALS, Josep. *L'arquitectura romànica a Catalunya*. Vol. III, núm. 2. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1918, p. 601-624. [Reedició facsímil, Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2001]
- PUIG OLIVER, Jaume de. «Arqueologia i documentació: set publicacions sobre història urbana de Girona». *Arxiu de Textos Catalans Antics*, 26 (2007), p. 739-778.
- RAHOLA, Carles. «Los llamados “Baños árabes” de Gerona». *Nuestro Tiempo*, ii (1916), p. 47-51.
- «Els banys àrabs de Girona». *Revista de Catalunya*, iii (1925), p. 272-275.
- «Girona». *El Autonomista: Diario Republicano de Avisos y Noticias* (1925), p. 30-39.
- *Los Baños Árabes*. Girona: Sociedad de Atracción de Forasteros, 1927, p. 28-32.
- *La ciutat de Girona*. Vol. 1. Barcelona: Barcino, 1929. (Enciclopèdia Catalunya; 11), p. 174-178.

- RAHOLA, Carles. «Girona monumental. La exclaustación y restauración de los “Baños Árabes”». *El Autonomista: Diario Republicano de Avisos y Noticias* [Girona] (dissabte, 9 novembre 1929).
- RAHOLA, Carles; BLANCH, Emili. *La exclaustación y restauración de los Baños Árabes de Gerona*. Girona: Diputació de Girona: Impr. Casa de la Misericòrdia, 1930.
- «Restauracions del Servei de Conservació de Monuments de la Diputació de Girona». *Anuari: MCMXXVII-XXXI*, VIII (1936), p. 204-206.
- RIU-BARRERA, Eduard. «Els banys públics». A: *L'art gòtic a Catalunya: Arquitectura*. Vol. III: *Dels palaus a les masies*. Ed. a cura d'Antoni Pladevall i Font. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 2003, p. 231-233.
- SOBREQUÉS I VIDAL, Santiago. *Societat i estructura política de la Girona medieval*. Barcelona: Curial, 1975. (Biblioteca de Cultura Catalana; 12)
- SUREDA I JUBANY, Marc. «Romà o romànic? Presències antiquitzants en l'escultura gironina del segle XI». *Lambard: Estudis d'Art Medieval*, XIX (2006-2007), p. 213-242.

BANYS MEDIEVALS DELS PAÏSOS CATALANS

- ALIQUID. *Los Baños árabes*. Palma de Mallorca: Luis Ripoll, 1979. (Panorama Balear. Sèrie X)
- Baños árabes en el País Valenciano*. València: Grupo de Estudio Urbanismo Musulmán: Generalitat Valenciana, 1989.
- BARRAL I ALTET, Xavier. «Banys medievals o banys àrabs de Barcelona». A: BARRAL I ALTET, Xavier. *Catalunya destruïda*. Barcelona: Edicions 62, 2005, p. 34-37.
- CAMPS, Concha. «Los baños». A: *Guía arqueológica de Valencia*. València: Conselleria de Cultura, 1989, p. 66-73.
- CAMPS, Concha; TORRÓ, Josep. «La construcción de baños públicos en la Valencia feudal: el baño del almirante». A: ASOCIACIÓN ESPAÑOLA DE ARQUEOLOGÍA MEDIEVAL. *IV Congreso d'Arqueologia Medieval Espanyola: Societats en transició* (Alacant, 1993). Vol. II. Alacant: Ajuntament d'Alacant, 1994, p. 213-222.
- CARRERAS I CANDI, Francesch. «Les aygues y banys de Barcelona». *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, II (1903), p. 115-139.
- CURTO HOMEDES, Albert; LORIENTE PÉREZ, Ana; LANDIN, María Rosario M.; ROS BARBOSA, Elisa. «Un possible bany àrab a la ciutat de Tortosa (Tarragona)». A: *Actas del I Congreso de Arqueología Medieval Española* (Osca, 1985). Vol. III. Saragossa: Diputación General de Aragón, 1986, p. 541-544.
- ESCRIVÀ, Vicent; PASCUAL, Josefa; RIBERA I LACOMBA, Albert. «L'Almoïna. Centro arqueológico de Valencia». *Revista de Arqueología*, 99 (1989), p. 40-50.
- FERRÀ I PERELLÓ, Bartomeu. «Los Baños Árabes de Mallorca». *Revista Balear de Literatura, Ciencias y Artes*, I (1872), p. 149-153.
- «Baños Árabes en Palma». *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, III (1889), p. 129 i seg.

- FONTANALS, Reis. «Els banys de la Ciutat de Mallorca (s. XIII-XIV)». *Bolletí de la Societat Arqueològica Luliana*, 39 (1983), p. 511-516.
- LABORDE, Alexandre de. *Itinéraire descriptif de l'Espagne*. Vol. I. París: Chez A. Nicolle et Lenormant, 1808, p. 17.
- LAURENS, Jean-Joseph-Bonaventure. *Souvenirs d'un voyage d'art a l'île de Majorque*. París: A. Bertrand, 1840. [Edició castellana d'Ediciones de Ayer, Palma, 1971]
- LUDWIG, Salvator. *Die Balearen in Wort und Bild geschildert*. Leipzig: Brockhaus, 1869-1884. 7 v. [Edició castellana: *Las Baleares*, vol. 1, 1887, p. 84-85]
- MASSIP, Jesús. *Costums de Tortosa*. Barcelona: Fundació Noguera, 1996, p. 13, 177, 445, 446 i 517-519.
- MIRAVALL I DOLÇ, Ramon. *La casa dels Banys Nous de la Ciutat de Tortosa*. Tarragona: Institut d'Estudis Tarraconenses, 1982.
- MIRÓ I ALAIX, Carme. «Els balnea de les domus de Barcino». *Quaderns d'Arqueologia i Història de la Ciutat de Barcelona (quarhis)*, època II, 7 (2011), p. 68-83.
- MORA I PONS, Victòria. «Els banys nous de Barcelona». *Lambard: Estudis d'Art Medieval*, VI (1991-1993).
- PI I ARIMON, Andreu Avel·lí. *Barcelona antigua y moderna o descripción e historia de esta ciudad desde su fundación hasta nuestros días*. Vol. II. Barcelona: Imprenta Tomás Grochs, 1854.
- PIFERRER Y FÀBREGAS, Pablo; QUADRADO, José María. *España, sus monumentos y artes, su naturaleza y historia: Islas Baleares*. Barcelona: D. Cortezo y cía., 1888.
- PLA CARGOL, Joaquín. *Biografías de gerundenses (Gerona y sus comarcas)*. Girona: Madrid: Dalmau Carles-Pla, 1948, p. 22-23.
- RIUTORT, Josep M. *Historia y leyenda de las fuentes urbanas y campestres de Barcelona*. Barcelona: Librería Millá, 1946. (Monografías Históricas de Barcelona; 16), p. 30-32.
- ROSSELLÓ BORDOY, Guillem. *Mallorca musulmana (estudis d'arqueologia)*. Palma: J. Mascaró Pasarius, 1973, p. 29-44.
- TORRES BALBÁS, Leopoldo. «El baño de Torres (Valencia) y otros levantinos». *Al-Andalus*, XVII (1952), p. 165-186.
- VERRIÉ, Federico Pablo. *Mallorca: Guías artísticas de España*. Barcelona: Aries, 1948.

HISTÒRIA DE L'ART I DE L'ARQUITECTURA: ESTUDIS GENERALS QUE S'INTERESSEN PELS BANYS

- ABBAD RÍOS, Francisco. *Catálogo monumental de España: Zaragoza*. Madrid: Instituto Diego Velázquez: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1957.
- ADAM, Jean-Pierre. *La construction romaine: matériaux et techniques*. París: Picard, 1984.
- ARIE, Rachel. *L'Espagne musulmane au temps des Nasrides (1232-1492)*. París: Bocard, 1973.
- BADÍA LEBLICH, Domingo. *Viajes de Alí Bey el Abbassi*. Pròleg de Guillermo Díaz Plaja. Barcelona: Olimpo, 1943.

- BALAGUER, Víctor. *Historia de Cataluña y de la Corona de Aragón*. Vol. I. Barcelona: Librería de S. Manero, 1860.
- BALANÀ I ABADIA, Pere. *Visió cosmopolita de Catalunya*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, 1991. 2 v. (Textos i Documents; 9)
- BARRAL I ALTET, Xavier. *Viure a Palau a l'edat mitjana: Segles XII-XIV*. Catàleg de l'exposició (Girona, 16 juliol - 19 setembre 2004). Girona: Fundació Caixa de Girona, 2004.
- *Contre l'art roman? Essai sur un passé réinventé*. París: Fayard, 2006.
- *L'art romànic català a debat*. Barcelona: Edicions 62, 2009. (Llibres a l'Abast; 405)
- BENNASSAR, Bartolomé; BENNASSAR, Lucille. *Le voyage en Espagne: Anthologie des voyageurs français et francophones du XVIe au XIXe siècle*. París: Robert Laffont, 1998. (Bouquins)
- BLEIDERG, Germán (ed.). *Diccionario de historia de España*. Madrid: Alianza, 1979. [2a ed., 1986]
- BOFARULL I BROCA, Antoni de. *Historia crítica, civil y eclesiástica de Cataluña*. Barcelona: J. Aleu y Fugarull, 1876-1878. 2 v.
- BOLÓS, Jordi. *La vida quotidiana a Catalunya en l'època medieval*. Barcelona: Edicions 62, 2000.
- BOUARD, Michel de. *Manual de arqueología medieval: De la prospección a la historia*. Barcelona: Teide, 1977. [Amb un apèndix de Manuel Riu, titulat «La arqueología medieval en España»]
- BRUTAILS, Jean-Auguste. *Étude sur les conditions des populations rurales du Roussillon au Moyen Âge*. París: Imprimerie Nationale, 1891.
- CABRÉ I PAIRET, Montserrat. «Formes de cultura femenina a la Catalunya medieval». A: NASH, Mary (ed.). *Més enllà del silenci: Les dones a la història de Catalunya*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, 1988, p. 31-52.
- CARINI, Isidoro. *Gli archivi e le biblioteche di Spagna: Un rapporto alla storia d'Italia in generale e di Sicilia in particolare*. Palerm: Tipografia dello Statuto, 1884.
- CASANOVAS I MIRÓ, Jordi; QUÍLEZ I CORELLA, Francesc M. (ed.). *El viatge a Espanya d'Alexandre de Laborde (1806-1820): Dibuixos preparatoris*. Catàleg de l'exposició (Museu Nacional d'Art de Catalunya, 30 maig - 27 agost 2006). Barcelona: MNAC, 2006.
- DAREMBERG, Charles-Victor; SAGLIO, Edmond. *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines d'après les textes et les monuments*. París: Hachette, 1877-1919. 10 v.
- DOMÍNGUEZ BORDONA, Jesús. *Manuscritos con pinturas: notas para un inventario de los conservados en colecciones públicas y privadas*. Madrid: Centro de Estudios Históricos, 1933, p. 336-337.
- DUBY, Georges (dir.). *De l'Europe féodale à la Renaissance: Histoire de la vie privée*. Vol. 2. Direcció de Philippe Ariès i Georges Duby. París: Seuil, 1985.
- Encyclopédie de l'Islam*. Leiden; París: G.-P. Maisonneuve et Larose, 1971.
- ENLART, Camille. *Manuel d'archéologie française depuis les temps mérovingiens jusqu'à la Renaissance*. Vol. II: *Architecture civile et militaire*. 1: *Architecture civile*. 1a ed. París: Picard, 1904. [2a ed., 1929]

- GAILHABAUD, Jules. *L'architecture du ve au xviie siècle et les arts qui en dépendent*. París: Morel, 1858.
- GARCÍA DE VALLDEAVELLANO, Luís. *Historia de España: De los orígenes a la baja edad media*. Madrid: Revista de Occidente, 1963.
- GARCÍA GÓMEZ, Emilio. «Unas ordenanzas del zoco del siglo ix. Traducción del más antiguo antecedente de los tratados andaluces de *hisba*, por un autor andaluz». *Al-Andalus*, xxii (1957), p. 253-316.
- GARCÍA MERCADAL, José. *Viajes de extranjeros por España y Portugal*. Madrid: Aguilar, 1952-1962. 3 v. [Reedició: Valladolid: Junta de Castilla y León: Consejería de Educación y Cultura, 1999]
- *Viajes por España*. Madrid: Alianza, 1972.
- GAUTIER, Théophile. *Voyage en Espagne*. París: Julliard, 1964.
- *Viaje por España (1840)*. Barcelona: Mateu, 1971.
- GUTIÉRREZ DEL CAÑO, Marcelino. *Catálogo de los manuscritos existentes en la Biblioteca Universitaria de Valencia*. Vol. III. València: Librería Maragat, 1913, p. 286-288, n. 2396.
- Histoire de la France urbaine*. Vol. 2: *La ville médiévale*. París: Seuil, 1980.
- LABORDA YNEVA, José. *Zaragoza: Guía de arquitectura*. Saragossa: Caja de Ahorros de la Inmaculada de Aragón, 1995.
- LABORDE, Alexandre de. *Viatge pintoresc i històric: El Principat*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1974. (Biblioteca Abat Oliva)
- LAMPÉREZ Y ROMEA, Vicente. *Las ciudades españolas y su arquitectura municipal al finalizar la edad media*. Madrid: Bernardo Rodríguez, 1917.
- *Arquitectura civil española de los siglos i al xviii*. Madrid: Saturnino Calleja, 1922. 2 v.
- LORCIN, Marie-Thérèse. *Façons de sentir et de penser: les fabliaux français*. París: Champion, 1979, p. 120-123.
- «Le corps a ses raisons dans les fabliaux. Corps féminin, corps masculin, corps de villain». *Le Moyen Âge*, xc (1984), p. 433-453.
- MAESTRE, Vicente. «El primer romanticisme artístic a Barcelona: el retorn a *el medieval*». *Daedalus: Estudis d'Art i Cultura*, i (1979), p. 49-56.
- MARLE, Raimond van. *Iconographie de l'art profane au Moyen Âge et à la Renaissance et la décoration des demeures*. Vol. I: *La vie quotidienne*. La Haia: M. Nijhoff, 1931.
- MIHÁLY, Melinda; RIGHETTI TOSTI CROCE, Marina; BERGER, Albrecht; VENTRONE VASSALLO, Giovanna. «Bagno». A: *Enciclopedia dell'arte medievale*. Vol. III. Roma: Istituto della Enciclopedia Italiana, 1992, p. 10-26.
- MIRET I SANS, Joaquim. *Les cases de templers y hospitalers en Catalunya: Aplech de noves y documents històrics*. Barcelona: Imprenta de la Casa Provincial de Caritat, 1910.
- MORTET, Victor; DESCHAMPS, Paul. *Recueil de textes relatifs à l'histoire de l'architecture et à la condition des architectes en France, au Moyen Âge, xiie-xiiie siècles*. París: Auguste Picard et fils, 1929.
- PARCERISA, Francesc Xavier (il·lustració); PIFERRER, Pablo. *Recuerdos y bellezas de España: Catalunya*. Barcelona: J. Verdaguer, 1839-1841.

- PARDO, Arcadio. *La visión del arte español en los viajeros franceses del siglo XIX*. Valladolid: Universidad de Valladolid, 1989. (Biblioteca de Castilla y León. Serie Arte; 1)
- PI I MARGALL, Francesc. *España: Obra pintoresca*. Barcelona: J. Roger, 1842.
- *España, sus monumentos y artes, su naturaleza e historia: Granada, Jaen, Málaga y Almería*. Barcelona: Establ. Tip. Antoni de Daniel Cortezo, 1885.
- PI I MARGALL, Francesc; PIFERRER, Pablo; AULESTIA Y PIJOAN, Antoni. *España y sus monumentos y artes, su naturaleza e historia*. Vol. I: *Cataluña*. Barcelona: Establ. Tip. Antoni de Daniel Cortezo, 1884.
- RIBBANS, Geoffrey W. *Catalunya i València vistes pels viatgers anglesos del segle XVIIIè*. Barcelona: Barcino, 1955.
- ROMEY, Charles. *Histoire d'Espagne depuis les premiers temps*. París: Furne et cie., 1839.
- RUBIO I BALAGUER, Jordi. *Vida española en la época gótica: Ensayo de interpretación de textos y documentos literarios*. Barcelona: Alberto Martín, 1943. (El Mundo y los Hombres; 1), p. 229-239 i 256-258.
- SÁNCHEZ-ALBORNOZ Y MENDUÍÑA, Claudio. *Una ciudad hispano cristiana hace un milenio: Estampas de la vida en León hace mil años*. Amb un pròleg sobre la parla de l'època de Ramón Menéndez Pidal. Madrid: Tip. de la Revista de Archivo, 1926.
- TORRES BALBÁS, Leopoldo. «Gibraltar, llave y guarda de España». *Al-Andalus*, VII (1942), p. 163-216.
- VILLANUEVA I ASTENGO, Jaime. *Viage literario a las iglesias de España*. Vol. XIV: *Viage á Girona*. Madrid: Impr. de la Real Academia de la Historia, 1850, p. 184-189.
- VILLENEUVE, Guillaume de la. *Les crieries de Paris*. A: FRANKLIN, Alfred. *Les rues et les cris de Paris au XIIIe siècle: Pièces historiques publiées d'après les manuscrits de la Bibliothèque nationale et précédées d'une étude sur les rues de Paris au XIIIe siècle*. París: Willem et Daffis, 1874, p. 153-164. [Reedició de 1984]
- VIOLLET-LE-DUC, Éugène. «Étuve». A: *Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XIe au XVIe siècle*. Vol. V. París: A. Morel, 1868, p. 347-350.

BANYS ANTICS I MEDIEVALS, SOCIETAT, AIGUA I SALUT

- L'acqua nei secoli altomedievali: Atti della LV Settimana di Studio* (Spoleto, 12-17 abril 2007). Spoleto: Fondazione Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, 2008.
- ALBERT, Sophie. *Laver, monder, blanchir: Discours et usages de la toilette dans l'Occident médiéval*. París: Presses de l'Université Paris-Sorbonne, 2007. (Cultures et Civilisations Médiévales)
- ARCHIBALD, Elizabeth. «Did knights have baths? The absence of bathing in Middle English Romance». A: SAUNDERS, Corinne (ed.). *Cultural encounters in the Romance of Medieval England*. Woolbridge: Boydell, 2005.
- ARDIZIO, Gabriele. «Acqua, acquedotti e assedi nel *Bellum Gothicum*». *Association pour l'Antiquité Tardive. Bulletin*, 20 (2011), p. 7-21.

- ARTHUR, Paul. «The “Byzantine” baths at Santa Chiara, Naples». *Journal of Roman Archaeology*, Supplementary Series, 37 (1999): *Roman baths and bathing. Proceedings of the First International Conference on Roman Baths* (Bath, 30 març - 4 abril 1992), p. 135-146. [Coordinat per Janet DeLaine i David E. Johnston]
- BARDIÈS-FRONTY, Isabelle; BIMBENET-PRIVAT, Michèle (ed.). *Le bain et le miroir. Soins du corps et cosmétiques de l'Antiquité à la Renaissance*. Catàleg de l'exposició (París, Musée National du Moyen Âge, Écouen, Musée National de la Renaissance). París: Gallimard: Réunion des Musées Nationaux, 2009.
- BARRAL I ALTET, Xavier. *Pintura i història: Fortuny, Sans Cabot i Prim a la batalla de Tetuan*. Reus: Centre de Lectura, 2004. (Assaig; 88)
- BERGER, Albrecht. *Das Bad in der byzantinischen Zeit*. Munic: Institut für Byzantinistik und neugriechische Philologie der Universät, 1982. (Misc. Byzant. Monac.; 27)
- BIRULÈS BERTRAN, Josep M.; FABRÉ CARRERAS, Xavier. «L'arquitectura dels balnearis». *Revista de Girona*, 32 (1986), p. 22-26.
- BOISSEUIL, Didier. «Espaces et pratiques du bain au Moyen Âge». *Médiévales*, 43 (2002): *Le bain: espaces et pratiques*, p. 5-12. [Coordinat per Didier Boisseuil]
- «Les étuves pontificales du Palais des Papes d'Avignon». A: VINGTAIN, Dominique (ed.). *Monument de l'histoire: construire, reconstruire le Palais des Papes, XIVe-XXe siècle*. Avinyó: Palais des Papes, 2002, p. 130-131.
- *Le thermalisme en Toscane à la fin du Moyen Âge: Les bains siennois de la fin du XIIIe siècle au début du XVIe siècle*. Roma: École Française de Rome, 2002. (Collection de l'École Française de Rome; 296)
- BOLOGNE, Jean-Claude. «Au bain: l'intimité partagée». *Historia*, 656 (agost 2001), p. 52-57.
- BORMOLINI, Guidalberto. «Un “santo calore” nei bagni freddi della tradizione monastica». *Vivens Homo: Rivista di Teologia e Scienze Religiose*, 23/1 (2012): *L'acqua e il corpo: Bagni e terme nel mondo patristico* (Florència, 10-11 desembre 2009), p. 175-196.
- BOUET, Alain. *Les thermes privés et publics en Gaule Narbonnaise*. Roma: École Française de Rome, 2003. (Collection de l'École Française de Rome; 320)
- BOUET, Alain (ed.). *Thermae Gallicae: Les thermes de Barzan (Charente-Maritime), et les thermes des provinces gauloises*. Bordeus: Ausonius; París: Bocard, 2003. (Collection Mémoires; 10)
- BOULEZ, Virginie; FAYS, Raymond de; DOYEN, Bénédicte; DUBUISSON, Michel. *Les chemins de l'eau: Les réseaux hydrauliques des abbayes cisterciennes du Nord de la France et de la Wallonie*. Namur: Institut du Patrimoine Wallon (IPW), 2004. (Les Dossier de l'IPW; 1)
- BOUTTIER, Ronan. «Invention et diffusion dans l'architecture des bains privés à Paris au XVIIe siècle». *Bulletin de la Société de l'Histoire de Paris et de l'Île-de-France*, 136-137 (2009-2010), p. 125-150.
- BRAUNSTEIN, Philippe. «Dal bagno pubblico alla cura corporale privata: tracce per una storia sociale dell'intimo». *Ricerche Storiche*, XVI (1986), p. 523-554.
- BROISE, Henri; JOLIVET, Vincent. *Musarna 2: Les bains hellénistiques*. Roma: École Française de Rome, 2004. (Collection de l'École Française de Rome; 344)

- CALÒ MARIANI, Maria Stella. «Utilità e diletto. L'aqua e le residenze regie dell'Italia meridionale fra XII et XIII secolo». *Mélanges de l'École Française de Rome: Moyen Âge*, 104 (1992): *L'eau dans la société médiévale: fonctions, enjeux, images*, p. 343-372.
- «Federico II e la Puglia. Lo spazio dell'ozio e della festa». *Tabulae del Centro Studi Federiciani, Fondazione Federico II Hohenstaufen di Jesi*, xx (2008), p. 45-90.
- CALZONA, Arturo; LAMBERINI, Daniela (ed.). *La civiltà delle acque tra Medioevo e Rinascimento: Atti del Convegno Internazionale* (Mantua, 1-4 ottobre 2008). Mantua: Centro Studi Leon Battista Alberti, 2010. 2 v.
- CAMPISI, Tiziana. *Terme e bagni di Sicilia: Caratteri di un'architettura specialistica*. Palermo: 40due Edizioni, 2015.
- CAPONE, Gabriele; FENIELLO, Amedeo. «Bagni monastici del Monterone e di S. Marcellino (sec. IX-XV)». A: LEONE, Alfonso (ed.). *Ricerche sul Medioevo napoletano: Aspetti e momenti della vita economica e sociale a Napoli tra decimo e quindicesimo secolo*. Napoli: Athena, 1996, p. 97-105. (Biblioteca Storica Meridionale. Testi e Ricerche; 9)
- CASKEY, Jill. «Steam and "Sanitas" in the domestic realm: baths and bathing in Southern Italy in the Middle Ages». *Journal of the Society of Architectural Historians*, 58 (1999), p. 170-195.
- CONTARDI, Bruno; LILIUS, Henrik (ed.). *Quando gli Dei si spogliano: Il bagno di Clemente VII a Castel Sant'Angelo e le altre stufe romane del primo Cinquecento*. Roma: Romana Società Editrice, 1984.
- COOMANS, Janna; GELTNER, Guy. «On the street and in the bathhouse: Medieval Galenism in action?». *Anuario de Estudios Medievales*, 43/1 (2013): *La cura de la salut més enllà dels professionals universitaris. Actors, espais, pràctiques i sabers*, p. 53-82.
- COSTA, Ana; PALAHÍ, Lluís; VIVÓ, David (ed.). *Acquae sacrae: Agua y sacralidad en la antigüedad*. Actes de la reunió internacional (Girona, 12-13 juliol 2011). Girona: Institut de Recerca Històrica de la Universitat de Girona (Water Shapes, Meanings, uses and architectural works of the most precious gift, 2010-1127/001-001 CU7 COOP7), 2011.
- CRÉPIN-LEBLOND, Thierry. «L'appartement des bains du connétable de Montmorency au château d'Écouen». *Bulletin Monumental*, 159, 1 (2001): *Les bains privés au Moyen Âge et à la Renaissance*, p. 91-107.
- CUNLIFFE, Barry. «Bath et ses bains au Moyen Âge». *Médiévales*, 43 (2002), p. 55-70.
- DALARUN, Jacques. «Introduction». *Mélanges de l'École Française de Rome: Moyen Âge*, 104 (1992): *L'eau dans la société médiévale: fonctions, enjeux, images*, p. 341-342.
- DAM, Fabiola I. van. «Permeable boundaries: bodies, bathing and fluxes 1135-1333». A: BAKER, Patricia (ed.). *Medicine and space: body, surroundings and borders in Antiquity and the Middle Ages*. Leiden: Brill, 2012.
- DARIER, Suzanne. *La balneation au Moyen Âge*. Paris: Arnette, 1938.
- DUMAINE, Henri. «Bains». A: CABROL, Fernand; LECLERCQ, Henri. *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*. Vol. I. Paris: Letouzey et Ané, 1910, p. 82.
- FAUCHERRE, Nicolas; GAUTIER, Delphine; MOUILLEBOUCHE, Herve. *L'eau autour du château. Actes du quatrième colloque international au château de Bellecroix* (17-19 octobre 2014).

- FENIELLO, Amedeo. «Un aspect du paysage napolitain au Moyen Âge: les bains dans la ville du xe au xiiie siècle». *Médiévales*, 43 (2002): *Le bain: espaces et pratiques*, p. 71-82. [Coordinat per Didier Boisseuil]
- FOURNIER, Patrick; LAVAUD, Sandrine (ed.). *Les batailles de l'eau: Eaux et conflits dans les campagnes de l'Europe occidentale: Moyen Âge, Epoque moderne. Actes des Journées Internationales d'Histoire* (Abbaye de Flaran, Valence-sur-Baise, 8-9 octobre 2010). Tolosa: Presses Universitaires Mirail-Toulouse, 2012.
- GARBRECHT, Günther [et al.]. *Die Wasserversorgung antiker Städte*. Vol. 3: *Mensch und Wasser: Mitteleuropa Thermen, Bau/Materialien, Hygiene*. Roma: British School at Rome: Det Norske Institutt i Roma: Institutum Romanum Finlandiae: Istituto Svizzero di Roma, 1988.
- GARCÍA PEÑA, Carlos. «Las puertas del paraíso. Portadas de los baños públicos de El Cairo». *Anales de Historia del Arte*, 8 (1998), p. 11-46.
- GARNIER, Joseph. *Les étuves dijonnaises*. Dijon: E. Jobard, 1867.
- GAUTIER, Delphine; MOUILLEBOUCHE, Hervé (ed.). *L'eau dans le château. Actes du Troisième Colloque International* (Château de Bellecroix, 18-20 octobre 2013). Chagny: Centre de Castellologie de Bourgogne, 2014.
- GONÇALVES PINTO, Helena; MANGORRINHA, Jorge; SERÉN, Maria do Carmo. *Álbum das termas na coleção do Centro Português de Fotografia*. Lisboa: Assírio & Alvim, 2003.
- GRÉVIN, Benoît. *Les Bains de Pouzzoles, introduction, fax-similé et traduction du texte latin*. Paris: PUF, 2012. (Sources)
- «Autour des *Bains de Pouzzoles* de Pierre d'Eboli (circa 1212?). Une note de travail». *Mélanges de l'École Française de Rome: Moyen Âge* [en línia], 125, 2 (2013).
- GUÉRIN-BEAUVAIS, Marie; MARTIN, Jean-Marie. «Introduction méthodologique». A: GUÉRIN-BEAUVAIS, Marie; MARTIN, Jean-Marie (ed.). *Bains curatifs et bains hygiéniques en Italie de l'Antiquité au Moyen Âge*. Roma: École Française de Rome, 2007. (Collection de l'École Française de Rome; 383), p. 1-19.
- GUÉRIN-BEAUVAIS, Marie; MARTIN, Jean-Marie (ed.). *Bains curatifs et bains hygiéniques en Italie de l'Antiquité au Moyen Âge*. Roma: École Française de Rome, 2007. (Collection de l'École Française de Rome; 383)
- GUIMIER-SORBETS, Anne-Marie (ed.). *L'eau, enjeux, usages et représentations*. Paris: Bocard, 2008. (Maison René Ginouvès. Colloques; 4)
- HEINZ, Werner. *Römische Thermen: Badewesen und Badeluxus im römischen Reich*. Munic: Edition Antike Welt: Raggi-Verlag, 1983.
- HENRION, Fabrice. «L'appartement des bains du château de Maulnes: analyse archéologique des sols et des élévations». *Bulletin Monumental*, 159, 1 (2001): *Les bains privés au Moyen Âge et à la Renaissance*, p. 77-90.
- JAMES-RAOUL, Danièle; THOMASSET, Claude (ed.). *Dans l'eau, sous l'eau: Le monde aquatique au Moyen Âge*. Paris: Presses de l'Université de Paris-Sorbonne, 2002. (Cultures et Civilisation Médiévale; XXV)

- JONGE, Krista de. «Estuves et baingneries dans les résidences flamandes des ducs de Bourgogne». *Bulletin Monumental*, 159, 1 (2001): *Les bains privés au Moyen Âge et à la Renaissance*, p. 63-76.
- KLUKORE, Sandra; TRÜMPER, Monika. *Greek baths and bathing culture: New discoveries and approaches*. Lovaina: Peeters, 2013.
- LEGUAY, Jean-Pierre. *La rue au Moyen Âge*. Rennes: Ouest France, 1984, p. 136.
- *L'eau dans la ville au Moyen Âge*. Rennes: Presses Universitaires de Rennes, 2002. (Histoire)
- *Vivre en ville au Moyen Âge*. Paris; Luçon: Gisserot, 2006. (Les Classiques Gisserot de l'Histoire)
- LUCAS, Anthony T. «Washing and bathing in ancient Ireland». *The Journal of the Royal Society of Antiquaries of Ireland*, 95 (1965), p. 65-114.
- MADDALO, Silvia. *Il De balneis Puteolanis di Pietro da Eboli: Realtà e simbolo nella tradizione figurata*. Ciutat del Vaticà: Biblioteca Apostolica Vaticana, 2003. (Studi e Testi; 414)
- «Moduli di narrazione per immagini nella tradizione del De balneis Puteolanis». A: *Medioevo: immagine e racconto: Atti del Convegno Internazionale* (Parma, 27-30 settembre 2000). Milà: Electa, 2003, p. 360-371.
- «Il "De balneis Puteolanis" di Pietro da Eboli nel ms. 236 della Biblioteca Palatina di Roma». A: ANGELELLI, Walter; POMARICI, Francesca (ed.). *Forme e storia: Scritti di arte medievale e moderna per Francesco Gandolfo*. Roma: Artemide, 2011, p. 403-414.
- MAZZI, Maria Serena. «Il mondo della prostituzione nella Firenze tardo medievale». A: *Forestieri e stranieri nelle città basso-medievali: Atti del Seminario Internazionale di Studio* (Bagno a Ripoli, 4-8 juny 1984). Florència: Salimbeni, 1988, p. 127-147.
- Mélanges de l'École Française de Rome: Moyen Âge*, 104 (1992): *L'eau dans la société médiévale: fonctions, enjeux, images*.
- MESQUI, Jean; AMIOT, Christophe; BON, Philippe; BRODEUR, Jean; CARRU, Dominique; CHEVET, Pierre; FAUCHERRE, Nicolas; MARCHANT, Sylvie. «L'étuve dans les châteaux et palais du Moyen Âge en France». *Bulletin Monumental*, 159, 1 (2001): *Les bains privés au Moyen Âge et à la Renaissance*, p. 7-61.
- NICOUD, Marilyn. «Les médecins italiens et le bain thermal à la fin du Moyen Âge». *Médiévales*, 43 (2002): *Le bain: espaces et pratiques*, p. 13-40. [Coordinat per Didier Boisseuil]
- *Les régimes de santé au Moyen Âge: Naissance et diffusion d'une écriture médicale en Italie et en France (XIIIe-XVe siècle)*. Roma: École Française de Rome, 2007. (Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome; 333)
- «Les vertus médicales des eaux en Italie à la fin du Moyen Âge». A: GUÉRIN-BEAUVAIS, Marie; MARTIN, Jean-Marie (ed.). *Bains curatifs et bains hygiéniques en Italie de l'Antiquité au Moyen Âge*. Roma: École Française de Rome, 2007. (Collection de l'École Française de Rome; 383), p. 321-344.
- NIELSEN, Inge. *Thermae et Balnea: The architecture and cultural history of Roman public baths*. Arhus: Arhus University Press, 1990.
- OTTAVIANO, Frédéric. «La communauté des barbiers-perruquiers-baigneurs-étuvistes de la

- ville et faubourgs de Paris (1673-1791)». *Bulletin de la Société de l'Histoire de Paris et de l'Île-de-France*, 136-137 (2009-2010), p. 151-189.
- REINEKING VON BOCK, Gisela. *Bäder, Duft und Seife: Kulturgeschichte der Hygiene*. Catàleg d'exposició. Colònia: Kunstgewerbemuseum, 1976.
- RICHARD, Julian. *Water for the city, fountains for the people: Monumental fountains in the Roman East: An Archeological Study of Water Management*. Tunrhout: Brepols, 2012. (Studies in Eastern Mediterranean Archeology; IX)
- ROUX, Jean-Marie. «La Comtesse de Ségur, ou la peur de l'eau». *Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine*, xxx (1983), p. 154-162.
- ROY, Bruno (ed.). *L'érotisme au Moyen Âge: Études présentées au troisième colloque de l'Institut d'Études Médiévales*. Quebec: Aurore, 1977.
- SAGUI, Lucia. «Balnea medievali: trasformazione e continuità della tradizione classica». A: SAGUI, Lucia (ed.). *L'edra della crypta Balbi nel Medioevo (XI-XV secolo)*. Vol. I. Florència: All'insegna del Giglio, 1990. (Biblioteca di Archeologia Medievale), p. 98-116.
- SARDELLA, Filomena (ed.). *Le Terme Puteolane e Salerno nei codici miniati di Pietro da Eboli: Luoghi ed immagini a confronto*. Nàpols: Fiorentino, 1995.
- SCHEID, John; NICLOUD, Marilyn; BOISSEUIL, Didier; COSTE, Joël (ed.). *Le thermalisme. Approches historiques et archéologiques d'un phénomène culturel et médical*. París: CNRS, 2015. [Vegeu sobretot Marilyn NICLOUD. «Le thermalisme médiéval et le gouvernement des corps: d'une recreatio corporis à une regula balnei?», p. 79-104]
- SMITH, Virginia (ed.). *Clean: A history of personal hygiene and purity*. Oxford: Oxford University Press, 2007.
- SOURDEL-THOMINE, Janine; LOUIS, André; HAMILTON, Robert William. «Hammam». A: *Encyclopédie de l'Islam*. Vol. III. Leiden; París: G.-P. Maisonneuve et Larose, 1971, p. 142-150.
- STASOLLA, Francesca Romana. «Balnea». A: PANI ERMINI, Letizia (ed.). *Christiana loca: Lo spazio cristiano nella Roma del primo Millennio*. Roma: Palombi, 2000, p. 200-202.
- *Pro lavandis curis: Il balneum tra Tarda antichità e Medioevo*. Roma: Palombi, 2002. (Tardo Antico e Medioevo. Studi e Strumenti di Archeologia)
- «Tra igiene e piacere: *thermae* e *balnea* nell'alto medioevo». A: *L'acqua nei secoli altomedievali: Atti della LV Settimana di Studio* (Spoleto, 12-17 abril 2007). Vol. II. Spoleto: Fondazione Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, 2008, p. 873-930.
- SZABÓ, Zsófia; FARKAS, Adám. *Piccola guida ai bagni termali*. Budapest: WeLovePublishing, 2014.
- TORRES BALBÁS, Leopoldo. «El baño de doña Leonor de Guzmán en el palacio de Tordesillas». *Al-Andalus*, xxiv (1959), p. 409-425.
- VIDA, Mária. *Spas in Hungary in ancient time and today*. Budapest: Semmelweis Kiadó, 1992.
- VIGARELLO, Georges. *Le propre et le sale: L'hygiène du corps depuis le Moyen Âge*. París: Seuil, 1985. (Univers Historique)

- VIGARELLO, Georges. *Le sentiment de soi: Histoire de la perception du corps*. París: Seuil, 2014.
- VITALE, Giuliana. «I bagni a Napoli nel Medioevo». *Archivio Storico per le Province Napoletane*, CXXIII (2005), p. 1-48.
- VITI, Paolo (ed.). *Segreti delle acque: Studi e immagini sui bagni. Secoli XIV-XIX. Atti del Seminario* (Florència, 8 novembre 2005). Florència: Leo S. Olschki, 2007. (Aquae. Studi i Testi sulle Terme; 1)
- WEBER, Marga. *Antike Badekultur*. Munic: C. H. Beck, 1996.
- WINTER, Johanna Maria van. «Medieval opinions about food and drinking in connection with bathing». A: *Spices and conflicts: Collected papers on Medieval food*. Totnes: Prospect Books, 2007.
- WITTMER, Charles. «Bains et baigneurs à Strasbourg au Moyen Âge». *Cahiers Alsaciens d'Archéologie, d'Art et d'Histoire*, v (1961), p. 91-116.
- YEGÜL, Fikret. *Baths and bathing in Classical Antiquity*. Nova York; Londres: The Architectural History Foundation; Cambridge, Mass.: The MIT Press, 1992.
- *Bathing in the Roman world*. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.
- YILMAZKAYA, Orhan. *A light onto a tradition and culture. Turkish baths: A guide to the historic Turkish baths of Istanbul*. Istanbul: Çitlenbik, 2006. [Ed. turca, 2003]
- ZUFFI, Stefano (ed.). «Bellezze al bagno». A: *Arte e erotismo*. Milà: Electa, 2001, p. 213-232.

BANYS I CULTURA ISLÀMICA

- AGUILAR GARCÍA, María Dolores. «Mezquitas y baños de Málaga musulmana». A: *La ciudad islámica: Ponencias y comunicaciones del Simposio Internacional*. Saragossa: Institución Fernando el Católico, 1991, p. 389-410.
- AMADOR DE LOS RÍOS, Rodrigo. «Casas de baños de los musulmanes en España». A: *Hojas selectas*. Barcelona: Salvat, 1904, p. 675-683.
- ANGULO ÍÑIGUEZ, Diego. «Baños árabes de la Pescadería de Córdoba». *Boletín de la Real Academia de la Historia*, CXVII (1945), p. 53-55.
- «Baño musulmán, de Cogollos Vega (Granada)». *Boletín de la Real Academia de la Historia*, CLXXI (1984), p. 259-260.
- «Baños árabes de Ceuta». *Boletín de la Real Academia de la Historia*, CLXXXI (1984), p. 260-261.
- BAYÓN DEL PUERTO, Emilio. *Viajes de Ali Bey el Abbassi (Don Domingo Badía y Leblich) por Africa y Asia durante los años 1803, 1804, 1805, 1806 y 1807 traducidos del francés por P. P.* París: Librería de los SS. d. Vicente Salvá é Hijo; Mèxic: Librería de Galván, 1836.
- *Viatjes de Ali Bey el Abbassi (Domingo Badía y Leblich) per Àfrica y Assia durant los anys 1803, 1804, 1805, 1806 y 1807*. Barcelona: Impr. La Renaixensa, 1888-1889. 3 v.
- «Ali Bey i la Renaixença». A: *Alí Bei: Un pelegrí català per terres de l'Islam*. Catàleg de l'exposició (Museu Etnològic de Barcelona). Barcelona: Proa, 1996, p. 77-96.

- BERGES ROLDÁN, Luís. «Los baños árabes de la Alta Andalucía». A: *Actas del XIII Congreso Internacional de Historia del Arte: España entre el Mediterráneo y el Atlántico*. Granada: Universidad de Granada, 1976, p. 49-54.
- BERMÚDEZ PAREJA, Jesús. «El baño del palacio de Comares, en la Alhambra de Granada. Disposición primitiva y alteraciones». *Cuadernos de la Alhambra*, 10-11 (1974-1975), p. 99-115.
- BOUSSAC, Marie-Françoise; FOURNET, Thibaud (ed.). «Bains de Jordanie. Actualité des études thermales». *Syria*, 92 (2015) p. 11-221.
- CARLIER, Omar. «Les enjeux sociaux du corps. Le hammam maghrébin (xixe-xxe siècle), lieu pérenne, menacé ou recréé». *Annales HSS*, 6 (2000), p. 1303-1333.
- CHABRET, Antonio. «Baños árabes». A: *Sagunto: Su historia y sus monumentos*. Vol. II. Barcelona: Tipografía de los sucesores de N. Ramírez y cía., 1888, p. 140-142.
- CRESSIER, Patrice. «Prendre les eaux en Al-Andalus. Pratique et fréquentation de la Hamma». *Médiévales*, 43 (2002): *Le bain: espaces et pratiques*, p. 41-54. [Coordinat per Didier Boisseuil]
- EPALZA, Mikel de. «Estructura y funciones de los baños islámico». A: *Baños árabes en el País Valenciano*. València: Grupo de Estudio Urbanismo Musulmán: Generalitat Valenciana, 1989, p. 11-24.
- EPALZA, Mikel de (ed.). *Agua y poblamiento musulmán = Aigua i poblament musulmà* (Simposium de Benissa, abril 1987). Benissa: Ajuntament de Benissa, 1988. (Urbanismo Musulmán; 2)
- FIGUERA, Luís de la. «Los baños árabes de Zaragoza». *Revista de Arquitectura*, v (1923), p. 135-138.
- FOURNIER, Caroline. *Les Bains d'al-Andalus (viiie-xve siècle)*. Rennes: Presses Universitaires, 2016.
- GALLEGO BURÍN, Antonio; GAMÍR SANDOVAL, Alfonso. *Los moriscos según el sínodo de Guadix de 1554*. Granada: Universidad de Granada, 1968.
- GANDOSI, Eve; TALMISANI, May; MEUNIER, Pascal. *Les derniers bains du Caire*. París: Le Bec en l'Air, 2008. [Edició americana, The American University Press, 2009]
- GÓMEZ GONZÁLEZ, Manuel; VÍLCHEZ VÍLCHEZ, Carlos. «Baños árabes inéditos de la época almohade (siglos XII-XIII) de la Judería de Granada». A: *Actas del I Congreso de Arqueología Medieval Española* (Osca, 1985). Vol. III. Saragossa: Diputación General de Aragón, 1985, p. 545-567.
- GÓMEZ MORENO, Manuel. *Guía de Granada*. Granada: Indalecio Ventura, 1892.
- «El baño de la judería en Baza». *Al-Andalus*, XII (1947), p. 151-155.
- «Arte español hasta los Almohades. Arte mozárabe». A: *Ars Hispaniae*. Vol. III. Madrid: Plus-Ultra, 1951, p. 171, 208, 212 i 257-267.
- GONZÁLEZ BARBERÁN, Vicente. *Baños árabes medievales: A propósito de los baños de la judería de Baza*. Baza: s. n., 1975.
- L'Islam a Catalunya*. Barcelona: Institut Català de la Mediterrània: Museu d'Història de Catalunya: Lunwerk, 1998.

- IZQUIERDO BENITO, Ricardo. «Los baños árabes de Vascos (Navalmoralejo, Toledo)». *Noticiario Arqueológico Hispánico*, 28 (1986), p. 193-242.
- MACCHIARELLA, Gianclaudio. «Balneum, Hamam: un inedito anatolico». A: *Medioevo mediterraneo: L'Occidente, Bisanzio e l'Islam: Atti del Convegno Internazionale* (Parma, 21-25 settembre 2004). Milà: Electa, 2007, p. 224-233.
- MARÇAIS, Georges. *Manuel d'art musulman. L'architecture. Tunisie, Algérie, Maroc, Espagne, Sicile, du XIIIe au XIXe siècle*. París: Picard, 1926-1927. 2 v.
- MARÇAIS, William; MARÇAIS, Georges. *Les monuments arabes de Tlemcen*. París: Fontemoing, 1903. (Service des Monuments Historiques de l'Algérie)
- MAUSSON DE FAVIÈRES, Jacques de. «Note sur les bains de Damas». *Bulletin d'Études Orientales*, xvii (1961-1962), p. 121-131.
- MONNERET DE VILLARD, Ugo. «Il bagno». A: *Introduzione allo studio dell'archeologia islamica*. Venècia: Fondazione Giorgio Cini: Istituto per la Collaborazione Culturale Venezia-Roma, 1966, p. 137-146.
- MUTGÉ I VIVES, Josefa. *L'Aljama sarraïna de Lleida a l'edat mitjana: Aproximació a la seva història*. Barcelona: Consell Superior d'Investigacions Científiques, 1992.
- PAVÓN MALDONADO, Basilio. *Arte toledano islámico y mudéjar*. Madrid: Instituto Hispano-Árabe de Cultura, 1973.
- *Tudela ciudad medieval: arte islámico y mudéjar*. Madrid: Instituto Hispano-Árabe de Cultura, 1978. (Cuadernos del Seminario de Arte y Arqueología; 3)
- *Jerez de la Frontera, ciudad medieval: Arte islámico y mudéjar*. Madrid: Asociación Española de Orientalistas, 1981.
- *Guadalajara medieval: Arte y arqueología árabe y mudéjar*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1984.
- «Jaén medieval. Arte y arqueología árabe y mudéjar». *Al-Qantara: Revista de Estudios Árabes*, 5 (1984), p. 329-366.
- PÉREZ SÁEZ, María del Rosario. «El último Hammam de Murcia». *Cálamo*, 14 (1987), p. 44-45.
- PRANGEY, Girault de. *Souvenirs de Granade et de l'Alhambra*. París: Chez Veith et Howser, 1837.
- RIVAS RIVAS, José Carlos. *Los baños árabes del Marquesado del Cenete (Granada)*. Granada: Excelentísima Diputación Provincial de Granada, 1982.
- RUIZ-MORENO, Aníbal. «Los baños públicos en los fueros municipales españoles». *Cuadernos de Historia de España*, iii (1945), p. 152-157.
- TORRES BALBÁS, Leopoldo. «Crónica arqueológica de la España musulmana». *Al-Andalus*, vii (1942), p. 206-210.
- «La acrópolis musulmana de Ronda». *Al-Andalus*, ix (1944), p. 448-481.
- «Notas sobre Sevilla en la época musulmana. Los baños». *Al-Andalus*, x (1945), p. 179-186.
- «Los baños públicos en los fueros municipales españoles». *Al-Andalus*, xi (1946), p. 443-445.

- TORRES BALBÁS, Leopoldo. «Arte Almohade. Arte Nazarí. Arte Mudéjar». A: *Ars Hispaniae: Historia Universal del Arte Hispánico*. Vol. IV. Madrid: Plus-Ultra, 1949, p. 105-108, 154-158 i 332-336.
- «Arte califal». A: MENÉNDEZ PIDAL, Ramón. *Historia de España*. Tom V. Madrid: Espasa Calpe 1957.
- «Játiva y los restos del Palacio de Pinohermoso». *Al-Andalus*, XXII (1958), p. 143-171.
- «Crónica arqueológica de la España musulmana». *Al-Andalus*, XXIV (1959), p. 200-220.
- «Salas con linterna central en la arquitectura granadina». *Al-Andalus*, XXIV (1959), p. 197-220.

BANYS I CULTURA JUEVA

- ALANYÀ I ROIG, Josep. *Besalú, vida i organització d'una juderia*. Besalú: Ajuntament de Besalú, 1996.
- BARRAL I ALTET, Xavier. «Besalú. Bain rituel et synagogue». A: MENTRÉ, Mireille (ed.). *L'art juif au Moyen Âge*. París: Berg, 1988, p. 125-128.
- «Les juifs dans la ville médiévale». A: MENTRÉ, Mireille (ed.). *L'art juif au Moyen Âge*. París: Berg, 1988, p. 113-117.
- «Rouen. La synagogue». A: MENTRÉ, Mireille (ed.). *L'art juif au Moyen Âge*. París: Berg, 1988, p. 119-124.
- «Les juifs dans la ville médiévale». A: TOLLET, Daniel (ed.). *Politique et religion dans le judaïsme ancien et médiéval*. Actes del col·loqui (Centre d'Études Juives, Universitat de París-Sorbona, 8-9 desembre 1987). París: Desclée, 1989. (Relais Études; 7), p. 357-367.
- *Catalunya destruïda*. Barcelona: Edicions 62, 2005, p. 30-33.
- BATTLE GALLART, Carmen. «Solución al problema de las dos sinagogas de Gerona». *Sefarad*, XIX (1959), p. 301-320.
- *L'alfama de la Seu d'Urgell medieval: Una comunitat jueva del Pirineu medieval*. Barcelona: Rafael Dalmau, 2016.
- BLASCO, Asunción. «La vida quotidiana al call». A: *La Catalunya jueva*. Catàleg de l'exposició (22 maig - 29 setembre 2002). Barcelona: Àmbit: Museu d'Història de Catalunya, 2002, p. 118-141.
- BLUMENKRANZ, Bernhard (ed.). *Histoire des Juifs en France*. Tolosa: Privat, 1972.
- *Art et archéologie des Juifs en France Médiévale*. Tolosa: Privat, 1980.
- BLUMENKRANZ, Bernhard; LÉVY, Monique. *Bibliographie des juifs en France*. Tolosa: Commission Française des Archives Juives, 1974.
- BRAMON, Dolors. *Moros, jueus i cristians en terra catalana: Memòria del nostre passat*. Lleida: Pagès, 2013.
- CANTERA BURGOS, Francisco. *Sinagogas españolas*. Madrid: Instituto Arias Montano, 1955.
- CARRERAS I CANDI, Francesc. «Evolució històrica dels juheus y juheisants barcelonins». *Estudis Universitaris Catalans*, III (1909), p. 404-522.

- CASSUTTO, David. «Costruzioni rituali ebraiche nell'alto medioevo». A: *Settimane di Studio del Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo*, 26. Spoleto: EISAM, 1980, p. 1017-1064.
- La Catalunya jueva*. Catàleg de l'exposició (22 maig - 29 setembre 2002). Barcelona: Àmbit: Museu d'Història de Catalunya, 2002.
- FELIU I MABRES, Eduard. «Some clarifications on several aspects of the history of Jews in Medieval Catalonia». *Catalan Historical Review*, II (2009), p. 49-64.
- FREIXAS I CAMPS, Pere; SOLER I MASFERRER, Narcís. «La sinagoga de Besalú». *Revista de Girona*, XXIV (1978), p. 55-61.
- GENSAC, Alain. «Ensemble culturel hébraïque médiéval de Montpellier (France)». A: *Le patrimoine juif européen. Actes du Colloque International* (París, 26-28 abril 1999). París: E. Peeters, 2002, p. 295-305.
- GONZÁLEZ PALENCIA, Ángel. *Los mozárabes de Toledo en los siglos XII y XIII*. Madrid: Instituto de Valencia de Don Juan, 1928.
- HENSBERGER, Georg (ed.). *Mikwe: Geschichte und Architektur jüdischer Ritualbäder in Deutschland*. Catàleg de l'exposició (Jüdischer Museums der Stadt Frankfurt am Main, 10 setembre - 15 novembre 1992). Frankfurt: Jüdisches Museum, 1992.
- HUSER, Astrid. «L'ensemble culturel médiéval juif de Montpellier». A: *Medieval Europe Paris. Colloque International* (París, 2007).
- IANCU-AGOU, Danièle. «Topographie des quartiers juifs en Provence médiévale». *Revue des Études Juives*, 133 (1974), p. 11-156.
- IANCU-AGOU, Danièle; IANCU, Carol. «Le mikveh et la communauté juive montpelliéraine au Moyen-Âge». *Bulletin Historique de la Ville de Montpellier*, 7 (1987). [Monogràfic]
- «L'historiographie contemporaine autour du mikvé médiéval de Montpellier». *Études Héraultaises*, 47 (2016), p. 97-99.
- KRINSKY, Carol Herselle. *Synagogues of Europe: Architecture, history, meaning*. Nova York: Architectural History Foundation; Cambridge, Mass.: The MIT Press, 1985.
- LEGUAY, Jean-Pierre. *La rue au Moyen Âge*. Rennes: Ouest France, 1984.
- LÓPEZ I CARRERA, Joan. *Besalú*. Girona: Diputació de Girona: Caixa Girona, 1988. (Quaderns de la Revista de Girona; 17)
- MARIENBERG, Evyatar. «Le bain des melunaises: les juifs médiévaux et l'eau froide des bains rituels». *Médiévales*, 43 (2002): *Le bain: espaces et pratiques*, p. 83-90. [Coordinat per Didier Boisseuil]
- NAHON, Gérard. *Inscriptions hébraïques et juives de France médiévale*. París: Les Belles-Lettres, 1986.
- OLIVA PRAT, Miquel. «Importante descubrimiento arqueológico en Besalú». *Revista de Girona*, X (1964), p. 57-60.
- «Un importante monumento hebraico descubierto en Besalú». A: *Actas del V Congreso Internacional de Estudios Pirenaicos* (Jaca-Pamplona, 1966). Saragossa: Instituto de Estudios Pirenaicos, 1976, p. 9-16.

- OLMO LETE, Gregorio del; MILLET ALBA, Adelina (ed.). «Estudis hebreus i arameus». A: *Anuari de Filologia*, xxiv-xxv (2002-2003): *Homenatge al Dr. Jaime Vándor*.
- PLANAS, Sílvia; FORCANO, Manuel. *Història de la Catalunya jueva*. Girona: Ajuntament de Girona; Barcelona: Àmbit, 2010.
- RICH ABAD, Anna. *La comunitat jueva de Barcelona entre 1348 i 1391 a través de la documentació notarial*. Barcelona: Fundació Noguera, 1999. (Estudis; 21)
- RIERA I SANS, Jaume. *Els poders públics i les sinagogues: Segles XIII-XIV*. Girona: Patronat Call de Girona, 2006. (Girona Judaica; 3)
- *Els jueus de Girona i la seva organització: Segles XII-XV*. Girona: Patronat Call de Girona, 2012. (Girona Judaica; 6)
- «Els jueus dins el context català dels segles XIV i XV». *Lambard: Estudis d'Art Medieval*, xxiii (2012): *Cicle: els jueus a Catalunya*, p. 9-41.
- ROMANO, David. «Baño o miqwé de Lérida (1339)». *Sefarad*, xxxv (1975), p. 158.
- *Judíos al servicio de Pedro el Grande de Aragón (1276-1285)*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 1983.
- SABATÉ, Flocel; DENJEAN, Claude (ed.). *Cristianos y judíos en contacto en la edad media: polémica, conversión, dinero y convivencia: II Reunión Científica en Girona «Comunidades en contacto»* (20-24 gener 2004). Lleida: Milenio, 2009.
- SAGRERA, Jordi. *Les muralles de Besalú: Restitució cartogràfica*. Besalú: Ajuntament de Besalú, 2010.
- SALMONA, Paul; SIGAL, Laurence (ed.). *L'archéologie du judaïsme en France et en Europe*. París: La Découverte, 2011.
- SCHATZMILLER, Joseph. «Les bains juifs aux XIIe et XIIIe siècle». *Médiévales*, 43 (2002): *Le bain: espaces et pratiques*, p. 83-90. [Coordinat per Didier Boisseuil]
- SEIDEL, Peter (fotògr.). *Plenament pures. Les dones jueves i els banys rituals*. Catàleg d'exposició (Museu d'Història dels Jueus de Girona, 12 abril - 30 setembre 2014). Girona: Museu d'Història dels Jueus de Girona, 2014.
- TASCA, Cecília. «Gli ebrei nella Sardegna catalana». A: OLIVA, A. M.; SCHENA, O. (ed.). *Sardegna catalana*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2014. (Publicacions de la Presidència, 41), p. 173-207.
- TORRES BALBÁS, Leopoldo. «La judería de Zaragoza y su baño». *Al-Andalus*, xxi (1956), p. 172-190.
- «Juderías». A: TORRES BALBÁS, Leopoldo. *Ciudades hispano-musulmanas*. Madrid: Maestre, 1957, p. 209-215. [2a ed., Madrid: Ministerio de Asuntos Exteriores. Dirección General de Relaciones Culturales: Instituto Hispano-Arabe de Cultura, 1971]
- VAYSETTES, Jean-Louis. «Une mention médiévale des bains juifs de Montpellier et nouvelles interprétations topographiques». A: IANCU-AGOU, Danièle (ed.). *Philippe le Bel et les juifs du Royaume de France (1306)*. París: Cerf, 2012. (Nouvelle Gallia Judaica; 7), p. 31-41.
- VINOLAS, Nuria. «Documentos sobre la Aljama hebrea de Cagliari». *Anuario de Estudios Medievales*, 4 (1967), p. 421-425.

Il·lustracions

FIGURA 1. Banys de Girona. Sala principal, estat actual.

FIGURA 2. Girona. La muralla i Sant Pere de Galligants als anys trenta del segle xx.

FIGURA 3. Girona. Barri antic, call jueu, carrer de Sant Llorenç.

FIGURA 4. Els Banys de Girona en una postal turística cap a 1929.

FIGURA 5. Girona. Terrassa dels Banys amb la catedral al darrere als anys vint del segle xx.

FIGURA 6. Girona. Barri episcopal i catedral el 1933.

FIGURA 7. Jean-Auguste-Dominique Ingres, *Bany turc*, 1862 (París, Museu del Louvre).

FIGURA 8. Els Banys de Girona entre 1801-1803 segons François Ligier per a *Viatge pintoresc* d'Alexandre de Laborde, 1, làmina LXXXVI (París, Institut National d'Histoire de l'Art, Fonds Doucet, inv. 20852).

FIGURA 9. Gravat dels Banys de Girona publicat per Alexandre de Laborde, *Viatge pintoresc i històric. El Principat*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1974, làmina LXXXVI.

FIGURA 10. Gravat romàntic d'Antoni Roca, publicat a *España. Obra pintoresca. Catalunya*, el 1842.

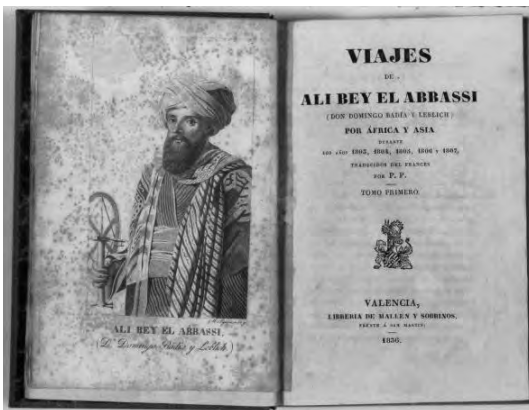

FIGURA 11. Retrat d'Alí Bei i portada de l'edició dels *Viatges...*, impresa a València el 1856.

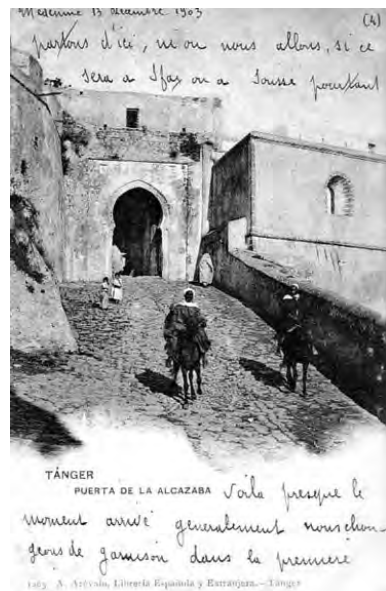

FIGURA 12. Tànger. Entrada de la Casbah en una postal enviada el 1903.

FIGURA 13. Casablanca. El barri reservat entre 1921 i 1930. Postal d'una fotografia de Marcellin Flandrin (1889-1957).

FIGURA 14. Un bany d'Alger en un gravat romàntic aquarel·lat a mà d'Adolphe i Émile Rouargue, 1843.

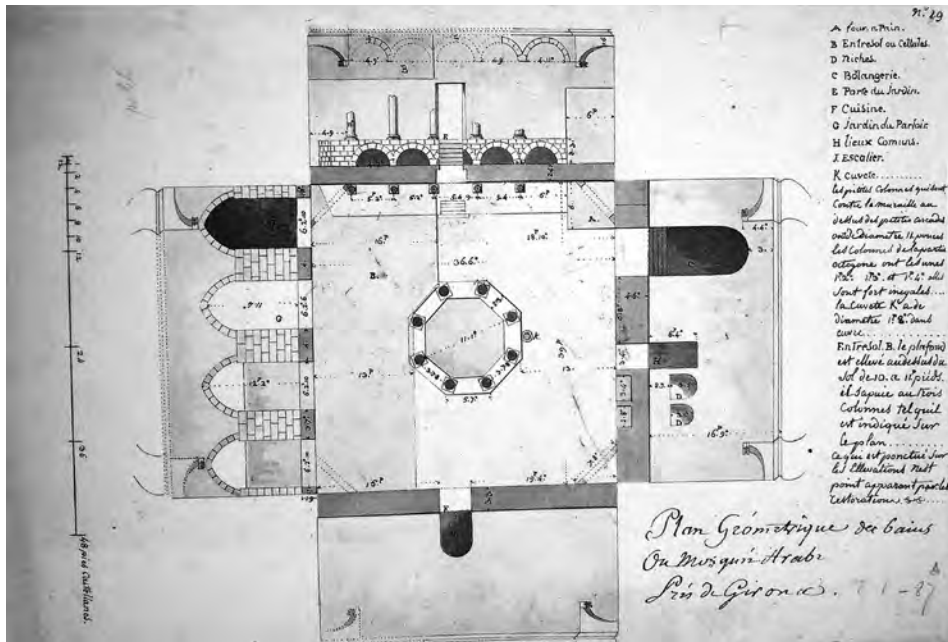

FIGURA 15. Planta dels Banys de Girona d'Emile Moulinier (1753-1828), per al *Viatge...* d'Alexandre de Laborde amb indicació de les estances del convent entre 1801 i 1803.

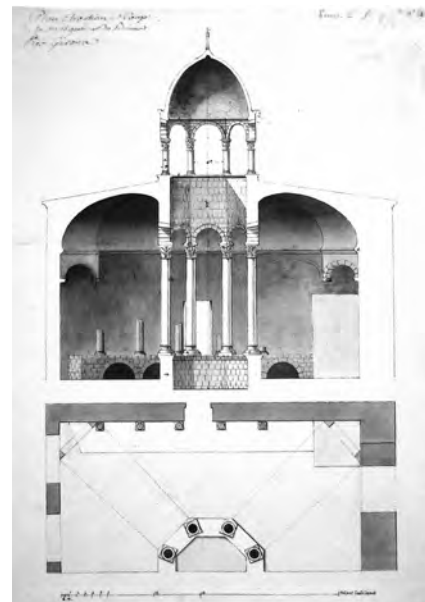

FIGURA 16. Planta i alçat dels Banys de Girona d'Emile Moulinier per a la làmina LXXXVII del *Viatge...*, I, 1, d'Alexandre de Laborde.

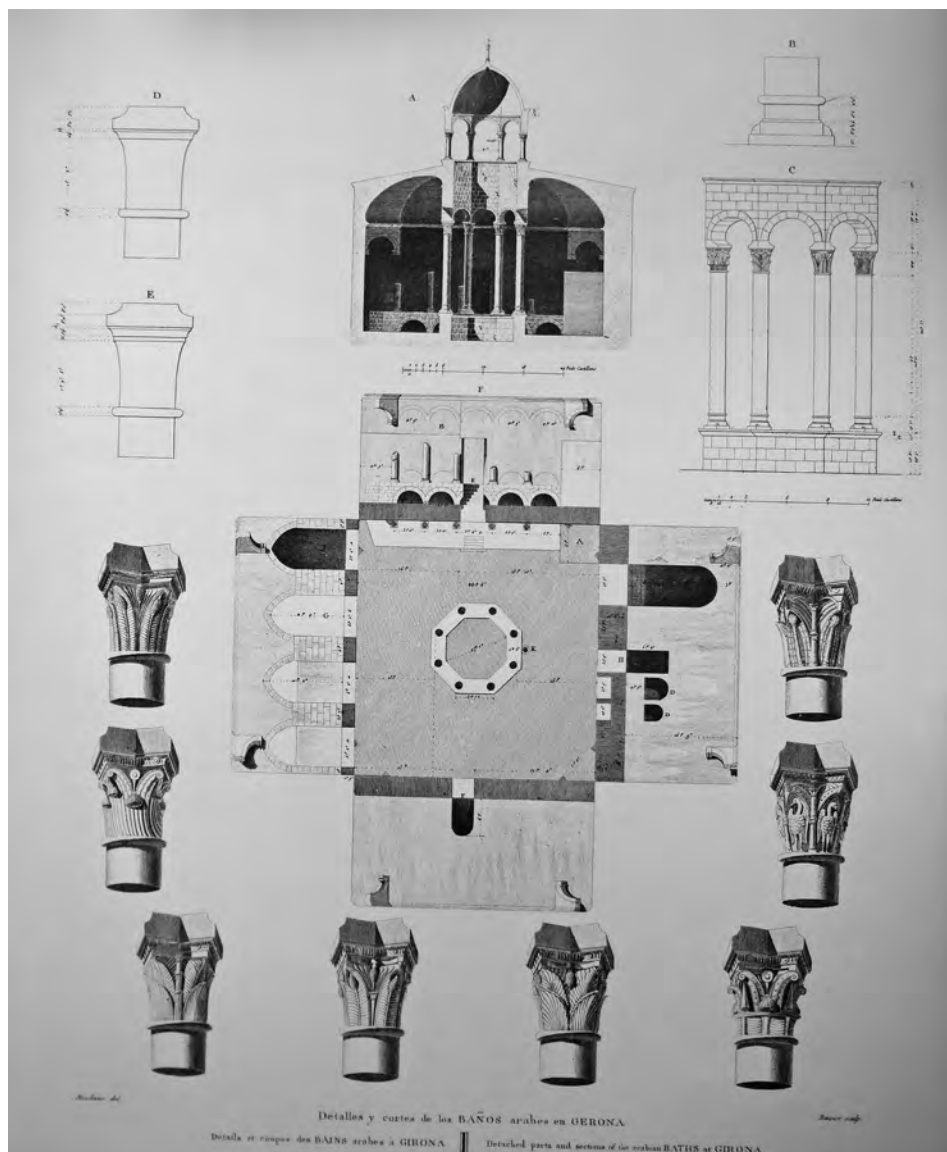

FIGURA 17. Gravat dels Banys de Girona publicat per Alexandre de Laborde, *Viatge...*, làmina LXXXVII.

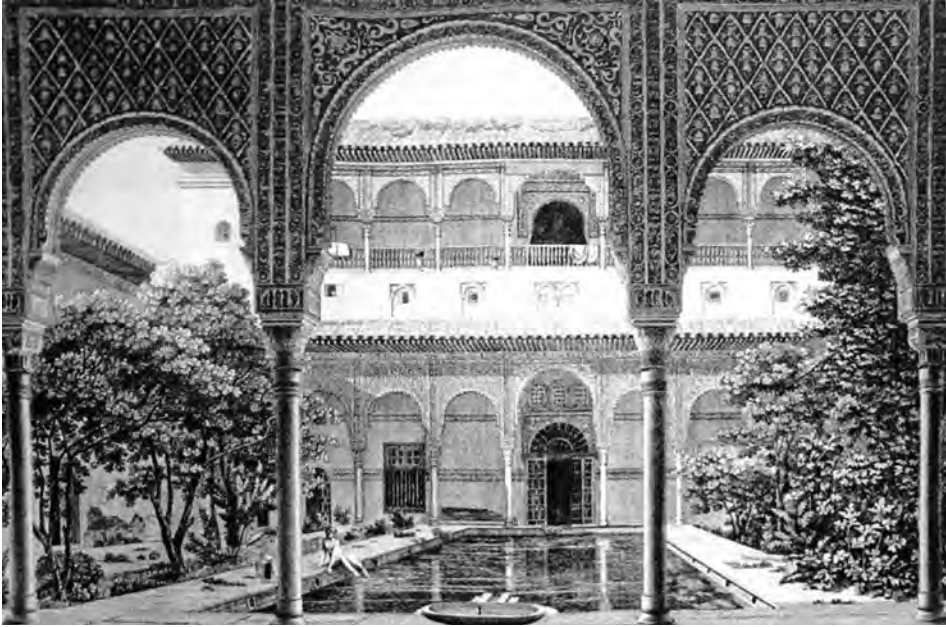

FIGURA 18. Gravats del pati dels banys a l'entrada de l'Alhambra de Granada cap a 1805-1806 publicat per Alexandre de Laborde, *Viatge...*, IV, làmina LXXXIII.

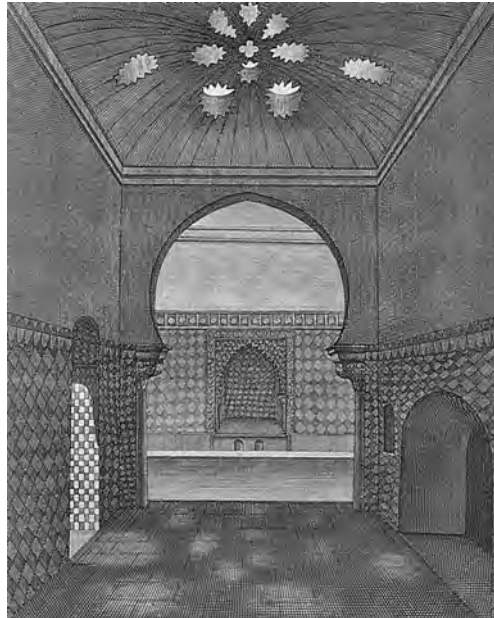

FIGURA 19. Els banys de l'Alhambra de Granada al final del segle XVIII, segons Henry Swinburne (1823).

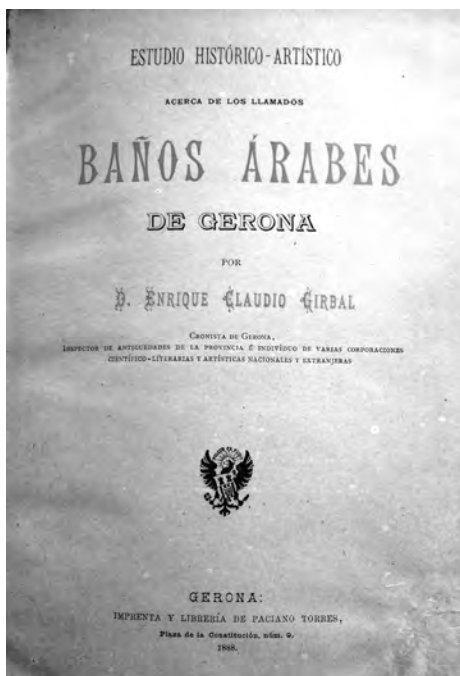

FIGURA 20. Coberta de la monografia d'Enric-Claudi Girbal sobre els Banys de Girona, 1888.

FIGURA 21. Banys de Girona. La sala principal el 1914 (missió de l'IEC).

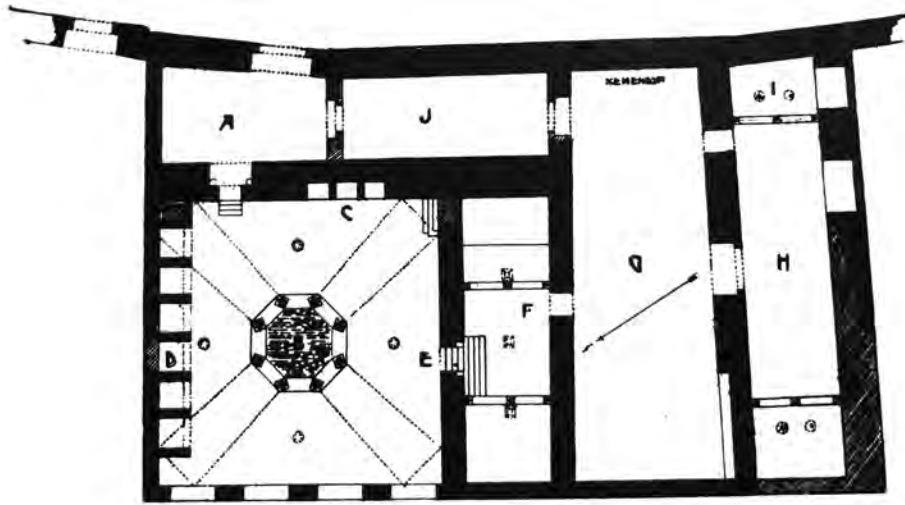

FIGURA 22. Planta dels Banys de Girona publicada per Josep Puig i Cadafalch, *L'arquitectura...*, fig. 846 (missió de l'IEC).

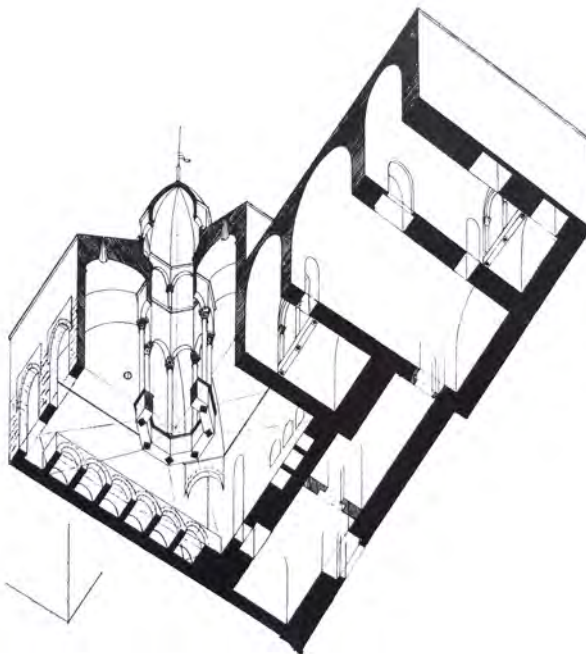

FIGURA 23. Perspectiva isomètrica dels Banys de Girona publicada per Josep Puig i Cadafalch, *L'arquitectura...*, fig. 848 (missió de l'IEC).

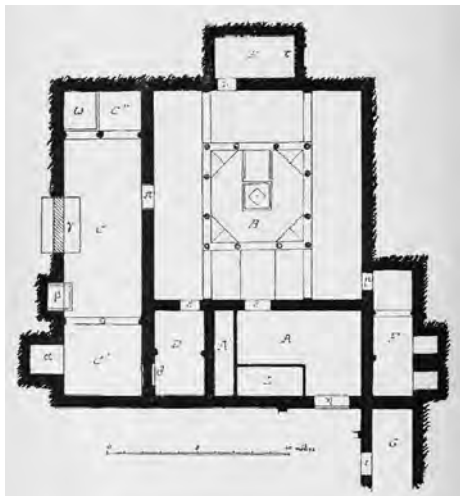

FIGURA 24. Planta dels Banys dels Tintorers de Tlemcen segons W. i G. Marçais, publicada per Josep Puig i Cadafalch, *L'arquitectura...*, fig. 845.

FIGURA 25. Els banys dels Tintorers de Tlemcen segons W. i G. Marçais, fotografia publicada per Josep Puig i Cadafalch, *L'arquitectura...*, fig. 847.

FIGURA 26. Tlemcen (Algèria). Banys dels Tintorers, estat actual.

FIGURA 27. Banys de Girona. La sala principal el 1914, detall (missió de l'IEC, Josep Puig i Cadafalch, *L'arquitectura...*, fig. 857).

FIGURA 28. Banys de Girona. La llanterna de la sala principal el 1914 (missió de l'IEC, Josep Puig i Cadafalch, *L'arquitectura...*, fig. 855).

FIGURA 29. Banys de Girona. La llanterna de la sala principal i el terrat en obres el 1914 (missió de l'IEC, Josep Puig i Cadafalch, *L'arquitectura...*, fig. 854).

FIGURA 30. Banys de Girona. La llanterna de la sala principal el 1914, vista interior (missió de l'IEC, Josep Puig i Cadafalch, *L'arquitectura...*, fig. 853).

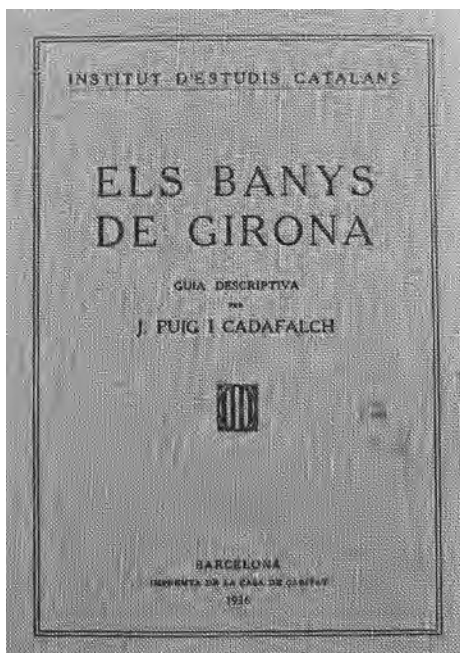

FIGURA 31. Guia dels Banys de Girona per Josep Puig i Cadafalch (IEC, 1936).

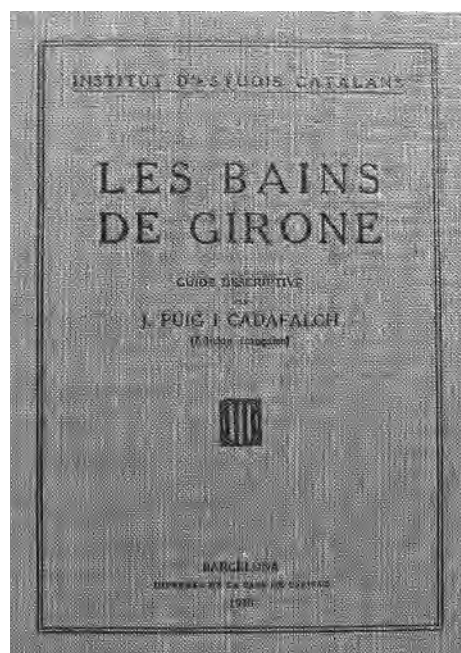

FIGURA 32. Guia dels Banys de Girona per Josep Puig i Cadafalch, edició en francès (IEC, 1936).

FIGURA 33. Banys de Girona. La xemeneia de la cuina del convent situada al mig del tepidari, el 1914 (missió de l'IEC, Josep Puig i Cadafalch, *L'arquitectura...*, fig. 858).

FIGURA 34. Banys de Girona. La llanterna de la sala principal i el terrat en obres durant les restauracions de 1929-1935.

FIGURA 35. Banys de Girona. Fotografia de les obres de 1929-1935.

FIGURA 36. Banys de Girona. La sala principal després de les restauracions de 1929-1935.

FIGURA 37. Banys de Girona. La porta de pas a la sala principal després de les restauracions de 1929-1935.

FIGURA 38. Banys de Girona. La porta de pas a la sala principal durant les restauracions de 1929-1935.

FIGURA 39. Banys de Girona. El caldari durant les obres de restauració de 1929-1935.

FIGURA 40. Banys de Girona. El mur oest del tepidari, comunicació amb el caldari i hipocausts durant les restauracions de 1929-1935.

FIGURA 41. Banys de Girona. Apoditeri i banc, columnes i arcades després de les restauracions de 1929-1935.

FIGURA 42. Banys de Girona. El pati annex al segon caldari durant les restauracions de 1929-1935.

FIGURA 43. Banys de Girona. El caldari amb les estructures inferiors durant les obres de restauració de 1929-1935.

FIGURA 44. Banys de Girona. El mur sud del caldari amb la conducció mural d'aigua calenta cap a la piscina durant les obres de restauració de 1929-1935.

FIGURA 45. Banys de Girona. La porta entre el cel obert i la claveguera durant les obres de restauració de 1929-1935.

FIGURA 46. Banys de Girona. La porta entre l'apoditeri i el frigidari després de les obres de restauració de 1929-1935.

FIGURA 47. Banys de Girona. La sala freda amb alcova durant les obres de restauració de 1929-1935.

FIGURA 48. Banys de Girona. Canalera de ceràmica vidriada situada al mur de tramuntana del caldari per a la circulació de l'aire calent de l'hipocaust durant les obres de restauració de 1929-1935.

FIGURA 49. Banys de Girona. La clavoguera que condueix de la sala freda a l'exterior durant les obres de restauració de 1929-1935.

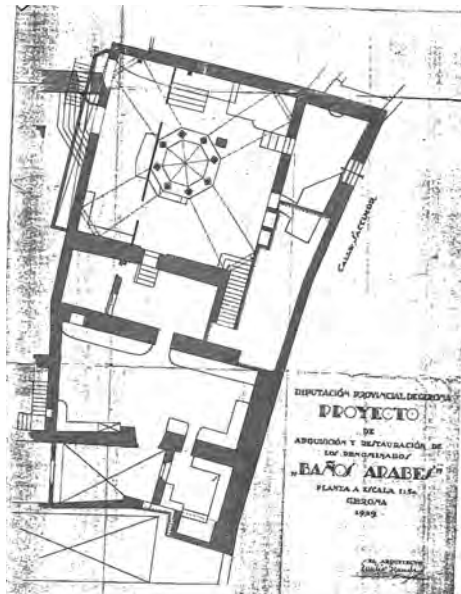
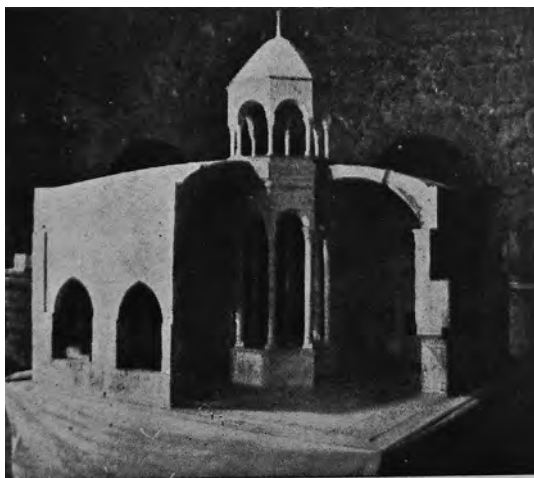

FIGURA 50. Projecte d'adquisició i restauració dels Banys de Girona de l'arquitecte Emili Blanch, 1929 (Arxiu de la Diputació de Girona).

MAQUETA DE LOS BAÑOS ÁRABES,
POR EL ESCULTOR J. CARRERA

FIGURA 51. Maqueta dels Banys de Girona, de l'escultor J. Carrera, per a l'Exposició Internacional de Barcelona de 1929.

PATRONATO NACIONAL DEL TURISMO

GERONA

La ciudad vista desde el río

Foto Max

Se halla Gerona construida, en su parte antigua, sobre un gran espolón formado por la confluencia de dos rios: el Ter y el Onyar, su afluente, el cual riega la parte moderna de Gerona. Alejada del mar unos 25 kilómetros, está unida a la hermosa «costa brava» por buenos frenes.

Sobre aquella eminencia se levantó la primera población de la que no tenemos más restos que el lienzo de muralla ciclópica, obra de indígenas prehistóricos, que, como en Tarragona, construlan con grandes piedras sin labrar.

Los romanos la llamaron Gerunda desde el siglo III a. de C. Es, de todos modos, posible que existiese en tiempos de la colonización griega. A partir de la conquista romana a últimos del siglo III a. de C. entra ya en la historia. Tuvo privilegiada situación junto a la célebre «Via Augusta» que comunicaba, por los Pirineos y los Alpes, Cádiz con Roma. De las fortificaciones romanas quedan restos escasos. De Gerona procede el impor-

FIGURA 52. Fullet turístic de Girona editat per a l'Exposició Internacional de Barcelona de 1929.

LA EXCLAUSTRACIÓN
Y RESTAURACION DE
LOS "BAÑOS ÁRABES"
DE GERONA

GERONA
Imp. Casa de Misericordia
MAYO DE MCMXXX

FIGURA 53. Coberta de la monografia de Carles Rahola i Emili Blanch sobre els Banys de Girona, editada per la Diputació de Girona el 1930.

GOVERN DE LA GENERALITAT
DE CATALUNYA

COMISSARIA DELEGADA A GIRONA

Núm.

Secció de Governació
Negociat de Cultura
i Publicacions.

El Comissari de la Generalitat a Girona, amb data 19 del mes que som, ha resolt el que segueix:

«Vist l'escrit en que el Cap del Servei de Monuments i Museus proposa a la Comissaria que sigui regulada l'entrada als Banyes Arabs i establerta la quota d'una pesseta per visitant amb les excepcions legals establertes i les que de manera expressa vulgui dictar la Comissaria;

Resultant que l'esmentat Sr. exposa que la regulació de l'entrada del públic al Monument i a les ruïnes de Sant Pere de Roda i Empúries ha donat un bon resultat, el producte del qual és destinat a cobrir despeses de vigilància i millora del Monestir i les excavacions, respectivament; que a Girona el Monument denominat Banyes Arabs, tant suggestiu, podria ésser objecte d'una semblant organització, la qual s'escan dintre les del Servei de Monuments i Museus, i per això formula la proposta esmentada:

El Comissari Delegat resol de conformitat a la proposta del Cap del Servei de Monuments, però exceptuant del pagament de la quota d'entrada als Banyes Arabs les visites col·lectives dels alumnes de les Escoles; que la visita del públic sigui gratuïta durant les fires i festes de Girona; que les quantitats que es reaptin siguin destinades a fins del mateix monument; i adquirir un album adequat, en el qual siguin invitades a signar les personalitats assenyalades que visitin els Banyes Arabs.»

1. La qual cosa tinc l'honor de comunicar-vos per al vostre coneixement i als efectes que s'escaiguin.
2. La qual cosa us trasllado per al vostre coneixement i efectes procedents
3. La qual cosa tinc l'honor de comunicar-vos per al vostre coneixement i el del vostres dïgnes companys de Comissió.

Viviu

El Com

El Sec

Girona 28 agost 1933.

- 1- Hon. Sr. Conseller Generalitat
- 2- Cap Servei Monument
- 3- H. R. Comissió de Monument Girona.

FIGURA 54. Resolució del comissari de la Generalitat de Catalunya a Girona d'agost de 1933 sobre l'entrada turística als Banyes de Girona (Arxiu de la Diputació de Girona).

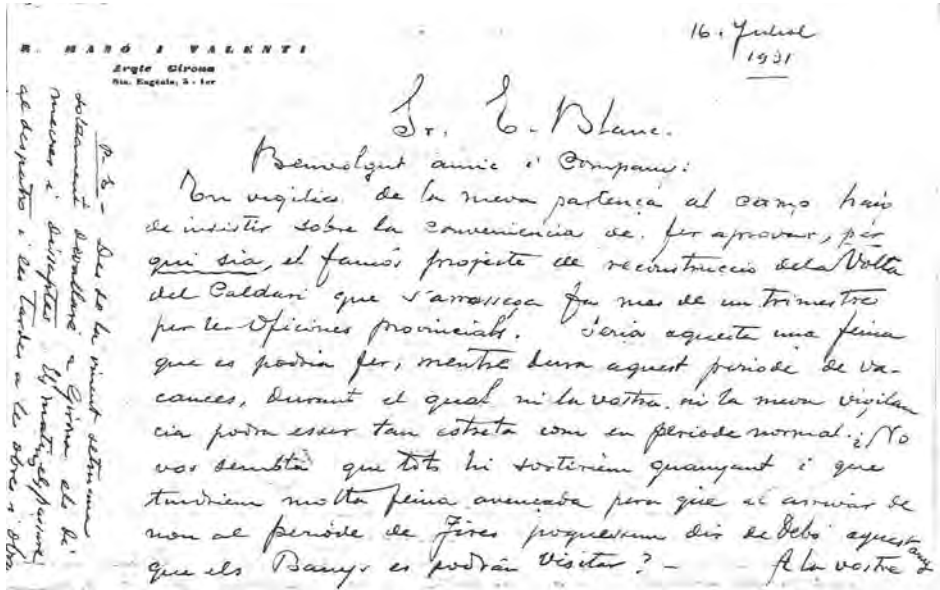

FIGURA 55. Carta de l'arquitecte Masó a l'arquitecte Blanch del juliol de 1931, sobre les obres de restauració dels Banys (Arxiu de la Diputació de Girona).

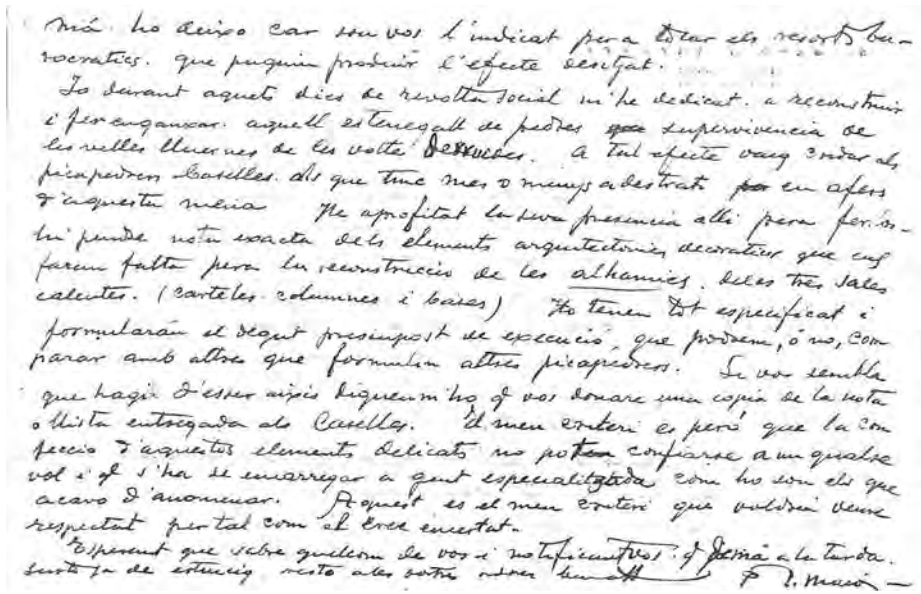

FIGURA 56. Revers de la carta de l'arquitecte Masó a l'arquitecte Blanch del juliol de 1931, sobre les obres de restauració dels Banys (Arxiu de la Diputació de Girona).

FIGURA 57. Postal d'una fotografia de Valentí Fargnoli després de les obres de restauració de 1929-1935.

FIGURA 58. Postal de fotografies de Valentí Fargnoli després de les obres de restauració de 1929-1935.

FIGURA 59. Postal de fotografies de Valentí Fargnoli després de les obres de restauració de 1929-1935.

FIGURA 60. Postal d'una fotografia de Valentí Fargnoli després de les obres de restauració de 1929-1935.

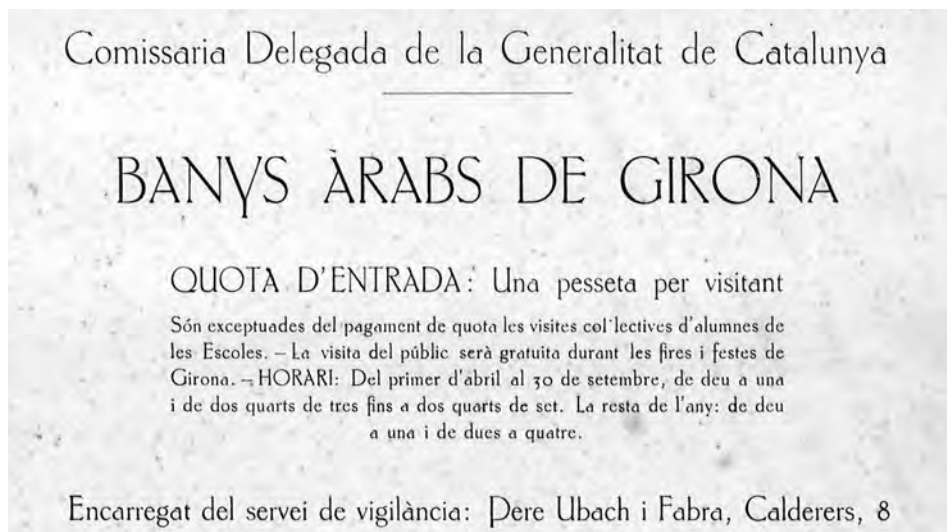

FIGURA 61. Tiquet d'entrada per a la visita dels Banys de Girona (1935-1936).

FIGURA 62. Coberta de la separata sobre els Banys de Girona de Joaquim Pla Cargol, comercialitzada com a monografia a partir de 1946.

FIGURA 63. Coberta de la guia dels Banys de Girona, editada per la Generalitat de Catalunya i la Diputació de Girona el 1982.

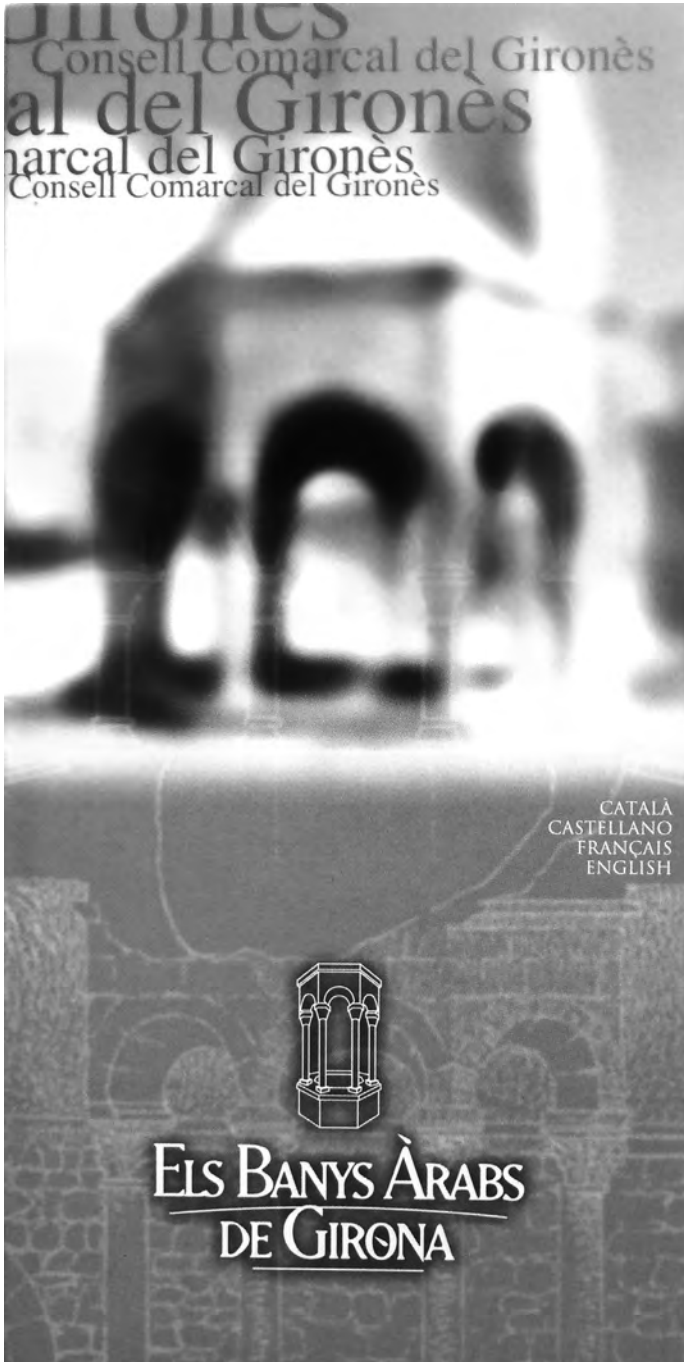

FIGURA 64. Coberta del fullet per a la visita dels Banys de Girona, editat pel Consell Comarcal del Gironès a l'inici dels anys noranta del segle xx.

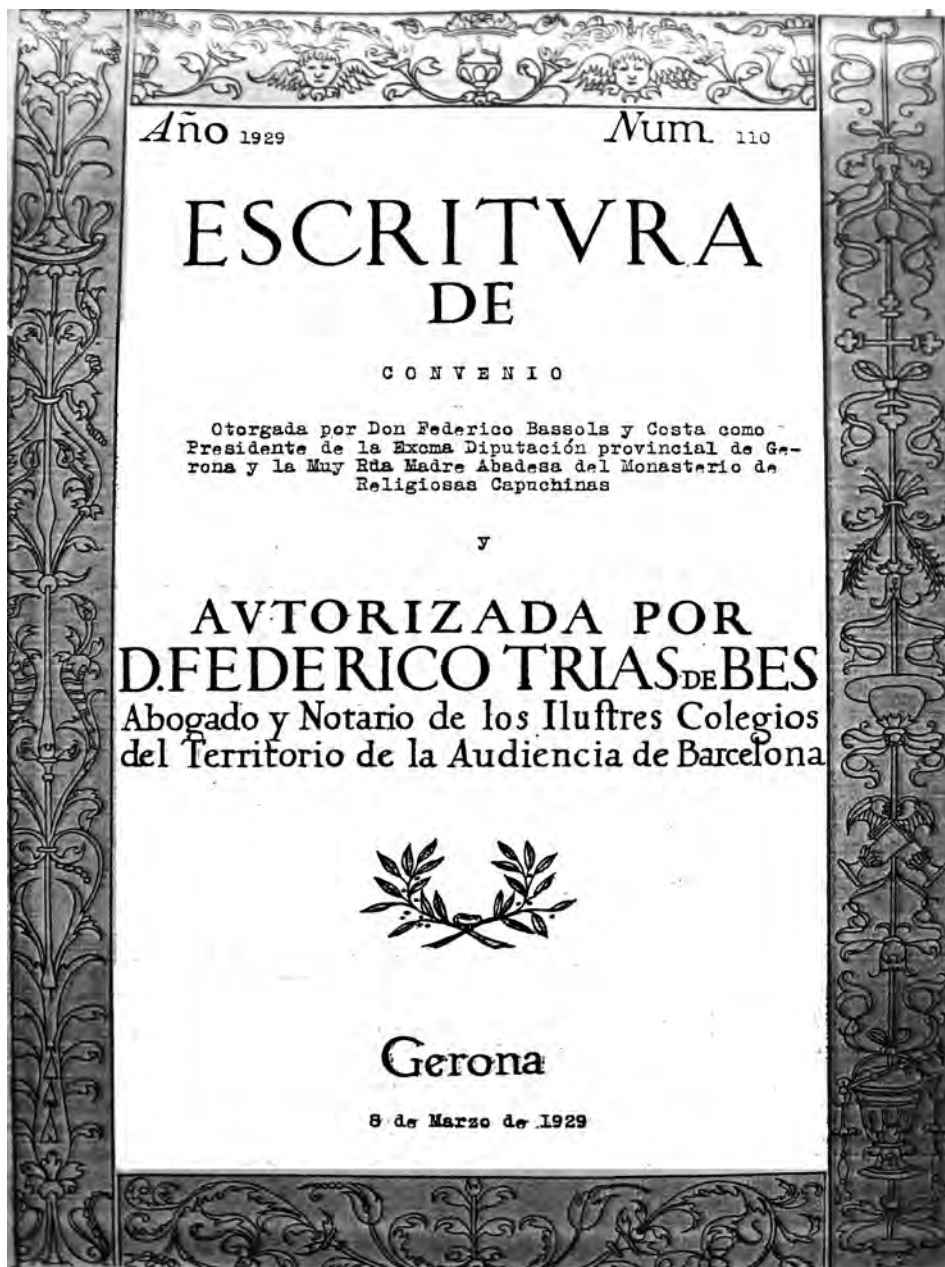

FIGURA 65. Portada de l'escriptura pública de març de 1929, entre el president de la Diputació de Girona i la mare abadessa del convent de caputxines amb seu als Banyes Àrabs de la ciutat (Arxiu de la Diputació de Girona).

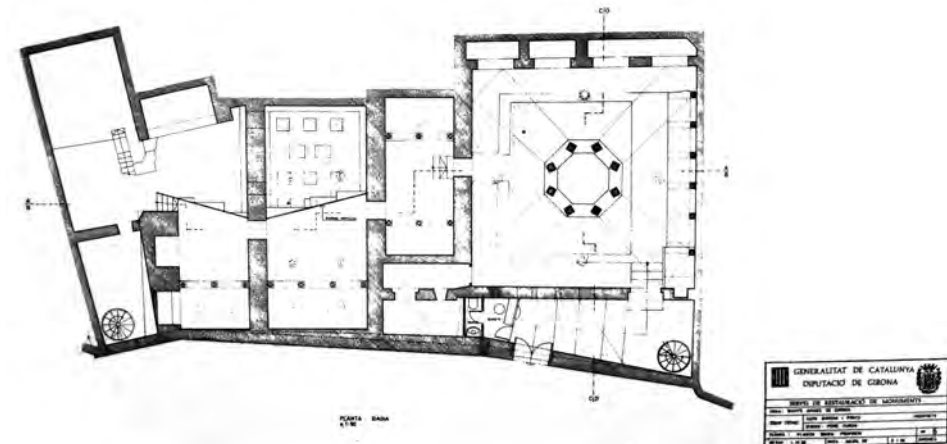

FIGURA 66. Banys de Girona. Planta general i proposta de restauració de l'arquitecte Lluís Bayona i Prats, juliol de 1989 (Arxiu de la Diputació de Girona).

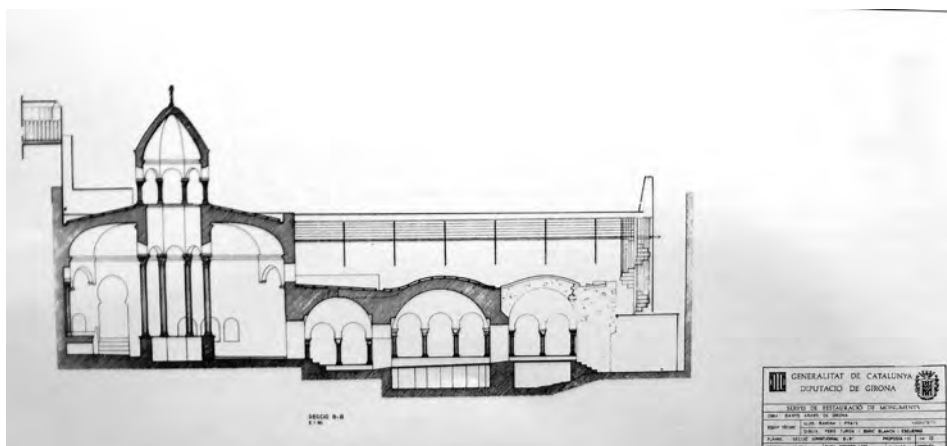

FIGURA 67. Banys de Girona. Secció longitudinal i proposta de restauració de l'arquitecte Lluís Bayona i Prats, febrer de 1990 (Arxiu de la Diputació de Girona).

FIGURA 68. Banys de Girona. Restitució hipotètica del seu estat durant el segle XIV (Enciclopèdia Catalana, SA, Jordi Sagrera), segons Eduard Riu Barrera («Els banys públics», 2003, p. 232).

FIGURA 69. Banys de Girona. Capitell número 1 de la piscina de la sala freda.

FIGURA 70. Banys de Girona. Capitell número 2 de la piscina de la sala freda.

FIGURA 71. Banys de Girona. Capitell número 3 de la piscina de la sala freda.

FIGURA 72. Banys de Girona. Capitell número 4 de la piscina de la sala freda.

FIGURA 73. Banys de Girona. Capitell número 5 de la piscina de la sala freda.

FIGURA 74. Banys de Girona. Capitell número 6 de la piscina de la sala freda.

FIGURA 75. Banys de Girona. Capitell número 7 de la piscina de la sala freda.

FIGURA 76. Banys de Girona. Capitell número 8 de la piscina de la sala freda.

FIGURA 77. Banys de Girona. Llanterna exterior que dóna llum a la sala freda.

FIGURA 78. Banys de Girona. Llanterna exterior de la sala freda. Capitell número 9.

FIGURA 79. Banys de Girona. Llanterna exterior de la sala freda. Capitell número 10.

FIGURA 80. Banys de Girona. Llanterna exterior de la sala freda. Capitell número 11.

FIGURA 81. Banys de Girona. Llanterna exterior de la sala freda. Capitell número 12.

FIGURA 82. Banys de Girona. Llanterna exterior de la sala freda. Capitell número 13.

FIGURA 83. Banys de Girona. Llanterna exterior de la sala freda. Capitell número 14.

FIGURA 84. Banys de Girona. Llanterna exterior de la sala freda. Capitell número 15.

FIGURA 85. Banys de Girona. Llanterna exterior de la sala freda. Capitell número 16.

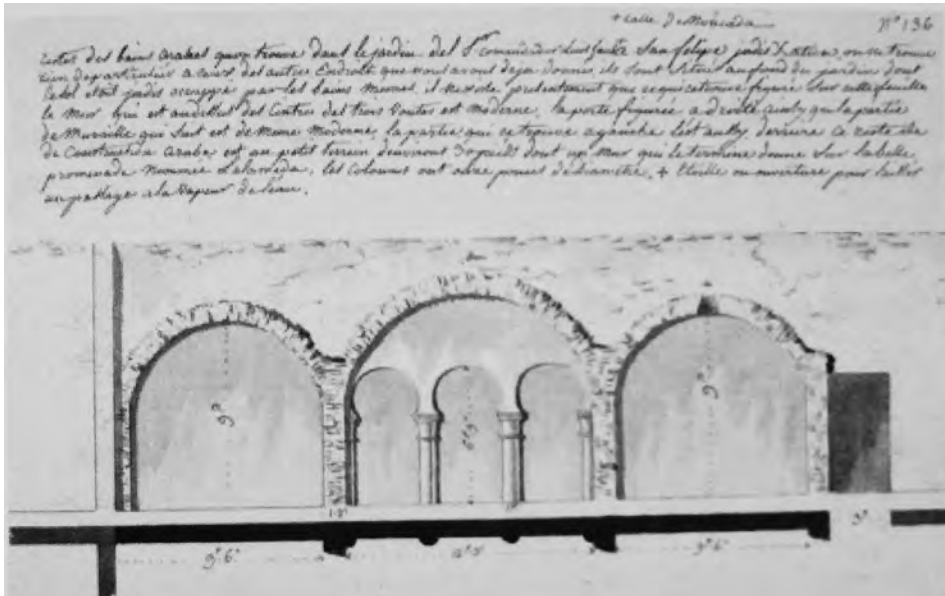

FIGURA 86. Xàtiva. Banys àrabs a l'inici del segle XIX segons Emile Moulinier (*El viatge a Espanya...*, MNAC, 2006, p. 209, número 44).

FIGURA 87. Llíria. Banys àrabs, estat actual.

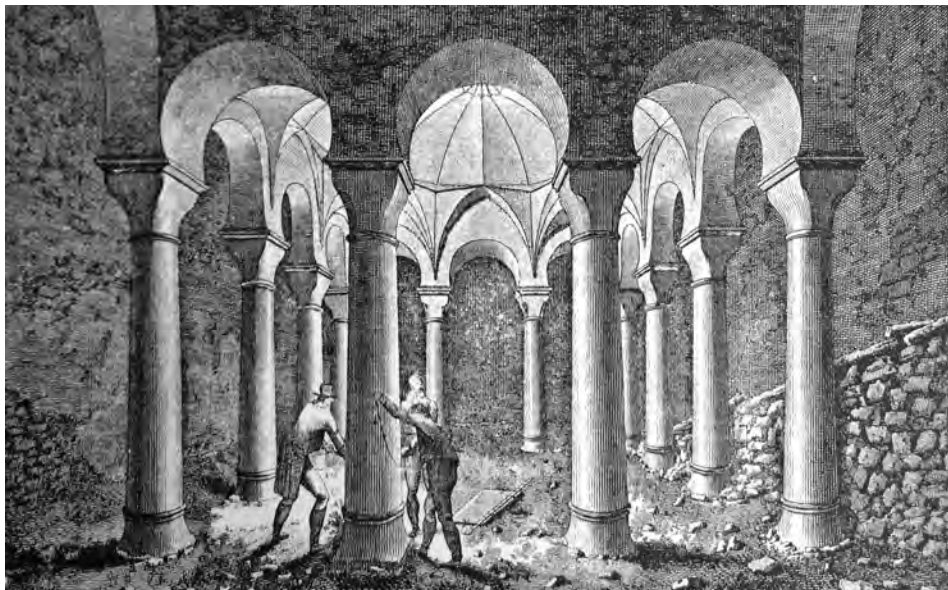

FIGURA 88. Barcelona. Banys Nous a l'inici del segle XIX segons Alexandre de Laborde, *Viatge...*, I, 1, làmina x.

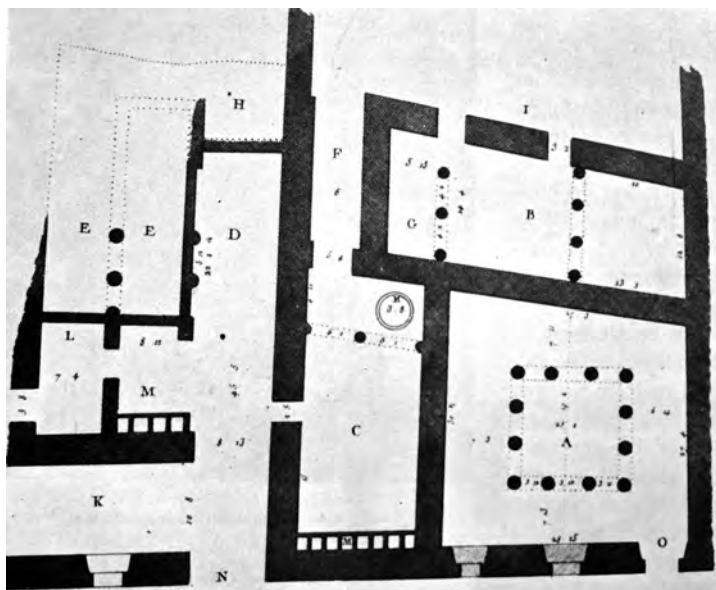

FIGURA 89. Barcelona. Planta dels Banys Nous a l'inici del segle XIX segons Alexandre de Laborde, *Viatge...* (Josep Puig i Cadafalch, *L'arquitectura...*, fig. 842).

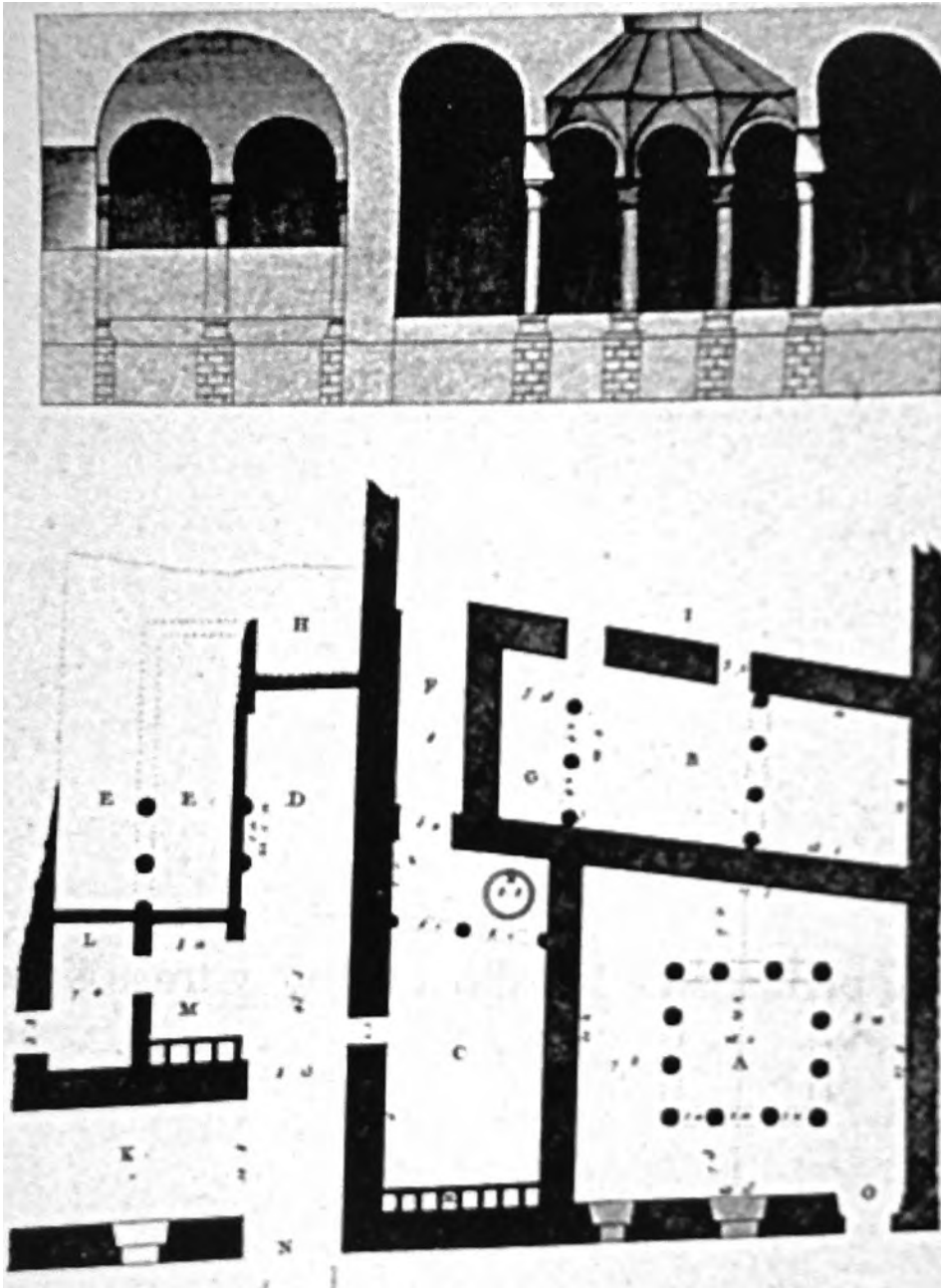

FIGURA 90. Barcelona. Planta i alçat dels Banyes Nous a l'inici del segle XIX segons Alexandre de Laborde, *Viatge...*, I, 1, làmina x.

FIGURA 91. Barcelona. Banys Nous a l'inici del segle XIX segons el gravat publicat per Antoni de Bofarull el 1876.

FIGURA 92. Barcelona. Banys Nous a l'inici del segle XIX segons Francesc Xavier Parcerisa (Josep Puig i Cadafalch, *L'arquitectura...*, fig. 844).

FIGURA 93. Barcelona. Banys Nous a l'inici del segle XIX segons un dibuix de Rovira i Trias gravat i publicat el 1848 a la revista *El Museo de Familias*.

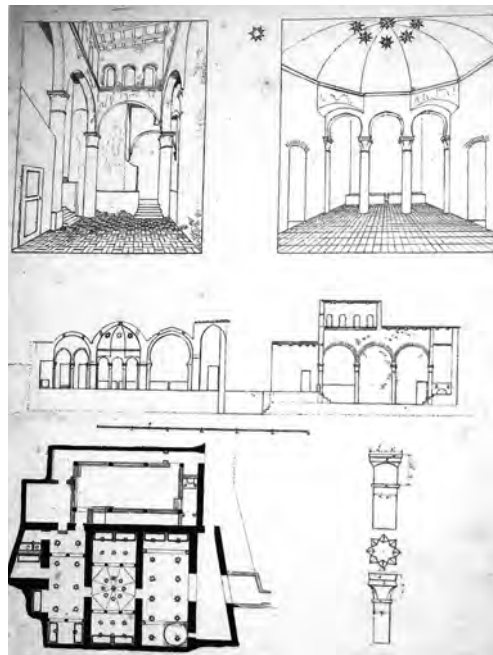

FIGURA 94. València. Banys de l'Almirall.
Planta, alçats i vistes a l'inici del segle XIX
per Emile Moulinier per al *Viatge...*
d'Alexandre de Laborde, II, 1, 2,
làmina XCVIII.

FIGURA 95. València. Banys de l'Almirall en una postal de l'inici del segle xx.

FIGURA 96. València. Banys de l'Almirall en una postal de l'inici del segle xx, enviada el 1904.

FIGURA 97. València. Banys de l'Almirall, estat actual.

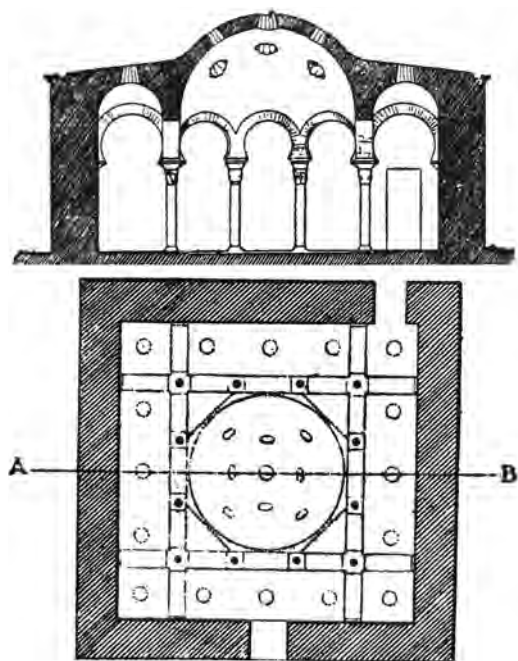

FIGURA 98. Palma de Mallorca. Planta i alçat dels Banys Àrabs al final del segle XIX (Josep Puig i Cadafalch, *L'arquitectura...*, figures 836 i 837).

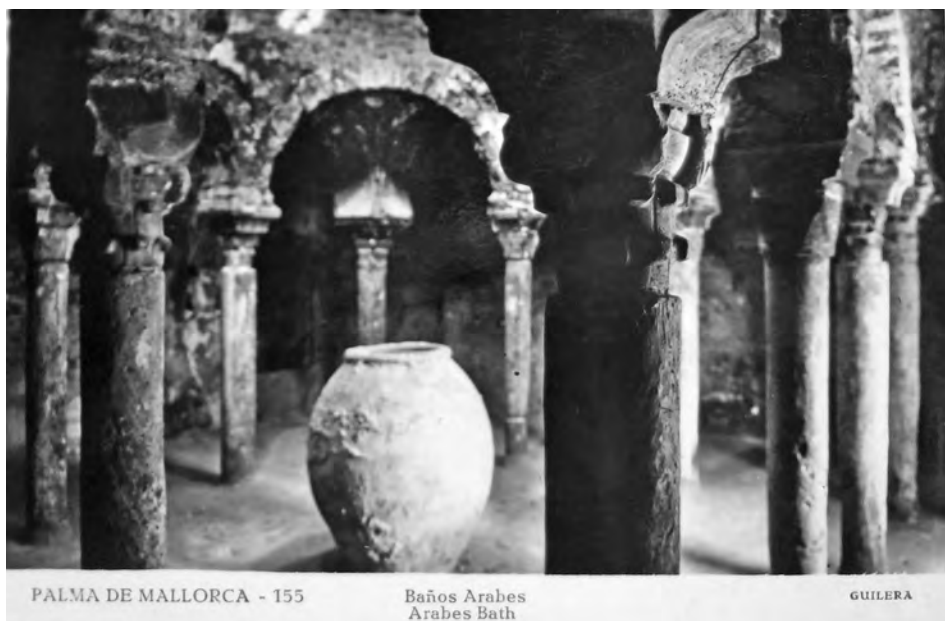

FIGURA 99. Palma de Mallorca. Els Banys Àrabs en una postal antiga.

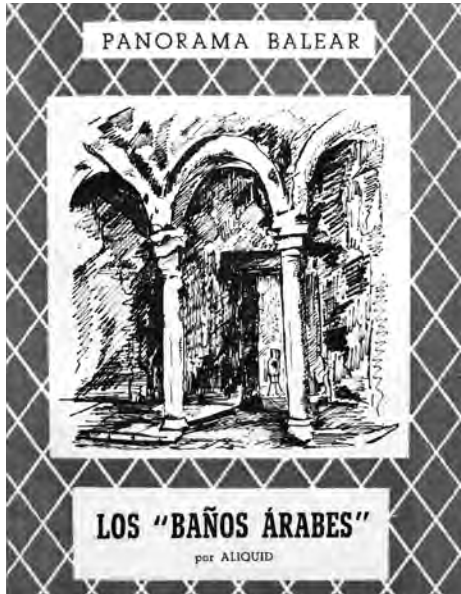

FIGURA 100. Coberta de la guia d'Aliquid sobre els Banys de Palma, 1979.

FIGURA 101. Palma de Mallorca. Els Banys Àrabs en una fotografia de 1981.

FIGURA 102. Palma de Mallorca. Porta dels Banys Àrabs.

FIGURA 103. Palma de Mallorca.
Interior dels Banys Àrabs.

FIGURA 104. Tortosa. Possibles Banys Vells, estat actual rehabilitat.

FIGURA 105. Roma. Termes romanes de Caracal·la.

FIGURA 106. Bath (Somerset, Anglaterra). Termes romanes. Estat original just abans de la reconstrucció el 1897.

FIGURA 107. Herculaneum (Campània, Itàlia). Termes romanes urbanes. El caldari femení.

FIGURA 108. Masada (Israel). Banys termals romans: sistemes d'escalfament a terra i a les parets.

FIGURA 109. Piazza Armerina (Sicília). Vil·la romana del Casale. Forn i tubs d'escalfament.

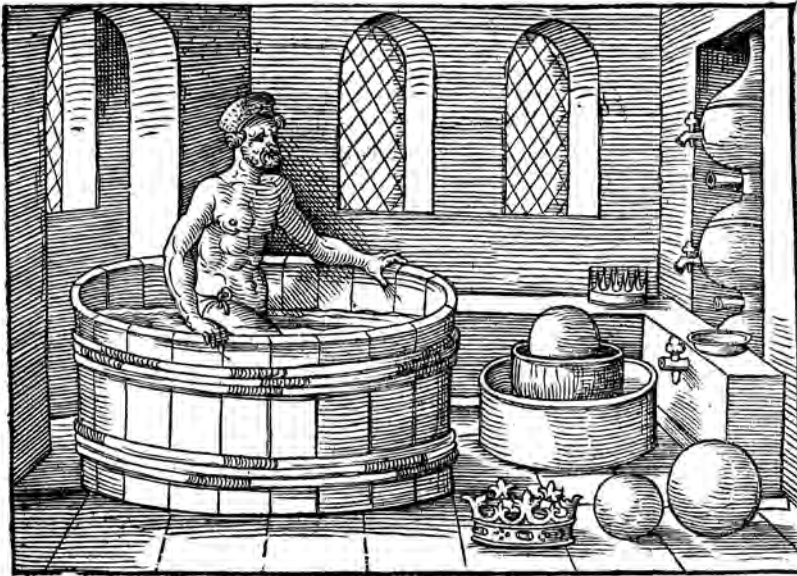

FIGURA 110. Bany privat romà segons Vitruvi, *Arquitectura*, 5, 10, 1, interpretat en un gravat del Renaixement tardà.

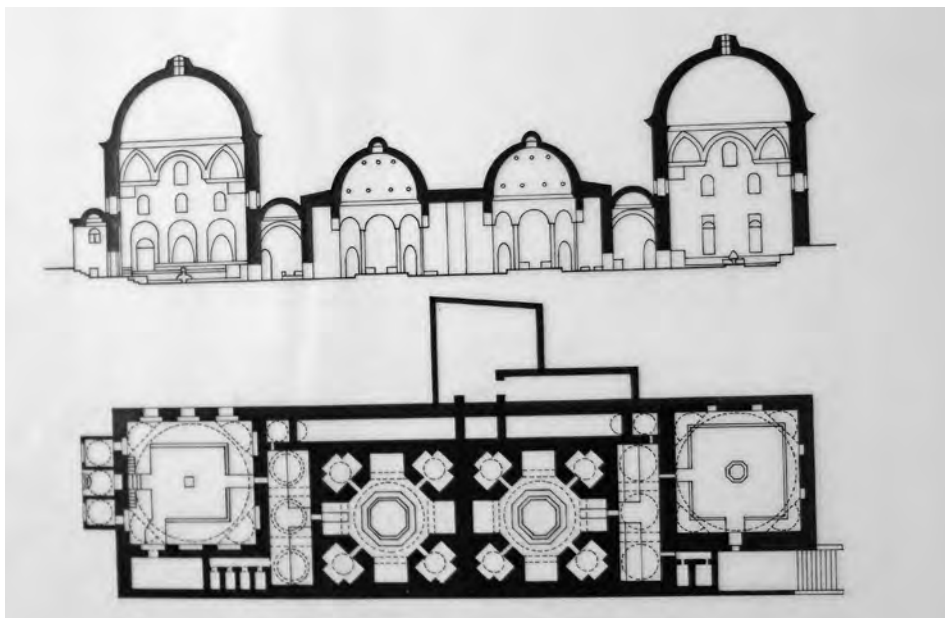

FIGURA 111. Istanbul. *Hammam* otomà Haseki Hürrem (1556), planta i alçat.

FIGURA 112. Granada. Banys reials de l'Alhambra, segons una reconstitució de l'arquitecte de la Diputació de Granada Ambrosio del Valle Sáenz (1949-1950).

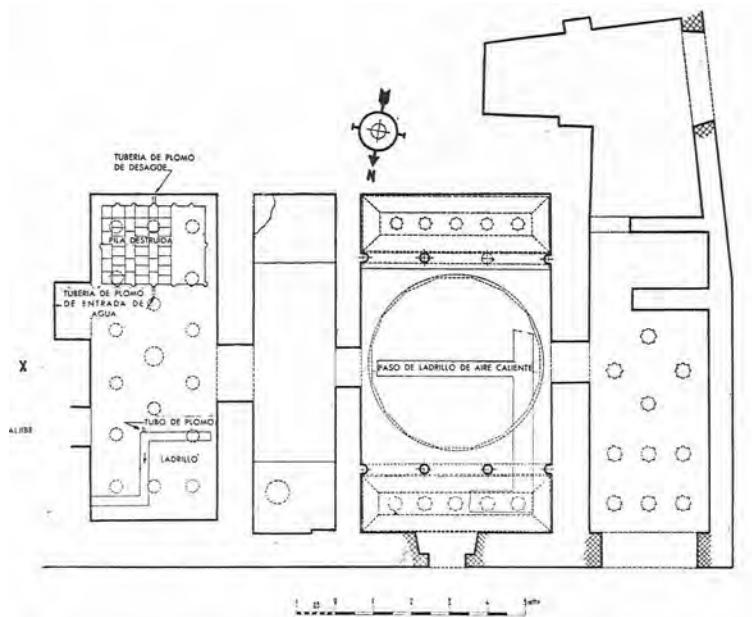

FIGURA 113. Gibraltar. Banys islàmics, planta (*Ars Hispaniae*, núm. 4, fig. 150).

FIGURA 114. Jaén. Banys islàmics, estat actual.

FIGURA 115. Jaén. Banys islàmics, sala calenta, estat actual.

FIGURA 116. Granada. Banys islàmics El Bañuelo, sala central.

FIGURA 117. Granada. L'Alhambra. Banys de la casa reial vella.

FIGURA 118. Ronda (Màlaga). Banys islàmics.

FIGURA 119. Granada. L'Alhambra. Banys de la casa reial vella. Nínxol decorat i pica.

FIGURA 120. Espira (Palatinat, Alemanya). Banys jueus medievals. Entrada.

FIGURA 121. Espira (Palatinat, Alemanya). Banys jueus medievals. La piscina.

FIGURA 122. Saragossa. Edifici de banys medievals.

FIGURA 123. Montpeller. Banys jueus medievals. La piscina.

FIGURA 124. Girona. Edifici de banys jueus.

FIGURA 125. Besalú. Vestigis arquitectònics de la sinagoga.

FIGURA 126. Besalú. Banys jueus. La piscina.

FIGURA 127. Marsella. Ensenya d'un edifici de banys públics: parella al bany (Museu d'Història de Marsella).

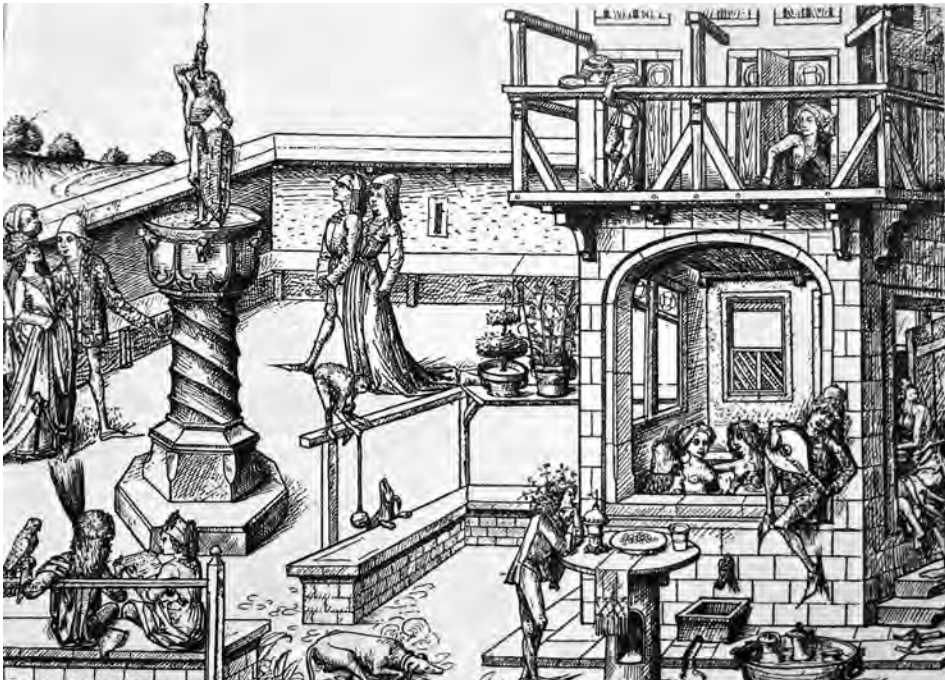

FIGURA 128. Escena de banys públics en un idíl·lic context tardomedieval (*Das mittelalterliche Hausbuch* de la col·lecció dels prínceps Waldburg-Wolfegg, segle xv).

FIGURA 129. Bany privat de vapor per a suar de tradició medieval (Biblioteca Nacional de França, París).

FIGURA 130. Banys públics calents amb separació d'homes i dones i sistema d'escalfament de l'aigua (Konrad Kyeser, *Bellifortis*, 1405, manuscrit de Gottingen, *philos* 63).

FIGURA 131. Casa de banys luxosa en un manuscrit del segle XV (Valeri Màxim, *Fets i dits memorables*, Leipzig, Biblioteca de la Universitat de Leipzig).

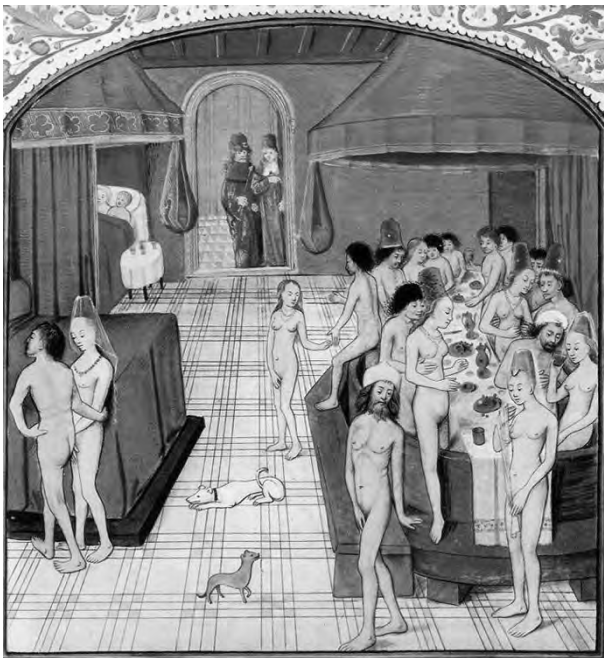

FIGURA 132. Casa de banys luxosa en un manuscrit del segle XV (Valeri Màxim, *Fets i dits memorables*, Leipzig, Biblioteca de la Universitat de Leipzig).

FIGURA 133. Casa de banys luxosa en un manuscrit del segle xv (Valeri Màxim, *Fets i dits memorables*, Leipzig, Biblioteca de la Universitat de Leipzig).

FIGURA 134. Baden. Banys públics a mitjan segle xvi (Johann Stumpff, *Gemeiner Loblicher Eydenossenschaft Stetten, Landen und Völkeren chronikwirdiger Thaaten Beschreibung*. 2 v., Zurich, 1548).

FIGURA 135. Banys termals a la natura a mitjan segle XVI (Johann Stumpff, *Gemeiner Loblicher Eydgenossenschaft Stetten...*, 1548).

FIGURA 136. Bany privat en banyera de fusta sota la tenda (*Le grand kalendrier et compost des bergiers*, 1491, París, Biblioteca Nacional de França, reserva).

FIGURA 137. Bany privat en banyera de fusta en el primer pis d'un palau a mitjan segle XIII (Bíblia Maciejowski, Pierpont Morgan Library, Nova York).

FIGURA 138. Bany privat a l'estança del palau situada al costat de l'habitació, abans d'anar a dormir. Després del bany, la parella es fica al llit, 1305-1311 (San Gimignano, pintura mural de Memmo di Filippuccio als apartaments del Podestà, Palau del Podestà).

FIGURA 139. L'emperador bizantí, Romà III Argir, mort el 1034, en un context de bany privat a l'interior del seu palau. Miniatura del segle XII, Sicília (Crònica de Ioannes Skylitzes, Madrid, Biblioteca Nacional, ms. graec. vitr. 62, 2).

FIGURA 140. El bany com a remei terapèutic i per a augmentar la bellesa.

Observeu la banyera de fusta, el tamboret i el sistema per a penjar els vestits, 1390-1400 (*Tacuinum sanitatis*, Lieja, Biblioteca Universitària, ms. 1041).

FIGURA 141. «El bany del cristià»
(Thomas Murner, *Ein andächtigt geistliche
Badenfahrt*, 1514).

FIGURA 142. «El bany de l'infant», segle XII. El Voló (Rosselló), església de Santa Maria, façana.

FIGURA 143. «El bany del fill pròdig» (Lluc, 15,11), Catedral d'Auxerre, façana occidental, portalada central, darreria del segle XIII.

FIGURA 144. Escena de *voyeurisme* al bany (1284): «Lisiard descobreix la taca de naixement d'Euriat» (*Roman de la Violette*, 1227, París, Biblioteca Nacional de França, ms. fr. 1553).

FIGURA 145. Els banys de Pozzuoli, «Balneum sudatorium», 1250-1270 (Pere d'Eboli, *De balneis Puteolanis*, Roma, Biblioteca Angelica, ms. 1474).

FIGURA 146. Els banys de Pozzuoli, «Balneum tripergulae», 1250-1270 (Pere d'Eboli, *De balneis Puteolanis*, Roma, Biblioteca Angelica, ms. 1474).

FIGURA 147. Els banys de Pozzuoli, «Balneum sulphatara», 1250-1270 (Pere d'Eboli, *De balneis Puteolanis*, Roma, Biblioteca Angelica, ms. 1474).

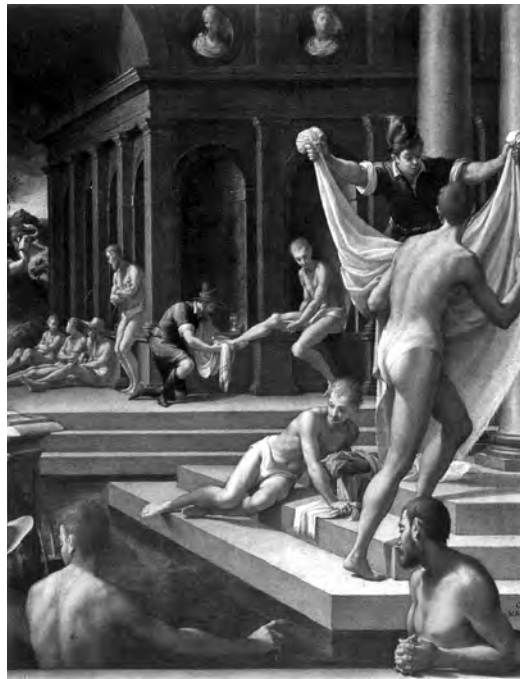

FIGURA 148. Els banys de Pozzuoli imaginats el 1570-1572 (Girolamo Macchietti, Florència, Palazzo Vecchio, Studiolo de Francesc I).

FIGURA 149. Els banys de Stabia a Pompeia imaginats el 1909 (Lawrence Alma Tadema, *A favorite custom*, Londres, Tate Britain).

FIGURA 150. Budapest. Banys Széchenyi, vestíbul principal, 1913.

FIGURA 151. Budapest. Banys Széchenyi, piscines.

FIGURA 152. Budapest. Banys Gellért, piscina principal, 1918.

FIGURA 153. Budapest. Banys turcs Rudas, piscina octogonal, segles XVI i XIX.

FIGURA 154. Jean-Léon Gérôme (1824-1904), *La gran piscina dels banys per a dones de Bursa* (Turquia), pintura presentada al Saló parisenc de 1885 (col·lecció privada, Londres).

FIGURA 155. Istanbul, Ayasofia Hürrem Sultan Hamamı. Banys turcs del segle XVI renovats el 2011. Espais per a les dones.

FIGURA 156. Maria Fortuny (1838-1874), *L'odalisca*, 1861 (Barcelona, MNAC).

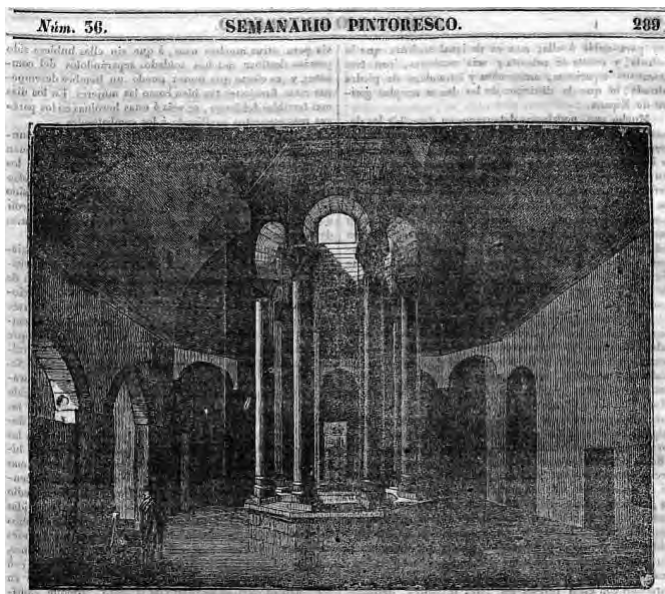

FIGURA 157. Banys de Girona. La sala principal en una imatge romàntica popular publicada el 1836 en el *Semanario Pintoresco Español*, 36 (4 desembre), p. 289.

FIGURA 158. Banys de Girona. Sala principal, estat actual.

FIGURA 159. Banys de Girona. La sala freda amb alcova, estat actual.

FIGURA 160. Banys de Girona. Vista exterior, estat actual.

FIGURA 161. Banys de Girona. Sala principal, detall dels capitells, l'aparell i la volta, estat actual.

FIGURA 162. Banys de Girona. Vista exterior de la llanterna, els seus capitells amb l'església de Sant Feliu al fons, estat actual.

Índexs

Índex general

ABREVIACIONS	7
INTRODUCCIÓ	9
1. EL DESCOBRIMENT ROMÀNTIC DELS BANYS «ÀRABS»	17
1.1. Els viatgers forans	17
1.2. Escriptors i erudits catalans	22
1.3. Les primeres imatges dels Banys de Girona	26
1.4. Alí Bei i els Banys de Tànger	28
2. ELS ESTUDIS SOBRE ELS BANYS «ÀRABS» DE GIRONA	31
2.1. Els primers estudis	31
2.1.1. La dissertació de dos eclesiàstics	31
2.1.2. Alexandre de Laborde	34
2.1.3. Jaume Villanueva i Astengo	39
2.1.4. Jules Gailhabaud	41
2.1.5. Enric-Claudi Girbal i Nadal	43
2.1.6. Josep Puig i Cadafalch i la missió de l'Institut d'Estudis Catalans	46
2.1.7. Rodrigo Amador de los Ríos	51
2.2. Els estudis després de la contribució de Josep Puig i Cadafalch	53
2.2.1. Divulgació i denúncia	53
2.2.2. A l'entorn dels projectes de restauració	55
2.2.3. La primera guia del monument gironí	58
2.2.4. Noves imatges fotogràfiques dels Banys	59
2.3. La postguerra: cap a la normalització del monument	62
2.3.1. Recerques històriques	62
2.3.2. La presència ineludible dels Banys en les guies	65
2.4. Un nou projecte museístic	66

3. LA HISTÒRIA DE L'EDIFICI I LA RESTAURACIÓ ARQUITECTÒNICA	71
3.1. L'edifici dels Banys durant l'edat mitjana	73
3.2. De banys a convent de monges caputxines	79
3.3. Exclaustració, restauració i museïtzació del monument	81
3.4. Les restauracions de l'edifici	83
4. EL CONJUNT MEDIEVAL DELS BANYS DE GIRONA	95
4.1. L'arquitectura	95
4.2. La decoració monumental	99
4.2.1. Capitells inferiors	105
4.2.2. Capitells superiors	110
5. ELS BANYS MEDIEVALS DE BARCELONA, VALÈNCIA, MALLORCA I TORTOSA	117
5.1. Barcelona	120
5.2. València	129
5.3. Mallorca	134
5.4. Tortosa	138
6. EDIFICIS TERMALS I BANYS PÚBLICS. DEL MÓN ANTIC A LES CIUTATS MEDIEVALS	145
6.1. La tradició dels banys antics	145
6.2. El bany en el món islàmic occidental	149
6.3. Banys islàmics de la península Ibèrica i la seva utilització posterior	160
6.4. La qüestió dels banys jueus	179
7. BANYS PÚBLICS I PRIVATS A L'EDAT MITJANA CRISTIANA	189
7.1. El bany medieval: entre religió, higiene, medicina i plaer	189
7.2. Una pràctica socialment diversificada: els banys públics	199
7.3. Banys de luxe per als més rics	211
7.4. Banyar-se és una festa: el mirall de la literatura	216
CONCLUSIÓ	231
APÈNDIX DOCUMENTAL	241
1. Donació feta per Jaume II d'Aragó a Ramon de Toylà dels Banys de la ciutat de Girona	241
2. Establiment perpetu en emfiteusi dels Banys de Girona fet per Jaume II d'Aragó a favor de Ramon de Simó de Toylà	243
3. Sentència arbitral del 13 d'agost de 1366 sobre els tributs corresponents als drets reials sobre els Banys de Girona	248
4. Alexandre de Laborde: els Banys de Girona a l'inici del segle XIX	255

ÍNDIX GENERAL	359
5. Escriptura pública per a separar els Banys de Girona de la clausura del monestir i habilitar-los per a la visita (1929)	256
BIBLIOGRAFIA	259
Fonts manuscrites	259
Girona i els Banys «Àrabs»	259
Banys medievals dels Països Catalans	263
Història de l'art i de l'arquitectura: estudis generals que s'interessen pels banys	264
Banys antics i medievals, societat, aigua i salut	267
Banys i cultura islàmica	273
Banys i cultura jueva	276
IL·LUSTRACIONS	279
ÍNDEXS	355
ÍNDIX GENERAL	357
ÍNDIX D'IL·LUSTRACIONS	361
Introducció	361
1. El descobriment romàntic dels Banys «Àrabs»	361
2. Els estudis sobre els Banys «Àrabs» de Girona	362
3. La història de l'edifici i la restauració arquitectònica	364
4. El conjunt medieval dels Banys de Girona	364
5. Els Banys medievals de Barcelona, València, Mallorca i Tortosa	365
6. Edificis termals i banys públics. Del món antic a les ciutats medievals	366
7. Banys públics i privats a l'edat mitjana cristiana	367
Conclusió	368
ÍNDIX DE NOMS DE PERSONA I DE LLOC	369

Índex d'il·lustracions⁸⁵¹

INTRODUCCIÓ

- FIGURA 1. Banys de Girona. Sala principal, estat actual.
- FIGURA 2. Girona. La muralla i Sant Pere de Galligants als anys trenta del segle xx.
- FIGURA 3. Girona. Barri antic, call jueu, carrer de Sant Llorenç.
- FIGURA 4. Els Banys de Girona en una postal turística cap a 1929.
- FIGURA 5. Girona. Terrassa dels Banys amb la catedral al darrere als anys vint del segle xx.
- FIGURA 6. Girona. Barri episcopal i catedral el 1933.
- FIGURA 7. Jean-Auguste-Dominique Ingres, *Bany turc*, 1862 (París, Museu del Louvre).

1. EL DESCOBRIMENT ROMÀNTIC DELS BANYS «ÀRABS»

- FIGURA 8. Els Banys de Girona entre 1801-1803 segons François Ligier per a *Viatge pintoresc* d'Alexandre de Laborde, 1, làmina LXXXVI (París, Institut National d'Histoire de l'Art, Fonds Doucet, inv. 20852).
- FIGURA 9. Gravat dels Banys de Girona publicat per Alexandre de Laborde, *Viatge pintoresc i històric. El Principat*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1974, làmina LXXXVI.
- FIGURA 10. Gravat romàntic d'Antoni Roca, publicat a *España. Obra pintoresca. Catalunya*, el 1842.
- FIGURA 11. Retrat d'Alí Bei i portada de l'edició dels *Viatges...*, impresa a València el 1856.
- FIGURA 12. Tànger. Entrada de la Casbah en una postal enviada el 1903.

851. Totes les fotografies sense indicació de procedència són de l'arxiu de l'autor.

FIGURA 13. Casablanca. El barri reservat entre 1921 i 1930. Postal d'una fotografia de Marcellin Flandrin (1889-1957).

FIGURA 14. Un bany d'Alger en un gravat romàntic aquarel·lat a mà d'Adolphe i Émile Rouargue, 1843.

2. ELS ESTUDIS SOBRE ELS BANYS «ÀRABS» DE GIRONA

FIGURA 15. Planta dels Banys de Girona d'Emile Moulinier (1753-1828), per al *Viatge...* d'Alexandre de Laborde amb indicació de les estances del convent entre 1801 i 1803.

FIGURA 16. Planta i alçat dels Banys de Girona d'Emile Moulinier per a la làmina LXXXVII del *Viatge...*, I, 1, d'Alexandre de Laborde.

FIGURA 17. Gravat dels Banys de Girona publicat per Alexandre de Laborde, *Viatge...*, làmina LXXXVII.

FIGURA 18. Gravat del pati dels banys a l'entrada de l'Alhambra de Granada cap a 1805-1806 publicat per Alexandre de Laborde, *Viatge...*, IV, làmina LXXXIII.

FIGURA 19. Els banys de l'Alhambra de Granada al final del segle XVIII, segons Henry Swinburne (1823).

FIGURA 20. Coberta de la monografia d'Enric-Claudi Girbal sobre els Banys de Girona, 1888.

FIGURA 21. Banys de Girona. La sala principal el 1914 (missió de l'IEC).

FIGURA 22. Planta dels Banys de Girona publicada per Josep Puig i Cadafalch, *L'arquitectura...*, fig. 846 (missió de l'IEC).

FIGURA 23. Perspectiva isomètrica dels Banys de Girona publicada per Josep Puig i Cadafalch, *L'arquitectura...*, fig. 848 (missió de l'IEC).

FIGURA 24. Planta dels Banys dels Tintorers de Tlemcen segons W. i G. Marçais, publicada per Josep Puig i Cadafalch, *L'arquitectura...*, fig. 845.

FIGURA 25. Els Banys dels Tintorers de Tlemcen segons W. i G. Marçais, fotografia publicada per Josep Puig i Cadafalch, *L'arquitectura...*, fig. 847.

FIGURA 26. Tlemcen (Algèria). Banys dels Tintorers, estat actual.

FIGURA 27. Banys de Girona. La sala principal el 1914, detall (missió de l'IEC, Josep Puig i Cadafalch, *L'arquitectura...*, fig. 857).

FIGURA 28. Banys de Girona. La llanterna de la sala principal el 1914 (missió de l'IEC, Josep Puig i Cadafalch, *L'arquitectura...*, fig. 855).

FIGURA 29. Banys de Girona. La llanterna de la sala principal i el terrat en obres el 1914 (missió de l'IEC, Josep Puig i Cadafalch, *L'arquitectura...*, fig. 854).

FIGURA 30. Banys de Girona. La llanterna de la sala principal el 1914, vista interior (missió de l'IEC, Josep Puig i Cadafalch, *L'arquitectura...*, fig. 853).

FIGURA 31. Guia dels Banys de Girona per Josep Puig i Cadafalch (IEC, 1936).

FIGURA 32. Guia dels Banys de Girona per Josep Puig i Cadafalch, edició en francès (IEC, 1936).

- FIGURA 33. Banys de Girona. La xemeneia de la cuina del convent situada al mig del tepidari, el 1914 (missió de l'IEC, Josep Puig i Cadafalch, *L'arquitectura...*, fig. 858).
- FIGURA 34. Banys de Girona. La llanterna de la sala principal i el terrat en obres durant les restauracions de 1929-1935.
- FIGURA 35. Banys de Girona. Fotografia de les obres de 1929-1935.
- FIGURA 36. Banys de Girona. La sala principal després de les restauracions de 1929-1935.
- FIGURA 37. Banys de Girona. La porta de pas a la sala principal després de les restauracions de 1929-1935.
- FIGURA 38. Banys de Girona. La porta de pas a la sala principal durant les restauracions de 1929-1935.
- FIGURA 39. Banys de Girona. El caldari durant les obres de restauració de 1929-1935.
- FIGURA 40. Banys de Girona. El mur oest del tepidari, comunicació amb el caldari i hipocausts durant les restauracions de 1929-1935.
- FIGURA 41. Banys de Girona. Apoditeri i banc, columnes i arcades després de les restauracions de 1929-1935.
- FIGURA 42. Banys de Girona. El pati annex al segon caldari durant les restauracions de 1929-1935.
- FIGURA 43. Banys de Girona. El caldari amb les estructures inferiors durant les obres de restauració de 1929-1935.
- FIGURA 44. Banys de Girona. El mur sud del caldari amb la conducció mural d'aigua calenta cap a la piscina durant les obres de restauració de 1929-1935.
- FIGURA 45. Banys de Girona. La porta entre el cel obert i la claveguera durant les obres de restauració de 1929-1935.
- FIGURA 46. Banys de Girona. La porta entre l'apoditeri i el frigidari després de les obres de restauració de 1929-1935.
- FIGURA 47. Banys de Girona. La sala freda amb alcova durant les obres de restauració de 1929-1935.
- FIGURA 48. Banys de Girona. Canalera de ceràmica vidriada situada al mur de tramuntana del caldari per a la circulació de l'aire calent de l'hipocaust durant les obres de restauració de 1929-1935.
- FIGURA 49. Banys de Girona. La claveguera que condueix de la sala freda a l'exterior durant les obres de restauració de 1929-1935.
- FIGURA 50. Projecte d'adquisició i restauració dels Banys de Girona de l'arquitecte Emili Blanch, 1929 (Arxiu de la Diputació de Girona).
- FIGURA 51. Maqueta dels Banys de Girona, de l'escultor J. Carrera, per a l'Exposició Internacional de Barcelona de 1929.
- FIGURA 52. Fullet turístic de Girona editat per a l'Exposició Internacional de Barcelona de 1929.
- FIGURA 53. Coberta de la monografia de Carles Rahola i Emili Blanch sobre els Banys de Girona, editada per la Diputació de Girona el 1930.

- FIGURA 54. Resolució del comissari de la Generalitat de Catalunya a Girona d'agost de 1933 sobre l'entrada turística als Banys de Girona (Arxiu de la Diputació de Girona).
- FIGURA 55. Carta de l'arquitecte Masó a l'arquitecte Blanch del juliol de 1931, sobre les obres de restauració dels Banys (Arxiu de la Diputació de Girona).
- FIGURA 56. Revers de la carta de l'arquitecte Masó a l'arquitecte Blanch del juliol de 1931, sobre les obres de restauració dels Banys (Arxiu de la Diputació de Girona).
- FIGURA 57. Postal d'una fotografia de Valentí Fargnoli després de les obres de restauració de 1929-1935.
- FIGURA 58. Postal de fotografies de Valentí Fargnoli després de les obres de restauració de 1929-1935.
- FIGURA 59. Postal de fotografies de Valentí Fargnoli després de les obres de restauració de 1929-1935.
- FIGURA 60. Postal d'una fotografia de Valentí Fargnoli després de les obres de restauració de 1929-1935.
- FIGURA 61. Tiquet d'entrada per a la visita dels Banys de Girona (1935-1936).
- FIGURA 62. Coberta de la separata sobre els Banys de Girona de Joaquim Pla Cargol, comercialitzada com a monografia a partir de 1946.
- FIGURA 63. Coberta de la guia dels Banys de Girona, editada per la Generalitat de Catalunya i la Diputació de Girona el 1982.
- FIGURA 64. Coberta del fullet per a la visita dels Banys de Girona, editat pel Consell Comarcal del Gironès a l'inici dels anys noranta del segle xx.

3. LA HISTÒRIA DE L'EDIFICI I LA RESTAURACIÓ ARQUITECTÒNICA

- FIGURA 65. Portada de l'escriptura pública de març de 1929, entre el president de la Diputació de Girona i la mare abadessa del convent de caputxines amb seu als Banys Àrabs de la ciutat (Arxiu de la Diputació de Girona).

4. EL CONJUNT MEDIEVAL DELS BANYS DE GIRONA

- FIGURA 66. Banys de Girona. Planta general i proposta de restauració de l'arquitecte Lluís Bayona i Prats, juliol de 1989 (Arxiu de la Diputació de Girona).
- FIGURA 67. Banys de Girona. Secció longitudinal i proposta de restauració de l'arquitecte Lluís Bayona i Prats, febrer de 1990 (Arxiu de la Diputació de Girona).
- FIGURA 68. Banys de Girona. Restitució hipotètica del seu estat durant el segle xiv (Enciclopèdia Catalana, SA, Jordi Sagrera), segons Eduard Riu Barrera («Els banys públics», 2003, p. 232).
- FIGURA 69. Banys de Girona. Capitell número 1 de la piscina de la sala freda.
- FIGURA 70. Banys de Girona. Capitell número 2 de la piscina de la sala freda.

- FIGURA 71. Banys de Girona. Capitell número 3 de la piscina de la sala freda.
- FIGURA 72. Banys de Girona. Capitell número 4 de la piscina de la sala freda.
- FIGURA 73. Banys de Girona. Capitell número 5 de la piscina de la sala freda.
- FIGURA 74. Banys de Girona. Capitell número 6 de la piscina de la sala freda.
- FIGURA 75. Banys de Girona. Capitell número 7 de la piscina de la sala freda.
- FIGURA 76. Banys de Girona. Capitell número 8 de la piscina de la sala freda.
- FIGURA 77. Banys de Girona. Llanterna exterior que dóna llum a la sala freda.
- FIGURA 78. Banys de Girona. Llanterna exterior de la sala freda. Capitell número 9.
- FIGURA 79. Banys de Girona. Llanterna exterior de la sala freda. Capitell número 10.
- FIGURA 80. Banys de Girona. Llanterna exterior de la sala freda. Capitell número 11.
- FIGURA 81. Banys de Girona. Llanterna exterior de la sala freda. Capitell número 12.
- FIGURA 82. Banys de Girona. Llanterna exterior de la sala freda. Capitell número 13.
- FIGURA 83. Banys de Girona. Llanterna exterior de la sala freda. Capitell número 14.
- FIGURA 84. Banys de Girona. Llanterna exterior de la sala freda. Capitell número 15.
- FIGURA 85. Banys de Girona. Llanterna exterior de la sala freda. Capitell número 16.

5. ELS BANYS MEDIEVALS DE BARCELONA, VALÈNCIA, MALLORCA I TORTOSA

- FIGURA 86. Xàtiva. Banys àrabs a l'inici del segle XIX segons Emile Moulinier (*El viatge a Espanya...*, MNAC, 2006, p. 209, número 44).
- FIGURA 87. Lliria. Banys àrabs, estat actual.
- FIGURA 88. Barcelona. Banys Nous a l'inici del segle XIX segons Alexandre de Laborde, *Viatge...*, I, 1, làmina x.
- FIGURA 89. Barcelona. Planta dels Banys Nous a l'inici del segle XIX segons Alexandre de Laborde, *Viatge...* (Josep Puig i Cadafalch, *L'arquitectura...*, fig. 842).
- FIGURA 90. Barcelona. Planta i alçat dels Banys Nous a l'inici del segle XIX segons Alexandre de Laborde, *Viatge...*, I, 1, làmina x.
- FIGURA 91. Barcelona. Banys Nous a l'inici del segle XIX segons el gravat publicat per Antoni de Bofarull el 1876.
- FIGURA 92. Barcelona. Banys Nous a l'inici del segle XIX segons Francesc Xavier Parcerisa (Josep Puig i Cadafalch, *L'arquitectura...*, fig. 844).
- FIGURA 93. Barcelona. Banys Nous a l'inici del segle XIX segons un dibuix de Rovira i Trias gravat i publicat el 1848 a la revista *El Museo de Familias*.
- FIGURA 94. València. Banys de l'Almirall. Planta, alçats i vistes a l'inici del segle XIX per Emile Moulinier per al *Viatge...* d'Alexandre de Laborde, II, 1, 2, làmina XCVIII.
- FIGURA 95. València. Banys de l'Almirall en una postal de l'inici del segle XX.
- FIGURA 96. València. Banys de l'Almirall en una postal de l'inici del segle XX, enviada el 1904.
- FIGURA 97. València. Banys de l'Almirall, estat actual.

- FIGURA 98. Palma de Mallorca. Planta i alçat dels Banys Àrabs al final del segle XIX (Josep Puig i Cadafalch, *L'arquitectura...*, figures 836 i 837).
- FIGURA 99. Palma de Mallorca. Els Banys Àrabs en una postal antiga.
- FIGURA 100. Portada de la guia d'Aliquid sobre els Banys de Palma, 1979.
- FIGURA 101. Palma de Mallorca. Els Banys Àrabs en una fotografia de 1981.
- FIGURA 102. Palma de Mallorca. Porta dels Banys Àrabs.
- FIGURA 103. Palma de Mallorca. Interior dels Banys Àrabs.
- FIGURA 104. Tortosa. Possibles Banys Vells, estat actual rehabilitat.

6. EDIFICIS TERMALS I BANYS PÚBLICS. DEL MÓN ANTIC A LES CIUTATS MEDIEVALS

- FIGURA 105. Roma. Termes romanes de Caracal·la.
- FIGURA 106. Bath (Somerset, Anglaterra). Termes romanes. Estat original just abans de la reconstrucció el 1897.
- FIGURA 107. Herculaneum (Campània, Itàlia). Termes romanes urbanes. El caldari femení.
- FIGURA 108. Masada (Israel). Banys termals romans: sistemes d'escalfament a terra i a les parets.
- FIGURA 109. Piazza Armerina (Sicília). Vil·la romana del Casale. Forn i tubs d'escalfament.
- FIGURA 110. Bany privat romà segons Vitruvi, *Arquitectura*, 5, 10, 1, interpretat en un gravat del Renaixement tardà.
- FIGURA 111. Istanbul. *Hammam* otomà Haseki Hürrem, planta i alçat (1556).
- FIGURA 112. Granada. Banys reials de l'Alhambra, segons una reconstitució de l'arquitecte de la Diputació de Granada Ambrosio del Valle Sáenz (1949-1950).
- FIGURA 113. Gibraltar. Banys, planta (*Ars Hispaniae*, núm. 4, fig. 150).
- FIGURA 114. Jaén. Banys islàmics, estat actual.
- FIGURA 115. Jaén. Banys islàmics, sala calenta, estat actual.
- FIGURA 116. Granada. Banys islàmics El Bañuelo, sala central.
- FIGURA 117. Granada. L'Alhambra. Banys de la casa reial vella.
- FIGURA 118. Ronda (Màlaga). Banys islàmics.
- FIGURA 119. Granada. L'Alhambra. Banys de la casa reial vella. Nínxol decorat i pica.
- FIGURA 120. Espira (Palatinat, Alemanya). Banys jueus medievals. Entrada.
- FIGURA 121. Espira (Palatinat, Alemanya). Banys jueus medievals. La piscina.
- FIGURA 122. Saragossa. Edifici de banys medievals.
- FIGURA 123. Montpeller. Banys jueus medievals. La piscina.
- FIGURA 124. Girona. Edifici de banys jueus.
- FIGURA 125. Besalú. Vestigis arquitectònics de la sinagoga.
- FIGURA 126. Besalú. Banys jueus. La piscina.

7. BANYS PÚBLICS I PRIVATS A L'EDAT MITJANA CRISTIANA

- FIGURA 127. Marsella. Ensenya d'un edifici de banys públics: parella al bany (Museu d'Història de Marsella).
- FIGURA 128. Escena de banys públics en un idíl·lic context tardomedieval (*Das mittelalterliche Hausbuch* de la col·lecció dels prínceps Waldburg-Wolfegg, segle xv).
- FIGURA 129. Bany privat de vapor per a suar de tradició medieval (Biblioteca Nacional de França, París).
- FIGURA 130. Banys públics calents amb separació d'homes i dones i sistema d'escalfament de l'aigua (Konrad Kyeser, *Bellifortis*, 1405, manuscrit de Gottingen, *philos* 63).
- FIGURA 131. Casa de banys luxosa en un manuscrit del segle xv (Valeri Màxim, *Fets i dits memorables*, Leipzig, Biblioteca de la Universitat de Leipzig).
- FIGURA 132. Casa de banys luxosa en un manuscrit del segle xv (Valeri Màxim, *Fets i dits memorables*, Leipzig, Biblioteca de la Universitat de Leipzig).
- FIGURA 133. Casa de banys luxosa en un manuscrit del segle xv (Valeri Màxim, *Fets i dits memorables*, Leipzig, Biblioteca de la Universitat de Leipzig).
- FIGURA 134. Baden. Banys públics a mitjan segle xvi (Johann Stumpff, *Gemeiner Loblicher Eydgenossenschaft Stetten, Landen und Völkeren chronikwürdiger Thaaten Beschreibung*, 2 v., Zuric, 1548).
- FIGURA 135. Banys termals a la natura a mitjan segle xvi (Johann Stumpff, *Gemeiner Loblicher Eydgenossenschaft Stetten...*, 1548).
- FIGURA 136. Bany privat en banyera de fusta sota la tenda (*Le grand kalendrier et compost des bergiers*, 1491, París, Biblioteca Nacional de França, reserva).
- FIGURA 137. Bany privat en banyera de fusta en el primer pis d'un palau a mitjan segle xiii (Bíblia Maciejowski, Pierpont Morgan Library, Nova York).
- FIGURA 138. Bany privat a l'estança del palau situada al costat de l'habitació, abans d'anar a dormir. Després del bany, la parella es fica al llit, 1305-1311 (San Gimignano, pintura mural de Memmo di Filipuccio als apartaments del Podestà, Palau del Podestà).
- FIGURA 139. L'emperador bizantí, Romà III Argir, mort el 1034, en un context de banys privats a l'interior del seu palau. Miniatura del segle xii, Sicília (Crònica de Ioannes Skylitzes, Madrid, Biblioteca Nacional, ms. graec. vitr. 62, 2).
- FIGURA 140. El bany com a remei terapèutic i per a augmentar la bellesa. Observeu la banyera de fusta, el tamboret i el sistema per a penjar els vestits, 1390-1400 (*Tacuinum sanitatis*, Lieja, Biblioteca Universitària, ms. 1041).
- FIGURA 141. «El bany del cristià» (Thomas Murner, *Ein andächtigt geistliche Badenfahrt*, 1514).
- FIGURA 142. «El bany de l'infant», segle xii. El Voló (Rosselló), església de Santa Maria, façana.

FIGURA 143. «El bany del fill pròdig» (Lluc, 15,11), Catedral d'Auxerre, façana occidental, portalada central, darrerïa del segle XIII.

FIGURA 144. Escena de *voyeurisme* al bany (1284): «Lisiard descobreix la taca de naixement d'Euriaut» (*Roman de la Violette*, 1227, París, Biblioteca Nacional de França, ms. fr. 1553).

CONCLUSIÓ

FIGURA 145. Els banys de Pozzuoli, «Balneum sudatorium», 1250-1270 (Pere d'Eboli, *De balneis Puteolanis*, Roma, Biblioteca Angelica, ms. 1474).

FIGURA 146. Els banys de Pozzuoli, «Balneum tripergulae», 1250-1270 (Pere d'Eboli, *De balneis Puteolanis*, Roma, Biblioteca Angelica, ms. 1474).

FIGURA 147. Els banys de Pozzuoli, «Balneum sulphatarum», 1250-1270 (Pere d'Eboli, *De balneis Puteolanis*, Roma, Biblioteca Angelica, ms. 1474).

FIGURA 148. Els banys de Pozzuoli imaginats el 1570-1572 (Girolamo Macchietti, Florència, Palazzo Vecchio, Studiolo de Francesc I).

FIGURA 149. Els banys de Stabia a Pompeia imaginats el 1909 (Lawrence Alma Tadema, *A favorite custom*, Londres, Tate Britain).

FIGURA 150. Budapest. Banys Széchenyi, vestíbul principal, 1913.

FIGURA 151. Budapest. Banys Széchenyi, piscines.

FIGURA 152. Budapest. Banys Gellért, piscina principal, 1918.

FIGURA 153. Budapest. Banys turcs Rudas, piscina octogonal, segles XVI i XIX.

FIGURA 154. Jean-Léon Gérôme (1824-1904), *La gran piscina dels banys per a dones de Bursa* (Turquia), pintura presentada al Saló parisenc de 1885 (col·lecció privada, Londres).

FIGURA 155. Istanbul, Ayasofia Hürrem Sultan Hamami. Banys turcs del segle XVI renovats el 2011. Espais per a les dones.

FIGURA 156. Maria Fortuny (1838-1874), *L'odalisca*, 1861 (Barcelona, MNAC).

FIGURA 157. Banys de Girona. La sala principal en una imatge romàntica popular publicada el 1836 en el *Semanario Pintoresco Español*, 36 (4 desembre), p. 289.

FIGURA 158. Banys de Girona. Sala principal, estat actual.

FIGURA 159. Banys de Girona. La sala freda amb alcova, estat actual.

FIGURA 160. Banys de Girona. Vista exterior, estat actual.

FIGURA 161. Banys de Girona. Sala principal, detall dels capitells, l'aparell i la volta, estat actual.

FIGURA 162. Banys de Girona. Vista exterior de la llanterna, els seus capitells amb l'església de Sant Feliu al fons, estat actual.

Índex de noms de persona i de lloc

- Abanhiara 119
ABUL HACHACH 166
ABU-L-HAYYAY 172
ADRIÀ I, papa 191
ADULFO 212
Afganistan 237
Àfrica 17, 28, 28n, 49, 236n
Agaró, s' 20
Àger 32
Ais de Provença 180
ALABERN I CASES, R. 27, 27n
Alacant 129
Albacete 163
Albaicín 173
Albons 20
ALCADINO 198, 223
Alcira, Banys de Zuazo 178
Alemanya 36n, 194, 201n
ALFONS I, el Cast, rei d'Aragó 74
ALFONS II, el Franc, rei d'Aragó 45, 45n, 205
ALFONS III, rei de Lleó 205
ALFONS VI, rei de Lleó i Castella 176, 177, 207
ALFONS X, el Savi, rei de Lleó i Castella 176, 188, 207n, 225
ALFONS XI, rei de Lleó i Castella 175, 178
Alhama d'Aragó 160
Alhama de Granada 150, 168, 176
 Bany de la Reina 168
AL-HIMIARI 138
ALI BEI 28, 29, 49, 236, 236n
AL-IDRISI 149
ALMA TADEMA, L. 237
ALMEDA 44, 84
Almeria 163, 171n
AL-SAQATÍ 165
ALSINA, M. A. 79
ALZIRA 118, 129
AMADOR DE LOS RÍOS, R. 51-54, 84
Amalfi 206
Amèrica 34n
Andalusia 18, 36, 163
Anglaterra 36n
ANNA DE BRETANYA, duquessa 213
Aràbia 23, 237
Aragó 27n, 233
Aranjuez 81
ARCIPRESTE DE TALAVERA (Alfonso Martínez de Toledo) 217
ARIE, R. 156n
ARISTÓFANES 145
Arles 192
ARNAU DE VILANOVA 219, 219n, 220, 222, 222n, 223, 226

- Arriate 134
 Àsia 28, 192, 256
 ASTRUC, Z. 236
 Astúries 27n
 Ausa 11
 Àustria 34
 Auxerre, catedral 227
 Àvila 27n
 Avinyó, palau 212
 AZAGRA, Gil de 175

 Baden 200, 201, 203
 BADIA I LEBLICH, D. 28, 236n
 Bagno a Morba 207
 Baies 198
 Balaguer 14, 119, 119n
 BALAGUER, V. 15, 22, 24, 124
 Barcelona 11, 13, 14, 21, 24, 27, 28, 32, 37-39, 45, 47, 48n, 50, 53, 54, 58, 60, 60n, 61, 73-75, 80, 84, 85, 87, 91, 91n, 117, 119-121, 121n, 122-124, 124n, 125-127, 127n, 128, 135, 138, 182, 186-188, 206, 245-248
 Acadèmia de Bones Lletres 24
 Arxiu de la Corona d'Aragó 45
 Arxiu Gudiol/Mas 60n, 127n
 Banys Nous 14, 27, 37, 120-124, 124n, 125, 126, 128, 186, 188
 Boqueria 14, 122, 126
 cases dels Canonges 87
 cases dels Velers 87
 església de Betlem 123, 124
 església de Santa Maria del Mar 121
 Llotja 27n
 Museu d'Història de la Ciutat 127-129
 Palau de la Generalitat 91n
 rec Comtal 121
 Universitat 24
 Barcino 11
 Basilea 207
 BASSOLS I COSTA, F. 81, 85
 BAYERRI I BERTOMEU, E. 139
 BAYONA I PRATS, L. 67

 Baza 167, 186
 BEATRIU, reina de Castella 226
 BEAUMARCHAIS, P. A. 204
 Beauvais 42
 Bellpuig de les Avellanes, monestir de Santa Maria 32, 39
 BENDICHO, V. 158
 BENJAMÍ DE TUDELA 73
 BERENGUER, R. 77, 125, 127, 246, 248
 BERGES ROLDAN, L. 92
 BERLIOZ, L. H. 204
 BERMÚDEZ PAREJA, J. 169
 Besalú 183, 185, 248
 Besiers 180
 BIELER, M. 239n
 Bisbal, la 80
 BLANCH, N. 22-25, 27, 40n, 47n, 64, 83
 BLANCH I ROIG, E. 55, 56, 56n, 82, 85, 85n, 86, 88, 90, 91, 91n, 101
 Blois 179, 213
 BOCCACCIO, G. 217, 218, 226
 BOFARULL I BROCA, A. de 15, 23, 24, 124
 BOILEAU, E. 209
 BOIX, V. 130-133
 BONAPARTE, L. 34
 BONASTRUCH, A. 125, 127
 BONHOM, V. 125
 BOSARTE, I. 14, 122, 124, 126, 128
 BOSCH I PUIG, M. 69n
 Boscona 74
 BOTELLA, G. 125
 BOTET, A. 119
 BOTET, G. 119
 BOTET, M. 119
 BRACCIOLINI, P. 201
 Brihuega 205, 206, 208
 Bruges, palau ducal 213
 Budapest 237, 238
 banys Gellért 238
 banys Kiraly 238
 banys Rac 238
 banys Rudas 238
 banys Széchenyi 238

- Càceres 205, 206, 209
 Cadis 27n
 Caire, el 237, 256
 Calataiud 205, 206
 Caldes, banys 214, 215
 Caldes de Malavella, balneari de Vichy 196
 Campamar 131
 Campdorà, castell 78, 79
 Camps Flegreus 197, 231
 Candia 225
 CAPMANY, A. J. 79
 CAPMANY, G. de 78
 CAPMANY, J. de 78, 79
 CAPMANY, P. de 78, 79
 CAPMANY, R. de 79
 CAPMANY I DESCOLL, J. R. 33n, 79
 CAPUANO, P., cardenal 206
 CARESMAR, J. 32, 39
 CARLEMANY, emperador 190n, 194
 CARLES, duc d'Orleans 224
 CARLES IV, rei d'Espanya 19n, 34n, 36n, 81, 236n
 CARLES EL TEMERARI, duc de Borgonya 214
 Carpentràs 181
 CARRERA, J. 61, 62n
 CARRERAS I CANDI, F. 121, 124, 128
 Cartagena 176
 Castella 36, 37, 173, 177, 233
 Castella la Nova 27n
 CASTELLS, R. M. 92n
 Catalunya 10, 13, 15, 17-19, 19n, 21, 26, 27, 27n, 28, 32n, 34, 36, 39, 39n, 47, 48, 48n, 49-51, 62, 64, 67, 69, 75, 82, 91, 91n, 99, 139, 150, 182, 183, 185, 196, 220, 233, 235, 247
 CEBALLOS, P. 39
 Celanova, monestir de San Salvador 212
 Cenete 168, 170, 176, 176n, 177
 CESARI, bisbe 192
 Ceuta 169
 Chanca 171n
 CHATEAUBRIAND, F. R. de 37
 Chelva 206
 CHRÉTIEN DE TROYES 217, 220
 CHUECA, F. 63
 CIRICI I PELLICER, A. 127
 CLIMENT VI, papa 212
 CLIMENT VII, papa 212
 Cluny 192
 Codi de Tortosa 205, 209
 COELLO DE PORTUGAL, F. 178
 Colomer 74
 Colònia 179n, 218
 Conca 205, 206, 208
 CONSTANÇA DE SICÍLIA, reina consort d'Aragó i de València i comtessa de Barcelona 214
 Constància 201
 Còrdova 51n, 159, 163, 164, 167, 169, 171n, 175, 178, 179, 198n
 banys de Doña Leonor 171n
 catedral 175
 palau califal 167
 CORONA, D. 78n
 CORS, F. de 78
 CRESQUES, A. 138, 188
 CROIX, E. de la 19n
 DAGUERRE, L. 27n
 Damasc 158, 160n
 DAMASC, papa 192
 DAMIÀ, bisbe 192
 DAVID 213
 DELÁS, F. de 32n
 DESBARROLLES, A. 22
 DESCOLL, A. 79
 DESCOLL, J. 79
 DIDOT, F. 41
 Dijon 205
 Donon 27
 DORCA I PARRA, F. X. 31, 32, 33, 38, 39, 39n, 40, 40n, 41, 45, 52
 Duero, riu 205
 DURAN, H. 80
 DÜRER, A. 226

- DURFORT, G. 125
 Ebre, riu 120, 167
 Eivissa 136
 EIXIMENIS, F. 220
 ELIADE, M. 151
 Elx 129, 173, 178, 178n
 monestir de la Mercè 178n
 ENRIC VI, emperador 198
 ERMENGOL, M. 74
 ERMENGOL, P. 74
 ESCANDELL, I. 102
 ESCRIBÀ I BONASTRE, G. 124n
 Espanya 20, 21, 34, 36n, 37, 39n, 48n,
 166, 236n
 Espira 185
 Estrasburg 186, 199, 207, 209, 210
 ESTRUCH, B. 74
 EUDES, R. 199
 Europa 12, 17, 34n, 49, 53, 63, 179, 182,
 183, 185, 190, 195, 199, 223, 233-235,
 235n, 236, 237, 238
 Extremadura 36, 233
 EZZELINI 211
 FABRÉ, J. 68
 FADRIQUE, infant de Castella 178n, 226
 Farfa 192
 FARGNOLI ANNETTA, Valentí 60, 60n
 FELIP III, l'Ardit, rei de França 73, 75, 101
 FERNANDEZ, D. 238
 FERNÁNDEZ, J. 129n
 FERRAN III, rei de Lleó i Castella 175, 226
 FERRAN VII, rei d'Espanya 81
 FERRER, P. 78n, 253
 Fes 170
 Figueres 75, 242, 246
 Figuerols 74
 FINESTRES, D. 32, 39, 39n
 FLÓREZ, E. 39
 Fluvià, riu 185
 FONT, N. 78n, 253
 FONTANALS, R. 136
 Formentera 136
 FORTUNAT, V. 194
 FORTUNY I MARSAL, M. 236
 França 18, 19n, 34n, 42, 48n, 63, 198,
 205, 207, 209, 213, 233
 FRANQUESA, J. 56n
 FREDERIC II, emperador 197, 211
 FUSES, J. 66
 GAILHABAUD, J. 15, 21, 22, 26, 41, 42
 Galligants, riu 71, 95, 95n
 GARIN LE LOHERAIN 221
 Gascunya 193
 GAUDÍ I CORNET, A. 87
 GAUTIER, T. 20, 20n, 172
 Gènova 223
 Germània 205
 GÉRÔME, J. L. 236
 GERVASI DE TILBURY 197
 Gibraltar 164
 GIGNOUX, monsenyor 42
 GIL I BONANCIA, M. 68
 GIMÉNEZ, E. 130
 GIRBAL I NADAL, E. C. 31, 43-46, 49, 52, 54,
 64, 74, 77, 79, 80, 83, 84, 113
 Girona 9, 9n, 10, 11, 13-15, 18, 20-22, 24,
 25n, 26-29, 31, 32, 32n, 33, 35-37, 37n,
 38, 38n, 39, 41-45, 45n, 47-54, 54n, 55,
 56, 56n, 57, 58, 60, 60n, 61, 61n, 62-67,
 67n, 68-74, 74n, 75, 75n, 76, 77n, 78,
 78n, 79, 80, 80n, 81, 81n, 82-89, 89n,
 91n, 92, 92n, 95, 99, 100, 100n, 101n,
 105n, 106n, 114, 115, 120, 126, 128,
 161, 163n, 180, 182, 184, 187, 188, 228,
 239, 240, 242, 245-248, 255, 256
 Arxiu de l'Hospici 45, 74n, 78n, 248n
 Arxiu Diocesà 74n, 78n, 80n
 Arxiu General de la Diputació 58, 67,
 68, 81n
 Arxiu Històric del Col·legi d'Arquitectes 92n
 burg de Sant Feliu 73, 74, 75
 Casa Masramon 87

- Casa Teixidor 87
 catedral de Santa Maria 19, 20, 27, 35,
 37, 45n, 65, 72, 74-76, 78, 78n, 79n,
 95, 105n
 església de Sant Domènec 65
 església de Sant Feliu 20, 35, 65, 71,
 74n, 77n, 78n, 95
 Força Vella 71
 Hospital Nou 78n
 monestir de Sant Pere de Galligants
 27, 65, 71, 95, 106n
 Museu d'Antiguitats 43
 Museu d'Art 106n
 Palau Episcopal 67n, 72, 115
 portal de Sobreportes 9, 71, 74, 95
 Sala Athenea 87
 GODAY I CASALS, J. 47
 GODOY, M. 19n, 236n
 GÓMEZ-MORENO, M. 167
 Granada
 Alcazaba 166
 Alhambra 24, 118, 163, 166, 170-173,
 179, 234
 Bañuelo 167, 171n, 173
 Casa de las Tumbas 179
 palau Dar al-'Arusa del Generalife
 170
 palau de Comares 169, 170, 172, 173
 Grandson 214
 GREGORI DE TOURS 194
 GRUARTMONER, E. 85n
 Guadalajara 164
 GUILLELMO, G. 174

 Hautecombe 192
 HILARI, papa 192
 HIXAM (HIXEM) 21, 24
 HOFFMANN, J. F. M. 87n
 Hongria 237, 238
 HUIZINGA, J. 218n

 IBN AL-JATIB 156, 158n
 Iemen 237

 Ilerda 11, 119
 INGRES, J. A. D. 236
 Irlanda 213, 214
 ISABEL, infanta, filla de Pere el Cerimoniós
 215
 Ischia 198, 231
 ISIDOR DE SEVILLA 194, 200
 ISMAEL 158
 Itàlia 21, 48n, 197, 206, 211
 Jaén 92, 165, 167-170, 178
 Palacio de los Torres 167
 palau de Villardompardo 167
 JAUME II, rei d'Aragó 45, 45n, 75, 75n,
 76, 77, 129, 135, 187, 215, 222, 241n,
 243
 JAUME II DE LUSIGNAN, rei de Xipre 214
 JEAN DE BERRY, duc 213
 Jerez de la Frontera 166, 169, 171n
 JOAN, infant i rei d'Aragó 138, 188
 JOLY, B. 19, 19n
 Jordà, riu 195
 JUAN EL ALBAÑIL 174
 JUAN MANUEL, infant de Castella 225

 KRUDY, G. 238

 LABORDE, A. L. J. de 15, 21, 22, 26, 26n, 34,
 34n, 36, 36n, 37, 38, 38n, 39, 42, 49, 50,
 54n, 55, 59n, 81, 84, 98n, 122-124, 126,
 127, 130-132, 135, 255
 LACER, M. E. 133
 LAMARTINE, A. de 204
 LAMBERT, E. 63, 64
 LAMPÉREZ Y ROMEA, V. 53, 59, 60, 64
 LAURENS, J. J. B. 135
 Lavedan 193
 LEFEBVRE, J. 236
 LEFÈVRE, J. 217
 LEGRAND, H. A. A. 26, 42
 LEONARDO D'AREZZO 201n
 Lieja 62
 Lisboa 20
 Lleida 14, 49, 119, 119n, 163n, 182, 184, 186

- Paeria, la 119
 parròquia de Sant Joan 119
 Lleó 27n, 166
 LERS, A. de 74, 78, 254
 Llers, castell 74
 Llevant 129, 129n
 Llúria 118, 129
 LLORENS I RAMS, J. M. 67, 68
 LLUÍS X, rei de França 205
 LLUÍS XIV, rei de França 236
 LLUÍS SALVADOR, arxiduc d'Àustria-Toscana 135
 Londres 39, 41
 LOOS, A. 87n
 Lorraine 204
 LOUÏS, P. 42
 Lugo 166
- MACKINTOSH, C. R. 87n
 MADOZ, P. 41
 Madrid 21, 34, 34n, 36, 41, 51, 54, 212
 Acadèmia de la Història 21
 Biblioteca Nacional 212
 Museu Arqueològic Nacional 51
 Màlaga 162, 163, 165, 175, 178, 233
 Alcazaba 162
 MÀLE, L. de 214
 Mallorca 49, 117, 134, 135, 135n, 136, 137, 162, 167, 188, 206
 MANET, É. 236
 Manresa 14, 119
 MÁRAI, S. 238
 MARÇAIS, G. 165
 MARIA, reina d'Aragó 215
 MARIA CRISTINA, princesa de Borbó - Dues Sicílies 81
 MARIEZCURRENA I CORRONS, H. 28
 MARQUÈS CASANOVAS, J. 69, 69n, 74n
 Marroc 163, 170
 Marsella 180, 227
 Museu d'Història 227
 MARTÍ, J. 31-33, 38, 39n, 40, 44, 48
 MARTÍ L'HUMÀ, rei d'Aragó 125, 228
- MARTINELL, C. 59, 62, 63
 Martorell, pont romà 87
 MARTORELL, F. 47
 MARTORELL, Joanot 224
 MARTORELL I TERRATS, J. 47n, 56n, 82, 85n, 86, 87, 90, 91, 91n, 101, 224
 MAS, P. 47, 60
 MAS I GINESTÀ, A. 60
 MASCARDELL, B. 74
 MASCARDELL, R. 74
 MASCLE, J. 31, 45
 MASELLA DE GRANADA 206
 MASÓ I VALENTÍ, R. 47, 56, 56n, 60, 82, 85n, 86, 87, 87n, 89n, 90, 91, 91n, 101
 MATUTE, M. 42
 MAUR, R. 194
 MAUSSION, J. de 160
 MÈDICI 207, 212
 Mehun-sur-Yèvre, castell 213
 MEMMO DI FILIPUCCIO 211
 Mèrida 38, 147, 163
 Mesopotàmia 170
 Mèxic 88
 MINGUET, B. 129n
 MIRAMBELL, E. 69, 69n
 MIRAVALL, R. 139, 140
 MOHAMET 22
 Molina 42, 164
 MONINO, J., comte de Floridablanca 19n
 MONTAIGNE, M. de 203, 204
 Montblanc, muralles 87, 182
 Monteagudo, palau 171n
 Montecassino, abadia 194
 Montoriol 74
 Montpeller 88, 184
 Montserrat 34
 Montsó 205, 206
 MONTSÓ, G. de 137
 MORA, V. 125, 127-129
 MORERA, J. 56n, 85n
 MORGADO, A. de 162
 Morvedre, banys 129, 129n, 167
 MÜNZER, H. 234

- Múrcia 51n, 163, 167, 171n, 175
 Bany de la Reina 175
 MURNER, T. 195, 199
 MUSSET, A. de 204
- NAPOLEÓ I 34
 Nàpols 197, 198, 206, 231
 Nàpols, monestir de Sant Marcel·lí 206
 Narbona 180
 NAVAGERO, A. 163, 163n
 NICCOLI, N. de 201
 NICOLINI, monsenyor 20
 Nicòsia 214
 Normandia 183
 Nova York
 Pierpont Morgan Library 213
 Nuremberg 234
- OBILOT, G. 119
 O'CALLAGHAN, R. 139
 OLBRICH, J. M. 87n
 OLIVER, G. 78n, 253
 OLIVERAS, J. M. 69
 Onyar, riu 18n, 35, 54, 62, 67, 71, 73
 Orleans 180, 233, 235
 OTÓ IV DE BRUNSVIC, emperador 197
 Oviedo, palau reial 212
 Oxford
 Bodleian Library 214
 Universitat 214
- PALAFIX, X. de 130n
 Palafrugell 66
 Palamós 163n
 PALENCIA, A. de 177
 Palma de Mallorca 14, 50, 51n, 120, 126, 135n, 136, 188
 banys Arriate 134
 banys La Baniera 134, 136
 convent de Santa Clara 137
 Font de la Vila 135
 parròquia de la Santa Creu 135
 PALOL, P. de 65, 95n
- PARCERISA, F. X. 27, 27n, 125
 París 26, 27n, 28, 41, 42, 63, 64, 180, 189, 198, 199, 205, 207, 209, 213, 214, 235n
 Biblioteca Nacional 19n, 42, 198
 Conciergerie 214
 Illa de la Ciutat 180, 213
 Museu Carnavalet 41
 Museu del Louvre 236
 Palau Comunal 26
 palau Saint-Paul 213, 214
 PASQUAL, J. 32, 39
 PASSINI, J. 179n
 PASTOR I LLUÍS, F. 139
 Pau, castell 214
 Pavia 192
 PAVÓN MALDONADO, B. 165, 173
 PERE, infant d'Aragó 214
 PERE EL CERIMONIÓS, rei d'Aragó 77, 215, 228
 PÉREZ, R. 85n
 PEREZ DE MOLINA, C. 42
 PERPIÑÀ, J. de 32n
 Perpinyà 14, 118, 119n, 181, 205
 Pèrsia 170
 PERTEGAS, J. R. 134
 Pertús, el 35
 PI I ARIMON, A. A. 124
 PI I MARGALL, F. 15, 22, 24, 24n, 25, 26, 27n, 28, 54, 54n, 81, 124, 161
 PIETRO D'EBOLI 197, 226, 231, 232
 PIFERRER, P. 15, 22-24, 24n, 27, 51n, 54n, 83, 124, 136, 137
 Pilis, abadia 193
 PLA CARGOL, J. 57, 64-66
 PLAERDEMAVIDA 224, 226
 PLANES, F. 33n, 79, 80
 PLANES, J. 33, 80
 Plombières 204
 PLUTARC 145
 Poblet, monestir 87, 119
 Poitiers, monestir de Sainte-Radegonde 192
 POL, F. 47

- Pompeia 148, 154n, 237
 PONS, G. de 119
 Portugal 20, 178, 234
 Pozzuoli 197, 198, 226, 231
 PRAT, R. de 75, 248
 Provins 205
 PUIG I CADAFAELCH, J. 15, 46, 48, 48n, 49, 49n, 50-54, 57-60, 63-65, 81, 82, 84, 91, 95n, 96n, 98n, 99, 100, 100n, 101-104, 113, 117n, 120, 125, 136
 Puigcerdà 14, 119
 PUIGGARÍ, J. 27
 PUJADES, J. 122, 124n, 125, 126
 PULGAR, F. del 150

 QUADRADO, J. M. 136

 RABBE, A. 34n
 RAGUIER, H. 214
 RAHOLA, C. 20, 53, 54, 54n, 55, 56n, 59-61, 81, 81n, 82, 84, 85
 RAMÍREZ 229
 RAMO, J. 129n
 RAMON II, comte de Bigorra 193
 Ravenna 192
 Remolins 138
 RICART, P. 125
 RIGALT, L. 27
 Ripoll 39, 44
 RIURANS, J. 80
 ROBERT DE BLOIS 219
 ROCA I SALLENT, A. 26
 RODRÍGUEZ, B. 175
 ROIG, J. 131, 217, 220, 223
 Roine, riu 180
 ROJAS, A. de 162, 174, 228
 Roma 148, 149, 149n, 154n, 191, 198, 212, 236
 basílica dels Sants Marcel·lí i Pere 191
 termes de Caracal·la 148, 149n
 termes de Dioclecia 149n
 ROMÀ III ARGIR, emperador bizantí 212
 ROMEY, C. 15, 21, 24n

 Ronda 164, 167, 169, 173
 Rouen 183, 209
 ROVIRA I TRIAS, A. 123, 124n, 126, 127

 SAEZ, R. 27
 SAGRERA, J. 69, 70
 SAGRISTÀ, J. 79n
 Sagunt 14, 118, 129, 129n, 167, 188, 206
 Saint-Antonin-Noble-Val (Tarn-et-Garonne) 227
 Saint-Gall, abadia 192
 Saint-Savin-en-Lavedan, abadia 193
 SALA, P. 119
 Salamanca 27n
 Salern 196
 SALMONA, P. 179n
 SALOMON BEN ADRET 128, 188
 SALVADOR I MONTSERRAT, V., marquès de Cruilles 131-133
 SAMASÓ, R. 78n
 San Gimignano 211
 palau del Podestà 211
 San Giusto, abadia 192
 Sanà 237
 SANÇ IV, rei de Castella 175, 207n
 Sant Cugat del Vallès, monestir 87
 SANT MARTÍ, F. 78n, 253, 254
 Sant Miquel de Celrà 20
 Sant Pere de Besalú 75, 248
 Sant Pere de Rodes, monestir 87
 Santa Coloma de Queralt 119n, 128, 186, 187
 Santiponce 38
 Saragossa 120, 120n, 163, 163n, 167-169, 170n, 186, 187, 215
 SARRIERA, A. 77
 SAVARRÉS, F. 78n, 248, 249, 253
 Segòvia 27n, 163
 SÉGUR, comtessa de (Sophie Rostopchine) 222
 Segura de la Sierra 167, 168, 170
 Sepúlveda 205, 206, 208

- SERRA, G. 125
 SERRA, J. 47
 Seu d'Urgell, la 119n, 181
 Sevilla 38, 163, 174, 175, 177, 178, 178n, 228
 Alcázar 163
 convent del Dulce Nombre de Jesús 178n
 Sicília 198, 211, 212
 Sicores, riu 119
 SILVESTRE, papa 191
 Siracusa 198, 211
 bany de la Reina 211
 Castel Maniace 211
 SKYLITZES, I. 212
 Sogorb 39
 SOLANO 228
 Sòria 163
 Stabia 237
 Suïssa 200
 SULPIS, J. 26
 SUNYER, A. 74
 SUNYER, G. 74, 77n, 246
 SUNYER, J. 79n
 SUXÓ, A. J. 131
 SWINBURNE, H. 20, 37, 37n
- Tajo, riu 172
 Tànger 28, 29, 236
 Taormina, palau 211
 TARIN, G. 187
 Tarraco 11
 Tarragona 49, 163, 182
 TENAS I OSTENCH, E. 81, 85
 Terrassa 48n, 87
 Tlemcen, Banys dels Tintorers 49
 Toledo 166, 167, 171n, 172-174, 178, 179n, 186, 206, 225
 bany de la Cava 20n, 166, 172
 banys de Vascos 167, 178
 convent de Sant Climent 174, 206
 palau de Galiana 20n, 166, 172
 Tolosa 227
- Tordesillas 167, 171, 173, 213
 Torí 41
 TORNABUONI, L. 207
 Torres 129, 167
 TORRES BALBÁS, L. 127, 128, 170, 171
 Tortosa 14, 37, 39, 49, 117, 118, 120, 138, 140, 141, 143, 182, 205, 206, 209
 Arxiu de la Ciutat 138
 Banys Nous 138, 139, 139n, 140, 142
 catedral 37
 Coll del Sitjar 139
 monestir de Sant Joan del Camp 139
 Toscana 192, 207, 211
 TOYLA, R. de 45, 45n, 68, 75, 75n, 76, 241-243, 245, 248
 Trèveris, termes 149n
 TRIAS DE BES, F. 82, 85
 TROTULA DE RUGGIERO 219
 Tunis 155
 Turquia 237
- UBACH FABRA, P. 82
 Usagre 205, 206, 209
 USELL, G. d' 78n
- Vaduz 239n
 València 14, 21, 28, 36, 39, 49, 50, 53, 63, 117, 120, 129, 129n, 130, 130n, 131, 133, 162, 174, 187, 188, 215, 217, 222n, 225, 245, 248
 Almoïna 129n
 Banys d'Algaçir 130
 Banys de Barbo 130
 Banys de l'Almirall 130, 131, 133
 Banys de l'Hospital 130
 església de Sant Nicolau 130, 158
 Hospital dels Innocents 130, 134
 Palau de l'Almirall 130n
 Teyal vell 215
 Universitat 222n
 VALLS I SUBIRÀ, O. 36n, 37n
 Venècia 198
 VERRIÉ, F. P. 136

- Versalles 236
Vic 39, 119n, 128, 186, 187
Vichy 196
VÍCTOR, bisbe 192
VICTOR, S. 64
Viena 180
VILAR, M. 79n
VILLANI, G. 232
VILLANUEVA I ASTENGO, J. 25, 31-33, 39, 39n, 40, 40n, 41, 44, 45n, 51, 81, 84, 123, 124, 124n
VILLENEUVE, G. de la 205
VIOLANT DE BAR 214
VIRGILI 197
Viterbo 212
VITRUVI 147, 168n
VOLTAIRE 204
Vosges 204
VOYSEY, C. F. A. 87n
Worms 185
XAPRUT, J. 129n
Xàtiva 21, 39, 119, 129
Xerea 130
ZAFORTEZA, D. 135
Zamora 166, 205
ZAMORA, F. de 19, 19n, 20
Zorita de los Canes 205, 206, 208
Zuric 200, 203

MEMÒRIES DE LA SECCIÓ HISTÒRICO-ARQUEOLÒGICA

Títols publicats

- 1/1 Pere PUJOL, *L'urna d'argent de sant Ermengol, bisbe d'Urgell* (1927)
- 1/2 Antoni RUBIÓ I LLUCH, *Paquimeres i Muntaner* (1927)
- 1/3 Josep M. MILLÀS, *Documents hebraics de jueus catalans* (1927)
- 1/4 Josep de Calassanç SERRA-RÀFOLS, *Forma conventus Tarraconensis*, vol. I, *Baetulo-Blanda* (1928)
- 2/1 Ramon d'ABADAL, *Catalunya carolíngia*, vol. II, *Els diplomes carolingis a Catalunya*, 1a part (1926-1950)
- 2/2 Ramon d'ABADAL, *Catalunya carolíngia*, vol. II, *Els diplomes carolingis a Catalunya*, 2a part (1952)
- 3 Josep PUIG I CADAFAELCH, *La geografia i els orígens del primer art romànic* (1930)
- 4 Antoni RUBIÓ I LLUCH, *La població de la Grècia catalana en el XIVè segle* (1933)
- 5 Joan BERGÓS, *L'escultura a la Seu Vella de Lleida* (1935)
- 6 Manuel TRENS, *Ferrer Bassa i les pintures de Pedralbes* (1936)
- 7 Francesc PRAT, *L'aqüeducte romà de Pineda* (1936)
- 8 Ernest J. MARTÍNEZ-FERRANDO, *Pere de Portugal, «rei dels catalans». Vist a través dels registres de la seva cancelleria* (1936)
- 9 Josep PUIG I CADAFAELCH, *Noves descobertes a la catedral d'Egara* (1948)
- 10 Joaquim CARRERAS I ARTAU, *L'epistolari d'Arnau de Vilanova* (1950)
- 11 Ferran SOLDEVILA, *Pere el Gran*, 1a part, *L'infant*, vol. I (1950)
- 12 Marià RIBAS, *El poblament d'Ilduro. Estudi arqueològic i topogràfic des dels temps prehistòrics fins a la destrucció d'Iluro* (1952)
- 13 Ferran SOLDEVILA, *Pere el Gran*, 1a part, *L'infant*, vol. II (1952)
- 14 Ramon d'ABADAL, *Catalunya carolíngia*, vol. III, *Els comtats de Pallars i Ribagorça*, 1a part (1955)
- 15 Ramon d'ABADAL, *Catalunya carolíngia*, vol. III, *Els comtats de Pallars i Ribagorça*, 2a part (1955)
- 16 Ferran SOLDEVILA, *Pere el Gran*, 1a part, *L'infant*, vol. III (1956)
- 17 Emili VIGO, *La política catalana del Gran Comitè de Salut Pública* (1956)
- 18 Joaquim MIRET I SANS, *El forassenyat primogènit de Jaume II* (1957)
- 19 Josep MASCARÓ, *Els monuments megalítics a l'illa de Menorca* (1958)
- 20 Enric MOREU-REY, *Els immigrants francesos a Barcelona. (Segles XVI al XVIII)* (1959)
- 21 Lluís G. CONSTANS, *Francesc de Montpalau, abat de Banyoles, ambaixador del General de Catalunya* (1960)
- 22 Ferran SOLDEVILA, *Pere el Gran*, 2a part, *El regnat fins a l'any 1282*, vol. I (1962)
- 23 Josep BENET, *Maragall i la Setmana Tràgica* (1963)
- 24 Àngel MARTÍNEZ i Joan VICENTE, *El poblat ibèric de Puig Castellar. Excavacions dels anys 1954-1958* (1966)
- 25 Enric MOREU-REY, *Revolució a Barcelona el 1789* (1967)
- 26 Eufemià FORT, *El Llibre de Valldossera* (1968)
- 27 Ferran SOLDEVILA, *Els primers temps de Jaume I* (1968)
- 28 Josep LLADONOSA, *L'Estudi General de Lleida del 1430 al 1524* (1970)
- 29 Gaspar FELIU, *La clerecia catalana durant el Trienni Liberal* (1972)

- 30 Rafael BASTARDES, *La representació del Sant Crist al Taller d'Erill* (1977)
- 31 Manuel SEGRET, *Aportacions a la història de la vila de Sant Llorenç de Morunys i comarca* (1978; reimpr., 2005)
- 32 Pere FREIXAS, *L'art gòtic a Girona. Segles XIII-XV* (1983)
- 33 Montserrat PAGÈS, *Les esglésies pre-romàniques a la comarca del Baix Llobregat* (1983)
- 34 Josep BAUCELLS, *El fons «Cisma d'Occident» de l'Arxiu Capítular de la catedral de Barcelona. Catàleg de còdexs i pergamins* (1985)
- 35 Ramon d'ABADAL, *Catalunya carolíngia*, vol. I, *El domini carolingi a Catalunya*, 1a part (1986)
- 36 Mercè VILADRICH, *El «Kitaḇ al-ʿAmal Bi-l-ast ʿurlaḇ» (Llibre de l'ús de l'astrolabi) d'Ibn al-Samh. Estudi i traducció* (1986)
- 37 Josep M. MARQUÈS, *El cartoral de Santa Maria de Roses. (Segles X-XIII)* (1986)
- 38 Ramon d'ABADAL, *Els temps i el regiment del comte Guifred el Pilós* (1989)
- 39 Miquel COLL I ALENTORN, *Guifré el Pelós en la historiografia i en la llegenda* (1990)
- 40 Mercè VIDAL, *Teoria i crítica en el Noucentisme: Joaquim Folch i Torres* (1991)
- 41 Isidra MARANGES, *La indumentària civil catalana. Segles XIII-XV* (1991)
- 42/1 Ignasi M. PUIG I FERRETÉ, *El monestir de Santa Maria de Gerri. Segles XI-XV*, vol. I, *Estudi històric* (1991)
- 42/2 Ignasi M. PUIG I FERRETÉ, *El monestir de Santa Maria de Gerri. Segles XI-XV*, vol. II, *Col·lecció diplomàtica* (1991)
- 43 Francesc AMORÓS, *Correspondència diplomàtica de Joan Francesc Rossell, 1616-1617. Una crònica de la cort de Felip III* (1992)
- 44 Eduard JUNYENT, *Diplomatari i escrits literaris de l'abat i bisbe Oliba* (1992)
- 45 Ramon PLANES, *La descripció dels arxius municipals catalans fins a la fi del segle XIX: l'Arxiu de la Ciutat de Solsona* (1993)
- 46 Constantin MARINESCU, *La politique orientale d'Alfonse V d'Aragon, roi de Naples (1416-1458)* (1994)
- 47 Manuel MILÀ I FONTANALS, *Epistolari de M. Milà i Fontanals*, vol. III, *Anys 1881-1884* (1995)
- 48/1 Ferran SOLDEVILA, *Pere el Gran*, 1a part, *L'infant* (ed. facsímil, 1995)
- 48/2 Ferran SOLDEVILA, *Pere el Gran*, 2a part, *El regnat fins a l'any 1282* (ed. facsímil, 1995)
- 49 Ignasi M. PUIG I FERRETÉ i M. Assumpta GINER MOLINA, *Índex codicològic del 'Viage literario' de Jaume Villanueva* (1998)
- 50 Eulàlia DURAN (dir.), *Repertori de manuscrits catalans (1474-1620)*, vol. 1, *Barcelona. Arxiu Històric i Biblioteca de Catalunya* (1998)
- 51 Francesc FONTBONA (dir.), *Repertori d'exposicions individuals d'art a Catalunya (fins a l'any 1938)* (1999)
- 52 Josep M. FIGUERES, *El primer diari en llengua catalana. 'Diari català' (1789-1881)* (1999)
- 53/1 Josep M. FONT I RIUS i Anscari M. MUNDÓ (dir.), *Catalunya carolíngia*, vol. IV, Ramon ORDEIG (cur.), *Els comtats d'Osona i Manresa*, 1a part, *Prefaci. Introducció. Diplomatari (docs. 1-698)* (1999)
- 53/2 Josep M. FONT I RIUS i Anscari M. MUNDÓ (dir.), *Catalunya carolíngia*, vol. IV, Ramon ORDEIG (cur.), *Els comtats d'Osona i Manresa*, 2a part, *Diplomatari (docs. 699-1478)* (1999)

- 53/3 Josep M. FONT I RIUS i Anscari M. MUNDÓ (dir.), *Catalunya carolíngia*, vol. iv, Ramon ORDEIG (cur.), *Els comtats d'Osona i Manresa*, 3a part, *Diplomatari (docs. 1479-1873). Mapes. Índex* (1999)
- 54/1 Antoni RUBIÓ I LLUCH (ed.), *Documents per a la història de la cultura catalana medieval*, vol. 1 (1908; ed. facsimil, 2000)
- 54/2 Antoni RUBIÓ I LLUCH (ed.), *Documents per a la història de la cultura catalana medieval*, vol. 2 (1921; ed. facsimil, 2000)
- 55 Eulàlia DURAN (dir.), *Repertori de manuscrits catalans (1474-1620)*, vol. II.1, Barcelona: Biblioteca Pública Episcopal i Biblioteca de la Universitat (2000)
- 56 Antoni RUBIÓ I LLUCH, *Diplomatari de l'Orient català (1301-1409). Col·lecció de documents per a la història de l'expedició catalana a Orient i dels ducats d'Atenes i Neopàtria* (1947; ed. facsimil, 2001)
- 57 Albert BALCELLS i Enric PUJOL, *Història de l'Institut d'Estudis Catalans*, vol. i, 1907-1942 (2002)
- 58 Eulàlia DURAN (dir.), *Repertori de manuscrits catalans (1474-1620)*, vol. II.2, Barcelona: Biblioteca de la Universitat (II) (2001)
- 59 Francesc FONTBONA (dir.), *Repertori de catàlegs d'exposicions col·lectives d'art a Catalunya (fins a l'any 1938)* (2002)
- 60 Eulàlia DURAN (dir.), *Repertori de manuscrits catalans (1474-1620)*, vol. III, Barcelona: Arxiu Capítular, Arxiu de la Corona d'Aragó, Arxiu de les Carmelites Descalces, Arxiu del Monestir de Sant Pere de les Puel·les, Arxiu Històric de Protocols, Arxiu Històric Provincial dels Franciscans de Catalunya, Arxiu Provincial dels Caputxins de Catalunya, Biblioteca de l'Ateneu Barcelonès, Biblioteca de l'Il·lustre Col·legi d'Advocats, Biblioteca de la Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi, Biblioteca de la Reial Acadèmia de Bones Lletres, Apèndix (2003)
- 61/1 Josep M. FONT I RIUS i Anscari M. MUNDÓ (dir.), *Catalunya carolíngia*, vol. v, Santiago SOBREQUÉS, Sebastià RIERA i Manuel ROVIRA (cur.), *Els comtats de Girona, Besalú, Empúries i Peralada*, 1a part, *Prefaci. Introducció. Diplomatari (docs. 1-386)* (2003)
- 61/2 Josep M. FONT I RIUS i Anscari M. MUNDÓ (dir.), *Catalunya carolíngia*, vol. v, Santiago SOBREQUÉS, Sebastià RIERA i Manuel ROVIRA (cur.), *Els comtats de Girona, Besalú, Empúries i Peralada*, 2a part, *Diplomatari (docs. 387-630). Mapes. Índex* (2003)
- 62 Josep PUIG I CADAFALECH, Josep Puig i Cadafalch. *Escrips d'arquitectura, art i política* (2003)
- 63 Isabel SÁNCHEZ DE MOVELLÁN, *La Diputació del General de Catalunya (1413-1479)* (2004)
- 64 Jordi BOLÒS, *Els orígens medievals del paisatge català. L'arqueologia del paisatge com a font per a conèixer la història de Catalunya* (2004)
- 65 Joaquim MIRET I SANS, *Itinerari de Jaume I el Conqueridor* (1908; ed. facsimil, 2004)
- 66 Jaume RIBALTA, *Dret urbanístic medieval de la Mediterrània* (2005)
- 67 Elisabet FERRAN, *El jurista Pere Albert i les 'Commemoracions'* (2006)
- 68 Stefano Maria CINGOLANI, *Historiografia, propaganda i comunicació al segle XIII: Bernat Desclot i les dues redaccions de la seva crònica* (2006)
- 69 Antoni RUBIÓ I LLUCH, *Epistolari grec*, vol. 1, Anys 1880-1888 (2006)
- 70/1 Josep M. FONT I RIUS i Anscari M. MUNDÓ (dir.), *Catalunya carolíngia*, vol. vi, Pere PONSICH (cur.), *Els comtats de Rosselló, Conflent, Vallespir i Fenollet*, 1a part, *Prefaci. Introducció. Diplomatari (docs. 1-328)* (2006)

- 70/2 Josep M. FONT I RIUS i Anscari M. MUNDÓ (dir.), *Catalunya carolíngia*, vol. VI, Pere PONSICH (cur.), *Els comtats de Rosselló, Conflent, Vallespir i Fenollet*, 2a part, *Diplomatari (docs. 329-649). Mapes. Índex* (2006)
- 71 Eulàlia DURAN (dir.), *Repertori de manuscrits catalans (1620-1714)*, vol. I, Barcelona: Biblioteca de Catalunya (2006)
- 72 Albert BALCELLS, Santiago IZQUIERDO i Enric PUJOL, *Història de l'Institut d'Estudis Catalans*, vol. II, *De 1942 als temps recents* (2007)
- 73 Ferran SOLDEVILA, *Les quatre grans Cròniques. I. Llibre dels feits del rei En Jaume* (2007)
- 74 Lluís NICOLAU D'OLWER, *Democràcia contra dictadura. Escrits polítics, 1915-1960* (2007)
- 75/1 Ramon d'ABADAL (ed.), *Catalunya carolíngia*, vol. II, *Els diplomes carolingis a Catalunya*, 1a part (1926-1950; ed. facsímil, 2007)
- 75/2 Ramon d'ABADAL (ed.), *Catalunya carolíngia*, vol. II, *Els diplomes carolingis a Catalunya*, 2a part (1952; ed. facsímil, 2007)
- 76/1 Ramon d'ABADAL (ed.), *Catalunya carolíngia*, vol. III, *Els comtats de Pallars i Ribagorça*, 1a part (1955; ed. facsímil, 2007)
- 76/2 Ramon d'ABADAL (ed.), *Catalunya carolíngia*, vol. III, *Els comtats de Pallars i Ribagorça*, 2a part (1955; ed. facsímil, 2007)
- 77 Antoni RUBIÓ I LLUCH, *Epistolari grec*, vol. 2, *Anys 1889-1900* (2008)
- 78 *Discursos inaugurals de les institucions científiques catalanes a cavall dels segles XVIII i XIX* (2007)
- 79 Louis BARRAU i Jaume MASSÓ, *Cròniques catalanes*, vol. II, *Gesta comitum Barcinonensium* (1925; ed. facsímil, 2007)
- 80 Ferran SOLDEVILA, *Les quatre grans Cròniques. II. Crònica de Bernat Desclot* (2008)
- 81 Eulàlia DURAN (dir.), *Repertori de manuscrits catalans (1474-1620)*, vol. IV (2008)
- 82 *El costumari del monestir de Sant Cugat del Vallès* (2009)
- 83 M. Teresa FERRER i Manuel RIU (dir.), *Tractats i negociacions diplomàtiques de Catalunya i de la Corona catalanoaragonesa a l'edat mitjana*, vol. I.1, *Tractats i negociacions diplomàtiques amb Occitània, França i els estats italians 1067-1213* (2009)
- 84 Eulàlia MIRALLES, *Sobre Jeroni Pujades* (2010)
- 85 Noemí MONCUNILL, *Els noms personals ibèrics en l'epigrafia antiga de Catalunya* (2010)
- 86 Ferran SOLDEVILA, *Les quatre grans Cròniques. III. Crònica de Ramon Muntaner* (2011)
- 87 Antoni RUBIÓ I LLUCH, *Epistolari grec*, vol. 3, *Anys 1901-1915* (2011)
- 88 Josep TRENCHS ÒDENA, *Documents de cancelleria i de mestre racional sobre la cultura catalana medieval* (2011)
- 89 Rosa Maria ASENSI, *Inventari dels materials etruscs procedents de col·leccions dels museus catalans* (2011)
- 90 Antoni RUBIÓ I LLUCH, *Epistolari grec*, vol. 4, *Anys 1916-1936* (2012)
- 91 M. Teresa FERRER (cur.), *Jaume I. Commemoració del VIII centenari del naixement de Jaume I*, vol. I, *El poder reial i les institucions. La política internacional. La família reial i la política successòria. La figura de Jaume I. El món cultural i artístic* (2011)
- 92 M. Teresa FERRER (cur.), *Jaume I. Commemoració del VIII centenari del naixement de Jaume I*, vol. II, *L'economia rural. L'articulació urbana. Les institucions eclesiàstiques. L'expansió territorial. El comerç* (2013)

- 93 Albert BALCELLS, *La Universitat de Barcelona i el Parlament de Catalunya durant la Guerra Civil de 1936* (2013)
- 94 Antoni RIERA (coord.), *Crisis frumentàries, iniciatives privades i polítiques públiques de proveïment a les ciutats catalanes durant la baixa edat mitjana* (2013)
- 95 Albert BALCELLS, *Jaume Massó i Torrents i la modernitat, 1863-1943. De 'L'Avenç' a l'Institut d'Estudis Catalans* (2013)
- 96 Ferran SOLDEVILA, *Les quatre grans Cròniques. IV. Crònica de Pere III el Cerimoniós* (2014)
- 97 Enric PUJOL (ed.), *Antologia de memòries i dietaris personals catalans sobre la Guerra de Successió* (2014)
- 98 M. Teresa FERRER (cur.), *Martí l'Humà. El darrer rei de la dinastia de Barcelona (1396-1410). L'Interregne i el compromís de Casp* (2015)
- 99/1 Eva SERRA (coord.), *Els llibres de l'ànima de la Diputació del General de Catalunya (1493-1714)*, vol. 1 (2015)
- 99/2 Eva SERRA (coord.), *Els llibres de l'ànima de la Diputació del General de Catalunya (1493-1714)*, vol. 2 (2015)
- 100 *La reintegració de la Vall d'Aran a Catalunya* (2015)
- 101 *Les quatre grans Cròniques. V. Apèndix i índex* (2016)
- 102 Pere GIL, *Història moral de Cathalunya. Llibre segon de la 'Història cathalana'* (2017)
- 103 Antoni RIERA, *Els cereals i el pa en els països de llengua catalana a la baixa edat mitjana* (2017)
- 104 Enric PUJOL i Josep CLARA (cur.), *Cartes de Ferran Soldevila (1912-1970)* (2017)
- 105 Xavier BARRAL, *Els Banyes «Àrabs» de Girona* (2018)

Els Banys «Àrabs» de Girona

Abans del segle XIX, els Banys públics de la Girona medieval eren desconeguts, potser perquè l'edifici formava part d'un convent de monges caputxines i no era distingible des del carrer. Els viatgers romàntics els van descobrir i en van atribuir erròniament l'origen a la cultura musulmana. En el context europeu medieval i modern, l'edifici dels Banys dits «Àrabs» de Girona és un monument únic. Cap altra ciutat europea no conserva un edifici de bany de l'edat mitjana en l'estat d'autenticitat del de Girona, malgrat la restauració que ha patit. A l'època medieval, aquests edificis públics, utilitaris, higiènics, medicinals, d'esplai i també de llibertinatge eren freqüents a totes les ciutats. Només s'ha conservat el de Girona i s'ha convertit en un testimoni excepcional del passat quotidià de la ciutat medieval. La construcció actual és fruit de la reconstrucció d'un edifici que ja existia a la darreria del segle XII i que es va refer enriquint-lo d'escultura al final del segle XIII.

Aquest edifici singular no era excepcional a l'època, ja que el bany era un hàbit corrent al món romànic, tant per a les persones de religió musulmana com per als cristians i els jueus. Es banyaven els reis, els senyors, els frares, les monges i també el poble, de manera que hom podia trobar banys a les ciutats, als palaus, als monestirs i, fins i tot, en algunes cases particulars. Aquest llibre és la primera monografia raonada que es dedica als Banys dits «Àrabs» de Girona —la història medieval, la restauració moderna, l'arquitectura i l'escultura d'aquest edifici— i els situa en el marc general dels banys públics i privats de les ciutats medievals.

